«ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР»

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ БІРТУАР ҰЛАНЫ

Түркістанушы ғалым
Мандоки Иштван Қоңырдың
65-жылдығына орай

Кенеттен бір күн сөнді жанған шырақ,
Мәңгіге қазақ жері болды тұрақ.
Туған жерін сүйгенмен қайран Қоңыр,
Ата-жұртын көретін артығырақ.

Дешт-Қыпшақ жерінде ойқастады,
Ойланарлық бір істі ол бастады.
Жерлетіп өз сүйегін ата-жұртқа,
Қазаққа шетте жүрген ой тастады.

Саламат Өтемісұлы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА

«Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-ғұмырнамалық серия

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ БІРТУАР ҰЛАНЫ

[Алты Алаштың ардақтысы, көрнекті түркітанушы,
мәдениет қайраткері, Мажарстан ғалымы
МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАНҒА арналады]
(1944–1992)

АЛМАТЫ
2008

М А З М Ұ Н Ы

Құрастырушыдан.....
Хұсаинов К.Ш. Кіріспе сөз .....

Мандоки Қоңыр Іштуанның ата-жұрты жеріндегі алғашқы сұхбаттары:

Ыбырайымов Б. Туыстық арқауы ....
Аупбаев Ж. Төркіні терең туыстық .....
Тоқашбаев М. «Қазақ – менің бауырым» .....
Шерманбетова Б. Көбейө бергиле туушкандарым (қырғызша сұқбат). .....

І Бөлім «ҚАЗАҚ МЕНІҢ БАУЫРЫМ»

«Мандоки Қоңыр Иштванның ғұмырнамасынан»
Мандоки Қоңыр Іштуанның өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері .....
Кумеков Б.И.К кыпчакско-мадьярским этническим связям …….....
Торма Йожеф. Кровное братсво Мандоки Конгура Иштвана.....
Вашари Иштван. Достық көңілі.....
Масалим Е.Ш. Одинокое дерево.....
Хинаят Б. Мажарстан түркологиясы: құман-қыпшақ текті ғалымдар және
Мандоки Қоңыр Іштуан.....
Барта Юля. Мажарстандық түркология және Куншаг байланысы.....
Хинаят Б. Представитель кипчаков в Европе, который любил всей
душой тюркские народы .....
Бенце Иштван. Құмандар мен мадиярлар туралы аз сөз.....

ІІ Бөлім «СІЗ БЕН БІЗ ТУЫСҚАНБЫЗ»

(Іштуан Қоңырдың еңбектерінен таңдамалы үзінділер)
Мандоки Қоңыр Іштуан «Зерттеу нысанымның негізгі бағыттары» .....
«Құман кодексі» (Кодекс Куманикус) жұмбақтары.....
Этимология двух венгерских слов тюркского происхождения.....
Құмандардың Улаш тайпасы және олардың түркілермен байланысы .....
Хантошсектік құмандар.....
Три популярные народные сказки татар Добруджи .....
The etymology of the hungarian verb gyön 'to confess' of old turkic origin.....
Әлемге құлақ түргізген.....
Йәнәй этнонимының килеп сығышы .....
Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Agizlarinda Kuman Asilli Unsurlar .....
Critica // «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae» журналында
әдебиеттерге жасалған ғылыми шолу
Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï (Қазақ қолжазбаларының ғылыми
сипаттамасы 1 кітап. Батырлар жыры)].....
Ïybatov A. Qutbtïng “Hustoruw wa Širin” poėmasïnïng sözdigi. (Ибатов Ә.М.
Кутбтың «Хосрау уә Шырын» поэмасының сөздігі (XIVғ.).....
Kojčubaev E. Kratkij tolkovyj slovar’ toponimov Kazahstana (Койчубаев Е
Краткий толковый словарь топонимов Казахстана).....
Nurmaġambetov Ä. Türikmenstandaĝï qazaqtarding tili (Нұрмағанбетов Ә.
Түркіменстандағы _____қазақтардың тілі.).....
Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï (Қазақ қолжазбаларының
ғылыми сипаттамасы).....

Qurïšžanov Ä. Q., Žubanov Ä. Q., Belbotaev A.B. Kumanša-qazaqša žiyilik sözdik (Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ. Бекболтаев А.Б. Құманша-қазақша жиілік сөздік).....
– Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы.3 том. Тарихи жырлар)..... …..……
MUKANOV M. S. Kazachskie domašnie chudožestvennye remesla (Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла).....
Qabïšulï Iyslam. Kereyler kerweni. Qabïšulï Iyslam. Kereyler kerweni (Қабышұлы И. Керейлер керуені) .....
– OTAROV I.M. Professional'naja leksika karačaevo-balkarskogo jazyka (Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка) .....
– Sem'ja i semejnye obrjady u narodov Srednej Azii i Kazachstana (Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана .....
– ZIYAŠ BEKTENOV—YUNUS MUSIN. Qïrgïzdïn eldik oyundarï. (Бектенов З., Мусин Ю. Қырғыздың елдик ойындары) ..... ……..

III Бөлім «ҚАЗАҚ ТІЛІ – ҚЫПШАҚ ТІЛІ, ҚАЗАҚ МЕНІҢ БАУЫРЫМ»
(Қоңыр мұрағатынан)

«Тілі таза емес елдің жаны да таза болмайды» (Мандоки Қоңырдың 1992 жылы Қазақ Радиосына берген сұхбаты) .....
Өткен шақтар ізімен немесе құман-қыпшақтар тарихы туралы толғам .....
Мадияр руы туралы қолжазба.....
Монғолиядағы қазақтардың жұмбақтары.....
Мажар Республикасы Мәдениет және Оқу Министрлігі мен Қазақ Республикасы Оқу Министрлігі арасындағы 1991–1994 жылдары үшін бірлесіп істеуге өзара келісім (факсимилие Қоңырдың қолжазбасымен).....

IV Бөлім «АЛЫСТАН ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАР»

Көмеков Болат.....
Нұрпейісов Кеңес..... ……..
Қожабек Байұзақ Рахымұлы..... ……
Оразгүл Нұрмағамбетова ..... ……
Кәкішев Т. Қыпшақ Қоңырдың екі хаты .....
Сыздықова Р. .....

V Бөлім «МЕН ҚЫПШАҚПЫН ДЕУШІ ЕДІ, ҚАЙРАН ҚОҢЫР....»

Мандоки Қоңыр Іштуан өмірі мен шығармашылығы туралы мақалалар мен естеліктер
Иштван Қоңыр Мандоки [Некролог].....
Молла Дос Іштуан. Қоңыр қозым-ай! (жоқтау) .....
Көрменди Лайош. Қоңырға .....
Мамедов Бадрудтин. Кьонгурум гетди (өлең құмық тілінде) .....
Тажутов А.Коныр Иштван – как символ национальной идеи .....
Өтемісұлы С. «Қайран Қоңыр...».....
Мәсәлім Е. Тіспен туған Қоңыр бақсы .....
Табалды Б. Асилим, ада богон Коңур акам .....
Бакиров А. Қайран, Қоңур!.....
Иманбекқызы Қ. Атажұртын асқақтатқан Иштван.....
Ahmed Bican Ercilasun. O geceden bugune .....

Nurettin Demir. Yayın Değerlendirme. Mert, Hamdi (2004), Yeniden Doğan Kıpcak.
İstvan Mandoky Kongur, Kıpcak/Turk Asıllı Macar Turkolog.....
Идрисов Ю. «Каждый мой шаг был шагом на пути к вам...».....
Заханқызы Р. Қоңыр әңгіме (Айша Мандокимен сұхбат) .....
ҚР білім беру, мәдениет және спорт ұйымдарын атау мен қайта атау
туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің ҚАУЛЫСЫ ..... ……...
Иштван Қоңырды есте қалдыру туралы Алматы қ. әкімінің шешімі.....
Түйін сөз редактордан .....
Мандоки Қоңыр Иштванның мұрасын игеру және есте қалдыруға арналған іс
шаралардың жобасы .....….....

ҚОҢЫРДЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ФОТОСУРЕТТЕР

ҚОСЫМШАЛАР

Мандоки Қоңыр Іштуанның өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер.....
Мандоки Қоңыр Іштуанның еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші .....
Мандоки Қоңыр Іштуанның дүниеден озғаннан кейін жарық көрген
еңбектерінің тізімі .....
Мандоки Қоңыр Іштуанның еңбектірінің әліпбилік көрсеткіші .....

Атаулар көрсеткіші:

Есімдер атаулары.....
Рулар, тайпалар, этностар.....
Жағрафиялық атаулар .....
АВТОРЛАР туралы мәлімет .....
ҚЫСҚАРТЫЛҒАН сөздер мен аббревиатуралар.....

ҚҰРАСТЫРУШЫДАН

Құрметті оқырман! Орталық ғылыми кітапхана баспаханасынан «Ұлы тұлғалар» атты топтамалар бойынша тағы бір жинақ жарыққа шығарылды.

Сіздердің назарларыңызға атақты түрколог ғалым, қазақ халқының біртуар ұлына айналған үлкен тұлға, доктор **МАНДОКИ ҚОҢЫР ІШТУАННЫҢ**[1] өмір жолы, ғылыми еңбектері жайында баяндайтын «Ұлы даланың біртуар ұланы» атты кітапты ұсынып отырмыз.

Бұл жинақта Сіздер бүкіл саналы ғұмырын мажарлардың көне тарихы мен түркі-мадияр және ежелгі Дешті-Қыпшақ жұрты тарихтарының байланыстарын, осы халықтардың тілін, мәдениетін, әдебиетін, фольклоры мен этнографиясын зерттеуге арналған құндылығы жоғары еңбектерімен таныса аласыздар.

Тарихта жазылып қалған, монғол-татар шапқыншылығы кезінде Мажарстанға 1242 жылы Тиса мен Дунай арасындағы өлкеге қоныстану арқылы аман қалған Қоңырдың ата-бабаларының тегі қыпшақтар болатын. Сондықтан да болар «Сенің тегің – қыпшақ. Тамырың – Ұлы Далада. Қолың жетсе баршамызға арман болған Далаға бар. Ата-баба жұртыңа тағзым ет» деген әке аманатын арқаланған Қоңыр Іштуан оны орындауды өмірлік мұраты етіп ұстанды. Қоңыр түркі халықтарына туыс бола тұрып ата жұртының кіндік тамырын қазақ жері деген тұжырымға келген. Қазақ қызымен отасып, дүниеден кеткен соң өзін ата-жұрт мекеніне қой дегені де осы болар. «Қазақ тілі, қыпшақ тілі, қазақ менің бауырым» деп қазақ тілін мажарстандағы құман-қыпшақтарға басқа түркі тілдерінен ең жақындығын дәлелдеп және де қыпшақ тілінің негізі деп білген.

Алғаш рет Қазақстан топырағын 1976 жылы басқан Қоңыр екі елдің ортасына алтын көпір орнатты. Ол жеті жарым ғасырдан бері үзіліп кеткен ұрпақтар байланысын жалғап қана қойған жоқ, ата-баба салт-дәстүрімен сүйек жаңғыртып Айша деген қазақ қызымен отасты.

Қоңыр, осы бастаманы дүниеден озғанға дейін жалғастырды, қазақ жеріне, еліне ғылыми сапармен әрі үлкен сағынышпен, жиі келіп тұратын. Қазақстанмен қатар ол Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Башқұртстан, Татарстан және солтүстік Кавказ аймағындағы түркі тілдес халықтардың тілін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын, ауыз әдебиетін кешенді түрде зерттейді. Сөйтіп түркі-мадьяр байланыстарын негізгі нысана етіп алды. Осы зерттеулердің нәтижесінде

---

[1] *Іштуан (Иштван) – Қоңыр өзі жазған хаттарында өз есімін Іштуан деп атаған*

1981 жылы «Мажарстандағы қыпшақ тілінің ескерткіштері» деген тақырыпта диссертация қорғайды. Қоңыр ғылыми ізденістерін арықарай өрбітіп бүкіл түркі әлемінің шығу тегіне, көне тарихына, тұрмыс-салтына, тілі мен этнографиясына байланысты біраз еңбектер жариялайды. Ол ғылыми туындыларын мажар, қазақ, ағылшын, неміс, француз, түрік және басқа тілдерде жазған. Негізі Қоңыр бірнеше ондаған тілді меңгеріп, оншақты тілде ғылыми баяндамалар жазып, мақалаларын жарыққа шығарған.

Қоңырдың арманы түркі халқы сүйсініп оқитын кітап жазу болатын. Бойында күш-қуаты болып тұрғанда, түркітілдес қыпшақ тілді ағайындарды аралап, жаһандану заманында ізсіз жоғалып бара жатқан мұрағаттық материалдарды мүмкіншілігіне қарай толықтыра жинап, саралап, жүйелеп, Алматыға көшіп барып, үлкен мекен-жай алып, оған шаңырағы зәулім алты қанат ақбоз үй тіктіріп, сонда тапжылмай отырып бірнеше том тарихнама-кітаптарын жазып шығарып, **қазақ-қыпшақтардың шаң басқан, көмескі тартқан тарихын қайта тірілтіп сол халықтың өзіне тарту ету** – Қоңырдың бір үлкен арманы еді. Өкінішке орай зұлым ажал бауырымызды арамыздан жастай алып кетті.

Қоңыр Іштуан 1992 жылының 22 тамызында 48 жасында, Дағыстан астанасы Махачкала қаласында түркітілдес бауырларының ортасында ғылыми іс-сапармен жүргенде, жүрек ауруынан дүниеден озды. Қоңыр Іштуанның сүйегі өзінің өсиеті бойынша тарихи отаны қазақ жері Алматы қаласына жеткізілді. Сонымен, аты аңызға айналған бауырымыз, аруақты әулеттің тұқымы, ХХ ғасырдың ірі ғалымы, қазақ халқының бір туар ұлына айналған Қоңырдың асыл рухы, ата-жұртта, Алатаудың бауырындағы Кеңсай зиратында пәниден өткен ұлы тұлғалар Бауыржан Момышұлы мен Шәмші Қалдаяқовтың жанында бақилық орнын алды.

Мандоки Қоңыр Іштуанның ерен еңбегінің жемісі сол – артында қалған отандастарына, соңынан ерген ізбасарларына өте бай, рухани құндылығы зор мұрасын қалдырса, қазақ-қыпшақтың тамыры бір екендігін қайта-қайта айтудан шаршамай, қазақшылықтың, қазақы патриотизмнің тамаша бір үлгісін көрсетіп берді. Соның бір нақты дәлелі – тіл саясаты саласында қыруар жұмыстар атқарып келген «Қазақ тілі» қоғамы дәл осындай атауға ие болуына тікелей Қоңырдың ұсынысы себепкер болған.

Осы жерде Қоңырдың бойындағы көрегендік қасиетін де айта кетудің артықшылығы болмас деп ойлаймын. Ол қазақ халқының келешегінің мол екендігін жиі айтатын, тәуелсіздікке қолдары жететіндігіне сенімі мол еді. Бірде Қоңыр: «Қазақтың өз туын тігетін

уақыты жетті. Ол күн де алыс емес», – деген болатын (1977ж.). Сол болжамы көп ұзамай орындалды да.

Қоңыр 1991 жылы Кеңес Одағының құлағанын және қазақ халқының тәуелсіздік алғанын көзінің тірісінде көріп кетті. Бұл да болса оның көрегендігін байқатса керек-ті.

Бүгінде Мажар қыпшақтары Қоңыр салып кеткен сара жол бойынша өздерінің ұлттық ерекшеліктерін дамытуды жалғастыруда. 1999 жылы Венгрияның Қоңыр туған Қарсақ қаласында XIII ғасырда өмір сүрген қыпшақ ханы Көтенге арнап ескерткіш тұрғызған.

Алматы қаласындағы №154 орта мектеп Қоңыр Мандоки атымен аталды, мектепте ғалымның мұражайы бар. Ол толықтырылып тұрады, сабағы жақсы оқушылар Қоңыр Мандоки атындағы мақтау қағазымен марапатталады. Алматы қаласының Красный партизан көшесіне Иштван Қоңыр Мандоки есімі берілген. 2007 жылдың желтоқсан айында Астана қаласында Мандоки Қоңырдың рухына бағышталған «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүркі кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция өткізілді.

Құрметті оқырман! Өздеріңізге ұсынылып отырған бес бөлімнен тұратын бұл жинақтан Сіздер Мандоки Қоңыр Іштуанның өмірі мен қызметі жайынан хабардар болып қана қоймай, оның ғылыми зерттеу еңбектерімен де терең таныса аласыздар.

Қоңырдың қыпшақтар тарихы туралы толғамдары, қазақтың белгілі қаламгерлерімен, ғалымдарымен алысқан хаттары да жинақта кеңінен орын алған.

Ғалымдарға, студенттер мен жоғары сыныптың оқушыларына және Отан тарихына қызығушылық білдіретін көпшілік оқырманға арналған бұл ғылыми-ғұмырнамалық жинақ баршаңыздың көңілдеріңізден шығары даусыз.

Қымбатты оқырман! Кітапты оқи отырып, осы еңбек туралы ұсыныстар мен пікірлеріңізді мына мекенжайға жіберулеріңізді сұраймыз:

005100, Алматы қаласы, Шевченко көшесі, 28, Орталық ғылыми кітапхана. Тел.: 8 (727)272-83-41 (дир.); 8 (727) 261-02-39; Факс: 8(727) 261-02-60. E-mail: cnb @ academset.kz.

Лаура Дүйімқызы Әбенова

К І Р І С П Е С Ө З

1970 жылдардың соңына ала Қазақстанның зиялылары арасына етене жақын таныс болған шетелдік есім – Мандоки Қоңыр Иштван көп ұзамай халқымыздың сүйікті ұлына айналды. Ол кім-кімді де өзіне бірден баурап алатын кішіпейіл, білімді де, білгір жан еді. Тарих талайында атажұрт, туысқан халықтан жырақта қалған құман-қыпшақ жұртының өкілі оған 750 жылдай уақыт өтсе де өткенді тірілтіп, өшкенді жандыруға деген батыл әрекеті мен ізденісі үшін қазақтар ғана емесе, күллі түркі жұрттарының зиялылары қызу қолдау көрсетті. Қоңыр ондай сенім мен ілтипатқа лайық жан еді. Өйткені, әлемдегі озық түркология мектебінен сусындаған, Немет Дьюладай мәшһүр ғұламаның төл шәкірті Қоңыр қазақ тілін ғана емес кез келген түркі тілдерімен қоса еуропа тілдерін еркін меңгерген, өз зерттеу саласына тек бір қырынан ғана емес, кешенді түрде келіп, тілдік, фольклорлық, тарихи, этнологиялық жан-жақты қырынан зерделей алатын алымдылығы оны осындай құрметке бөледі.

Қоңырдың саналы ғұмырының мақсат-мүддесі өзі шыққан Мажарстандағы құман-қыпшақтар шоғырының ғасырлар бойы армандаған мұраты – Мажарстандағы құман-қыпшақтардың ұмыт болған тілін, ділін қайта жаңғырту, қалпына келтіру еді. Осы жолда ол құман-қыпшақтарға тегі, мәдениеті, тарихы, тілі жағынан ең жақын тұрған қазақ, ноғай, қырғыз, қарашай, құмық, башқұрт тілдерін жетік меңгере отырып, сол арқылы көне қыпшақ (құман) тілін қайта қалпына келтіруді басты мақсат етіп ұстанды. Оның бала кезінен басталған тарихқа құмарлығы ата-бабаларының тіл ескерткіштерін ерінбей жалықпай іздеуге, түркі тілдерін үйренуге ұмтылдырды...

Ескі әңгімелер мен көне қолжазбалардағы құмандық фамилияларды, диалект сөздерді, көне географиялық атауларды зерттеуге арналған диссертациясында көптеген тың жаңалықтарды ашты. Ол зерттеу барысында Мажарстандағы құман-қыпшақтардың маңызды тілдік ескерткіштерінің бірі – “Жаратушы Иеге мінажат“ (орысша «Отче наш») атты дұғаның түсініксіз болып кеткен мәтінін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдай отырып, қайта қалпына келтіріп ұсынған вариантын өзінің дұғасы, батасы ретінде Қоңыр бір сәт те аузынан тастаған емес. Ол

Бізің атамыз кім-сін көкте
Сентленсін сенің адың
Дүшсүн сенің көңлүң
Нечік кім иерде алай көкте

Бізің екмегімізні бер бізге бүт-бүтүн күнде
Ілт бізің мінімізді
Нечік кім біз де ійерміз бізге өтрү келгенге
Ілтме бізні ол иаманга
Қуткар бізні ол иаманнан
Сен барсің бу күчлі бу чын ійгі тенри амен

деп келетін жолдармен бастап, қызықты әңгіме, деректерге ұластырғанда тыңдаушы тарих тұңғиығына сапар шеккендей болатын...

Бұған қоса құман-қыпшақтардың жазба тіл ескерткіштерінің бірі-санамақты, мадияр тіліндегі құман-қыпшақтық кірме сөздерді, диалектілерді, Мажарстандағы Құманиялық елді мекендер аты мен адам есімдері, фонетикалық, семантикалық және тарихи тұрғыдан жете талдаған этимологиялық зерттеулері ғылымға қосқан Қоңырдың өшпес үлесі болып қалды.

Небәрі 48 жыл ғұмыр кешкен қамшының сабындай қысқа өмірінде Қоңыр Иштван сан ондаған рет ғылыми экспедицияға шығып, Еуропадан бастап Кіші, Орта, Кіндік Азия және Қазақстан, Қырым, Орал бойын тынбай аралады. Онда мекен еткен түркі тілдес халықтардың арасында тілдік, тарихи-мәдени зерттеу, жинақтау жұмысын жан-жақты, әрі жүйелі түрде жүргізді. Қазақ тілін түркі тілдерінің «төл, асыл тілі, негізгі ұйытқысы әрі діңгегі» деген көзқарасты дамытты. Көптеген көне сөздердің түпнегізін анықтай отырып, оның түркі текті сөз ретінде мадияр тілінде орныққанын (мәселен ***bír, bertö, kozma, gyon, bütü, monár*** және т.б.) тарихи-этимологиялық негізде дәлелдеді.

Әлемдегі дәстүрге бай, озық түркология, шығыстану мектептері саналатын Мажарстан ғылым академиясының *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* журналында түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде жарық көрген ғалымдардың (айталық, Е. Қойшыбаев, Ә. Нұрмағанбетов, Ә.Ибатов, Ә. Құрышжанов, А. Жұбанов, А. Бекболтаев, М. Мұқанов және т.б.) монографиялары мен *«Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы (1-4 томдары)»* жинақтарын әлемдік ғылымға насихаттады.

Қоңыр қазақ мәдениетін, әдебиетін де насихаттаудан тыс қалмады. Қазақ әдебиетіндегі ұлы тұлғалар жайлы (Абай, Ж.Жабаев, І.Жансүгірұлы, Н.Байғанин, Ы.Алтынсарин және т.б.) және ауыз әдебиетінің жанрлары туралы *Әлем әдебиеті энциклопедиясында* (*Vilagiradolmi Lexikon)* мақалалар жариялады. Сондай-ақ, ол қазақ әдебиетінің мадияр тіліне аударылып насихатталуына үлкен үлес

қосты: Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» (*Nagycsálad.* Budapest, 1980) *A dijnyertés ló* – «Бәйгелі сәйгүлік» атпен қазақ жазушыларының (Budapest, 1977) әңгімелер жинағын шығарды, сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, татар, өзбек халық әндері туралы жеке-жеке арнайы зерттеу мақалалар жазды және аударды.

Қоңыр қазақ руханиятындағы істерге өмірінің соңғы кезеңінде белсене араласты, Қазақстанға жиі келіп тұрды. Қазіргі «Қазақ тілі» қоғамын құру мәжілісінде қоғамды қалай атаймыз деген мәселеге Қоңырдың: «Ана тілі деген – жалпы түсінік, ал қазақ тілі деген – жалқы түсінік, ана тілі көп, әр халықтың өз тілі – ана тілі. Ал қазақ тілі әлемде жалғыз. Сондықтан қоғамды «Қазақ тілі» – деп атайық» деген уәжі нүкте қойды. Осының өзі Қоңырдың еліне, ата-жұртына деген шексіз махаббатының, қазақ деп соққан үлкен жүрегінің куәсі демеске шара жоқ. Ол тек ғылымға деген адал ниетін ештеңеге де айырбастамады.

Ата-бабаларының байырғы жұрты қазақ жеріне, туыс еліне деген шексіз махаббатын ол алай-бұлай болып кетсе артындағы жиналған мұраларын тек етене жақын қазақ еліне қалдыруды, қыпшақтың кең байтақ жерінде мәңгілік қалсам деген өзіндік тілегін Жаратқан да қабыл алған тәрізді. Қоңырдың тілегі орындалды,оның сүйегін қазақ, түркі жұрттары болып Алматы іргесіндегі Кеңсай зиратына тапсырды.

Қоңыр Иштванды, Алаштың ұрпағында соның күнбатысындағы құман-қыпшақ жұртында мың жылда бір жарқ етіп туған жұлдызы демеске лаж жоқ. Біздің тарихымыз мен ғылымымызға Қоңырдың қосқан зор үлесін ескеріп Орталық ғылыми кітапхана бастамасымен **Мандоки Қоңыр Иштванға арнаған ғылыми-ғұмырнамалық жинақтың «Ұлы тұлғалар» атты сериясының жарыққа шығуы** қуанышты жайт және зиялы қауым мен саналы оқырмандардың үдесінен шығатындығында дау жоқ. Жинақта өте құнды, бұрын қазақ баспасөзінің бетінде жарық көрмеген Қоңырдың еңбектерінен таңдамалы үзінділер, өз қолымен жазған құжаттар, естеліктер, хаттар, Қоңыр еңбектерінің толық библиографиясы, ол туралы жарық көрген еңбектер т.б. деректі материал мен мағлұматтар толық көрініс тапқан.

Қоңырдың мұраларын игеру үрдісі кешелеуілдеп жатса да, игілікті іске бастамашы болып қолға алған Орталық ғылыми кітапхана ұжымына, әсіресе директоры К.К.Әбуғалиева, жинақты құрастырған Л.Д.Әбеноваға, Қоңырдан тәлім алған шәкірті, ұстазының мұрасын игеру саласында еңбек етіп жүрген Бабақұмар Хинаятқа, Қоңырды есте қалдыруда тер төгіп жүрген Ернар Мәсәлім сияқты бастамашыл

топқа және жинақтың шығуына қол ұшын берген жандарға Қоңыр рухы алдында алғысымызды білдіреміз.

Қоңырға арналған ғұмырнамалық жинақтың жарыққа шығуы оның бай ғылыми мұрасын игерудің басы ғана және болашақта үлкен істің беталасының бастауы дейміз.

А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
директоры, доктор, профессор

Көбей Шахматұлы
ХҰСАЙЫНОВ

МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАННЫҢ АТА-ЖҰРТ ЖЕРІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ СҰХБАТТАРЫ

* * *

ТУЫСТЫҚ АРҚАУЫ[1]

Қазақстанға арнайы ғылыми сапармен келген Венгрияның жас ғалымы Иштван ҚОҢЫРҒА «Қазақ әдебиеті» газетінің редакция қызметкері Б.Ыбырайымов жолығып, бірнеше сауалдар қойды.

* * *

Б. Ыбырайымов – Алдымен осы сапарыңыздың мақсатын айтып берсеңіз.

Қоңыр Иштван – Мен Будапешт университетінің Орталық Азия кафедрасында мұғаліммін. Қазақ тілін үйренуді бала кезімнен, дәлірек айтқанда, он жасымнан бастадым. Бірақ, ол кезде қажетті кітаптар таба алмағандықтан біраз қиналған едім. Уақыт өте келе «қайсарлықтан» пайда көрдім деуге болады.

Б. Ыбырайымов – Ия, байқап отырмын, қазақша еркін сөйлейді екенсіз.

Қоңыр Иштван – Қазақ тілін үйренуге ден қоюыма себепші – менің мажар (мадияр) қыпшақтарының бірі болғандығым. Ертеректе, шамамен IX–XIII ғасырларда, әртүрлі тарихи әлеуметтік, қоғамдық жағдайларға байланысты қыпшақтардың жекелеген топтары Европаға, оның ішінде бүгінгі Венгрия аумағына қоныс аударылыпты. Олар Орта Ертіс, Арал маңынан, тағы басқа жерлерден көшкен болуы мүмкін. Мәселен Шыңғыс, одан кейінгі Бату шапқыншылығы тұсында қыпшақ ханы Қоданның бастауымен бір бөлігі Венгрияға қарай қоныс аударғаны жайлы тарихи мағлұматтар бар.

Қазіргі Венгрияда тұратын 220 мыңдай мажар (мадияр) қыпшақтары солардан тараған. Менің зерттеп жүрген тақырыбым «Венгрияда тұратын қыпшақтардың тарихы, тілі, этнографиясы». Қазақстанға былтыр да, биыл да келуім осы мақсатқа байланысты.

Венгриядағы қыпшақтар екі аймақта тұрады. Шығыстағылар Ұлы қыпшақтар, батыстағылар Кіші қыпшақтар деп аталады. Бірінің құрамына : ұлас, тоқсаба, жалайыр, керейіт, найман, баяндур, печене, қоңырұлы; ал екіншісіне шортан, төртуыл, таздар, жыланшық, бұрышұлы, қуыр атты рулар кіреді.

---

[1] *Қазақ әдебиеті. – 1977. – 14 октябрь.*

Б. Ыбырайымов – Сіздің айтуыңызға қарағанда, мажар қыпшақтары Қазақстандағы қыпшақ деген рудың аты емес қой?

Қоңыр Иштван – Иә, иә, Қыпшақ – бірнеше халықтың аты. Бір кезде Дешті Қыпшақ атты мемлекеттің құрамына енген халықтарды солай атаған. Сол дәуірге тән кейбір өлеңдер, батырлар жырынан үзінділер кездеседі. Баталар, дұғаларды айтатын қарттар әлі де бар. Мен ауыз әдебиетінің бірнеше үлгілерін венгер тіліне аудардым. Олар «Яскуншаг» деген журналда жарияланды. Енді сіздердің көмектеріңіз арқылы «Қобыланды», «Алпамыс» жырларын аудару ойымда жүр. Ал биыл бір топ қазақ жазушыларының шығармалары бір томдық жинақ болып венгер тілінде шыққалы жатыр. Сол жинақтағы адам аттарының дұрыс жазылуына ат салыстым. Өйткені, қазақ тіліндегі дыбыстардың қайсы бірі бізде де бар.

Б. Ыбырайымов – Екі халыққа ортақ әдет-ғұрыптар бар шығар?

Қоңыр Иштван – Әрине, мәселен, қадірлі қонақ келгенде қой сойып, бас тартады, балаларға құлақ ұстатады. Бата беру сақталған. Бір кезде домбыра, қобыз да болған. Жыл сайын малшы тойлары өтеді. Сіздің елдегі бәйге, көкпар, аударыспақ, қыз қуу, күрес сияқты ұлттық спорт ойын түрлері; бөрік, қалпақ, белбеу, ер-тоқым бізде де бар. Сұңқар, тұйғын, қаршыға салатындар да аз емес. Ал бүркіт біздің жақта сирек кездесетіндіктен оны ұстаушылар да некен-саяқ. Сондай-ақ, құрт, ірімшік, іркіт, айран, ет, қуырдақ, манты тәрізді тағамдарды тұтынамыз. Қымыз бұрын болған. Көкпарды бізде көкбөрі дейді. Теріні құм-топырақпен толтыра тігіп, сосын тартады.

Осы орайда түркологияға қатысты мәселелерді зерттеуде Венгрия Ғылым академиясындағы Алтаистика институты мен Будапешт университетіндегі түркі филологиясы кафедрасы елеулі роль атқарып келе жатқанын айту керек. Оны көрнекті ғалым, профессор Дьюла Немат 50 жылдай басқарды. Ол кісі де қазақша білетін. Кейін 86 жасында қайтыс болды.

Ал Қазақстанға келуім жұмысымның жүйелі, жемісті жүруіне қолайлы әсер етті. Қазақ ССР Ғылым академиясынан көптеген материалдар таптым.

Ә.Марғұлан, А.Нүсіпбеков, Н.Меңғулов, Б.Көмеков,К. Арғынбаев тәрізді тарихшы ғалымдармен; С.Кеңесбаев, Ә.Құрышжанов, Т.Жанұзақов, Ш.Сарыбаев, Ә.Әбдірахманов секілді тіл мамандарымен; Ә. Тәжібаев, Ә.Шәріпов, Р. Бердібаев, Е.Тұрсынов сияқты әдебиетшілермен танысу, пікірлесу арқылы уақыттың аздығына қарамастан мол зерттеу материалдарын жинауыма мүмкіндік туды. Алдағы уақытта да достық, туысқандық байланысты нығайта береміз деген сенімдемін.

Жанболат АУПБАЕВ

ТӨРКІНІ ТЕРЕҢ ТУЫСТЫҚ [1]

Сөз етпек болып отырған мақала кейіпкерімен, күтпеген жерден кездесуге тура келді. Оған себеп болған Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтына редакция шаруасымен жай қоңырау шалуымыз еді. Телефон трубкасын көтерген әріптес жігіт қажетті мәліметтерге жауап беріп болды да: «сендер оны білуші ме едіңдер?» дегендей қызық бір хабардың ұшын қылтитты.

– Біздің Тіл білімі институтына Венгрия Ғылым академиясынан бір ғалым келді, – деді сөзінің аяғында ол: – Аты-жөні Мандоки Конур Иштван. Мамандығы тюрколог. Өзі қазақ тіліне ағып тұр

– Қойшы?!

– Шын. Сенбесең...

Шынында да венгер ғалымының бұл Алматыға осымен үшінші рет келуі. Сапарының негізгі мақсаты – Венгрия Ғылым академиясының жанындағы тунгус-моңғол тілдерін зерттейтін Алтаистика институты мен Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институттарымен өзара достық ғылыми байланыс орнату. Мұның үстіне ол Будапештегі Өтвеш Лоранд атындағы университетте оқытушылық қызмет атқара жүріп, Венгриядағы ежелгі қыпшақ мәдениетін зерттеумен де айналысып жүр екен.

* * *

– Мен венгер жерінен сіздердің елдеріңізге келген алғашқы да, соңғы да адам емеспін. Тарихи деректерге жүгінер болсақ, ежелгі байланыс іздері тым тереңде жатыр ғой.

Қонақ жігіт осы бір сөздерді айтты да бір сәтке үнсіз қалды. Байқаймын, екеуміздің арамыздағы әңгіме желісін ол әріден бастамақ ойы бар.

– Сіздің айтайын деп отырғаныңыз Вамбери, Матэ Залка өміріне қатысты жайлар ғой.

– Ол да бар. Сонан соң...

– Бұл бертінгі тарих. Ал одан арғы деректерге жүгінер болсақ сіздер мен біздер өзі бір жағынан туысқан да болып келеміз. Венгер ғалымының сөзіне қарағанда өзіміздің кәдімгі Еділ, Жайық бойларын ерте замандарда мекен еткен түркі тайпаларының мекені

---

[1] *Лениншіл жас . – 1979. – 19 январь*

XI–XIII ғасырларда Дешті-Қыпшақ мемлекетінде болған. Ондағы көшпенді халықтың бір бөлегі сол кездегі Шыңғыс хан мен Бату оқиғаларына байланысты жойқын шапқыншылықтан ығыса отырып, Еуропадағы Карпат тауларының қойнауындағы мажар (мадияр) даласына қоныстанады. Бұл тайпа сол заманның өзінде-ақ өзінің қыпшақ деген атауын сақтап қалған. Мажар елінің тарихнамасында бүгінгі Венгриядағы олардың ұрпақтары өздерін ақ қыпшақтар, құмандар деп атайды.

Ал батыстағы Мажарстанға (Венгрияға) орын тепкен қыпшақтар одан кейінгі жеті жүз жыл бойына өздерінің сол кездегі тілін, әдет-ғұрпын, салт-санасын сақтап келді, – деді Иштван бұдан кейінгі әңгімесінде: – әйтсе де көптеген тарихи-әлеуметтік, экономикалық өзгерістер негізінде жергілікті халықпен етене араласып кеткендіктен бұл тіл XIX ғасырдан бері бұрынғыдай қызмет атқармайды. Бірақ, қыпшақ тілінде оның ауыз әдебиетінде көптеген ескерткіш мұралар сақтаулы. Менің зерттеп жүргенім, міне, негізінен осы жайлар.

– Атап айтқанда?

– Қазір мұндағы қыпшақтар мажарша сөйлегенімен олардың тілінде мажар тілінен біршама айырмашылық, ерекшелік бар. Өйткені қыпшақтардың мал шаруашылығына, ауыл шаруашылық кәсібіне, аңшылыққа, үй тұрмысына, өсімдік атауларына байланысты сөздерінің басым көпшілігі бүгінде көне қыпшақ тілінде айтылады. Венгриядағы Қарсақ қаласында тұратын қыпшақтар мажардың ауызекі сөзінде қазір тіл қатынасында жоқ көне қыпшақ тілінің көптеген сөздерін қолданады.

– Кешіріңіз, – деді венгер ғалымы бір мезетте маған қарай бұрыла түсіп: – Мына мысалдарға назар аударып көріңізші. Бұл түркі тілдес халықтардың мәдени ескерткішіндегі ұқсастықтарды зерттеу үшін өзіммен бірге ала келген венгер қыпшақтарының ауыз әдебиет нұсқалары.

Қараймын, мұндағы кейбір сөздер бізге тым жақын секілді. Оның үстіне оқып отырған жаңылтпаш, жұмбақтар өзіміз бала кезде ойнайтын тақия тастамақ, жасырынбақ, санамақ сияқты ойын ережелеріндегі тақпақтарды қайыра еске түсіргендей. Тек мұндағы өзгешелік аталмыш сөздердің фонетикалық заңдылықтарында ғана бар сияқты. Мәселен біздің ауыз әдебиетіміздегі «Бір дегенің – білеу, екі дегенің – егеу, үш дегенің – үзік, төрт дегенің –төсек» деген жаңылтпаш санамақ мажар қыпшақтарында: «бірім – білеу, екім – егеу, үчім – үзік, төртім – төшек» болып тұр. Байыптап қараған жанға осы мысалдардағы кейбір сөз әріптерінің («Ш»-ның орнына «Ч», «С»-ның орнына «Ш») қазақ тілі фонетикасымен ептеп қайшы келетін

көрінеді. Тағы бір көз жеткізген нәрсеміз – мажар қыпшақтары тілінің жоғарыда айтылған атауларда ғана емес, ондағы батырлар жырларында, дастандарда, мақал-мәтелдерде сақталуы. Осы арада бізге бұл ескерткіштердің кейбіреуін түркі халықтарының тілімен салыстырсақ, көп сөздің мағынасын, мән жайын, төркінін шешуге болады екен-ау деген ой келді. Әңгімелесіп отырған ғалымның пікіріне қарағанда, бұған дейінгі зерттеулер бойынша түркі тектес халықтар тілдерінің арасынан Мажарстандағы қыпшақтар ауыз әдебиеті ескерткіштерінің тілі қазіргі қазақ тіліне тіптен жақын.

– Қазақ ССР Ғылым академиясы арасындағы ғылыми достық байланысты сіздер қай тұрғыдан сабақтастырып келесіздер? – дедім мен келесі бір әңгіме барысында.

– Тюркология саласы бойынша, – деп жауап берді бұл сұраққа Иштван Конур: – Аталмыш ғылымның біздегі көп жетістіктері профессор Немет есіміне байланысты. Өйткені, ол Венгрия Ғылым академиясында түркі тектес халықтар тілін зерттеуге алғаш рет негіз салған ғалымдарымыздың бірі. Біздер, оның шәкірттері қазіргі таңда бұл жұмысты одан әрі жалғастыруды өзіміздің басты борышымыз деп білеміз. Венгрия Ғылым академиясының Алтаистика ғылыми-зерттеу институты мен Будапештегі Өтвеш Лоранд атындағы мемлекеттік университеті филология факультетінің тюркология бөлімі мамандарының соңғы кездері Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтымен тыңғылықты байланыс орнатуы да біз үшін қуанышты нәрсе. Ал, венгер-қазақ мәдени байланысына келетін болсақ, бұл салада да жақсы жұмыс нышандары бар. Мәселен, Алматыдағы А.Жұбанов атындағы музыкалық орта мектеп, №12 қазақ орта мектебі оқушылары мен Будапешт қаласындағы мектеп оқушылары, ҚазМУ-дің филология факультеті мен Будапешт мемлекеттік университетінің студенттері үзбей хат алысып тұрады.

– Туысқан венгер жазушыларының біздің тілге аударылған шығармаларымен таныс боларсыз. Әдеби байланыс – достық елшісі емес пе? Бұл тұрғыдан алғанда сіздерде қандай жұмыстар жүргізіліп жатыр?

– Осыдан 23 жыл бұрын жыр алыбы Жамбыл өлеңдерін аудармашы Имра Тренчени Вальдапфель венгер оқырмандарына алғаш рет таныстырған еді. Содан бері бізде қазақ совет жазушылары М.Әуезовтің, Ғ. Мүсіреповтің шығармалары жарық көрді. Біздің қазіргі ойымыз қазақ жазушыларын венгер тіліне түпнұсқадан тікелей аудару. Бұл бағытта табыссыз да емеспіз. Өткен жылы Будапештегі ең үлкен басылым «Европа» баспасынан қазақтың жас жазушылары Ә.Кекілбаев, С.Мұратбеков, Д.Досжанов бастаған 19 жас қаламгердің

әңгімелер жинағы жарық көрді. Алдағы уақытта Ә. Әлімжановтың, Д.Исабековтің шығармаларын аударуды жоспарлап отырмыз.

* * *

.... Қамшының сабындай қыстың қысқа күні көкала аяздан көзін аша алмай тұрған көкжиекке көрінбей батып барады. Астана көшелеріндегі ақ шамдар буалдыр тұманнан бозарып кеткендей. Қонақ үйден кештетіп шыққан менің ойымнан венгер ғалымы Иштван Конурдың «**Сіз бен біз туысқанбыз**» деген сөзі кетер емес.

Марат ТОҚАШБАЕВ

«ҚАЗАҚ – МЕНІҢ БАУЫРЫМ»[1]

Будапешт қаласы тек Венгрияның емес, бүкіл батыс елдеріндегі түркология ғылымының ту тіккен орталығы. Төменде біз қазақ ғалымдарымен көптеген тығыз байланысы бар жақында Алматыға келіп қайтқан белгілі түрколог, Венгр ғылым академиясының аға ғылыми қызметкері, Будапешт мемлекеттік университеті түркология кафедрасының оқытушысы, профессор Қоңыр Іштуан МАНДОКИМЕН әңгімені назарларыңызға ұсынып отырмыз.

– Қоңыр аға, сіз Венгриядағы білікті түркологтардың бірісіз. Сондықтан қазақша таза сөйлеуіңіз онша таңдандырмайды. Одан бұрын есіміңіздің Қоңыр болуы, яғни қазақша қойылуы таңдандырады. Әңгімені осыдан бастасаңыз.

– Венгрлер өздерін мажарлар немесе мадиярлар деп атайды. Көне түркі әдебиеттерінде де Венгрияның Мажарстан деген жалғыз атауы бар. Көптеген елдерде қазірде де Венгрияның ресми және кең тараған атауы – Мажарстан. Ендеше мен де қазақ жұрты үшін мажар ғалымымын.

– Есіміңіздің Қоңыр қойылуы неліктен дейсіз ғой. Тарихты қозғамай неге дәл осылай қойылғандығын түсіндіру қиын. Халықтардың ұлы қоныс аударуы кезінде бірқатар түркі тайпалары, кейін XII ғасырда және қыпшақтардың моңғолдарға бағынбаған бір бөлегі XIII ғасырда Мажарстанға қоныс аударды. Олардың ұрпақтары елдегі Ұлы Қыпшақ, Кіші Қыпшақ деп аталатын екі аймақта әлі күнге тұрады. Мен Ұлы Қыпшақ жеріндегі Қарсақ қаласында 1944 жылы дүниеге келіппін.

«Біз қыпшақпыз, біз мадиярдың жауынгер, ең бетке ұстар бөлігіміз», дегенді кішкентайымнан естіп өстім. Қоңыр – қыпшақтардың ұлдарына жиі қоятын ежелгі есімдерінің бірі. Ал Мандоки деген фамилиям үлкен аталарымыздың Маңдық деген жайлауынан таралды. Мажар тілінің үндестігіне бағынып Мандоки делініп кеткен. Шалғайдағы қыпшақтар мен қазақ халқының түпкі қандас туыстығын ескерсек менің аты-жөнім таңданыс туырмауға тиіс.

– Қыпшақтардың мәдениеті мадияр (венгр) мәдениетімен тығыз байланыса отырып, ортағасырлық Дешті Қыпшақ мәдениетінің көптеген ерекшеліктерін сақтап қалғаны ғылымға белгілі. Дәл осыны қыпшақ тіліне қатысты айтуға бола ма?

---

[1] *Лениншіл жас. – 1984. – 22 желтоқсан, № 245. – 4 б.*

– Ең бір өкініштісі осы Қыпшақ тілі XIX ғасырға дейін-ақ ұмытылған. Біздің үлкен аталарымыз бала кезінде қыпшақ тілінде ептеп сөйлей білетін бір-екі қарияны көрген екен. Олардан соң тіліміз мүлде үзілген. Кейінгі зерттеулердің деректеріне қарағанда ол түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне өте жақын болып шықты. Бұған тіліміздегі **той, жиын, алма**, деген сөздер, **қамшы, арқан, жүген, ер** сияқты тұрмыстық зат атаулары, **апа, ата, балдыз, жезде** сияқты туыстық атаулар, түгелдей дерлік сақталған, шөп атаулары толық дәлел бола алады. Бұлар қазақ тілінде қалай айтылса мажар тілінде де солай айтылды.

Алайда қыпшақ тілі негізінен, ұмытылғанымен оның тарихына қызығушылық жойылған жоқ. Бастауыш класта оқып жүргенімде тарих пәнінің мұғалімі айтқан мына бір сөз есімде қалыпты: «Біздің тіліміз болған. Оны ұмыттық. Бірақ біз бәрібір қыпшақпыз» деген еді ол. Қыпшақ тарихы түрколог ғалымдарды бей-жай қалдырмайды. Онымен біраз ғалым зер сала айналысып жүр.

1967 жылдан бері Кешкемет қаласында «Кумания» деп аталатын жыл сайынғы басылым шығып тұрады. Бұл басылымда археологтардың, этнографтардың, антропологтардың Кумания (Қыпшақия, Қыпшақстан деген сөз) деп аталатын жерде жүргізген жан-жақты зерттеулерінің нәтижелері жарияланады. Антрополог Ђенкейдің, этнографтар Лайош Лигети мен Тибор Тоттың кейбір жұмыстары алғаш осында жарық көрді.

Ою-өрнектерде, құлпытас белгілерінде, ру таңбаларында, киім кешекте, балалардың санамағында, ауыз әдебиетінің жұмбақ, жаңылтпаш, ертегі сияқты үлгілерінде қазір коммунистік құрылыс орнатып жатқан екі халықтың ежелгі мәдениетінің тамырлас екенін айғақтайтын ортақ тұстары көп. Дені алда түбегейлі зерттеуді қажет етеді.

– Қоңыр аға, ғылымға қалай келгеніңізді еске алып өтіңізші?

– Ғылымға дейсіз бе? Бұл бір қызық әңгіме (күліп қойды). Басында ғылым үш ұйықтасам түсіме де кірген емес. Есімді білген кезден жылқыны сүйіп өстім. Әкемнің айтуынша Мажарстанды азат етуге қатысқан бір кавалерист қазақ офицері мені керемет жақсы көріпті. Үнемі ердің қасына мінгізіп алып жүреді екен. Кейін ашамай салған тайымнан өзім де түспейтін болыппын. Келе-келе бұл атқұмарлық жылқы заводының зоотехнигі болсам деген арман туғызды.

Кішкентайымнан тағы бір қасиетім – ертекқұмар болдым. Әкем мен нағашымның айтуында Орақ, Қаблан (Қобыланды емес пе екен? – *М.Т.*), Сағыр, Текес, Қара сияқты атақты қыпшақ батырлары туралы, олардың ел қорғаудағы ерліктері, жауынгерлік істері туралы аңыз-

әңгімелерді сағаттар бойы жалықпай тыңдауға бар едім. Осы жылқы мен ертегі мектептің үшінші класында оқып жүрген кезімнен, тоғыз жасымнан бастап қыпшақ тарихын білуге құштар еткені рас. Өйткені «нағыз қыпшақтарша атқұмар екенмін, енді тарихын біліп, тілін үйреніп алсам-ау» деген арман ұялады бала көңілге. Қыпшақ тарихы туралы ақиқатқа ұмтылам деп көп нәрсеге көзім ашылды. Бір тәуірі әкем Шандор қай талпынысымды да теріс көрмей құптап отыратын. Әйтпесе сегіз жылдық мектепті бітірген, небары 14 жастағы баласына 3000 форинт тұратын «Кодекс Куманикус» сияқты сирек кездесетін кітап сатып алып беруін немен түсіндіруге болады? Мұнша ақша табу үшін ол бес ай жұмыс істеуге тиіс еді.

Баяғы арманды қуып зоотехник болып шығу үшін Қарсақ қаласындағы мал шаруашылық техникумына түстім енді. «Бітірген соң жүйрік арғымақ тұқымын шығарамын деймін іштей. Жүрегіме одан биік арман ұяларын қайдан білейін ол кезде. Техникумда жүргенімде түркологияға байланысты қосымша оқыған кітаптардың әсерінен көкейіме көптеген ғылыми сауалдар ұялады. Оған жауап іздеймін. Білгенімді, көңілге түйген ой-пікірімді достарыммен бөлісемін. Оқуым аяқталып қалған тұста бір күні «Қой, қыпшақтың тарихын, мәдениетін, тілін зерттеумен түбегейлі айналысып жүрген ешкім жоқ екен. Арғымақтың тұқымын басқалар шығара жатар. Мен жылқыға адалдығымды бұзбаймын. Бірақ жұртыма әлдеқайда қажеттірек қыпшақ зерттеу мәселесімен айналысайын» деген тоқтамға келдім.

Техникумнан соң Будапешт мемлекеттік университетінің филология-философия факультетіне, оның түркология бөліміне мені жетектеп келген де осы байлам болатын. Бұрынғы азды-көпті оқыған енді тиянақты білім қосылды. Ұстаздарымның ұйғарымымен 1968 жылы үздік бітіруші ретінде университетке оқытушы болып қалдырылдым.

– Кешіріңіз, Қамбар ата тұяғына адалдығыңыз ше?

– Бірді айтып бірге кеттім бе?! Иә, жылқы баласынан әлі күнге қол үзген жоқпын. Ұзақ жылдар ат спортымен айналыстым. Мажарстан чемпионы болғаным да бар. Алты жылдай ат спорты мектебінде жаттықтырушы болдым.Балаларды үйреттім. Кейін, 1980 жылы ғылыммен айналысуға уақыт жағынан кедергі жасаған соң жаттықтырушылықты қалдыруыма тура келді.

– Ал қазақ тілін қалай меңгердіңіз?

Қазаққа қазақ тілін қалай үйрендің десе күлер еді. Алыстан келген мейман болған соң бұл сұрақты әдейі қойып отырсыз ғой. Түсінем. Иә, «қазақ тілі – мен үшін қыпшақ тілі. Қазақ менің бауырым! Қазақ

тілін үйреніп шығу өмірімнің өзекті бір мақсаты болуға тиіс» деген ой ғылымға мойын бұрмастан көп бұрын мектеп қабырғасында-ақ келген. Тіл үйренуге ынтаң болса жетеді дейді ғой. Менің құлқым болғанмен айналамда қазақша білетін ешкім болмады. Сөздік тағы жоқ. Сөйтіп жиналып жүргенде көктен іздегенім жерден табылды. Карсақ қаласына командировкаға келген қазақ жігітімен кездейсоқ танысып қалдым. Мектепте үйренген орысшаммен сөйлесіп, қазақ тіліне құмарлығымды айттым. Ол Қазақстанға оралған соң қазақ тілін өздігінен үйренушілерге арналған кітап жіберді.

Артынан Алматыға, Абай атындағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтына хат жолдап, басқа кітаптар алдырттым. Университеттің соңғы курсында оқып жүргенімде Моңғолияға барып, сондағы қазақтармен жүздестім. Қазақ жігіттерімен етене араласу үлкен пайдасын тигізді. Сөйлеу тәжірибесі қалыптасты. Будапештегі мал дәрігерлік институтында Баян-Өлгий аймағынан келіп оқып жүрген Едіге Төлетайұлы деген досым бар еді, оның да көмегі аз тиген жоқ.

– 1980 жылдың соңында «Қазақ әдебиеті» газетінде Мажарстандағы тіл ескерткіштері туралы «Төл мұра» атты мақалаңызды оқыған едік. Қазақ тілін жетік меңгергеніңіз сонда-ақ аңғарылған. Ал қазақ тілінен басқа қандай тілдер білесіз?

Әрине, алдымен мажар тілін. Тіл білу дегеніңіз екінші бір дүниеге ашылған терезе тәрізді ғой. Терезесі көп үйдің іші де жарық болмай ма?! Өз басым қазақ тілінен басқа тілдерді арнайы үйренейін дегенім жоқ. Ғылыми жұмыстарға қажет болды. Ізденіс талабымен қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, өзбек, моңғол тілдерін меңгеруіме тура келді. Ағылшын, француз, неміс, түрік тілдерінде мақала жазамын. Орыс тілінде еркін сөйлеймін. Кейде мынандай қызық та болады екен. Бухарестке барған сапарларымда өзім де байқамай румын тілін үйреніп алыппын.

Редакция тапсырмасы бойынша очерк жазу үшін белгілі ономаст ғалым Телқожа Жанұзақовпен сөйлесіп отырғанымда ол кісі бір хат көрсеткен еді. Одан мынандай жолдарды көшіріп алған екем: « *Аса құрметті Телқожа ағай! Сізбен танысуға көптен бері құмар едім... Менің аты-жөнім – Қоңыр Іштуан Мандоки, Мажар ғылым академиясында қызмет істеймін. Мамандығым түрколог. Көне және қазіргі қазақ тілдерімен шұғылданам. Мажарстанға XIII ғасырда келген қыпшақ халқының есімдерін зерттеумен көптен айналысып жүрмін. ... Келер ақырап айында Қазақ ССР Ғылым академиясына бармақпын. Жол түсіп баратын*

болсам Сізге жолығам. Сонда ақыл кеңес береді деп сенемін. 1976 жылғы тоғызыншы айдың 17-ші күні...» **Есіңізде болар бұл.**

– Ия, ия. Бұл менің Қазақстан ғалымдарына жазған алғашқы хатым. Оның Телқожа ағаға жолдануы кездейсоқ емес. Мұндай кеңесті университеттегі ұстазым түрколог академик Дюла Немет берген. Кейінірек Тіл білімі, Тарих, археология және этнография, Әдебиет және өнер институттарымен байланыс жасадық. Хат арқылы академик Ісмет Кеңесбаевпен таныстым.

Сол 1976 жылдың аяғында Қазақстанға, Алматыға келудің сәті түсті. Телғожа аға өзі күтіп алды. Ғылыми жұмыстарыма көп көмегі тиді. Сондықтан ағаға айтар алғысым шексіз. Содан бері Алматыға жыл сайын келемін. Бұл сапарлар ғылыми жұмыстарыма ғана емес, жеке өміріме де жаңа леп берді. Қыпшақ жігіті енді Қазақстанға қайын жұрты ретінде де асығатын болды. Мажарстанға ұзатылған Мақсұмова Айша[1] деген қазақ қызы қазір Будапеште тұрады, совет баспасөзінің өкілдігінде қызмет істейді.

– Зерттеулеріңіздің басты бағыттары қандай?

– Бір сөзбен айтсам қыпшақтардың шығу тегі, тарихы, тілі, этнографиясы. Оның бүгіні мен келешегі. Көне қыпшақтарды зерттеудің проблемалары бір емес талай ғалымға жетерлік. Мен өзі ана тілімнен тумай тұрып, бұдан бір ғасыр бұрын айрылып, есейгенде жеке дара қайта табысқан адаммын. Сол тілді қалпына келтіруде халқымның маған артқан үміті зор. Өмір жетсе жаңағы бар саламен айналысқым келеді.

– Зерттеудегі нәтижелерді – табыстарыңызды айтыңызшы?

– Табыс десем тым әсірелеу болып кететін тәрізді. Дегенмен аяқталған бір жұмысым «Мажарстандағы қыпшақ тілінің ескерткіштері» деп аталады. 1981 жылы осы тақырыпта диссертация қорғадым. Қыпшақ тарихына, тіліне, этнографиясына байланысты өзімізде және шет елдерде 70-тен астам мақалам жарияланыпты. Бұл мақсат еткенімнің тамшыларындай-ақ.

– Ғылыми ізденістеріңіз қалай жалғасады?

– Зерттейтін нәрсе қаншама. Тіпті жәй мысал. Түркологияға байланысты көне әдебиеттерді қарап отырғанда жер-су аттары қазіргіден өзгеше аталатындығын байқайсың. Айталық Венгрия – Мажарстан, Польша – Леһистан, Болгария – Бұлғарыстан, Германия – Жәрмен, Грузия – Гүрджістан, лезгін – ілезім. Осыларды жүйелеп шығу да ізденгендерге бір міндет. Өзімнің басты тақырыбым бойынша зерттеулерімді қорытындылап іргелі бір еңбек жасасам деймін.

---

[1] Мақсұмова Айша : ол Мақсұмқызы Оңайша, Мақсұмқызы Айша Мандокине.

– **Енді газет оқырмандарына бір ауыз тілек жазып берсеңіз.**
– Жақсы.

Қолына қалам алып төмендегі сөздерді жазды.

«Лениншіл жас» газетінің құрметті
оқырмандарына!

Мажарстандағы қыпшақ халқынан
бауырластық сәлем жолдаймын!
Табыстан табысқа жете беріңіздер.
Қоңыр Іштуан Мандоки.
1984-жылғы Желтоқсан айының 4-күні.

ШЕРМАНБЕТОВА Бахтыгүл
(Кыргызстан)

КӨБӨЙӨ БЕРГИЛЕ ТУУШКАНДАРЫМ [1]

Бүл киши Кыргызстанага бир нече жолу келип кеткен. Азыркы келишинде да өзунун ишине байланыштуу тарыхчи, этнограф, тилчи – окутуштуу катары келип отурат. Венгриянын көрунуктуу илипозу, Мажар Илимдер академиясынын кызматкери Мандоки Конур менен аңгемебиз да мына ушул багытта болду.

– Кыргыз элинде бир сонун лакап бар, эсимен чыгып кетиптир, ал мындайча – деп сөзүн баштады. – «Биз өткөндөн үлгү алып, ошонун негизинде жашайбыз» дегендей. Анын сыңарындай, тарыхсыз эл жоқ. Тарыхты ойдон чыгарып, аны божомолдоп, канча жазба баары бир чыныгы тарых калк арасында, калк казынасында жашап кала берет. Кыргыздарда жылкы бакса, мал бакса анын таза кандуулугуна карайт эмеспи. Ошондой эле кеп. Тарых да эч качан бурмаланбай, так, далилдүү, таза чындыгы менен кийинки урпактарга, муундарга жетиш керек. Өз санжырабызды, ата-баба тарыхын билбесек келечекке жол жок.

Жети атасын билбеген кыргыз эмес. Бирок, байкашымча азыркы кыргыз жаштарынын көбү түпкү аталарын билбейт. А тургай андан да жаманы өз тилин чала билип жатпайбы. Албетте, бул ыйманга сыйбаган өндүү.

Эми тарых тууралу. Менин оюмча тарых илимдердин атасы. Анткени, ал баарын өзүне камтыйт. Ал биздин тилибиз менен келип отурбайбы. Ошон учун тил илими менен тарыхты катар алып жүрүшүбүз керек.

Миндеген жылдар бою айрым инсандар бардык илимдер боюнча илимпоз болуп келсе, соңку жылдарда гана илимдердин адистик жолу ачылды. Муну тарых менен байланыштырып айтып жатам. Ар бир тарыхчы өзүн эң мыкты тарыхчы деп атай албайт. Жакшы тарыхчы болуу үчүн ошол элдин, мисалы, кыргыздын үрп-адатын каада-салтын эң жакшы билиш керек. Кай бир учурда айрым тарыхчылар кыргыз тарыхын изилдейбиз деп эле орус элинин тарыхына таянып жазган учурлары болот. Бул туура эмес.

– Сиздерде. – деди наарызылана, – тарыхты окутуу да дурус эмес экен. Кыргыз элинин тарыхы доорлордун өзгөрүшүне карата кытайча, фарсча, грекче, арабча жана кийинчерээк орус тилинде жазылып калган. Бирок, анын баарын үйрөнүүгө кимдин чолосу тиет? Ошентсе

[1] *Кыргызстан пионери. – 1989.– 9 август.*

да ошол тилдерди үйрөнүүгө кимдин чолосу тиет? Ошентсе да ошол тилдерди үйрөнүүгө аракеттенүү керек. Чыныгы тарыхчы болуу үчүн да бул өтө зарыл.

Жашоо расимин, каада-салтын, өнөрүн (этнографиясын) да жакшы билүү абзел. Анын сыңары кыргыз тарыхын билиш үчүн эң биринчи «Манастан» башташ керек. Айта кетчу нерсе, азыр силердин Илимдер академияңарда бул боюнча жаш тарыхчылар жакшы өсүп келатыптыр. Мен аларга ыраазы болдум.

– Кыпчак эли Орто кылымдардан мурда эле болгон. Буга кытай тарыхында жана Орхон-Енисей эстеликтеринде жазылгандар далил. X–XIII кылымдарда бугунку Венгрияга чейин барышкан.

Качан гана Чыңгыз хан басып келгенде, бөлүндү-бөлүндү болуп, туштарапка чачырап кетишкен. Азыр кыпчактар ар кайсы улуттардын ичинде бар. Тил жагынан болсо кыпчак тили –тектеп түрк тилдерине кирет. Өкүнүчтүү нерсе, биз Венгриядагы кыпчактар тилибизден айрылганбыз. Анткени, саныбыз аз. Орто кылымдардагы согуштарда венгер элин душмандардан коргодук. Анда бир тобу кырылды. Андан кийинки согуштарда да кыпчак элинин бир тобу жоголуп кетти. Элибиздин саны азайып, мыктылары қайтыш болгон соң тилден да айрылдык. Эки кылымдан бери тилибиз жок. Қагаз жүзүндө бар дегилечи. Бирок, ал өлүү тил да. Биз өзүбүздү кыпчакпыз, Ата Мекенибиз Орто Азия деп сыймык менен айта алабыз. Орто Азия элдериндеги колдонулган айрым сөздер бизде да колнолулган. Мисалы «атала» деген сөз кыргыз элинде эң сонун пайдаланылат. Ал эми кыргыздарда унутулуп калган сөздөр бизде «кагазда» бар. Мен буларды эмне учун айтып жатам? Не дегенде сиздерде баары бар, өз эне тилиңдер, өз жериңдер, улуу Чыңгыз Айтматовго окшогон дүйнөгө таанымал адамдарыңар ...

– А сиз окумуштуу катары биздин элден өз улутуңарга байланыштуу бир нерселерди таба алдыңарбы?

– Ооба. Бул биз учун пайдалуу. Анын үстүне кыпчак менен кыргызларда этнография боюнча да көп жакындыктар бар. Айыл-кыштактагы жашагандар менен байланышсам дагы көп нерсени билет элем. Мал чарбачылыгы, салт-санаа, үрп-адат боюнча далилдерди чогултсам деген оюм бар.

Баса, бир байкаганымды айта кетейин. Ушул эле Фрунзе шаарында көчөлөрдүн аттары жөнүндө урунттуу пикирлерим бар. Өз элиңдердин тарыхый окуялары, топонимдери, баатырлары көрүнүктүү адамдары азбы?

Жаштарыңдар ошо тарыхый окуялар, наамдар, адамдардын ысмы аркылуу көп нерсени, элинин таржымалын жакшыраак билишмек. Бул

өзү сиздерге жүрүп жатқан қайра куруу талабына ылайық эмеспи. Венгер балдары өз элинин баатырларын сыймық менен айтышат. Баатырларга арналган эстеликтерди бардык жерден көрүүгө болот. Силерде ал да аз.

Жер-суу аттары да көп нерсени чагылдырат. Ар бир коюлган аттын өзүнүн мааниси, тарыхы болот. Бирок, сиздерге колхоз-совхоздордо жөнү жок эле коюла берген аттар көп экен. Мисалы, Лениндин ысымын туш келген жерге кое беришкен. Андан көрө анын эмгектерин окуп үйренүш керек. Ошондо гана улуу адамдын осуятын сыйлаган, урматтаган болобуз. Сиздердин элге бир мүнөздүү нерсе фамилиялар туура эмес колдонулат «ов» – деген бул славяндарга ылайык. Ушунун өзүнөн эле кыргыз дагы бир улуттук нерсесинен аттап кеткени билинип турат. Ошондай болсо да күмбөздөрдө «баланча кызы», «баланча уулу» деп жазылгандарын көрдүм. Бул туура. Ушул жерде казактарды мисал кыогым келет. Алар күмбөзгө каза болгон кишинин уруусун, түпкүлүгүн толук жазат. Бул эң сонун тарых салт.

Коңур ага ойлуу тартып, бир саамдан кийин мындай деп калды.

– Венгер жери мейкин түздүк. Силердики тоолуу, кооз жер. Эмнегедир ушул жерге келген сайын өз ата-бабаларыбыздын жергесине келгендей сезим жаралат. Анткени, биздин жомоктордо жаратылыш так ушул кыргыз жергесинин жаратылышындай сүрөттөлгөн. Ошондон улам болсо керек, өзүбүз негедир ушундай жерге ээ болбой калганыбызга өкүнөбүз. Ал гана эмес. Орто Азиядан барган өкүлдөр менен жолугушканда алар өз жерлерин сүрөттөп айтып берсе, карыларыбыз ошол жакка кетебиз дешет. Бирок, кайдан...

Аңгеме аягында ал биздин төмөндөгүдөй каалоо айтты:

– Кыргыздардын салты боюнча бир кездерде бала тарбиялоо эң мыкты деңгээлде болгон. Улууну урматтап, кичүүнү ызааттоого үйрөтүшкөн. Бирок, шаар жерлеринде, башка улуттар аралашкан жерлерде, балдардын тарбиясы бузулууда деп угуп жүрем. Андыктан балдарды ата-бабалардын салты боюнча тарбиялоо керек. Өзүңөрдүн бабаларыңыздын салтын, үрп-адатын сактап, ыйык туткула. Дегинкиси кыргыздар көбөйө берсин.

«ҚАЗАҚ МЕНІҢ БАУЫРЫМ...»

Қоңыр Іштуан

(Мандоки Қоңыр Иштванның ғұмырнамасынан)

«ҚОҢЫРДЫҢ ЕКІ ХАЛЫҚТЫҢ АРАСЫНДАҒЫ
ҰЛЫ ТАРИХИ ҚАНДАСТЫҚТЫ ЖАН-ЖАҚТЫ
ДӘЛЕЛДЕП ҚАНА ҚОЙМАЙ,
ЕЛ МЕН ЕЛДІҢ БІРЛІГІ, ОРТАҚ
МӘДЕНИЕТТІҢ ГҮЛДЕНУІ,
ӨЗАРА ҚАТЫНАСТАРДЫҢ КЕМЕЛДЕНУІ
ЖОЛЫНДА АЯНБАЙ ЕҢБЕК ЕТКЕНІН
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МАҚТАНЫШПЕН ЖАДЫНДА
САҚТАЙДЫ, ҮЛГІ-ӨНЕГЕ ТҰТАДЫ»

Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ

МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАННЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАН Мажарстанның Қарцаг қаласында 1944 жылы ақпанның 10-да дәулетті жер иесі Мандоки Шандор мен Кочкор Караси Ержебеттің кенже баласы болып дүниеге келді

1955 жж.дан түркі тілдеріне аңсары ауып, үйренуге бел буады

1957 ж. Түркітанушы, академик Немет Дьюлаға хат жазып, түркі тілдерін үйренуге жәрдем сұрады

1958-1962 жж. Карцагтағы ауылшаруашылық техникумында оқыды

1962 ж. кәмелеттік куәлік (аттестат) алды

1961-1963 жж. Ат шабандоздары мектебінде қызмет етті және ат спорты бойынша ел біріншілігінде бас жүлдеге ие болды

1963 ж. Жерлесі құман-қыпшақ текті академик Немет Дьюланың партиялық кепілдемесі арқасында Өтвөш Лоранд атындағы Будапешт мемлекеттік университетінің гуманитарлық факультетіне түсіп, түрік бөлімінде түркітанушы мамандығы бойынша оқыды

1965 жылдан Қоңыр Иштван университет қабырғасынан бастап, студент кезінде ғылыми экспедициялармен Польша, Румыния, Бұлғариядағы түркі тілдес халықтардың әдебиеті мен тұрмыс-салты туралы деректерін жинақтайды: ол Польшадағы қарайымдар, бұлғариядағы түріктер және Румыниядағы Добружа татарлары арасында зерттеу мақсатында болды

1968 ж. Сечени атындағы Мемлекеттік кітапханада ғылыми қызметкер, Өтвөш Лоранд атындағы Будапешт мемлекеттік университетінің түркология кафедрасында ассистент болып қызмет етті

1969-1970 жж. Көрөши Чома қауымдастығында ғылыми координатор болып қызмет етті

1970 жылдан бастап Мажарстан Ғылым Академиясының Алтаистика зерттеу орталығының ғылыми қызметкері қызметіне ауысты

1971 жылы «*Добруджа татарларының тілдік зерттеулері»* тақырыбында университет докторы жұмысын *summa cum laude* дәрежесімен үздік қорғап шығады

1974 жылдан Монғолиядағы көне түркі ескерткіштері мен қазақ, тува шоғырының арасында болып, фольклорлық, этнографиялық деректерді жинауды жалғастырды

1976 ж. Қоңыр Иштван тұңғыш рет Қазақ жеріне келді

1977–1992 жж. Қоңыр Иштван Орта Азиядағы Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Кавказ бен Қара теңіз

аймағындағы қарашай, ноғай, қырым татарлары, құмықтар сияқты түркі халықтарын аралай бастады

1980 ж. Қазақ қызы Онайша Мақсұмқызымен тұрмыс құрды

1981 жылдан бастап зерттеу жұмыстарын Башқұртстан мен Татарстанда жалғастырды

1981 жылы «Мажарстандағы құман тілінің ескерткіштері» тақырыбында диссертация қорғайды

1992 жылы, 22- тамызда Дағыстан Республикасының Макачкала қаласында МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАН дүниеден озды

1992 жылы 3-қыркүйек күні өз аманатымен Алматыда Кеңсай зиратына жерленді

1993 жылы ұлы Мандоки Атлан дүниеге келді

* * *

1993 жылы Мажар Ғылым Академиясының үкімімен оған ерекше еңбегі үшін Постумус сыйлығы берілді.

1993 жылдан Үлкен Құмания өлкесіндегі туған қаласы Карцаг муницепалитетінің және бірқатар қорлардың қолдауымен «Шығыстық тектеріміз» атты ғылыми серия ұйымдастырылып, Мандоки Қоңырдың еңбектері жарық көре бастады.

Булат КУМЕКОВ
академик НАН РК, доктор
исторических наук, профессор

КАЗАХИ И ВЕНГРЫ: ОБЩИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ[1]

Посвящается памяти Конгура И.Мандоки.

Общая картина исторического процесса становления казахской и венгерской народности свидетельствует о чрезвычайной его сложности, о специфике сути и направленности этнического развития на протоказахской и протовенгерской территориях. Вместе с тем исторические реалии далекого прошлого подчас рельефно обнаруживают взаимосвязанность такого процесса и общность исторических судеб двух народов. Об этом же говорит и единство ряда этнокомпонентов, вошедших в состав казахов и венгров, равно как имеющие у них место лингвистические, топономические, антропономические и антропологические параллели.

Этнический аспект взаимосвязей двух народов рельефно проявляется, прежде всего, на примере групп мадиярских, куманских и кыпчакских племен, сыгравших существенную роль в процессе формирования казахов и венгров. Как известно, средневековые тюркоязычные кыпчаки явились основным ядром в образовании казахского народа, а мадиярские племена стали консолидирующей основой при сложении венгерского народа.

Казахско-венгерские взаимосвязи своими корнями уходят в глубь веков и ассоциируются с историческими процессами, которые протекали на территории Западного и Северного Казахстана и в смежных с ними областях Западной Сибири, Приуралья и Поволжья. На просторах этой обширной лесостепной и степной полосы в эпоху древности и раннего средневековья наблюдались этногенетические процессы, основным содержанием которых было взаимодействие и смешение сарматоаланских, угорских, прототюркских и тюркских племенных групп.

На различных этапах исторического процесса и в разных географических областях этническое развитие казахского и

---

[1] *Қазақстанның ғылыми әлемі. Научный мир Казахстана. Scientific World of Kazakhstan. International scientific journal. Shimkent. – 2008. – № 1. – С. 62-74*

венгерского народов было обусловлено участием разнообразных этнических компонентов в формировании их племенных объединений в ходе этнокультурных связей, политических перипетий и миграционных передвижений народов и племен. Накопленные археологические материалы по этноисторическим контактам в эпоху древности позволяют полагать, что в I тыс.до н.э. в лесостепной полосе Западной Сибири и Севера Казахстана проходило формирование общности прототюркских и угорских племен, в состав которых входили протомадиярские племена. При этом районом наибольшей концентрации древнеугорской топономии отмечается область в междуречье Ишима и Иртыша [1]. Отдельные группировки древнеугорских племен, вероятно, в то время достигали Северного Прикаспия. Во всяком случае, на это указывает остеологический материал древних венгров, обнаруживающий сходство по важнейшим таксономическим признакам с находками сарматского времени Западного Казахстана [2]. Следовательно, имеются основания считать, что сарматские племена занимали определенное место в этногенезе венгров и казахов.

Кочевники-скотоводы, сарматы в основной своей массе были ираноязычны и являлись потомками савроматов, близких сакам (или скифам по западным источникам) по языку, образу жизни и культуре. Одной из характерных черт той эпохи ранних кочевников было распространение на обширной терррритории от Керулена и Хуанхэ до Дуная так называемого “звериного стиля” (IX-III вв. до н.э.). В этой связи при раскопках кургана “Иссык” (Семиречье) были обнаружены наиболее интересные и выразительные материалы, связанные с убранством “Золотого человека” [3]. Гигантский “коридор”, по которому проходила миграция с востока на запад значительных масс кочевников, соответствовал Евразийской аридной зоне – зоне степей, перемежающейся горными хребтами и речными долинами, начинающейся со степных просторов Монголии и Северного Китая и заканчивающейся на западе ковыльной равниной по Дунаю и Тиссе.

В эпоху сарматов появились первые отряды тяжеловооруженной конницы, так называемые катафрактарии. Влияние сарматского племенного союза на население соседних областей и стран было значительным. Многочисленные сведения греко-римских письменных источников повествуют о крупных передвижениях сарматов на запад и их проникновении в начале I тыс.н.э. на средний Дунай. Вплоть до нашествия гуннов сарматы принимали активное участие в

международных событиях того времени. Археологические данные указывают на хозяйственно-культурные контакты и взаимодействия сарматов с народами и племенами Центральной Азии и Восточной Европы, в том числе Казахстана и Венгрии.

В первой половине I тыс.н.э. в этнополитической истории Казахстана и Венгрии возросла роль кочевых племен Внутренней Азии (Inner Asia). Во II в. н.э. началось массовое проникновение гуннов (сюнну, хунну по китайским летописям) из Монголии в Восточный Казахстан и Семиречье. В районе Прибалхашья и Тарбагатая они создают государство Юебань, просуществовавшее до V в. Другая ветвь гуннского объединения, в состав которых вошли и угорские племена Западной Сибири, мигрировали в Приуралье, Приаралье, Приаральские и Прикаспийские степи, оттеснив на запад аланов и асов. В первой половине IV в. грандиозные массы кочевников гуннов, подчас весьма разнородных, но консолидированных вокруг мощного прототюркского этнического пласта, достигли степей Восточной и Центральной Европы. Эпоха Великого переселения народов в значительной степени изменила этническую и политическую карту Центральной Азии и Европы. С миграцией гуннов связан важный этап распространения тюркских языков по всей территории их расселения. Прошедшие изменения как в Казахстане, так и в Венгрии отражали пеструю этническую структуру гуннской державы и сложность исторических процессов, связанных с их продвижением. Главным хозяйственным занятием гуннов было кочевое скотоводство. Однако они знали и другие хозяйственно-культурные типы, как оседлость и земледелие, имели города и поселения. У гуннов превосходно было организовано войско, его основу составляла подвижная, маневренная конница. В целом в Венгрии и Казахстане гунны оставили заметный след в этнической, хозяйственной и культурной жизни коренного населения.

В этнокультурной жизни Центрального и Западного Казахстана V–VI вв. запечатлели себя и авары (или жуань-жуани, жужани по данным китайских источников). Каганат аваров возник в Монголии в IV–V вв. Хозяйственной основой общества также было кочевое скотоводство. В 552 г. авары были разгромлены алтайскими тюрками. После этого часть аваров (около 100 тыс. человек) мигрировала на запад. Этническая атрибуция аваров не ясна. Впрочем, судя по титулам их знати (каган, тудун, югур, тархан), раскрывающихся с позиции тюркского происхождения, авары были тюркоязычным народом [4]. Тем не менее конфедерация аварских племен представляется этнически смешанным объединением.

В 568 г. многочисленные аварские племена, обладая сильной политической властью, заняли земли по обоим берегам Дуная, где создали новое государственное объединение – Аварский каганат. На территории Венгрии авары занимались полукочевым скотоводством. Организация войска строилась по принятой в Азии десятичной системе. Как и у гуннов, духовная жизнь аваров основывалась на шаманизме и языческих обрядах. Они знали руническое письмо. В IX в. авары сошли с исторической арены. Их место заняли пришедшие с востока мадиярские племена.

Таким образом, проблема общих древних предков казахского и венгерского народов, а именно до периода политического возвышения собственно мадиярских и кыпчакско-куманских племен, во многом была связана с племенными массивами сарматов, гуннов и аваров.

С особой интенсивностью этнические взаимосвязи и взаимопроникновения наблюдались на последующем этапе исторического развития между кыпчакскими племенами и древними венграми (мадиярами).

На современную территорию Венгрии мадиярские племена мигрировали из своей прародины (Magna Hungaria). В этой связи большая группа ученых склонна считать, что в IV–V вв. значительная часть угров в общем потоке миграции на запад переместилась из Западной Сибири в Приуралье и Поволжье. В их составе были предки венгров древние мадияры, которые сложились здесь в конфедерацию племен [5]. Можно также указать на точку зрения, высказанную в научной литературе о том, что ареалом процесса преобразования лицевого скелета венгерских предков явилась область от Волги до Мугоджарских гор [6]. В эпоху раннего средневековья территория компактного расселения древних венгров находилась в непосредственном соседстве с Волжской Булгарией, во многом совпадающей с пределами современной Западной и Центральной Башкирии, на что показывают булгаро-венгерско-башкирские этнонимические параллели [7]. На этой земле мадияры были зафиксированы средневековыми арабскими и персидскими авторами, в историко-географических трудах, которых содержится краткая, но вместе с тем разнообразная информация о них, относящаяся к VIII–нач. IX вв. Ареал расселения отдельных группировок мадиярских племен, очевидно, был достаточно широк. Во всяком случае, булгаро-мадиярские племена достигали Прикаспийских степей и крайних пределов Южного Урала.

Примерно в это же время, т.е. во второй половине VIII– нач. IX вв. происходит движение кыпчаков на запад, в том числе к Южному Уралу. Именно к этому времени относятся сведения арабо-персидских источников (Ибн Русте, аноним “Худуд ал-алам”, аль-Бакри, Гардизи, аль-Марвази), отмечающих кыпчаков как восточных и северных соседей печенегов [8]. Как известно, печенежские племена в VIII-IX вв. обитали в бассейне Сырдарьи и Приаральских степях. Следовательно, в области Южного Урала кыпчаки находились в непосредственных этнополитических и этнокультурных контактах с отдельными группировками мадиярских племен.

В начале IX в. основная часть древних мадияр двинулась на запад, затем через Северный Кавказ и Причерноморье достигла западной части Евразийского степного пояса по Дунаю и Тиссе. Здесь мадияры нашли все условия для кочевой жизни, прежде всего обширные пастбища для скота, без которых они не могли существовать. В 895 г. они создали сильное Венгерское государство.

Не все мадиярские племена покинули свою древнюю родину “Великую Венгрию”, часть племенных групп осталась к востоку от Итиля (Волги). В 889 г. печенежские племена были вытеснены из районов Прикаспия и Приаралья огузами совместно с другими тюркоязычными племенами. Основная масса конфедерации печенежских племен мигрировала в Восточную Европу. В результате этих событий кыпчаки вместе с огузами стали кочевать в долине рек Жаика (Урала), Жема (Эмбы), в Приаральских и Прикаспийских степях [9]. Основным содержанием этногенетических процессов в Волго-Уральском регионе были контакты и взаимодействия между кыпчакскими, кимекскими, куманскими, огузскими, печенежскими, башкирскими, булгарскими, мадиярскими и алано-асскими племенными группами.

В первой половине XI в. этнокультурное влияние и консолидирующая роль в Волго-Уральском регионе переходит к кыпчакам, что было связано с установлением на обширной территории от Иртыша до Итиля (Волги) военно-политической гегемонии кыпчакских ханов. По всей вероятности, к этому времени относятся сведения знатока истории и культуры тюркоязычных народов и племен Махмуда Аль-Кашгари (XI в.) о том, что «Итиль – название реки в стране кыпчаков» [10].

В то же время по Итилю продолжали кочевать группы мадиярских племен. Между Итилем и Дунаем, между старой и новой родиной венгров связь не прерывалась почти в течении трех с половиной столетий. Оставшиеся далеко на востоке мадияры знали о своих

сородичах, ушедших далеко на запад. Так, около 970 г. при князе Токшуне из далекой Булгарии на Волге в Венгрию приходит значительная группа людей во главе с князьями Бикла и Бокшу, которые были поселены в Пеште. В середине XII в. в Венгрии и ее крупных городах три года прожил арабский купец и путешественник из Гренады Абу Хамид аль-Гарнати. Путь на Итиль был настолько знаком, что аль-Гарнати, оставив одного из сыновей в Венгрии (Ункария), отправился отсюда на Волгу. Пожалуй, последнюю информацию о потомках "Старейшей и Великой Венгрии" доставил доминиканец Юлиан, который предпринял путешествие на Восток с целью найти соплеменников и обратить их в христианство. В 1236 г. близ "большой реки Этиль" встретил он кочевавших там восточных венгров, объяснявшихся с ним на родном мадиярском языке. Юлиан отметил, что "они были язычниками, богаты конями и оружием и весьма отважны в войнах" [11]. Лишь под напором монгольского нашествия мадияры на Итиле вынуждены были мигрировать на запад.

Длившиеся на протяжении ряда столетий (VIII–XIII вв.) этнополитические контакты кыпчаков с древними мадиярами в Волго-Уральском междуречье, очевидно, в предмонгольскую эпоху завершились инкорпорированием части мадиярских племен в состав кыпчакской конфедерации. Об этом красноречиво свидетельствуют показания казахской генеалогии (шежере). В родоплеменной структуре казахского народа Среднего жуза (крупное этнотерриториальное объединение) в составе племени "кыпчак" зафиксирован этноним "мадияр" в качестве родового подразделения. В Среднем жузе мадияры отмечены также и в составе племени аргын. В 1967 г. венгерский ученый Тибор Тот провел изучение материалов применительно к этнической группе аргын-мадияр казахского народа. Антропологические исследования позволили ему констатировать большое морфологическое сходство аргын-мадияр с кыпчаками, обитающими в той же зоне Сары-Копа на Тургае [12]. По всей видимости, мадияры в среде аргынов появились не ранее XVI в. Дело в том, что на рубеже XIV–XV вв. часть аргынов переселилась с юга на север и начиная с XVI в. обосновалась на Ишиме и Тургае. Очевидно, в этот период, когда наблюдались многосторонние процессы взвимодействия и взаимовлияния между кыпчаками и аргынами, в составе аргынов появились этнические группы мадияр.

Картина этногенетических связей кыпчаков с древневенгерским этносом – мадиярами становится еще более выразительной, если обратиться к данным применительно к родо-племенному составу кыпчаков 2-ой половины XI – нач.XIII вв. Сам факт появления

сведений по этнонимии кыпчаков в мусульманской историографии был далеко не случаен. Прежде всего он был связан с международным признанием кыпчакского фактора, как мощной военно-политической силы. После образования в середине XI в. Кыпчакского ханства на территории современного Казахстана, пришедший к власти династийный род кыпчаков ель-борили стал предпринимать активные действия в южном и западном направлениях, что привело их к непосредственным контактам с государствами Средней Азии, Восточной и Центральной Европы. Вскоре власть кыпчакских ханов распространилась на обширную территорию от Иртыша до Днестра. Кыпчакское ханство в силу закономерности развития кочевого общества состояло из двух крупных этнотерриториальных объединений: Восточнокыпчакское и Западнокыпчакское. Граница проходила по Итилю. Племенной состав кыпчаков в этих улусах не был идентичным, напротив, он носил на себе печать динамизма, специфичную для каждого этнополитического объединения и историко-географического региона. Сам перечень племенного реестра кыпчаков не носил случайного беспорядочного характера, наоборот, в нем все было строго регламентировано в соответствии с династийным, социальным и политическим уровнем каждой из перечисленных этнических единиц.

В письменных арабских памятниках, принадлежащих перу Ахмада ат-Тини (1235–1318) и ад-Димашки (1301–1349) содержатся сведения о 16-племенном составе кыпчаков восточного Дешт-и-Кыпчака, охватывавшего большую часть территории современного Казахстана. Структура племенного состава кыпчаков была сложной и неоднородной, вобравшей в себя, помимо собственно кыпчакских, тюркоязычные кимекские, куманские, печенежские, огузские этнокомпоненты, а также тюркизированные элементы ираноязычного этнического пласта [13]. В этом перечне племенного состава кыпчаков Казахстана значились три этнонима, названия которых имеют параллели в племенном составе куманов (кыпчаков) Венгрии.

Первое из них по данным Ахмада ат-Тини читается как бурджоглу. В реестре племен они занимают шестое место. Между тем в конфедерации кыпчаков западного Дешт-и-Кыпчака, согласно Ибн Халдуну, бурджогли находятся на третьем месте, как занимающие привилегированное положение в объединении кыпчаков, и составивших наряду с токсоба и етиоба верхушку кыпчакского общества в южнорусских степях. Представители этого элитарного рода особенно усилились в Египте, где из их среды выдвинулся ряд султанов в государстве Мамлюков. Очевидно, бурджогли можно

сопоставить с родом бериш в племенном объединении байулы Младшего жуза. Семантика этнонима бурджогли, по мнению Н.А.Баскакова, несет тюркскую окраску, прежде всего она указывает на место расположения племени, т.е. «те, кто находится по ту сторону» [15].

В составе конфедерации мадиярских команов на первом месте значится племя борчол (Borchol). Это этническое название по общему мнению исследователей реконструируется как бурчоглу-бурджоглу [16].

Таким образом, отдельные группировки племени бурджоглу приняли участие в формировании этнического облика кыпчаков в Казахстане и куманов в Венгрии.

Название второго этнонима – джуртан по ад-Димашки и джартан по данным Ахмада ат-Тини. В родоплеменном подразделении Западно-кыпчакского объединения арабское написание этого племени читается согласно Ибн Дукмаку (XIV в.) как джуртан. Из этого следует, что наиболее приемлемой транскрипцией этнонима является форма джуртан/джортан. Семантика термина джортан достаточно однородно отмечалась в научной литературе с позиции тюркского осмысления, а именно шортан, в значении “щука” [17].

Что касается второго по списку этнонима в пятиплеменном составе куманов Венгрии, то оно представлено как «чертан» (джертан). Смысловое значение слова также связывается с понятием «щука» (З.В.Тоган, Л.Рашоньи) [18].

Из этого следует, что налицо очевидность выраженного параллелизма в этнонимии кыпчаков Казахстана и куманов Венгрии, который позволяет говорить об определенной линии генетического родства двух племенных объединений на примере двух этнокомпонентов.

Выделяемое нами третье племя представляет значительный исторический и познавательный интерес. В конце списка кыпчакской этнонимии упоминается племенное название, которое традиционно транскрибировалось исследователями как куманку [19]. В этом слове не трудно усмотреть искаженное написание этнонима куманлу. По своей структуре куманлу аналогичен упоминающемуся первому по списку династийному племени кыпчаков борилу, которое также неправильно было написано переписчиком рукописи арабского сочинения как барку. Можно с уверенностью констатировать, что название куманлу состоит из этнонима куман+ -лу (афф. Обладание или отношение). Следовательно, в текстах Ахмада ат-Тини и ад-Димашки выявляется упоминание этнонима куман/куманлу как

самостоятельной этнической единицы [20]. Это – факт весьма примечательный и заслуживает самого пристального внимания, ибо в отечественной и зарубежной историографии широко бытует установившееся мнение о тождестве кыпчаков и куманов. При этом относительно возникновения термина куман в литературе имеется ряд мнений. Приведем основные из них. Наиболее распространенной является положение о том, что название куман связывается с византийским наследием [21]. По другой точке зрения куманы центральноазиатского происхождения и обнаруживают себя в наименовании кумандинцев [22]. Впрочем, и в этом случае допускают, что куманы адекватны названию кыпчак-половец. С концепцией о восточной прародине куманов корреспондирует мнение К.Менгеса, по которому племенное название куман содержит алтайское слово [23]. Высказывались, однако, и другие точки зрения. Так, известна гипотеза, на основании которого самоназванием западных кыпчаков было имя куман [24]. Отдельные ученые считают возможным сопоставление куманов с народом сары по сведениям аль-Марвази (XII в.) [25]. Можно указать и на иную трактовку проблемы, согласно которой куман-половцы представляют собой исход смешения кыпчаков с кангарами (канглы) [26]. Большинство ученых придерживается мнения об идентичности этнонимов куман и кун [27]. При всех своеобразиях подхода и различиях позиций красной нитью проходит положение о соответствии куманов кыпчакам.

И все же в историографии вопроса о соотношении термина кыпчак и куман обнаруживаются отдельные представления, не укладывающиеся в рамки общепринятого трафаретного воззрения об их тождестве. Пожалуй, впервые П.Пельо высказал мысль, что кыпчаки никогда не смешивались с команами [28]. Наиболее близко к решению проблемы подошел К.Цегледи, сделавший заключение о том, что название куман дано по одному из племен конфедерации кыпчаков [29]. Однако эти оригинальные и ценные суждения высказывались в форме констатаций, но не доказывались на почве убедительных фактов.

Таким образом, даже самый краткий обзор состояния изученности проблемы позволяет сделать вывод о наличии в историко-филологической исследовательской литературе взаимоисключающих мнений в решении вопроса об этническом статусе куманов. Между тем, к установлению самостоятельного этнического статуса куманов приводят материалы арабских нарративных источников.

Наименование того или иного лица по признаку его этнической принадлежности – явление довольно обычное у восточных авторов. В

сочинениях арабских средневековых ученых содержатся ценные сведения по антропонимии неарабского происхождения, в которых совершенно четко выделяется нисба по этнической принадлежности, в частности по куманской, в среде Египетских мамлюков: эмир аль-Кумани [30], шейх Зайн ад-дин Абу Бакр аль-Кумани [31] (Ибн аль-Фурат, Ибн Тагриберди). К этому следует добавить известный факт, почерпнутый из западно-куманской среды. Так, в числе персонифицированных этнонимов, связанных с куманской этнокультурной общностью, на территории средневековой Румынии, наряду с такими именами как Борчул (Бурджоглу), Чуртан (Джортан-Шортан), Токсоба и др. упоминается Кумандур, в чем нельзя не усмотреть персонифицированное название племени куман [32].

Обоснование тезиса об этнической самостоятельности куманов может быть усилено в свете оригинальных материалов, содержащихся в трудах средневековых арабских географов аль-Идриси (XII в.), Ибн Саида (XII в.), Абу-ль-Фиды (XIV в.) о куманах, обитавших на территории Западного Казахстана.

На карте аль-Идриси “Сурат аль-ард” к северу от двух топографических объектов, идентификация которых не вызывает никакого сомнения (Бахр аль-Хазар – Каспийское море и Бахайрат аль-Хваризм – Аральское море), расположены горы Аскасия. Они описываются протянувшимися в меридиональном направлении с севера на юг, с небольшим уклоном в сторону востока. Из этих гор вытекает несколько рек, что особенно важно, река Итиль (Волга), впадающая в море Хазар (Каспий). Описанные характеристики гор позволяют с уверенностью отождествить Аскасия с Уральскими горами. Ибн Саид и Абу-ль-Фида указывают, что в предгорьях Аскасия, к югу от него обитали куманы. На незначительном отдалении к юго-востоку от Аскасия в “Сурат аль-ард” показаны горы Тагура, где отмечена цитадель страны куманов, одноименная их столица Кумания. Тагура в соответствии с реальной географической схемой сопоставима с Мугоджарскими горами. Судя по тексту средневековых сочинений, горы Тагура (Мугоджары) являлись основной областью расселения куманов. Как явствует из данных нарративных источников, куманы расселялись в пространстве между северными Приаральскими степями и предгорьями Южного Урала. К югу от них находились огузы (согласно карте “Малой аль-Идриси” и кимеки), на западе – печенеги, на северо-западе – булгары, на северо-востоке – кыпчаки. Здесь важно отметить, что куманы как самостоятельное этническое лицо противопоставлены огузам, кимекам, печенегам, булгарам и кыпчакам – реально существовавшим

племенам. Анализ текстологического и картографического материалов дает основание датировать сведения средневековых авторов о куманах X в. [33]. В это время в регионе от р.Иртыш до р.Урал расселялся племенной массив кимеков, кыпчаков и куманов под властью кимекского хакана.

В начале XI в. куманы находились под политическим влиянием кыпчаков, а отдельные их группировки, равно как и другие племена, были инкорпорированы в кыпчакскую среду. Этот процесс этнической адаптации был обусловлен всем ходом формирования кыпчакской народности в восточном Дешт-и-Кыпчаке.

В середине XI в. началось движение кыпчакских племен в западном направлении от Итиля. Основная группа куманов в качестве авангарда кыпчакского объединения первой вступала по мере своего продвижения на запад в непосредственные контакты с народами и племенами Восточной Европы, в частности Руси, Византии и других государств. Эти контакты с самого начала оставили глубокий след в той своеобразной информации о команах, которая отлагалась и закреплялась в письменных источниках. Ее особенность проявилась в характерном для эпохи древности и средневековья типологическом явлении, заключающемся в переносе иноназвания на племенное объединение в целом по только одному, раньше других ставшему известным компоненту этнического развития [34]. Это широко распространенное явление имело место вплоть до культурно- и этнографически близких народов. Так, Махмуд Аль-Кашгари отмечает: “Огузы, когда их жилища стали соприкасаться с крепостью, принадлежавшей чигилям, постоянно воевали с ними (чигилями). Огузы называют всех тюрков от Джейхуна (Сырдарьи) до Верховного Китая чигилями. А это ошибка” [35]. И в самом деле, Махмуд Аль-Кашгари указал на ошибочность восприятия огузами этнонима чигилей, исходя из исторических реалий, ибо непосредственно за чигили в сторону Китая жили многочисленные тюркские племена: карлуки, тюргеши, ягма, барсханы и др.

Эта же закономерность нашла отражение в древнерусских летописях, на страницах которых отразилась информация исключительно о половцах, т.е. куманах, вследствие первого по времени контакта русов именно с ними, хотя за куманами находился массив собственно кыпчаков. Судя по всему, термин половцы следует толковать в двух значениях: конкретном, обозначавшем собственно куманов, и расширительном, распространявшемся на все объединения кыпчакских племен. Однако эти значения, как известно, в летописях не различались. Отсюда возникали известные сложности при

интерпретации сведений о половцах, заключенных в древнерусских памятниках. Точно так же дело обстояло со средневековой византийской историографией. В последней четверти XI в. византийцы в своих трудах стали фиксировать информацию о куманах по подлинному этническому их названию, но распространили это имя на все тюркские племена Дешт-и-Кыпчака. Эта традиция в византийской литературе сохранилась много позже, до XIV века.

Аль-Идриси сообщает о нескольких объединениях куманов: Внешней Кумании, расположенной по соседству с волжскими булгарами, далее Белой Кумании (Приднепровской) и Черной Кумании (Донской) а затем без определения просто о Кумании, которая была отнесена им в 5 секцию 6 климата. Она помимо части земель дунайских булгар (бурджан), Руси, а также Македонии (Джасулия), заключала большуъ часть земель Кумании [36]. Этот крайне западный массив куманов, по всей видимости, находился к западу от Днепра вплоть до Днестра. Впрочем, согласно западноевропейским источникам, начиная с 70-х годов XI в., значительные группировки куманов, вовлеченные в политические перипетии, неоднократно достигали Дуная. Отсюда следует, что кочевья собственно куманов располагались между Днестром и Днепром, а восточнее Днепра находились кыпчакские племена.

Значительные группы куманов и кыпчаков переселились в Венгрию в 1239 г. под давлением монголов. В среде куманов Венгрии письменные источники отмечают такие персонифицированные этнонимы, как: Bajlo-Bajoló, Kangala, Kapcsag-Kopcsag-Kapcsog, Tábony, Tázlar и др., которые легко сравнимы с именами Байулы, Канглы, Кыпчак, Табын, Тазлар [37].

Термин байулы сопоставим с крупным племенным объединением Киши жуза (Младшего жуза) казахов – байулы, в состав которого, кстати, входит племя тазлар, очевидно, то же самое, что и тазлар куманов. Канглы – одно из древних племен Казахстана. Они входили в Кыпчакское ханство как значительная этнополитическая сила. В XII в. в районе Приаралья и нижней Сырдарьи канглы образовали крупное объединение племен, номинально подчинявшееся кыпчакским ханам. В казахских генеалогических преданиях канглы считается одним из старших племен Улу жуза (Старшего жуза) [38]. Кыпчаки Венгрии, как один из составляющих элементов, входили в состав куманов. Племя табын входит в состав объединения жетиру (семиродцев) Киши жуза.

В исторических областях Венгрии Надькуншаг (Большая Кумания) и Кишкуншаг (Малая Кумания) сохранилась значительная

этнографическая группа куманов-кыпчаков. Согласно информации замечательного знатока языков, истории, культуры, нравов и обычаев тюркских народов Центральной Азии, кыпчака по происхождению Конгура Иштвана Мандоки в Большой и Малой Кумании, в памяти народа еще сохранились реликтовые представления об этнических элементах токсоба, тортул, баяндур, печене (печенег).

Племя токсоба достаточно широко известно как одно из главенствующих династийных родов. В племенном составе средневековых кыпчаков на территории Казахстана они занимали второе место, а в Западной конфедерации Дешт-и-Кыпчака они были первым, ведущим, элитарным племенем. Семантика племенного названия токсоба однородна практически у всех исследователей: токуз оба “девять родов” [39]. Название токсоба сохранилось в родоплеменной структуре казахов. В древней части генеалогии рода байбакты Младшего жуза имеется имя токсоба [40], соответствующее названию наиболее крупного кыпчакского племени.

Этноним тортул куманов, как нам представляется, находит аналогию в племенной структуре кыпчаков Дешт-и-Кыпчака XI-XII вв. В восточной конфедерации кыпчаков они упомянут в форме Дурут/дурут, на четвертом месте общего списка племен. Следует обратить внимание на то, что это племя по-своему местоположению входит в обычную для тюркской социальной истории когорту социальных племен, занимающих аристократическое положение. В западном объединении кыпчаков накануне монгольского нашествия в отношениях между дурут и токсоба отмечалась вражда, которая была охарактеризована арабскими историками аль-Нувайри и Ибн Халдуном как “старинное соперничество”. Общеизвестно, что династийная борьба всегда имела место внутри союзов племен средневековья. В основе названия этнонима дурут лежит стяженная форма родоплеменного объединения по имени числительному, указывающему на количество группирующихся родов – дорт+оба «четыре рода» [41]. Можно указать на одинаковые по семантике с кыпчакским дурут родовые подразделения торт-кара в Младшем жузе и торт-ул среди аргынов и найманов Орта жуза (Среднего жуза) [42].

Что касается племенного названия печенек (печенег), входивших в этнический состав куманов Венгрии, то оно вызывает ассоциацию с двумя этнонимами – базанак (бажанак)и баджна в племенном составе кыпчаков на территории Казахстана [43], несомненно, прежде входивших в печенежский союз племен до миграции их объединения из области Аральского моря на запад. Отдельные их группировки остались в пределах современного Западного Казахстана и как

свидетельствуют письменные источники, вошли в состав Кыпчакского ханства. В дальнейшем печенеги приняли участие в этногенезе венгров и казахов.

На территории средневекового Казахстана племя баяндур входило в семиплеменной состав кыпчакоязычных кимеков, компактное расселение которых находилось в бассейне среднего Иртыша. Баяндуры являлись также одним из племен в объединении огузов IX-X вв. с центром на нижней Сырдарье. Кимеков, также как и огузов, уверенно можно отнести к числу непосредственных предков казахского народа.

Определенные группировки куманов, как показывает кыпчакская этнонимия, остались на территории Казахстана и приняли участие в сложном процессе образования казахов. Так, их потомки под названием *құманай* были отмечены в составе казахов Среднего жуза, а в качестве рода аргынов значились *қоманы*.

В целом неоспоримый факт наличия этнонимических параллелей в составе казахов и венгров позволяет с уверенностью считать их родственными народами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дульзон А.П. Этнолингвистическая дифференциация тюрков Сибири // Структура и история тюркских языков. – М., 1971. – С. 206-207.

2. Тибор Тот. О раннем этногенезе венгерского народа //Известия Академии наук КазССР СО. – 1968. – №2. – С.68–69.

3. Акишев К.А. Курган Иссык. – М., 1978.

4. Эрдели И. Исчезнувшие народы. Авары // Природа. – 1982. – №11. – С.56.

5. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М., 1974. – С.404–406.

6. Тибор Тот. О раннем этногенезе венгерского народа //Известия Академии наук КазССР. СО. – 1968. – №2. – С.68.

7. Németh J. Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren // ALASH. – 1966.–Т. (1-2); Кузеев Р.Т. Происхождение башкирского народа. – С.413-425.

8. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1967.– Т.II. – С.72-74.

9. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад. – 1969.– С.129, 147; Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – С.62-63.

10. Махмуд Кашгари. Диван лугат ат-турк. – Стамбул, 1915. –Т.1. – С.66.

11. Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIVвв. о татарах в Восточной Европе // Исторический архив. – М.-Л., 1940.–Т.III.–С.81; Халиков А. Новые исследования больше-Тиганского могильника (о судьбе венгров, оставшихся на древней Родине) //Проблемы археологии степей Евразии. Советско-венгерский сборник. – Кемерево, 1984.–С.131.

12. Тибор Тот. О раннем этногенезе венгерского народа //Известия Академии наук КазССР. СО. – 1968. – №2. – С.68–69.

13. Кумеков Б. Об этническом составе кыпчаков XI-нач.XII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып.II. – М., 1990. – С.123.

14. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. – М., 1985. – С.78.

15. Rásonyi L. Les Turcs non-islamisés en Occident (Pècènegues, Ouzes et Qiptchaqs, et leures Rapport avec les Hongrois) // Philologiae Turcicae Fundamenta, T.4. – P.29.

16. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – С.74: Ахинжанов С.Ж. Об этническом составе кыпчаков средневекового Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата, 1976. – С.90.

17. Togan A.Z.V. Umumi türk tarihine giris. – Istambul, 1981, ç.1.– P.163; Rásonyi L. Les Turcs. – P.24; Kirzioglu M.F. Yukari-Kür ve Çoruk boylarinda Kipcáklar. – Ankara, 1992. – C.24.

18. Mehren A.F. Cosmographie de Chems-ed-din Abou Abdallah Mohammed ad-Dimichqui. Tekte, arabe, publie dápres l’edition commencèe par. M. M.Frehn. SPb., 1866. – P.264;

19. Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI-нач.XII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып.II. – М., 1990. – С.124.

20. Обзор литературы из византийских источников о куманах см.: Moravcsik G. Byzantinotúrcica, 2. Aufl., Bd I-II, – Berlin, 1958.

21. Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker // UAJ, Bd XXIV, 1952, H.1-2; Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. – Л., 1969. – С.59-60.

22. Менгес К.Г. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Л., 1979, с.73-74.

23. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоординских ханов. – М., 1966. – С.143, 58.

24. Hazai G. Kuman // EI, NE, V, fasc.83-84, Leiden-Brile, 1980. – P.373.

25. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Л.,1926, Т.II – С.57; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.-Л., 1967.– С.266.

26. Németh J. Die Volksnamen quman und qun // KCA. – Budapest, 1940, t.3. – S.96, 99; Czeglédy K. A kunok eredetéről // Magyar Nyelv, XLV. – 1949.

27. Pelliot P. A propos des Comans // JA, sèr II, t.XV, 1920. – P.24.

28. Czegledy K. A kunok eredetéről. P .48.

29. Тарих аль-Фурат. – Бейрут, 1939. – Т.9. – С.437.

30. Ибн Тагриберди. Нуджум аз-захира. – Каир, 1936. – Т.8.– С.46.

31. Rásonyi L. Les Türcs. – P.24.

32. Кумеков Б.Е. К открытию расселения куманов на территории Казахстана (по материалам средневековых арабских источниках) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1987. – С.174-176.

33. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (“киммерийцы”). // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981.– С.9.

34. Махмуд Кашгари. Диван лугат ат-турк. – Стамбул, 1915. –Т.1. – С.330.

35. Al-Idrisi Opus Ceographicum sive “Liber ad eorum delectationum qui terras peragrare studeant”, fasc.7. Neapoli-Romae, 1978; Ал-Идриси. Нузхат ал-муштак, Рукопись, ГПБ. Ар.Н.С. 176, л.134а; Бейлис В.М. ал-Идриси (XIIв.) о восточном Причерноморье и Юго-Восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982. – М., 1984.

36. Mándoky Kongur. The Question on indentifying the Hungarian trital name Jenö with the Bashkir Ethnonym yänay // AOH. – 1988. – T. XL II (1) б –P.44.

37. Zajaczkowski A. Zwiaxni jezykow holowiecko-slowanskie. Wroslaw, 1949, c.4; Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации Западного Дешт-и Кыпчака XII-начала XIII века // Известия НАН РК, Серия общественных наук. – 1993. – 1 (187). – С.59.

38. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. – 384 б.

39. Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI-нач.XII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып.II. – М., 1990. – С.122.

40. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов среднего жуза. Алма-Ата, 1974; Шежіре. Қазақтың ру-тайпалық құрылысы. Алматы, 1991.

41. Кумеков Б.Е. Государства кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972. – .44 с.

42. Бартольд В.В. Сочинения,. – М., – 1963. – Т.II (ч..1). – 575 с.

43. Rásonyi L. Les Turcs,.P.24.

ТОРМА ЙОЖЕФ
доктор филологических наук, профессор

КРОВНОЕ БРАТСТВО
Мандоки Конгур Иштвана[1]

Ведущий научный сотрудник *кафедры Внутренней Азии Будапештского университета Мандоки Конгур Иштван,* один из ведущих венгерских тюркологов конца XX века, родился в *Венгрии* в *Надькуншагском* городе *Карцаг* 10 февраля 1944 года. Одним из детских впечатлений, наложивших неизгладимый отпечаток на его душу, была легенда, услышанная в детстве от отца. В ней рассказывалось о том, что когда-то жили двое братьев *Кун* и *Казах,* которые давным-давно вынуждены были расстаться друг с другом. Где слышал отец *Мандоки Конгур Иштвана* это неизвестное предание, никто не знает. Но ребенок с чувствительной душой к легендам, выросший из мальчишеского возраста, старался использовать малейшую возможность, чтобы выучить *казахский язык,* близкий к языку своих *кунских* предков. Для этого он нашел советского *солдата-казаха* из казармы местности *Кунмадараш, с* которым он по *надькуншагским пустыням* часто ездил верхом на лошади, оставшейся после коллективизации и растаскивания прекрасного табуна его отца. Кроме этого, он с детства с непоколебимым упорством собирал полузабытые диалектные слова, клички, прозвища, микротопонимы родного *Надькуншага* “Великой Кумании (восточнее реки *Тисса* в *Венгрии)”.* Его работа за пределами *Надъкуншага,* тоже была осуществлена в форме полевых исследований, прежде всего среди *тюрков кипчакской группы (карачаи, балкары, кумыки, ногаи, татары, башкиры, каракалпаки, казахи, киргизы).* Когда казахи еще еле-еле слышали о том, что их братья ста тысячами живут в *Монголии,* и иностранцам было еще строго запрещено ездить по *Советскому Союзу,* особенно среди национальных меньшинств, *Конгур* был единственным тюркологом в мире, который нашел выход из этого положения: все свое свободное время, все свои каникулы проводил среди *казахов Монголии,*

---

[1] *Варианты статьи на русском: Горизонт (Алматы) – 1996. – № 1, 2 (416-417), 5–11 янв.; 417, 12–18 янв.: Эхо науки. Бишкек – 1996. –№2. – С.143–147.*

изучая их язык и обычаи. Однажды он сказал мне, что восемнадцать раз был среди *казахов Монголии,* пока он получил разрешение посетить *Алма-Ату.*

Он окончил профессиональную среднюю школу сельского хозяйства, потом поступил на *историко-филологический факультет Будапештского университета.* На *кафедре тюркологии* его земляк, всемирно-известный тюрколог, *проф. Дьюла Нәмет* принял его под свою отцовскую опеку. *Мандоки Конгур* всегда с сыновней благодарностью вспоминал своего профессора.

При рождении его *фамилия и имя* были: *Мандоки Иштван.* (У *венгров,* как у *японцев,* принят именно такой порядок: *фамилия,* потом *имя.)* Уже взрослым человеком он принял первоначальную фамилию своего семейства *Конгур* (по-казахски: *коныр* "коричневый", масть лошади, вид почвы и растительности, вообще приятный желтовато-коричневатый цвет). Его предки перестали пользоваться этой фамилией, потому что *куны* стали постепенно забывать свой язык, и этому слову придавалось новое значение на основе народной венгерской этимологии: *Кап иг!* "господин *Самец" (“Сеурж* мырза”). Поэтому они стеснялись этого прозвища и перестали его употреблять, используя только фамилию *Мандоки,* указывающую на место их происхождения. Этимологическое соответствие этой последней фамилии, между прочим, тоже находим в *казахском* языке. Это – слово *мандык,* “окрестность”. Их семья получила такую фамилию в конце XVII-ого, в начале XVIII веков, когда вследствие военных событий население города *Карцаг* вынуждено было переселиться в другой город, откуда они вернулись через одно поколение. Росток семьи, выросший (в великого ученого-тюрколога) ученым-тюркологом, с удивлением обнаружил соответствае их прежней фамилии *Конгур* казахскому слову *коныр.* Поняв истинное значение этого слова, с гордой преданностью начал снова носить ее, несмотря на разные мнения окружающих.

В *Казахстане* и *Кыргызстане* знают его под именем *Мандоки Конгур,* или *Иштван Конгур,* или просто *Конгур.* Даже в *Венгрии* мало кто знает, что под конец своей жизни он изменил также свое имя. Он глубоко верил в *магию имени* и знал, что *имя* – это *дух,* который определяет будущее человека и формирует его самого. Поэтому добился у соответствующих учреждений разрешения изменить имя на *Атлан,* который выражает *казахский* боевой клич *Аттан!* "По коням!" В 1992-ом году, во время его последнего путешествия по *тюркским народам Кавказа,* начатого

за два месяца до его смерти, в его паспорте было написано имя *Атлан.*

Он женился на *казахской* девушке, родившейся в юрте и выросшей на пастбищах *Западно-Казахстанской степи,* где много лошадей и верблюдов. В августе 1992 года, во время полевых работ в *дагестанском* городе *Махачкала,* он скончался в 48-летнем возрасте. По собственному желанию его похоронили в *Алматы,* столице *Казахстана.* После смерти *Иштвана Конгура* появился единственный потомок. В древности, *тюркские народы* давали имя *Подарок* ребенку, родившемуся после смерти отца (у *башкир: Булэк).* (Между прочим, среди древних *венгров* тоже был такой обычай), но вдова *Мандоки Конгура* дала сыну имя *Атлан.*

Весной 1993 года в *Анкаре* мною была написана эта статья на *венгерском* языке и была опубликована в следующем году в *Будапеште* в очень престижном журнале *Magyar Szemle* "Венгерский обзор" (1994, №6, с. 608–615). Я посвятил ее 50-летию со дня рождения *Мандоки Конгура*. По этому случаю его друзья собрались в *Будапеште* в *Доме дружбы народов.* Пришли члены *Общества венгерско-казахской дружбы,* Его вдова, коллеги с кафедры *Внутренней Азиа Будапештского университета,* казахские студенты, обучающиеся в *венгерских* университетах, *мэр* и многочисленная делегация из его родного города *Карцаг* и еще многие из его почитателей. Также присутствовал *Салим Курманкожа,* чрезвычайный и полномочный посол *Казахстана* в *Будапеште.* Там я говорил о зове крови, который, по-моему, вызвал в *Конгуре* влечение к *кипчакам.* А в данной статье я привожу пример возвращения к своим корням, возрождения самоопределения одного человека, кав индивидиума и целого народа, как общности. Тем самым, я хочу способствовать осознанию того, как восточные народы понимают и осмысливают свои родственные связи. (Этнографические данные, приведенные здесь, взяты из моих полевых работ. В скобках я буду сообщать имя и год рождения информатора, а также место и время сбора.)

14 января 1993 года я познакомился с другом *Мандоки,* казахским художником *Отемисулы Саламатом.* При знакомстве со мной он произнёс свое имя в *венгерской* форме: *Өттөмөшфиа Саламат (Öttömösfia Szalamat)* и объяснил, что именно *Иштван Мандоки Конгур* связывал его фамилию *Өтеміс* с названием *венгерской* деревни *Өттөмөш (Öttömös).* В ходе разговора он рассказал мне следующую историю**:**

Супруга *Иштвана Мандоки Конгура Онайша ханум* получила в приданое *юрту (киіз үй).* Под руководством новобрачного *Конгура,* ее погрузили в международный контейнер в *Атырау,* чтобы отправить в *Венгрию.* Участвовавшие в погрузке *молодые ребята-казахи* решили передохнуть и сели на огромный купол юрты *(шанырақ),* который хотели грузить последним. Покойный *Конгур* не мог спокойно смотреть на это и поэтому сделал им замечание: "Почему вы настолько принижаете святой *шанырақ,* который достоин только высоты?!" Ребята сильно растерялись. Уже забывшие этикет кочевников, но еще чувствуя символическое значение *шанырака,* они соскочили со своих мест, и, желая исправить допущенную ошибку, стали усердно катить *шанырақ* в сторону контейнера. *Конгур* был вынужден повторно вмешаться со словами: "Разве вы хотите, чтобы *шанырав* крутился над головой, сидящих в юрте? Если вы этого не хотите, то поднимите *шанырак* выше своей головы". Ребята испытывали неловкость от того, что за короткое время молодой человек, да еще иностранец, сделал два уместных замечания по поводу одного предмета. Ведь, *шаңырак,* как небо обнимает всю структуру юрты. Его значение в переносном смысле "семейный круг" значит одно из самых святых понятий.

Торжественная юрта *по-казахски* называется *ақ, отау* (у *башкир ақ, тирмэ).* Слово *ақ,* люди ничего не понимающие из культуры тюркских народов, способны переводить на русский язык словом "белый". Истинное значение этого слова намного глубже: "чистый, святой, здоровый, незапятнанный, честный". Именно такую юрту дарят новобрачным, где они проводят первые часы супружеской жизни. Новобрачная юрта *Мандоки Конгуров* стоит в *Венгрии* в *кишкуншагском* городе *Кечкемет,* во дворе *Музея детских игрушек "Соракатейнус".* (Свое название музей получил от первого слова популярной венгерской считалки.) В этом же музее *Мандоки Конгур* создал единственный в мире *Отдел изготовления казахской кошмы,* где летом каждого года проходят международные курсы по *изготовлению кошмы* с *казахскими* узорами *ала киіз.* Также в белой юрте *(ақ, отау)* прощаются казахи со своими покойниками, как это и произошло после смерти *Мандоки Конгура,* с которым прощались в *Алматинском* микрорайоне *Аксай.*

Кто был знаком с *Конгуром,* хорошо знает, что он уютно чувствовал себя только в юрте среди кочевников. Его душа, наполненная мечтами, находила спокойствие и удовлетворение

только там. Кроме этого, общеизвестно, что он не только хорошо знал образ жизни *тюркских народов,* не только жил и думал как *казах,* а сам был *казахом.* Его усыновила одна *казашка* из *Монголии*

Принадкежность к определенному роду у восточных народов бывает по двум причинам: или рождается человек членом данного общества, или принимают его в себя. В свою очередь принимать также можно, по крайней мере, двумя способами: 1. посредством *кровного братства* (принятие через мужчин), 2. через *материнское молоко* (принятие через женщин).

У некоторых древних народов будущие братья *кровное братство* заключали следующим образом: делали порезы выше кисти, кровь разбавляли жидкостью и взбалтывали, затем поочередно пили. Такой союз так крепко обязывает человека, как настоящее родство или еще больше. Те, которые стали братьями подобным образом, защищали друг друга, зачастую жертвуя собой. 1100 лет тому назад одним из самых выдающихся событий *венгерской* истории явилось заключение *Кровного братства* между вождями семи *венгерских* племен. *Кровное братство* характерно и для народов *Кавказа,* откуда *венгры* могли взять этот обычай во время своего переселения с *Урала* в долину *Карпат* между VI-ым и IX-ым столетиями. В результате поисков мною были найдены реликты этого обычая и среди *тюркских народов.*

Живой след этого ритуала я впервые нашел в *Турции* в глубинной деревне *Өзқонақ, Невшехирской области (ил).* Здесь дети одного и того же пола принимают друг друга братьями или сестрами. Они делают себе порезы в запястье и, потирая местами свежие раны, смешивают кровь, обмениваются подарками и после этого с полным доверием посвящают друг друга в свои тайны. Эту информацию я получил от женщины, которая делилась своими детскими воспоминаниями. Она сказала, что сама еще девочкой породнилась со своей подругой и добавила, что в ее детстве мальчики тоже заключали подобный договор между собой. (Бирсен Атеш 1956, Өзқонақ, 1992.) С тех пор в различных частях *Турции* я несколько раз встречал среди турецких детей варианты этого обычая. Эти данные очень близки к информации, которую я записал в 1979 году в восточной *Башкирии* у *башкир* рода *қарағай қыпсақ,* Там, девушки или женщины также могут принимать друг друга подругами *(әхирәт, әхирәттәр),* взаимно посвящающими в свои тайны. У них этот

разговор сопровождается обменом подарками, но отсутствует мотив *кровного братства* (кровь не пьют, не смешивают) и делают только женщины и девушки (Ғәдилә Мөдерисқызы Ғәликеева 1954, Қыпсақ, ауылы 1979.)

Заключил ли *Мандоки Конгур кровное братство* в *Казахстане* или нет, я не знаю, но считаю возможным. (Тот факт, что он женился на *казашке* сюда не относится, так как в случае женитьбы принимающей стороной является всегда семья мужа. Таким образом, *Оңайша* стала венгеркой, точнее *куном* или – как сказал *Конгур – кипчачкой.)* В *Казахстане* и *Монголии* рассказывают, что *Конгура* в *Монголии* приняла своим сыном через *грудное молоко* мать его друга по имени *Едиге.* Полную церемонию не рассказали, но все упоминают о трогательной торжественности этого акта. *Оңайша* утверждает, что у *Конгура* действительно живет "родной брат" в *Монголии,* считающий себя тоже родным братом *Конгура.* Также *Оңайша* сказала, что у *казахов* житейские события принимаются намного серьезнее, чем в *Европе.* Например, *казахские молочные брат и сестра* никогда не женятся между собой: *Бір ананың сүтін емген балаларға үйленуге болмайды.* "Дети, вскормленные молоком одной матери, не могут жениться между собой". Кажется, у многих народов *кровь и молоко* одинаковым правом связывают людей друг с другом. *Казахские* женщины во время кормления своих младенцев часто обмениваются своими детьми, чтобы они по мере взросления поддерживали друг друга и стали родными (Алматы, 1993). У *венгров* и других *европейских народов* только выражение "молочные братья" сохраняет воспоминания об этом обычае.

Среди *тюркских народов Конгур* всегда называл себя *кипчаком.* Это так распространилось о нем, что в *Казахстане* и в *Кыргызстане* меня часто спрашивали: "Какой же национальности *Конгур,* который удивительно прекрасно выступает на *казахском* и *кыргызском* языках по радио и телевидению?" Слыша такие слова, можно было думать, что *Конгур* стал *венгерским манкуртом,* подобно тем, которые после второй мировой войны и особенно после кроваво подавленной революции и борьбы за независимость 1956-ого года стали утрачивать национальное самосознание. Однако с *Конгуром* было вовсе не так. Он не смог смириться с безрадостной *венгерской* действительностью, и нашел утешение в поисках древних корней своего народа.

Венгры с полным правом и гордостью сознают, что они – (кроме *болгар,* которые утратили свой язык) единственный народ в *Европе,* вышедший из *евроазиатских степей* и поддерживающий уже более тысячи лет сильное авторитетное государство. За каждую минуту своего существования они расплатились пролитой кровью. Несмотря на это венгры создали высокую культуру, достигшую признания всех цивилизованных государств. Наш народ, расставшись со своими *фино-угорскими* и *тюркскими братьями,* до сих пор сохраняет общие древние корни. Многочисленные *венгры,* в том числе и *Конгур* всегда упорно стремились к *тюркским и фино-угорским народам,* в лице которых они видели и находили своих предков. *Конгур* часто говорил, что он многим обязан *тюркским народам,* поэтому считал своим долгом "возвратить им *с процентами* полученные знания". Он никогда не стремился к мировой известности, но с большой радостью писал статьи на любом *тюркском* языке. Особенно охотно выступал перед публикой, состоящей из представителей *тюркских* народов. Все *венгры* гордятся тем, что некоторые из их кровных братьев научились уважать свой родной язык под влиянием *Конгура.*

В семье *Конгура* в *Будапеште* все говорили на *казахском* языке, без всякой примеси. Их *русская речь* также была чистая, без чуждых элементов, но этот язык они использовали только в случае особой необходимости. Его близкие друзья часто употребляли *казахские* слова, услышанные от *Конгура.* Эти слова он привозил в столицу из глубинных *казахских* аулов. Например, не все *казахи* знают, что "варенье" называют *тосап,* на выражение благодарности *рахмет* он отвечал словом *мархабат,* а никогда словом *пожалуйста.* О языковой реформе в Казахстане у него сложилось особое мнение. Об этом много беседовали с ним. Он ненавидел иностранные слова, чуждые духу народа и языка, не любил кальки, отчуждался от необоснованных неологизмов. Сам *Конгур* старался обогащать литературный язык народной речью. *По-венгерски* он говорил с прекрасным акцентом *надкуншагского диалекта.* Если он выступал на конференциях на *венгерском* языке, то каждый, затаив дыхание, слушал его не только из-за интересной затронутой им темы, а также из-за красивой народной речи, сразу привлекавшей внимание и симпатии слушателей. Подобное достоинство нельзя обрести из научных трудов, надо чувствовать, что такое *словесная магия,* если хочешь понять такой образ мышления.

Что удивительно, он даже в самые безнадежные времена был убежден в возрождении *тюркских народов: кипчаков, казахов* и др. Он пытался эту свою веру пересаживать в душу каждого встретившегося ему собеседника, хотя многие с неверием и скептически принимали его мнение. Он подпитывал тлеющее пламя *кипчакского* национального сознания. В них он поддерживал всякую надежду коллективного выживания. После его смерти, в некоторых из некрологов *Конгура* назвали проповедником *кипчакско-казахско-кыргызской* независимости. Получив самостоятельность, *киргизы, туркмены* собрали *құрылтай.* Когда он услышал о том, что в *Алматы казахи* тоже проведут *құрылтай,* он как ребенок обрадовался этому и захлопал ладонями, восклицая: *"Алақай, алақай".*

Казахский народ свой *құрылтай* провел 28 сентября 1992 года, спустя 40 дней после его смерти.

Мандоки Конгур был очень целеустремленным человеком. Многие этого не знают и предполагают, что он бродил по степям для развлечения. Его поездки свидетельствуют о том, что у него была строго определенная программа. Он не был согласен с теми, которые сравнивали его с великим *венгерским* ученым, путешествовавшим по *Великому шелковому пути Армином Вамбери. "Вамбери* ездил всего один раз, и потом опубликовал много статей", – сказал *Конгур.* “А я, – продолжал он, – снова и снова возвращаюсь в те же места, дополняя свои данные”. Ему хотелось из незаметной, продолжительной работы издать огромный, многотомный труд. *Мандоки Конгур* во время своего последнего посещения в *Турции* в октябре 1991 года на межтюркской конференции в городе *Кайсери* выступил с докладом о племенной системе *венгерских кунов.* В это время я жил в *Стамбуле,* и он остановился с семьей у меня. Судя по содержанию этого доклада, именно этот доклад был самым полным итогом его творческой деятельности. Результаты его многочисленных путешествий дали единую картину о родовой системе *тюрков. Конгур* поделился со мной тем, что видит пробелы только в *кавказском* материале, поэтому, чтобы восполнить этот пробел он и поехал летом следующего 1992 года в *Дагестан.* Там внезапно оборвалась его жизнь.

Не раз я слышал, что он хотел уйти в отставку, перебраться в *Алматы* и намеревался посвятить оставшуюся жизнь подитоживанию своей работы. Хотя это ему не удалось, все-

таки *Мандоки Конгур* был счастливым человеком, потому что ему было дано жить *в легенде и мифе,* чего удостаиваются только *редкие и избранные богом люди.* Сама его жизнь служит примером того, как рождаются *легенды.* Однажды он мне рассказал, что родился в конце 10-ого месяца беременности матери, в утробной оболочке, с зубами. Его исповедь свидетельствует о двух таких фактах: о его беспредельной любви к своей матери, память о которой он обволакивал *балладами,* и о его убежденности в том, что он родился *баксы.* (Склонность к созданию баллад я считаю одной из определяющих черт *тюркско-венгерской* души).

Его могила в *Алматы* – святое место, куда приходят друзья из *Венгрии* и из среды *тюркских народов,* чтобы почтить память *Конгура.* Легенды, в которых он жил, продолжают существовать и поныне. Это было сущностью и признанием его беспокойной жизни. *Конгур* является символом во времени и пространстве, он стал тем мостом, той радугой, которая соединяет два близких по духу народа.

Иштван ВАШАРИ
филология ғылымдарының докторы,
профессор, түрколог

ДОС КӨҢІЛІ

(Түркітанушы Иштван Қоңырдың 60-жылдығына орай)[1]

Иштван Мандоки Қоңыр 1944 жылы 10 ақпанда Карцагта дүниеге келді. Әкесі Шандор Мандоки және анасы Ержебет Караси жағынан да асыл текті ұлы қыпшақ ұрпағы еді. Кун тегі (мажарлар қыпшақтарды кундар, кумандар деп атаған – Р.З.). Мандокидің түркі әлеміне деген қызығушылығы ерте оянды. Өзінің айтуынша, түрік тіліндегі алғашқы кітапты қолына мектеп директоры Шандор Суч тигізіпті. Сол ұстазын өмір бойы жүрегінде сақтап өтті. Әкесі «тап жауы», кулак болғандықтан гимназияға бара алмады. 50-жылдары Шандор Мандокиді коммунизмнің қолшоқпарлары көп қуғындап өмірден ерте кетуіне де себепші болған. Гимназияның орнына ауылшаруашылық техникумына оқуға түседі. Бос уақытында Кунмадараштағы кеңес казармасына барып, әскерлердің арасынан қазақ және қырым татарларымен танысады. Кун тегінен тыс Қоңырға үлгі болған ұстаздары, Қыпшақ өлкесінің ғалымдары Иштван Дьерфи және Дьюла Немет университетте оқыған кездерінде және одан кейін де көп қамқорлық жасады. 1963–1968 жылдары филология факультетінің орыс-түркі бөлімінде оқыды. Біз үлкен курс едік, алтау боп бастап бесеуміз аяқтадық (әдетте Мажарстанда алтаистикаға түсу өте қиын. Түскендердің түгел бітіруі де сирек – Р.З.). Арамызда екеуі осман түрік тарихшысы, Пишта (бұл Иштванның есімінің еркелеткен түрі – Р.З.) және мен түркітанушы болдық. Ал бесіншіміз түрік тілін бәрімізден жақсы білетін. Сол білімін пайдаға асырып түрікке жар, ана және әже болып отыр. Қазір де Стамбулда тұрады.

Ұстаздарымыз Дьюла Немет, Лайош Лигети, Жужа Какук, Лайош Фекета, Калди Надь, Карои Цегледи, Жигмонд Телегди және Андраш Бодроглигети болды. Бір сөзбен айтқанда, жақсы ғалымдардың қолында болдық, білімге қомағайлана бас қойдық.

Иштван Мандоки университетті аяқтаған соң алғашқы біраз уақыт 1968 жылы қайта құрылған Көрөчи Чома Шандор қоғамдастығында координатор, көп ұзамай, бұл салмақтан арылып, 1970 жылдан бастап Лигети Лайош басқаратын Алтаистика зерттеу орталығының ғылыми қызметкері болады. 1971 жылы Добруджа татарларының

[1] *Қазақ әдебиеті. – 2004.– 25 маусым.*

тілі туралы зерттеулер атты докторлық еңбегі үздік бағаланса, 1981 жылы «Мажарстандағы кун тілінің ескерткіштері» атты кандидаттық диссертациясын қорғайды. Аталмыш жұмысы қайтыс болғаннан кейін 1993 жылы біраз редакцияланып кітап түрінде жарияланды. Академия, университеттегі қызметінен тыс кезде кейде өз қаражатымен, кейде академияның қолдауымен саяхаттарға құштарлықпен аттанады. Негізінен аралаған жерлері румын және бұлғар жеріндегі Добруджа, Кеңес Одағының түркілер тұратын аумағы. Бірінші кезекте Қазақстан, кешірек Қырғызстан, Кавказ төңірегіндегі түркілер болды. Сонымен қатар Еділ татарлары мен башқұрттар, Моңғолия қазақтары және Қытайда тұратын Түркістан ұйғырларының жерлерін аралады. Сол саяхаттарының бірінде қазақ Оңайша Мақсұмқызы Өтеулі ханыммен танысып, 1980 жылы үйленеді.

Кейін Мандоки қазасынан соң Оңайша Алматыда да, Будапеште де жарының рухани мұрасын танытуға көп еңбек етті. Ұзақ жолдар, саяхаттар Пиштаның жаны мен тәнін шаршатып өмірден ерте кетуіне себепкер болған сияқты. 1992 жылы тамыздың 22-сінде Каспий теңізіне жақын Дағыстан астанасы Махачкалада кенеттен жүрегі соқпай қалды. Сүйегін жесірі Алматыға алып барып жерледі. Моласы қазір сонда.

Егер рухани мағыналы, құнды өмір жолын кешпеген көптің бірі болса, мұндай қысқа ғұмыр кешкен адам тез-ақ ұмытылып қалар еді. Мандоки қандай қызмет істеді, соңына шын мәнісінде қандай мұра қалдырды? Ғылыми қызметін қозғаушы күш оның ішкі рухы қыпшақтар, мажар-қыпшақ байланысына қатысты мәселелер еді. Жазғандары осы төңіректе өрбіді. Азиялық түркілер, әсіресе, қыпшақ түркілердің Мандокиді қызықтырған себебі мажар халқының бір бөлігіне айналған қыпшақтардың ата-бабалары Мажарстанның шығысындағы жазық далалы жерге Азиядан келген болатын. Осыған байланысты ғалымның ғылыми қызметін үшке бөліп қарастыруға болады: қыпшақ-түркі филологиясы мен этнографиясы, Мажарстан қыпшақтары және мажарлардың көне тарихы.

Қыпшақ филологиясындағы Добруджа татарлары мен ноғайларынан жинаған материалдары өте маңызды. Добруджа татарларының көлемді сөздігі жарияланған жоқ. Аяқталмаған осы еңбекті мамандардың қолына тапсырып баспаға дайындатқан жөн болар еді. Қазақ, қарақалпақ, қарашай, құмық, татар және чуваш тілінен жинағандарының біразы ғана жарық көрді «Келеткуташашта (Шығыс зерттеулер), «Яскуншагта» жарияланған халық әндерінің аудармасын Юлия Барта бір жинақ етіп бастырғанына да көп болған

жоқ. Тіл және этнография жөнінен материал жинау – оның құмар ісі болатын. Пишта досымыз Будапеште достарының арасында болғанда құрғаққа шыққан теңізшідей теңізді аңсап әрең шыдап, кезекті саяхатқа кетуге дайындалып, қанатын қомдап отыратын. 50-ге дейін материал жинақтап, одан соң өндеу жұмысын жүргізетінін үнемі айтатын. Амал не, Алланың жазғанынан асқан бар ма? Мандоки Иштван да арамыздан кетті. Түркі тілдерінде жиған-тергендерінің көбін өзімен бірге ала кетті. Қайтыс болғаннан соң 13 жыл өтсе де артында қалған жиған материалдарды қаншалықты, қандай сапада екенін айта алмаймыз. Жазғандарын қажетті деңгейде өңдей алатын адам табылуы да неғайбыл.

Баспаға өзі тапсырып үлгермеген Мажарстандағы қыпшақ тілінің ескерткіштер туралы кітабын – ең басты еңбегін – соңынан қалған жалғыз қалың кітап болғандығы үшін ғана емес, ең алдымен ғылыми жаңалығы үшін негізгі еңбегі деп ұғамыз. Бүгінгі күнге дейін осы тақырыптағы жалғыз ғылыми еңбек болашақ зерттеулерге жол ашты. Тірі болғанда өзі де осы салада қызметін жалғастырар еді. Өмірден ерте кетуі себепті бұл тақырыптағы жұмыстар кейінгі ұрпақтың еншісіне көшпек. Ғалым қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді екіге бөліп қарастырды:тұтас мәтінді мен үзік (қысқа үзінді) мәтінді ескерткіштер (үзінділер). Олардан бүгінге жеткен қыпшақ тіліндегі «Отче наш». XVIII–XIX ғасырлардан бұл ескерткіштің көп бұрмаланған жазбалары жеткен. Мәтін өзі XVI ғасырда қыпшақтардың пұтқа табынушылықтан христиан дініне өту кезінде пайда болған.

Иштван Мандоки жеткен мәтіндердің негізінде ықтимал түпнұсқа мәтінді қыпшақ-түрік тілінің ерекшеліктерін қалпына келтіре отырып, қайта жаңартады. Бұдан соң қыпшақ санамақтарын талдайды. Бұл – еңбегінің жаңалығы мол, батыл филологиялық пікірлерге толы көркем тарауы. Түсінбестей етіліп бұрмаланған санамақтарды тілдік тұрғыдан қайта жаңғыртып басқа түркі халықтарының ұқсас санамақтарымен теңестіреді. «Халаш жыры» (Мажарстан аумағында қыпшақтар мекендеген екі жер бар: Ұлы Куншаг, орталығы – Қарсақ; Кіші Куншаг, орталығы – Кишкунхалаш немесе қысқаша Халаш (–Р.З.) және дастархан басында айтылатын дұға, баталарды қалпына келтіру мәтіндердің аса қатты бұрмаланып жеткендігі себепті тым сәтті болған жоқ.

Ұзақ мәтіндерді (үзінділерді) зерттеу барысында мажар тіліндегі қыпшақ кірме сөздерін қарастырады (*бичак – пышақ, чанақ –шанақ, чакоеь – соқа, кбоз – қобыз, кобак - қабақ, комондор – құман, қыпшақ, ит тұқымы, төзег – тезек*, т.б.). Кей ретте бұларды мажар тіліндегі печенег-оғыз кірме сөздерінен ажырату қиын.

Бұдан әрі Куншагтағы кун төркінді диалектілерді талдайды. Осы тарауда көп жаңалықтар ашады. Мәселен, *онток* (нан үгіндісі ұнтағы) және *байца* (бұйрық, рұқсат) сөздері. Қазіргі мажар тіліндегі *барца* сөзі XIII ғасырда моңғол-татарлар әкелген татардың *байса* сөзінен шығады. Бұл сөзді татарлар қытай тілінен *пайцзе* сөзін мағынасын сақтай отырып алған.

Келесі кезекте қыпшақ тіліндегі жер-су және адам аттары. Мандоки осы тұста тың ойлар айтады. Алайда, бұл ойлары арқылы алдағы көп зерттеулерге берген тапсырма іспетті. Ғалым көне көздер тірі тұрғанда тілдік материалдарды жинап қалуға тырысқан, ал мұрағаттану және туу туралы куәліктерден материал жинақтау күте тұрады, зерттеушілер кейін де үлгереді деп ұқса керек. Бұл мәселе төңірегінде табылар жаңалықтарға жол ашатын және қыпшақ ономастикасында қарастыруға болатын материалдар мол.

Қоңыр айналысқан үшінші мәселе – көне мажар тарихының түркілерге қатысты тұстары. Оған Мандоки бірнеше мақала арнады. Дьюла Немет өмірінің ақырына таман Еуропаға көшкен уақыттағы мажар тайпалары аттарының, көбі башқұрт тайпаларының аттарында кездеседі деген ой түйген. Ұлы ғалымды құрметтегенімізге қарамастан, бір-екі сөздің этимологиясы бізге күмән тудырды. Иштван Мандоки Дьюла Неметтің башқұрт этимологиясы жаңсақ, атап айтсақ ұстазы келтірген башқұрт тайпа аттары мажар тайпаларының аттарына сәйкес келмейді деп көрсетіп берді. Мәселен башқұрттың Йәнәй тайпа аты *Йанай* деген кісі атынан туады, бұл *жан* сөзінің – *ай* кішірейту жұрнақты түрі дейді. Ақырында жалғыз *Дьярмат* сөзі башқұрттың Йурматы сөзінен шыққан боп қалады. Бұл сөз туралы да әлі даулы пікірлер бар. Бұдан басқа мажар тіліндегі түркі кірме сөздері *козма-қаспақ, бертү-бүртік, дъон-жуын (*діни мағынадағы күнадан арылу*), тилт-тый, бир-бұйыр* және көптеген сөздер туралы бірнеше мақала жазды.

Егер Мандоки Қоңыр Иштванның ғылыми қызметін бағалауға тырыссақ, еңбектерін лайықты ғылыми әдіснамамен жазды деп айта аламыз. Ойлары қисынды, дәлелдері айқын, айғақтары ақылға қонымды. Еңбегі көпке үлгі болса да, жазғандарының өңделмей қалғаны жанға батады. Гуманитарлық саладағы ғылыми еңбегін негізінен қырықтан асқан шағында жаза бастайды, ғұмыры жетсе 50, 60, 70-те, кейде тіпті 80-нінде де шығармашылықтан қалмайды. Мәселен Лайош Лигети өмір бойы зерттеушілікпен айналысып, *«Мажар тіліндегі түркі кірме сөздері»* атты ең басты еңбегін 81 жасында аяқтаған. Еңбегінің жарияланғанын да көріп кеткен. Мандокиге қамшының сабындай қып-қысқа 48 жыл жазылыпты. Бұл

– бірінші себеп. Екінші себеп, Мандоки көп сапар шекті, ұшан-теңіз материал жинады, алайда жазуға азырақ уақыт бөлді. Жазғандарын өңдеуге енді бір жиырма жыл бұйырса керек еді.

Ғылыми қызметінен кейін жеке басы, кісілік келбеті туралы айтқым келеді. Әрине, ғылыми тұлғасын бағалау үшін жеке басы туралы айтудың қажеті болмас. Алайда, ғылыми еңбектерін түсінуге көмегі тиері сөзсіз. Қайтыс болғаннан кейінгі аза тұту уақыты өтті. Некрологтардың аяулы, ештеңе айтпас сөздерінен кейін, арамыздан ерте кеткен біртуар ғалымды қатарластарының көзімен танитын уақыт келді деп ойлаймын. Бірінші курстан бастап жұбымыз жазылмаған құрдастар және әріптестер болғандығымыз себепті еске алуға құқығым бар деп ойлаймын. Дьюла Немет ұстазымыз екеуімізді бөлежармай қос Иштван деп атайтын. Әрине, Дьюла Немет өзі де Карцагтық (бұл атаудың негізінде қыпшақтың «қарсақ» сөзі жатыр) болғандықтан, Пиштаға айрықша көңілмен қарайтын. Пишта – Карцагтық, ал мен Дебреценнің байырғы тұрғыны – екі реформат (реформат шіркеуіне қатысты – Р.З.), ұсақ мәдениеттің өкілдері ретінде – бір-бірімізді жақсы түсінетінбіз. Екінші дүниежүзілік соғыс алдындағы мажар рухани қазынасын кеңес оккупанттары мен олардың мажар қызметшілерінің талан-таражға түсіргенін көріп, қатты қынжылатынбыз. Екеумізді ажырататын нәрсе – болмыс-бітіміміздің өзгешелігі еді. Мандокида құштарлық басым еді, ондай кісінің қуаты да зор болады, кейде тіпті шамадан тыс. Оның көзқарасын қарапайым тілмен жеткізіп, оның сөздеріне де емес, өміріне қарасақ, Құдай дүниені түркілер мен көшпенділер кейпінде жаратқан деп пайымдапты. Түркі көшпенділерінің ерекше жаратылғандарына сенімді еді. Мен болсам, ешқашан көшпенділердің мәдениетін отырықшы халықтар мәдениетінен жоғары қойған емеспін. Иштван Мандокиге өмірін жеңілдететін аз-маз ымырашылдық, ұстамдылық (бұған әкесінің қуғындалуы мен қиын балалық шағы себеп болса керек) жетіспей жататын. Дипломатияға бейімсіз, өз тағдырын өзі күрделендіретін радикалист болатын.

Мандоки қайшылықты табиғатымен өзгелерді қаншалықты ренжітсе, өзі де соншалықты жараланғыш, өкпешіл еді. Негізінен бір-бірімізді жақсы көрдік сыйластық, кей сәттерде шәлкем-шәліс кеп қалатынбыз. Бұл сияқты ұсақ ренжісу бір отбасында да болып жатады. Арамыздағы сыйластық пен құрмет зор еді.

1990 жылы тағдырдың айдауымен Стамбулға бас консул болып кеттім. Сонда 1990 жылы 15 наурызда Иштван Мандокиді соңғы рет көрдім. Әйелі Оңайшамен консулдыққа келді. Қоғамдық жүйенің өзгеруі Мандокиге жақсы әсер етті, көңілді, көп нәрседен үміттеніп

еді, мен де сондай көңіл-күйде болатынмын. Мажарлар үшін жақсы уақыт келгендей көрінетін. Пишта 1991 жылы алпауыт Кеңес Одағының құлағанын және түркі халықтарының тәуелсіздік алғанын көріп кетті.

Жеке тұлғасын қарастырғанда оның мажарлығы, қыпшақ тегі, Карцагқа қатысын түйсінгеніміз абзал. Ол барлық қыпшақтар секілді өзін нағыз мажар сезінді, ата-бабасының қыпшақ болғандығы себепті басқалардан «мажарырақ» мажарлау, ұлтжандылау еді. Мажар мәдениетінің өзгелерден айрықша өкілі болды. Түркологиядағы табыстары оны көшпенді түркі халықтарының мәдениетімен, қыпшақ-мажарлардың қазіргі туыстары қыпшақ-түркі халықтарымен біте қайнастырғаны, жандүниесінің біртіндеп «қайта қыпшақтанғаны» соншалықты, ол тірі анохронизм ретінде Ұлы Куншагтағы «соңғы кун» болатын. Әулетінің ескі *Кангур* есімі қысқартылып, К. әрпімен ғана белгіленетін (бұрында мажарлардың фамилияларында осындай қысқартулар болған. Бұл қысқарту адамның айрықша белгісіне байланысты сөзден қысқартылған. Біздегі *Біржан сал, Ақан сері* сияқты) *Кангур* деген атты Мандокидің түпкі *қоңыр* түріне қайта қыпшақтандыруы, кейін жазғандарын осы атпен жариялауы – жоғарыда айтқанымыздың дәлелі. Түркі тілді мажар-қыпшақтардың ғасырлар бұрын жоғалған тілі мен мәдениетін қайта жаңғыртты. Бойындағы қыпшақ ата-бабаларының рухы, санасы қайта тіріліп, оны қазіргі мажарға айналған қыпшақтарды қайта қыпшақтандыру мүмкін болмаса, ең болмаса бүгінгі қыпшақ тектес елдер – қарашай, балқар, қарақалпақ, ноғай, татарлар және басқа қыпшақ халықтары бай тілдері мен мәдениеттерін сақтаса деген ой мазалады. Осылай Иштван Мандоки Қоңыр бұрынғы Кеңес Одағының аумағында тұратын түркі халықтарының апостолына айналды. Осылай атау асыра айту болмас деп ойлаймын. 70–80 жылдары қазақ, қырғыз және түркі халықтарына сол елдерде жасаған қызметінің мәні қандай? Бұл жөнінде сол халықтардың өздері айтуы тиіс. Барлық күш-қуатын түркі халықтарының ұлттық тілдері мен мәдениетінің қайта түлеуіне арнады. Өз елінде таппаған түсіністікті қазақ, қырғыз зиялы қауымынан тапты. Мерзімнен ерте, жастай дүние салғаннан кейін осы халықтар арасында оларды өз тілдерін орыстанудан сақтауға шақырған, оларға ұқсас та, ұқсас емес алыстағы мажар ғалымы туралы аңыз тарап кетті. Оның жеке басына қатысты қазақ және басқа түркі халықтарында айтылатын аңыз іспетті оқиғалар мен анекдоттарды жинастыру – фольклористерді тәп-тәуір әбігерге салатын жұмыс.

Сөз соңында ғалымның туған қаласы туралы бірер сөз. Туған қаласын шексіз сүйетін, айналып келе беретін. Мандокидің

қиялындағы Карцаг түгелімен басқадай өмірдегі социалистік Карцаг емес болатын. Карцагтың текті әулетінің ұрпағы ретінде Мандоки туған қаласының жаңа «мырзаларының», «келімсек құлдардың» қылығын көріп қиналатын. (Қоңыр оларды осылай атайтын, себебі олар Карцагтан емес, әр жерден келгендер және билік құлдары болатын). Олар Қоңырдың отбасын да талқандады. Қоңыр әкесінің қуғындалуын, студент кезіндегі еленбегендігін, қала билеушілерінің көзге ілмегендіктерін ұмыта алмады. Бірақ ішкі жандүниесі Карцагты тастап кете алмады. Карцагтың мойындағанын аңсады, бірақ сол кездегі қала билеушілері (оларды большевиктер деп атайтын) ешқашан оны бағаламады. Егер қазірде өмір сүрген болса Карцагтың бұрынғы көп қиыншылықтан босағанын, Ұлы Куншаг ауданының ең әдемі және ең жедел дамушы қаласы болғанын көріп қуанар еді.

Карцаг және Қазақстан үшін ғана емес, біз үшін Мандоки Қоңыр Иштван – өмірден ерте кетсе де, әрқайсысы бір қазына саналатын туындылары арамызда қалған озық мажар түркітанушысы, сүйіспеншілікпен, қимастықпен еске алатын аяулы адам.

Мажаршадан аударған: Раушангүл ЗАХАНҚЫЗЫ.

Ернар МАСАЛИМ
тюрколог

«ОДИНОКОЕ ДЕРЕВО … »
(Из истории венгерских кыпчаков)[1]

«... история наша логически и географически связана со множеством других имен и народов, которые в той или иной степени оставили свой след в генной памяти многих современных культур евразийского «хартланда», в том числе и в культурном коде казахов».

Нурсултан Назарбаев.
«Кольца истории
и национальная память».
В кн. «В потоке истории».

Великий Тюрк Мандоки

Биографическая справка: *Мандоки Иштван Конгур (1944.02.10.-1992.08.26) – выдающийся ученый-тюрколог двадцатого века, автор фундаментального труда об остатках кунского (кыпчакского) языка в венгерском языке и множества других уникальных по содержанию и необычных по научным выводам трудов по истории, культуре и языку тюркских народов. Умер на творческом взлете внезапной смертью в 1992 году на Северном Кавказе и похоронен, согласно его последнему желанию, в Алматы.*

Сочетание первых двух слов заглавия точно отражает суть этой удивительной, *называйте как угодно: архаичной*, но гениальной личности. Любознательный читатель, представьте себе человека *с цельным тюркским сознанием,* который ощущал себя не венгром, кем он был по рождению и по паспорту, не казахом, как о нем взахлеб писала казахская пресса в 80-е годы XX в., а именно – Тюрком. Саха и чуваши считали его своим, в Стамбуле и Анадолы принимали его за турка, башкиры и татары приветствовали его стоя, кумык Бадрутдин оплакивал его после смерти как сына своего народа, казахи похоронили его на своем священном Кенсае. Он пришел к нам словно из глубины веков, когда наши предки осознавали себя единым целым, сыновьями Красного Волка, живущими под одним Вечно Синим Небом,

---

[1] *Қазақ және әлем әдебиеті. – 2006. – №2 (14). –С.41–45; – №3. –С.10–14.; №4 (16). – С.8–11.*

поклоняющимися великому Тенгри, созидающему могущественный Тюрк Эль.

Чингачкук, наверняка, не был последним могиканином на берегах Онтарио и у подножий Скалистых гор, но он был последним носителем духа могиканства. Иштван Конгур Мандоки, как и Мустафа Чокай, был одним из последних носителей духа Истеми и Бумына. Духовное объединение всех тюрков было мечтой всей его жизни, смыслом его существования.

Ушибленный звездой Котэн

Волею Провидения Мандоки Конгур Атлан (так в зрелый период своей жизни он стал называть себя; имя Иштван, по утверждению его жены Онайши, никогда не нравилось ему) родился в 1944 году в венгерском городе Карцаг, центре этнической провинции так называемых кун-кыпчаков. «*Кун кыпчаки», по-казахски звучит как «солнечные кыпчаки»; «кун» (сип) на языке древних готов означает «род», отсюда и современное немецкое сіп (род.Таким образом, «кун-кипчаки» - это «род кипчаков»; красиво и стройно, и не так абсурдно, если вспомнить Мурата Аджи: по нему, так половина германских народностей имеют тюркские корни. На самом деле, добавление «кыпчаки» к этнониму «кун» сделан в свое время Мандоки, вероятно, чтобы подчеркнуть их происхождение. «Кун» принято считать усеченным вариантом европейского названия кыпчаков «куманы», хотя, по мнению академика Булата Кумекова, племя с таким самоназванием до 12-13 веков населяло окрестности гор Мугоджары в Западном Казахстана и представляло собой отдельную, хоть и родственную кыпчакам, этническую единицу. В арабских исторических источниках упоминается даже город Кумани у подножия Мугоджар. Ногайский же исследователь Ахмет Ярлыкапов утверждает, что «в широко известном на Северном Кавказе эпосе «Сорок ногайских батыров» названия двух этих племен упоминаются рядом». Вполне возможно, что бытующее мнение будто «куманы, команы» – это европейское название кыпчаков может статься одной из тех «кочующих ошибок», о которых писал Юдин. Ссылаются же все в основном на «куманы, суть рекше половцы», но ведь для русских даже в 19 веке все кавказцы – это «татары», и перепутали уже не полоумные монахи-скопцы средневековья, а высоколобые мужи-историки «просвещенного их восемнадцатого века» енисейских кыргызов с казахами.*

Итак, откуда и как куны (кыпчаки) попали в нынешнюю Венгрию? Хан Котэн привел их сюда. «***Каждому племени нужен один человек,***

ушибленный звездой. Заводите таких. У ишкузов (и у ики-пчаков тоже, только намного позже. Е. М.) был такой счастливец– Котэн. У него можно не спрашивать: «Куда идешь?» Он сам, невзирая на твое несогласие, покажет тебе дорогу, насильственно сделает тебя счастливым». (О.Сулейменов. «Глиняная книга). Случилось это в беспокойном тринадцатом веке. Сорок тысяч кыпчакских «тютюнов» во главе с ханом Котэном, *обитавшие, скорее всего, на левом берегу Волги, в устье реки Нижний Донец (ссылаюсь на авторитетное мнение ученого-кипчаковеда С. Кудасова),* направили своих коней на Запад. Это было весной 1236 года. Год назад, в Каракоруме, на Великом Курултае всех мангулов, восточных тюрок, было принято решение, что сын безвременно ушедшего из жизни правителя одной четвертой Улуса Чингисхана – страны Дешт-и-Кыпчак – великого Джучи, Бату Багадур, прозванный позже за мудрость Саин ханом – «Мудрым ханом», продолжит святое дело своего деда – объединение всех земель Ойкумены под Великим Ясу Чингисхана. ***«Мне кажется, самое неблагодарное дело – искать правых и виноватых, агрессивных и миролюбивых в минувшей много веков назад истории. Каждый народ гордится своими героями, среди которых были и завоеватели, и защитники от нашествий». (Нурсултан Назарбаев. «В потоке истории»).*** Главным советником Бату в этом великом походе на Запад был назначен тот, кто уже скакал под закат, состарившийся, но по-прежнему мудрый и прозорливый, не проигравший ни одной битвы, совершивший не имевший аналогов до него в мировой истории восьмитысячеверстный стремительный марш-бросок с двадцатью тысячами воинов от Самарканда через Кавказ до Днепра, завершившийся победой над восьмидесятитысячной объединенной русско-кыпчакской армией, одноглазый лев Субутай Багадур. Котэн хан справедливо опасался его гнева и мести. В канун битвы на Калке 1223 года, где он сражался на стороне своего зятя, галицкого князя Мстислава, были убиты послы Джебе нойона и Субудая. *Пусть они были кривоноги и с ужасными шрамами на лицах, эти послы, как описывает их «несравненный» Исай Калашников в своем напугавшем всех «Жестоком веке». Послов убивать нельзя. Это железный закон Великого Ясу.* Лев Гумилев говорит: «Монголы «злыми» называли города, в которых убивали их парламентеров. Убийство парламентера, с точки зрения монголов, было тягчайшим преступлением (*вспомните судьбу казахского Отрара и маленького русского города Козельска, и для этого преступления, по всей видимости, у мангулов не было срока давности. Е.М.).* Конечно, можно возразить, что горожане не виновны

в преступлениях князя, но у монголов было чрезвычайно развито понятие коллективной ответственности...» (Из интервью «Меня называют евразийцем»). Именно по этой причине исход битвы на Калке был так ужасен. Победители (20-25 тысяч против 80 тысяч) не пощадили никого. Котэну удалось скрыться, но монголы такое не забывают. Так или иначе, но в 1236 году Котэн направил своих коней на Запад, и, через три года, пройдя через горные проходы Карпат, очутился на Великой Венгерской равнине, в пределах одноименного королевства. И правитель этой одной из самых могущественных в Центральной Европе государств, справедливейший и мудрейший Бэла Четвертый из дома Арпадов встретил его с распростертыми обьятиями. Как же могло быть иначе?! Ведь пришли свои, братья, из Востока, оттуда, где находится ставшая уже мифической, далекая, но никогда не забываемая Magna Hungaria – прародина всех венгров. Ведь именно туда, на Восток, по следам легендарного монаха Отто отправил он три года назад монахов-доминиканцев во главе с фраттером Юлианом. *Юлиан и иже с ним найдут в стране Ак Едиля мадиар, но, никто, кроме самого отца Юлиана, не вернется из этой полной опасностей п приключений экспедиции назад. К слову, потомками этих приволжских венгров признают живущих в двадцатом веке среди казахских аргынов и кыпчаков мадиар выдающийся венгерский ученый-антрополог Тибор Тот и востоковед, историк Михай Бенке, ученик Мандоки (См. книгу М. Бенке. «Тургайские мадияры: кто они ?»).* Встреча Бэлы с Котэном, по мнению Ласло Вад Баяндура, произошла в центре большой равнины, недалеко от нынешнего города Сегед. Думается, что многотысячная конница Котэна с его обозами, многочисленным скотом и фала-шагой (венг.) не могла не нанести урона полям, посевам и виноградникам давно уже мирных мадиар. Но даже это не могло омрачить встречу мудрого апостола (этот титул был дарован королям династии Арпад Римским Папой Сильвестром Вторым в 1000 году и использовался венгерскими королями из династии Анжу и Габсбургов до 1920 года) с мятежным Котэном. *Среди казахских историков принято деликатно именовать Котэна Котаном, иногда Кутаном, производя даже последнее от слова «Кут – Благо», но, по мнению академика Б. Кумекова, героя нашего звали именно этим словом - Көтен, которое в ту эпоху могло иметь другое значение – «большой, могущественный» (как и слова «сары», «кара», обозначавшие, скорее всего, не только цвет, но размер, который, несмотря на известное выражение, имеет все-таки значение. Ср. батыр Малай Сары или легендарный Кара Кыпчак Кобланды; «кара жылан – большая змея, дракон» и т.д.).*

Ведь и современный казах может порекомендовать сегодня недругу: «көтіңе қара» – удостоверься, настолько ли «велик, могущественен» твой тыл, чтобы угрожать мне». И холодный камень передает теплоту этой встречи, когда глядишь на памятник, установленный в ознаменование этого события, у въезда в славный город с казахским названием в венгерской глубинке – Қарсақ. Почему-то очень молодой, с римским профилем, весь в доспехах, хан Котэн приветственно поднимает руку убеленному сединами, с короной на голове и с крестом в руках, венгерскому королю. Так братья мадиары встретили братьев кыпчаков.

Мадиар, брат Алдияра

Если современные румыны справедливо считают себя единственными и прямыми наследниками Римской империи *(«Румыния возникла в результате усилий двух тысячелетий; ее возводил здесь, на старых основах, единственный по всей Европе народ, который сохранил не только язык и обычаи, но и название Рима». Г.И. Брэтиану, румынский историк),* то венгры являются правопреемниками великих гуннов в Европе. «Бич Божий» для Европы великий Атилла, согласно венгерским преданиям, правил отсюда своей империей, и похоронен вместе с его несметными сокровищами в 453 году тоже в Хунгарии, на дне Дуная, для чего были отведены воды этой могучей реки в сторону. Его потомки ненадолго оставили эти земли римлянам. Уже в 892 году кочевые мадиары с берегов Едиля отобрали их у императора Священной Римской империи Арнульфа. Изгнав мораван, подчинив остатки некогда могущественных авар Баян хана, вождь мадияр Алмас, выполняя волю остальных вождей шести тюркских племен, объявил Карпаты навечно своим «Культогером», *землей, куда должна высыпаться зола из родного очага.* Таш, Тохотом, Онд и Конд, Хуба и Алмас, сын Арпада, согласно установлений великого Тенгри, смешали кровь из запястий и стали навечно андой, братьями ближе кровных. В центре современного Будапешта на так называемой «Площади Героев» установлен памятник всем семи тюркским племенным вождям – отцам-основателям Magyarorszag (Мадиарорсақ). *Постфикс «оршақ», по свидетельству ученого Кулмата Омиралиева, до сих сохранился в казахских этнотопонимах (Баскуншак и др.) в Северо-Западных областях Казахстана в значении «елстан-страна».* Обтекая с двух сторон пятнадцатиметровую стеллу, выезжает на огромный постамент величественная группа всадников с надменными и гордыми ликами. Сказочные кони-тулпары бешено кусают диковинные рогатые узды, вращая глазами. Стекают с плеч

героев плащи, дерзко болтаются у кого-то на затылке косички-тулымы. Есть что-то запредельно-мощное, кочевое-неудержимое во всем их облике. Мне они напомнили назгулов Толкиена. *Из каких таких неведомых пластов выплывали в подсознании этого великого английского писателя тюркские слова и названия, все эти бессмертные* ***эльдары****, святые* ***айнуры*** *и грозные* ***назгулы.***

Этноним «мадиар» сохранился сегодня в качестве самоназвания и у некоторых казахских родов среди кыпчаков Западного Казахстана, аргынов Тургая и даже зайсанских найманов. В начале шестидесятых годов двадцатого века эта новость, изложенная видным антропологом Тибором Тотом, вызвала сенсацию в Венгрии, подобно открытию загадочных мадиярабов в нубийской пустыне, сделанному Ласло Эдом Альмаши во время автоэкспедиции по Египту, Судану и Ливии в 20-30 годы. *Представители этой этнической группы арабов живут в Южном Египте, близ суданской границы и считают, что они ведут происхождение из Венгрии.* Венгр Михай Бенке в своей книге «Тургайские мадияры: кто они?» описывает случай, когда к нему пришли аксакалы казахских мадиар и интересовались, как их примут, если «они вернутся к своим». Если венгерские ученые пока не могут объяснить, как попали в Африку их сородичи, то по поводу казахских мадияр Михаем Бенке выдвинута гипотеза, что они и есть потомки тех самых восточных венгров, которые остались на своей исторической родине. Бенке в своей книге приводит сохранившуюся среди казахов любопытнейшую легенду о братьях Мадияре, Алдияре и Кудияре. Согласно этой легенде, в трудную годину Мадияр увел подвластные ему племена далеко на Запад.

Кочевые мадиары долгое время наводили ужас на всю Юго-Восточную Европу, пока в 995 году германский король Отто Великий после победы при Лехе близ Аусбурга не придвинул границы Священной Римской империи вплотную к венгерским границам. Много раз после этого государство мадиар в центре Европы переживало взлеты и падения, последним из которых можно считать правление великого кыпчака Миклоша Хорти. И к приходу кыпчаков Котэна Королевство Мадиар было одним из самых могущественных в Европе.

«О кыпчаки мои! Молодые и древние...»

С кыпчаками связаны интереснейшие, но порой совершенно запутанные страницы истории тюрков вообще и истории казахов в частности. Сообщество кипчаков начало складываться между Волгой и Дунаем, Орхоном и Карпатами в VIII–X вв. По мнению же некоторых исследователей, кыпчакский этнос складывался вовсе не на

основе кровнородственных связей, а по принципу территориально-хозяйственных отношений. В этом смысле кыпчаки были настоящими евразийцами. Арыстан Лев Гумилев в понятие Великие Евразийские Степи включает территорию от Алтая до Карпат, включая туда и Венгерскую Пусту. *Так что, хан Котэн привел подвластные ему роды не в какие-то неизвестные палестины, а на свои земли и к своим соплеменникам.* И современные казахские историки вкладывают в историко-географическое понятие Дешт-и-Кыпчак всю аридную зону от Иртыша до Днестра, условно разграничивая по Волге два крупных этно-территориальных объединения: Западнокыпчакское во главе с династийным родом Токсаба и Восточнокыпчакское с правящим ханским родом Ельборили.

В 13 веке ожесточенное сопротивление передовым отрядам Чингисхана оказали именно западные кыпчаки, обитавшие на левом берегу Едиля, тогда как восточные «волчьи» кыпчаки позже составили армию его внука Бату.

Думается, что кыпчаки к 10-12 вв. сложились в некий суперэтнос, вобравший в себя все субэтносы некогда великого Тюрк Эля. Это ситуация как в капле воды отражается в родоплеменной структуре венгерских кунов. Вот названия некоторых их племен (приводится по статье Мандоки «Кунское племя Улаш»): Токсоба, Конур улы, Жалаир(!), Улаш, Шортан, Керей, Таз, Тортуул (теперь это алтайские найманы), но самое интересное – названия родов: мангыт, барлас, кыргыз, туркмен, торы айгыр, байсын, канлы, катаган, найман и т.д. Это мини тюрк элеми, маленький мир всех тюрок.

Несомненна роль западных кыпчаков в становлении русской государственности. Все отцы – основатели Руси: и Мономах, и Святослав, и Олег, и Мстислав Храбрый, Всеволод Большое Гнездо, Иван Калита (долго еще можно перечислять) находились в родственных отношениях с кыпчаками и «находили защитников в Ханах Половецких» (Н.М. Карамзин). И настолько трепетно относились древние русские летописцы к братьям кыпчакам, что причисляли их «к народам евангельским» (проф. М. Барманкулов). В Лаврентьевском списке сказано: «А Измаил роди 12 сына, от них же суть... куманы, рекше половцы, иже исходят от пустыне, и по сих 8 колен в кончике века изидуть....». *«Евангельскую версию принял, кстати, и Шакарим. В своей «Родословной тюрков» ученый, опиравшийся на значительную библиографию, поработавший в хранилищах Стамбула и Каира, Парижа и Санкт-Петербурга, считает, что имена тюркских предков есть в Таурате (Библии). Но*

Шакарим Кудайберды-улы ведет происхождение тюрков дальше – не от пророка Измаила, а от пророка Нуха (Ноя). «У Нуха были три сына: Сам, Хам и Яфс, – пишет Шакарим. - Тюркский народ пошел от Яфса». Профессор Барманкулов считает, что эта родословная более древняя, чем евреев и арабов. Удивительно, что автор гениальных «Трех истин» пишет о родстве тюрков, финно-угоров и монголов: «Все народы, называвшиеся хуннами, маджарами, булгарами, аулаками, аварами, монголами, татарами, манчжурами, финнами, джунгарами ... потомки Тюрка».

Кыпчакская письменность в средние века была распространена по всей Евразии. *Странной, непостижимой является ситуация, когда величайший памятник этой письменности «Кодекс Куманикус» до сих пор не переведен на казахский язык. Можете представить себе, что «Слово о полку Игореве» не переведен с древнерусского на современный русский?* (*Возможно, что язык «Слова…» вовсе не проторусский язык, а один из диалектов функционировавшего тогда языка восточных славян).* Факт, что кыпчакским языком пользовались как государственным и литературным многие народы, в том числе и европейские. Автор «Альтернативной истории казахов» профессор Калибек Данияров пишет, что кыпчакский язык долгое время был государственным языком в Венгерском королевстве, хотя никаких подтверждений этому ни в венгерских источниках, ни где-либо в других я не нашел, хотя автор ссылается на труд А.А. Куники “О тюркских народах-печенегах и половцах по мадиярским источникам...” (Фонд Русской Императорской Академии наук, 3 и 5 тт. 2 и 3 отд.). И армяне “говорили, писали и молились по кыпчакски 400 лет тому назад” (А.Г. Гаркавец. “Кыпчакское письменное наследие”. Т.1.). Здесь вот вернее всего, что в армянском государстве в эпоху Багратидов и позже, скорее всего, на протяжении двух веков, девятого и десятого, тем, что мы сегодня называем «государственным языком», был все-таки кыпчакский язык. Бесценные памятники кыпчакской письменности, найденные позже в армянских колониях Украины и Польши, основанные почти в ту же эпоху, в одиннадцатом и двенадцатом веках, тому явное подтверждение.

О происхождении собственно этнонима «кыпчак (қыпшақ)» сегодня существует несколько различных версий и предположений. А. Пономарев и А. Абдрахманов считают, что корневой основой этнонима является древнетюркская форма «құба-құбан». Даже в древнегреческих источниках они упоминаются как кубан-куман. Дальнейшая трансформация, если коротко, по мнению этих ученых происходила следующим образом: құб(а)шақ *(вспомните: шақ-*

елстан, «страна») – құбшақ – қыбшақ –қыпшақ. Поскольку в термине құбашақ ударение падает на последний слог, происходит выпадение гласного а (құбшақ). Звонкий б после твердого щипящего согласного ш в результате так называемой регрессивной ассимиляции превращается в глухое п (ногаи Северного Кавказа до сих пор так и произносят: құпшақ). Но мне более импонирует «поэтическая» этимология Олжаса Сулейменова «кипчак – ики пчак». *Два ножа в спину официальной историографии, академической этнотопонимики и еще Бог весть чему. Просто и красиво.*

«Дьявольские Всадники» (The Devils Horsemen)

История кыпчаков Венгрии драматична и противоречива. В ней много неожиданных поворотов, гримас истории. Несмотря на радушный прием, оказанный Бэлой Четвертым, надеявшимся на кыпчаков Котэна как на силу, способную противостоять надвигающемуся нашествию армии Бату хана, не все мадиарские дворяне были рады новым подданным своего короля, особенно те, кто сами или чьи предки приняли титулы из рук папского легата. Венгры только становились европейцами и христианами (они начали принимать христианство с первых лет нового тысячелетия, с 1000 года, во времена короля Гезы, внука Арпада). Тем более, что братья с востока сразу начали оказывать ощутимое влияние на политику короля, меняя даже сложившийся к этому времени новый быт и уклад мадиар. Стало даже казаться, утверждает Ласло Вад Баяндур, что оседлое христианское государство стало вновь превращаться в кочевой тюркский эль.

Вскоре явились послы неуемного, не умеющего прощать Бату Багадур Хана. «Верни мне моих рабов, иначе я сам за ними приду», – угрожал грозный хан. Послы тоже были кыпчаками, что стало причиной для слухов о Котэне, как о возможном лазутчике монгол (мангул), что вполне соответствовало западному мифу о беспредельном коварстве степняков. По всем правилам больше принятого в Европе, чем где-либо (стоит только взглянуть на средневековую и новую историю Европы) способа устранения более сильного политического соперника, устраивается заговор, и один из баронов, Фридеш фон Кимения, австриец по происхождению, со слов Ласло Баяндура, подло убивает доверчивого Котэна. *Доверчивый, потому что свято верил: пришедшего искать защиту не убивают. Подло, потому что действительно их не убивают.* На самом деле, степной кодекс чести не дозволяет убивать тех, кто ищет защиты. Даже пленных не убивают просто так. Поэтому и у калмыцкого хонтайджи Галдан-Церена не поднялась рука на убийцу его сына

султана Аблая, который впоследствии одерживал много побед над «непобедимыми» джунгарами и был едва ли не главным «виновником» падения Великой Джунгарии. Казахи тоже позже укрывали у себя внука того же Галдана-Церена, виновного в гибели сотен тысяч казахов во времена Великих Бедствий, принца Амурсану. Клятва степняков о защите того, кто под кровлей его, священна, нарушивший её – «антурган, клятвопреступник», и не жить ему среди сородичей; его изгоняют, либо сородичи откочевывают от него.

Ошеломленные вероломством мадиар, кыпчаки покидают пределы Венгрии, и, сметая все на своем пути, направляются на Балканы, к булгарам Асена и Борила. Асен Второй достойно встречает их, выделив места для кочевий в районе нынешних Добруджей на нижнем течении Дуная (куда, кстати, и совершил впоследствии свою первую научную поездку Конгур Мандоки).

И когда в декабре 1240 года армия мангулов **(*именно так с 10-11 веков стали называть уходивших все дальше на восток от мусульманской экспансии тюрок; оставшихся западнее они называли сарткулами. По Гумилеву, Хан Сулу в ответ арабам на их предложение принять ислам, сказал: «У меня все люди воины, а у вас кто? Ремесленники, сапожники, купцы. Мы же ведь этого ничего не умеем, значит, и ваша вера нам не подходит». У казахов до сих пор эта неактуальная гордость, пренебрежительное отношение к «сартам» сохранилась, не зря ведь говорят: «Сарт – садагам (Сартом готов я пожертвовать)». Эти гордые мангулы и составили позже армию непобедимого Чингисхана. А на вопрос, кем же был сам Потрясатель Вселенной – монголом или тюрком, для любого, знающего казахскую родословную (шежире), ответ очевиден. Названия околочингисовских родов и племен до сих пор сохранились у казахов, вся топонимика окружающего его мира, все, вне всякого сомнения, тюркское, казахское. Пришедшие позже на берега Онона и Керулена ойроты (казахское название: калмаки) позаимствовали не только этноним, но пытаются присвоить и историю тюрков)*** во главе с самим Батуханом, перевалив, названный позже Русским, проход в Карпатах, легко разметав на своем пути заслоны Палатина Дониция, оказалась на Великих Венгерских равнинах, король Бэла оказался один на один с неведомым противником. И хотя венгерская армия была вовсе не малочисленная, шестьдесят пять тысяч хорошо вооруженных воинов, включая хорватов герцога Каламана (Кальмана), брата короля, Бэла, все же, избегая открытой встречи с врагом, засел в самой мощной крепости королевства – Будапеште. Изначальная тактика короля была

верной, что доказала первая же встреча на открытом поле у реки Сайо, куда все-таки удалось Бату выманить венгров после безуспешной двухмесячной осады крепости. Армия Бэлы полегла почти вся. (Позже, после ухода монгол, Бэла одной из главных задач укрепления возрожденного королевства посчитал строительство крепостей, понастроив их много по всей стране, что не спасало его и последующих венгерских королей от набегов туменов Ногая).

Думается, что главной причиной столь сокрушительного поражения венгров стало то, что, живя уже два века в средневековой Европе, они утеряли свою кочевую мощь и мобильность, «уравнялись» в военном мастерстве с другими христианскими государствами, приняв их тактику и стратегию ведения войн. Так же, как в свое время авары Баян хана и мадиары Арпада легко покорили Паннонию, несмотря на кажущуюся мощь Византии, мангулы Бату легко завоевали всю Восточную Европу. И вне всякого сомнения, покорили бы они и «Вечный город», и напоили бы своих коней в Атлантике у берегов туманного Альбиона, если бы не умер в мифическом Корокоруме в конце того же года великий каган Укутай. То, что боевая тактика и военное мастерство у кочевников в ту эпоху были намного выше, чем у оседлых европейцев, это - несомненно. Кочевой образ жизни предполагает от человека минимум усилий для удовлетворения потребностей и обустройства быта. Не надо строить каменные дома, высаживать, ухаживать и собирать злаки. Самый древний союз коня и человека, скрепленный жестким седлом и стременем, максимум времени для военных упражнений и тренировок, и, выработанная со времен великого Тюрк Эля тактика массированного удара конницей явили миру превосходство тюрков. Этим и объясняется и последствие битвы при Сайо, и не понятое до сих пор европейскими историками сокрушительное поражение значительно превосходящей по своей численности, одетой в тяжелые доспехи, армии европейских рыцарей в битве при Легнице в 1241 году от легкой конницы Бандара. Синдром Легницы действовал еще долго. В 1269 году тевтонские рыцари подошли к Новгороду, но, увидев передовые отряды всадников Золотой Орды, приглашенных Александром Невским для защиты города, отступили немедленно и быстро. И сказано об этом в русских летописях так: «... немцы... замирашеся по всей воле новгородской, зело бо бояхуся и имени татарского...»

С остатками своей армии в одиннадцать тысяч человек метался Бэла по всей Восточной Европе, рассылая письма с просьбой о помощи всем единым по вере монархам Европы: королям и

королевам, императорам и герцогам. Самые отчаянные он слал наместнику Иисуса на Земле Папе Римскому Иннокентию IX, на что тот ответил лишь раз: «Я готов простить грехи тем, кто сражается с неверными татарами». *Когда-то дед Бату Чингиз также неутомимо преследовал среднеазиатского Мухамедшаха. История повторилась, даже в деталях. Судите сами. Сначала Бэла прячется в Загребе, потом в крепости Сплит, затем следы его теряются на островах Адриатического моря. Мухамедшаху повезло меньше, вернее, совсем не повезло. Он умер одинокий, всеми забытый, тоже на острове, но в Аральском море, среди прокаженных.* Сын Чагатая Кадан ноян в погоне за Бэлой прошелся огнем и мечом по нынешним Словении и Хорватии. Погрозив кулаком вслед уплывающему на кораблях Бэле (существует средневековая мусульманская миниатюра «Монголы в погоне за Бэлой», где в своеобразной манере передано настроение этой погони), он возвращается назад, завоевав по дороге Албанию, Сербию и Болгарию.

Бату продолжал поход по Европе. Несложно понять поведение Папы Римского. Ему было не до своих королей-апостолов. Обратимся к доктору Хара-Давану (Э. Хара-Даван. «Чингис-хан как полководец и его наследие». Белград, 1929): «Впечатление, произведенное на Европу «татарами»…было ужасно. (Как теперь, если бы на Землю напали марсиане. - Е.М.) Нашествие их было относимо к величайшим бедствиям, когда-либо постигавшим человеческий род. У Matieu Paris есть трогательный рассказ о том, с какой чисто христианской покорностью некоторые из западных владык готовы были принять это наказание свыше. «Когда сей ужасный поток гнева Господня господствовал над нами, – пишет этот монах, – королева Бланш (мать короля Франции) вскричала, слушая эти новости: «Король Людовик, сын мой… Что же делать… Мы все, как и святая блаженная церковь, осуждены на общую погибель от татар?!». На эти слова король ответил печально, но не без божественного вдохновения: «Небесное утешение поддерживает нас! Ибо, если эти татары, как они себя именуют, дойдут до нас… – мы пойдем на небеса».

Отслуженные «бесконечные молебны по всем городам Европы» (Хара-Даван) дошли таки до небес, и Бату во главе своих многотысячных конных армад *(весомый аргумент в споре за титул Великого Кагана; кстати, те, кого сегодня называют монголами, никогда не называли правителя подобным титулом, только – хонтайджи; каган, каан, хан – титул, характерный только для тюрков)* отправился на Восток оплакивать своего дядю, оставив на Балканах темника Ногая. Kingdom Ногая позже в составе Золотой

Орды включал в себя практически всю территорию современной Украины и часть Юго-Восточной Европы от Дона до устья Дуная и предгорий Карпат, бросая, по выражению Саундерса (J. J. Saunders. «The History of the Mongol Conduests») «тень на равнины Венгрии и Балканских королевств». Но Бэла монгольской тени не боялся, и, после ухода Бату, вернувшись, начал возрождать и укреплять свое королевство.

Кыпчакский король Венгрии

Возвратясь в опустошенную мангулами страну, Бэла первым делом пригласил назад кыпчаков из Болгарии, при этом даже женил своего единственного сына Иштвана на дочери покойного Котэна Жейхан (в христианстве – Ержебет). Вот что пишет об этом английский исследователь Джеймс Чэмберс: «Король Бэла пригласил новых куманских иммигрантов, чтобы заменить армию, которая была потеряна …, и женил своего Стефана (по венгерски Иштван – Е.М.) на куманской принцессе. Когда Бэла умер в 1270 году, Иштван Пятый правил всего два года, затем его трон перешел к его десятилетнему сыну Ладисласу Четвертому, который … отверг все западные порядки своих придворных и стал известен как «Ладислас Куман» (J. Chambers. «The Devils Horsemen – The Mongol Invasion of Europa»).

О Куне Ласло и сегодня среди потомков вольных кыпчаков ходят легенды. Говорят, каменным стенам дворца он предпочитал вольный ветер степей, где вместе с друзьями детства Аппаком и Узаром, называвшими его Лашыном – Соколом, устраивал облавную охоту. Копченая конина ему нравилась больше, чем все изыски французской кухни. И спать ему было покойно не в королевских покоях, а в шатре или в юрте. Обычаи нагаши (так тюрки называют родственников по матери) и их язык стали для Ласло родными.

Так или иначе, но восемнадцать лет правления пятнадцатого короля из династии Арпадов Ласло Четвертого стали в Венгрии эпохой кыпчаков. Кыпчакский язык стал языком двора. Одежда кыпчаков, обычаи кыпчаков распространились повсюду. Оказалось, что и многие мадиары не забыли вкуса вольного ветра. Повсюду на Великой Венгерской равнине встали юрты. *И сегодня, один из потомков Ласло, врач и каскадер Мадияр Габор, вместе с женой, очаровательной актрисой Атиной и восемью детьми живет как куны эпохи Ласло, в юрте; пасет привезенных из Казахстана спецрейсом на самолете лошадей жабы и казанат, пьет кумыс и ночами видит небо через шанырак, как его далекие предки. По его словам, он мечтал об этом с детства, грезил этим. «И откуда у парня кыпчакская грусть…»* Всего этого оказалось достаточным,

чтобы Папа Римский Николай Четвертый в 1288 году объявил Крестовый поход против Ласло. Король в ответ арестовал папского легата, заключил под домашний арест навязанную насильно ему в жены французскую принцессу Изабеллу Анжуйскую, женился на любимой кыпчакской девушке *(это могут короли иногда)*, переселился в кочевой военный лагерь и призвал на помощь Ногая. Поняв, что в открытом сражении Ласло ему не одолеть, Папа благословил архиепископа Грана и тот подослал королю наемных убийц, которые и отравили его. Ласло Четвертому было всего двадцать восемь лет от роду. Спустя двадцать лет «древняя династия Арпадов была уничтожена и Венгрия направилась назад к христианству и цивилизации» (Чэмберс). *Заметь, дорогой читатель: христианство и есть цивилизация, а все, что не христианство, не есть цивилизация. Вывод замечательный, только вот, почему «назад», если к цивилизации*?!

Что такое маленькая Венгрия для всеобщего Папы, когда, как пишет тот же Чэмберс в своих «Дьявольских всадниках»: «Папство справилось (в свое время – прим. Е.М.) и со Священной Римской империей… Катастрофическое расширение монгольской империи (для папства) закончилось (благополучно): на Дальнем Востоке оно было приостановлено морем, на Ближнем Востоке остановлено мамелюками, на Западе было… оставлено»

«Ты веришь в Тенгри, в молнию и Лело…»

После смерти своего короля венгерские кыпчаки начали ощущать сильное давление со стороны новых ставленников Папы относительно своей древней веры. Тенгрианство, одно из древнейших монотеистических религий мира, было для христианских мракобесов средневековья (хотя время для многих христианских деятелей в оценке чужих культур и веровании как бы остановилось, см. J. J. Saunders. «The History of the Mongol Conduests») всего лишь азиатским шаманизмом. Папа, подобно Шамхат из «Глиняной книги» Олжаса Сулейменова, уговаривающей Ишпакая предать веру отцов («Ты иноверец, – молвила Шамхат, – Ты веришь в Тенгри, в молнии и Лело, вот если б твои книги поломать... Тогда б другое дело...»), обратился к кыпчакам с призывом отказаться от веры в единого Бога Небесного – Тенгри и принять «самую правильную веру – католицизм» и заодно «перестать жить в шатрах» и переселиться в каменные дома. *Хочешь напугать свободного номада, пообещай ему, что запрешь его в каменный дом (абакты). Пообещай ветру стены.* Что касается веры, то именно папство возвело в принцип: Guisus regio, eius reliqio (Чья власть, того и вера). Ни Атилла, ни Чингисхан никогда не требовали

от своих подданных смены веры или образа жизни. В их империях существовал другой принцип: живи в согласии со своей верой и традициями, и служи Мне. Это то, к чему пришла христианская цивилизация сегодня, и что совершенно правильно зовется «свободой совести».

Действие рождает противодействие. Когда «епископы и бароны провели закон, требующий от куман, чтобы они были приведены в христианство» (Чамберс), кыпчаки подались в Золотую Орду и, объединившись там со своими единоверцами, днепровскими казаками, вернулись назад и осадили крепость Пешт. После этого события рвение по поводу обращения «язычников-куман» в «истинную веру» у нового короля из династии Ангевинов поубавилось. Только спустя столетия венгерские кыпчаки стали принимать христианство, и только в своеобразном, синкретическом понимании его. Себя они сегодня называют «реформатами» и выбрали самое еретическое направление в христианстве – кальвинизм. Многие делают сыновьям обрезание, при исполнении некоторых обрядов читаются суры из Корана на венгерском. Много тенгрианского в обрядах, обычаях до сих пор. Мандоки в своем интервью Казахскому радио на наивный вопрос ведущего, «являются ли венгерские кыпчаки мусульманами», скажет: «У нас до сегодняшнего дня сохранились множество так называемых шаманских обрядов и обычаев. Ислам оказал слабое влияние на наших предков, он, если можно так сказать, проглядывается издали, слабо, хотя у нас сохранилось, мягко говоря, сильно измененные аяты из Корана, которые мы читаем, правда, на венгерском языке. Детям делаем обрезание».

Отец Небесный для венгерских кыпчаков – Тенгри. Вот как звучит на кыпчакском «Отче наш»: «Біздің атамыз кім-сін көкте – Сентілесің сенің адың – Дүшсің сенің көңлүң – Нечік кім йерде алай көкте – Бізің екмегімізні бер бізге бүт – бүтүн күнде – Ілт бізің міңімізді – Нечік кім біз де ійерміз бізге өтрү келгенге – Ілтме бізні ол йаманға – Құтқар бізні ол йаманнан – Сен барсің бү күчлі бу чын ійгі – Тенри, Амен» (Отче наш на небесах – Да святится имя Твое – Един ты на Земле и на Небесах – Дай нам в Твоем цельном Мире пожнать то, что мы посеяли – Спаси нас от всего плохого – Ты есть, Могущественный, Ты есть, Истинный, Ты Хозяин всего Сущего – Тенгри, Аминь).

Свой язык, так понятный любому казаху без перевода, венгерские кыпчаки сохранили почти до XVIII века.

«Витязи Порядка»

Удивительный человек, любитель всего казахского, больше, поклонник всего казахского, ученый-этнограф Ласло Вад Баяндур рассказывал мне, что во все времена у венгерских королей было четыре опоры, с помошью которых они управляли страной, королевством – это, в первую очередь, дворяне (ақсүйек, – говорил Ласло-Лашын), потом духовенство, затем Свободные Королевские Города, и ... Witezi Rend (Rend – порядок, Witez – воин, рыцарь; Рыцари Порядка). С прошествием веков кыпчаки и составили костяк двух этих правящих и военных сословий: дворянства и витязей. А Karzag, город Степной Лисы, столица вольных кыпчаков, стал свободным королевским городом, экономическим и торговым центром Большой и Малой Куманий. Кыпчаки-куны в основном занимались привычным делом – скотоводством. *Кстати, в Венгрии я увидел удивительную породу свиней, так называемую мангалицу. Эти животные, как овцы, покрыты мелкой курчавой шерстью, а мясо их, по утверждению сопровождавшего нас еще одного удивительного венгра, влюбленного в Казахстан, Лайоша Боды, целебное, без холестерина и по вкусу напоминает конину. Ученик и друг Мандоки профессор Ерден Кажыбек обратил мое внимание на одежду венгерских пастухов, напоминающих ковбойскую: те же жилеты, шляпы и шаровары. Он же и рассказал, что на самом деле венгры издавна, гораздо раньше техасских пастухов, носили такую одежду. Доктор Ерден поразил меня своей историей со слов Мандоки, что один из знаменитых венгерских кунов, Михай Ковач, больше известный как Agbura (Белый Бура, верблюд-самец), военный авантюрист, сражавшийся на стороне янки во время Гражданской войны в США, «занес» эту одежду и этот стиль на североамериканский континент. Он командовал кавалерийским полком, состоявшим в основном из венгерских кунов. Поставщик провиантов и одежды и «северянам» и «южанам» предприимчивый еврей Леви из палаточных тканей по крою кыпчакских шалбаров сшил партию штанов и выкрасив их краской «индиго», стал продавать, несметно разбогатев потом на этом вместе со своим компаньоном Штраусом. Так я выяснил, что джинсы и сопутствующий ему стиль, изобретение вовсе не англосакское, а кыпчакское.*

Со временем кыпчаки в Венгрии превратились в военное сословие, подобно самураям в Японии. Даже более поздняя военная элита, подобно созданной в 1921 году Миклошем Хорти Hungarian Military Knight Orden (Unqarisher Militar Ritter-Orden) состояла в основном из потомков кыпчаков. Роль кыпчаков в военной истории Венгрии

трудно переоценить, хотя многие сегодняшние прозападные историки и политики стараются об этом не вспоминать.

Но кыпчаки в Венгрии, образно говоря, умели крепко держать в руках не только оружие, но и перо. Они не только столетиями охраняли рубежи королевства, но и вносили свой вклад в духовное и научное развитие венгерского общества. Среди них поэт и сказочник Чукаш Иштван, великие ученые, культовые фигуры венгерского востоковедения, такие как Дьорфи Иштван, Немет Дьюла, Кун Геза и, наконец, Мандоки Иштван Конгур.

Звезда Мандоки

Спит человечество вечно,
но каждый век
из храпящей толпы
поднимался один человек.
Он просыпался внезапно
из тысячи или из ста,
вскрикивал от ожога:
это его звезда
с неба срываясь,
падала на него ...

(Олжас Сулейменов. «Глиняная книга»).

У каждого народа есть свои свои легенды о рождении великих. Тюрки и монголы расскажут вам легенду о мальчике Темирши, родившемся со сжатым в правом кулаке сгустком крови. Одна из прародительниц тюркского племени Кият, его прабабушка Алан Кауа родила двух своих сыновей от солнечнего человека, спускавшегося к ней через шанырак юрты. *Все это в определенной степени напоминает легенду о непорочном зачатии девой Марией Иисуса (Гэсэра, по-тюркски).* Казахи расскажут вам, что когда появлялся на свет младенец Абай, он запомнил, что мир вокруг него был полон ярких красок: красного, зеленого и желтого. И когда он, немного повзрослев, внезапно спросил мать об этом, она, хоть и растерявшись, но вспомнила, что накануне родов в комнатах и вокруг дома была развешана кругом только что выкрашенная шерсть для алаши и текеметов. О рождении Конгура Мандоки его друг, венгерский поэт из кыпчаков, Корменди Лайош напишет: “Шаман Конгур, родившийся с молочными зубами, – Ты был как огонь, горящий во мгле, – Благородный наследник великих предков, – Ты исполнил все, что предначертано для тебя великим Тенгри...” (условно-подстрочный перевод, Е.М.). В этих строках – вся жизнь Мандоки и особенная

судьба его, и краткость отпущенного ему срока, и благородство его крови.

Предки Конгура, куны Мандоки из рода Jalair (Жалаир) были Аткаминерами (Правящими Всадниками) Великой Кумании. Название рода происходит от названия родового жайляу Мандық. Известный тюрколог, первый Посол Венгерской Республики в Казахстане Йожеф Торма (кстати, единственный представитель дипломатического корпуса в нашей стране, кто вручил Президенту Н.А.Назарбаеву верительные грамоты на казахском языке и вел все время переписку с Мининделом РК на государственном языке) возводит происхождение этого этнотопонима к значениям маң – маңай – айнала – жак – аймақ (по-русски, окрестность, окрестности). По версии Ласло Вад Баяндура, Конгур и Сокур (Қоңыр мен Соқыр) являются потомками Кулана из рода Жалаир. Вад (по-венгерски, «дикий, неуправляемый») Баяндур является сыном Балаши (Балашы), потомком Сокура, которому в 1608 году именной грамотой короля за особые заслуги перед Отечеством было пожаловано дворянство. С тех пор все Вады являются Рыцарями Порядка, Witezi Rend. Мандоки тоже были дворянами и всегда входили в правящую элиту Великой Кумании. Родной дед Конгура Андраш Мандоки был varosgazda (бургомистром) Карцага. Братья отца, тоже Андраш, Хайду, Редемтио погибли в Первой Мировой войне. Их имена можно прочитать на памятной стеле, установленной на центральной площади Карцага. Отец Конгура Шандор был влиятельным человеком в округе. Не сумев получить хорошее образование, он поощрял стремление сына к образованию, особенно его интерес к истории. Примечателен факт, что уже после оккупации советской армией Венгрии, когда семья испытывала сильную нужду, он купил на книжном завале на рынке двенадцатилетнему сыну экземпляр «Кодекса Куманикуса», стоивший пять тысяч форинтов. «Это были очень большие деньги»,– вспоминал позже Конгур. *Нареченный Иштваном при рождений, Мандоки любил себя называть этим именем – Қоңыр. Он рассказывал Торме, что его предки покинули в 17 веке Карцаг и были вынуждены отказаться от родового имени. Только спустя два-три поколения они сумели вернуть себе его. Позже, приехав в Казахстан, он познал всю красоту и многозначность этого слова. Қоңыр – так казахи называют любимых детей (қоңыр балам), родную степь (қоңыр далам), мягкий характер (қоңыр мінез), красивый голос (қоңыр дауыс). Русское написание «Конгур» введено в оборот незабвенным, тоже умершим в расцвете творческих сил Йожефом Тормой, и я стараюсь придерживаться его.*

Кажущаяся мягкость характера Конгура, его порою «излишняя интеллигентность» была унаследована от матери, женщиной из знатного кыпчакского рода, Ержебет Карач Кочкар, имевшей несколько высших университетских образований, знавшей иностранные языки. Именно она внушила мальчику Иштвану жизненный принцип, так красиво озвученный Олжасом Сулейменовым: «С добрым будь добр, он не раб твоего отца...». А настоящий кунский характер, как его представляют венгры, спокойный, отчасти суровый, внутренне жесткий, очень прямолинейный и очень правдивый, прививал ему отец. Всем знавшим его Мандоки запомнился таким: очень обаятельный, мягкий и простой в общении, с какой-то даже детскостью в словах и жестах, и жесткий, целенаправленный, бескомпромиссный, бесстрашный в действиях и поступках. Трудно жить с таким характером. И трудно выживать. Конгур много горя и страданий перенес в детстве и юности. После «советизаций» Венгрии семья терпела лишения. Отец был репрессирован. Матери не давали преподавать, и она была вынуждена делать самую черную и грязную работу, чтобы прокормить троих детей**:** сына и двух дочерей. Мальчик Конгур больше времени жил у родственников, под чужой фамилией, скрывая происхождение. Куны в Венгрии, несмотря на многовековой оседлый образ жизни, до двадцатого века сохранили родоплеменную структуру. Это помогало им выживать в условиях внешнего этнического давления и избежать полной духовной ассимиляции. *Я порой думаю, как нам, казахам, удалось сохранить такую огромную территорию, имея таких могучих, не всегда дружественных соседей, как Китай и Россия, не говоря о джунгарах Галдан-Церена и Цевен Рабдана, узбеках Баба Султана, Хивинских и прочие ханств. И мне кажется, что благодаря именно родоплеменной структуре организации жизни нам это удалось. Ведь каждый клочок необъятной нашей земли был закреплен за определеннным родом, шире племенем; и каждый знал каждого, и чужак был виден издали и сражались за эту землю и соилом, и зубами за нее дрались, но никому не отдавали.* Кстати, сегодня вы не найдете в современных справочниках о Венгрии информацию о количестве жителей такой самостоятельной этнической единицы, как кыпчаки (там есть румыны, болгары, цыгане), но спросите любого жителя Карцага, Кечкемета и Кунмадараша, да и любого другого большого и малого селения Великой или Малой Кумании, и если у него в жилах течет кыпчакская кровь, он с гордостью скажет вам, что он кун.

Юного Иштвана прятали у себя, опекали все Конгуры и Сокуры, чтобы сохранить тұқым, семя, чтобы не погас огонь в очаге Мандоки. Особенно многим он обязан дяде Андрашни и его жене, милой женеше Анне, живя в доме которых, и закончил основную школу. Он поехал в Будапешт, чтобы поступить в лицей, но юношу с фамилией Мандоки, несмотря на отличные оценки, ни один лицей не принял.

Конгур вернулся назад в Карцаг, поступил в сельскохозяйственный техникум и устроился работать конюхом в местный кооператив. Выбор его был не случаен. Страсть к лошадям была отличительной чертой его характера с раннего детства. Он прекрасно разбирался в породах коней, в их повадках. Казахскому радио он в шутку признался, что не знает, в чем он лучше разбирается в тюркологии или в коневодстве и также посетовал, что современные казахские мальчишки больше знают модели японских машин, нежели породы лошадей. Незадолго до этого интервью он участвовал в Киргизии на скачках, где показал себя прекрасным наездником, выиграв какой-то приз. Его жена Айша рассказывала мне, что даже став окончательно «кабинетным ученым», он дома соорудил нечто, сидя и расскачиваясь на котором как лошади, он любил читать и размышлять. Семь столетий оседлости в Европе его предков не убило в нем номада. Это то, что казахи называют «қан – зов крови предков». Этот зов побудил мальчика Конгура просить казахского парня, солдата из военного городка в Кунмадараше, чтобы он научил его языку предков. Этот же зов побудил его четырнадцатилетнего написать письмо тогда уже великому тюркологу Дьюла Немету, куну из рода Отемиш. Немет прислал ему книги по тюркологии и дал полезные советы. Запомнились мальчику еще в начальной школе слова его учителя о том: “Мы, хоть и венгры, но кыпчаки, и никогда не следует забывать об этом”. В средних классах один из учителей, Иштван Киш, дал ему учебник турецкого языка. Шандор Суч обучал его азам турецкого. *Удивительное отношение у венгров к туркам. Несмотря на более чем двухвековое так называемое «османское иго», они испытывают к ним более чем теплые чувства. Вы можете представить в столице католического государства наличие «мусульманской святынь»? В Будапеште их несколько. Один их них Мавзолей Гюл Бабы, «Отца цветов». Что там чувства, ведь венгры, как никто другой, помогали Ататюрку строить светское тюркское государство. Судите сами: Лайош Фекете стал отцом «новой турецкой дипломатии», Оскар Ашбот стоял у истоков турецкой авиации, Ференц Тот создавал турецкую артиллерию, Имре Карачон заложил основы государственной архивистики, Ибрагим Мюттеферик открыл первое*

издательство на основе новой государственной графики – латиницы. Даже первую противопожарную охранку в Стамбуле организовывал мадиар Эден Сеченьи. Кунош Игнац написал турецкий диалектологический словарь, а Барток Бела был самым выдающимся исследователем турецкой фольклорной музыки. Если бы Провидению было угодно, чтобы на нашей древней земле наши младотурки во главе с Мустафой Чокаем и Алиханом Букейханом создали бы примерно в ту же эпоху Алаш Орду, то бы в истории его становления, верится мне, было бы немало мадиарских имен. Тем более, что в начале века великим Дьерд Алмаши было сказано: ***"Мой народ – отпрыск Востока и корни его надо искать на земле Центральноазиатских тюрков. И столетиями мечтой всех венгров было найти этот народ и связать с ним кровные узы братства".***

В техникуме интерес Конгура к тюркологии активно поддерживал директор Бела Хайду. Мандоки позже, уже не в шутку, вспоминал, что в этот период он всерьез думал об осуществлении своей детской мечты – заниматься коневодством, разводить лошадей, может быть, даже вывести новую породу или спасать вымирающих степных коней Надькуншага. Но ему не давал покоя аманат отца. В 1956 году Шандор Мандоки не мог стоять в стороне во время антисоветских выступлений в Карцаге. В один из дней во время этих событий Конгур стал свидетелем того, что его отца у порога его же дома жестоко избивали советские солдаты. Сопротивляющийся отец что-то кричал в лицо им на непонятном мальчику наречии. Когда он позже спросил отца, на каком же неведомом языке он произносил свои гневные слова, тот сказал ему то, что юный Иштван запомнил на всю жизнь: «Сынок, это язык твоих предков. Если ты когда-нибудь побываешь там, где говорят на нем, я и все твои предки будут довольны тобой». *Поэтому он с такой болью в последнем своем интервью в 1992 году Казахскому Радио говорил: «Я с 1976 года каждый год приезжаю в Казахстан, и с каждым моим приездом я вижу все больше казахских юношей и девушек (сегодня они все выросли и определяют языковую политику в стране,- Е.М.), которые не говорят на своем языке или говорят на такой тарабарщине, где восемь слов из десяти непонятны мне. Народу, у которого засорен язык, трудно ясно мыслить и иметь ясные помыслы. Я слышал, что эти юноши обвиняют своих родителей, дескать, они нас отдают в русские школы и сами не говорят на родном языке. Я хочу сказать всем казахам: не забывайте свой язык, берегите его. Нам, венгерским кыпчакам, лучше, чем кому-либо, известно, что значит лишиться*

родного языка. Существует выражение, что когда Бог хочет кого-то наказать, Он лишает его разума. Я бы сказал по-другому: Бог, когда хочет наказать народ, Он лишает его языка».

В шестидесятые годы хрущевская оттепель смягчила политический климат и в Венгрии. И Конгуру удалось, наконец, пусть даже благодаря партийному поручительству Немета Дьюлы, поступить в Будапештский университет имени Лоранда Отвоша и блестяще закончить его. Первые же научные изыски Конгура по востоковедению обратили на себя внимание специалистов. Йожеф Торма пишет, что любой научный труд Мандоки является классическим и законченным по форме и содержанию, и его можно поместить в любой учебник по ориенталистике. Мандоки был гением востоковедения. Подобно нынешнему гению тюркологии чувашу Николаю Егорову, он обладал фантастическим научным чутьем, бешеным трудолюбием, помноженным на знание практически всех тюркских языков. (*Кроме тюркских языков, на двадцати семи из которых он писал свои научные статьи, делал наброски и переводы, он также свободно владел французским, английским и немецким. Его друг и ученик профессор Кипрского университета Ерден Кажыбек утверждает, что Мандоки фактически был знатоком более чем шестидесяти мировых языков. Поражает знание Мандоки казахского языка, на котором он писал статьи, заметки, вел переписку. Казахские интеллигенты, которые сами сильно грешат «пестротой» языка, были немало удивлены чистотой и изысканностью его речи. Конгур был не только знатоком казахского языка, но и патриотом его и защитником. Во время дебатов по названию общества, ныне известного как «Қазақ тілі», именно он предложил это название, в ответ на поступившее предложение назвать указанное общество сочетанием «Ана тілі», сказав: «Ана тілі – жалпы ұғым, ал қазақ тілі – жалқы ұғым». (Материнский язык – понятие общее, так может называться любой язык его носителем, а казахский язык – понятие частное, конкретное; это язык народа казахов).*

Ни один из востоковедов, живших до и после него, лучше Мандоки не знал историю, язык и фольклор европейских тюрков. Он совершил сорок две экспедиции к ним (*здесь и загадочные трансильванские секляры, мадиарские хайду и чанго, и добруджские татары т.д; поразительно, что язык тюрков за несколько веков в Европе так мало изменился. Вот фрагмент сказки «добруджских татар», записанный Мандоки: «Girmisga man Segertki». «Bir zamanda bar eken, bir zamanda yog eken, eski eski zamanlardan birinde bir girmisga man bir*

segertki bar eken. Ekew de bir gun denizge tuskende kuslu bir boran koterilip girmisgani suwga komgen…» Этот язык понятен любому казаху, и лишний раз потверждает тот факт, что именно казахский язык менее всех подвергся арабо-персидско-монголо-славянскому влиянию и остался ближе всех остальных к прототюркскому языку; «төл тіл», как называл его Мандоки), во время которых собрал уникальнейший научный материал.

В Монголию и к баянульгейским казахам (*долгое время по разным причинам въезд ему в Казахстан был заказан)* Мандоки совершил тринадцать экспедиционных поездок, открыв при этом восемь доселе неизвестных тюркских рунических памятников, а некоторым, уже известным, он предложил новые расшифровки. Четыре крупных экспедиций в Туркмению и Узбекистан, множество поездок на Кавказ, в Крым, в Кыргызстан, ежегодные, с 1976 года, приезды в Казахстан, помогли собрать ему уникальный, не имеющий аналогов материал по истории тюркских народов. Вся «Тюркская Вселенная» (М. Барманкулов) от Карпат до страны Саха была объезжена, изучена и освоена Конгуром. И везде он говорил слова о тюркском родстве и единстве. В Библии сказано о камнях, которых «время собирать и время разбрасывать». Свои «камни» Мандоки собрал, вот «разбросать» их все он не успел. В 1992 по дороге на Всемирный Курултай казахов в Алматы его постигает внезапная и загадочная смерть на Кавказе, в Махачкале. Предсмертные слова его, обращенные к жене Онгайше, были о том, чтобы еще не рожденного сына назвали Атланом, и чтобы похоронили его на родине его предков, в Казахстане.

В 1985 году Конгур как-то в перерыве между экспедициями составил некий самоотчет и сделал наброски планов на будущее. И тогда он записал, что до этого времени он осуществил более чем на тридцати языках более шестидесяти публикаций по тюркологии (из них две докторские диссертации), написал тюркский диалектологический словарь, состоящий из сорока тысяч слов. Написанного и напечатанного после этой даты никто не считал и не классифицировал. Обиднее всего, что из всего множества бесценных трудов его на казахском языке напечатаны всего лишь две небольшие по объему работы. В его квартире на улице Бэлы Бартока, 11, в Будапеште, высятся до потолка и стоят рядами на полках уже упомянутые мною уникальные материалы по истории тюрков. Там работы на целый научно-исследовательский институт. Очень здорово, что наш Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова исследует архивы Стамбула, Тегерана и Пекина, *хотя не обходится без казусов,*

как недавнее «открытие» в Ереване уже напечатанных в Казахстане доктором Гарковцом армяно-кыпчакских письменных памятников, но почему бы этому Институту не обратить внимание на архивы Мандоки и не взять их под государственную опеку?

Конгур Мандоки при жизни стал европейским светилой. Во многом он превзошел своих учителей. В Уфе, в 1990 году, на конференции, посвященной столетию Ахмедзеки Велиди Тогана, он, со слезами на глазах, опроверг некоторые, до этого казавшиеся бесспорными, научные выводы своего великого учителя Дьюла Немета о мадиаро-башкирских языковых и исторических связях. Фактически он стал основоположником европейского кыпчаковедения. Его приглашали университеты Германии, США и Турции. Новое правительство демократической Венгрии предлагало ему высокие дипломатические посты, а его тянуло в Казахстан. До конца дней своих он каждый год приезжал к нам. Женился на казашке. Мечтал с помощью казахского языка «реконструировать», как он говорил, древний язык своего народа. И мечта его отчасти сбылась. В прошлом году его сын Атлан, приехав из Будапешта, на международной олимпиаде по казахскому языку в лагере «Балдаурен», у подножия Синих Гор, занял одно из призовых мест. Я знаю в Венгрии очень многих мадиар, свободно говорящих на казахском языке. Особенно удивил меня Шамфой Давид, Дәуіт, как он себя называет, который свободно разговаривает практически на всех тюркских языках. Он ученик Мандоки. Учеников и последователей Конгура в Венгрии много, хотя отношение к нему не совсем однозначное (его личность сильно мифологизирована, после его смерти по Венгерскому телевидению прошел цикл передач, где он характеризуется как личность неординарная, сложная и загадочная. Я бы сказал, люди относятся к нему, как к баксы, к шаману. *Вообще, отношение к шаманизму у венгров другое, чем у нас; шаман, для них человек с необычными, сверхъестественными возможностями, и связанный с предками, с их духами. Я сам во время Всемирного Форума Венгров в Будапеште в июне 2004 года видел, как католики венгры, в основном ученые и журналисты, с каким-то близким к истерии возбуждением окружили человека в необычном наряде и с благоговением слушали его. Я спросил у переводчика Атиллы: "Кто это?" И он мне полушепотом ответил: "Шаман". Мне подумалось, что может, это как-то связывает венгров с верой их далеких предков*). Память о Мандоки венгры хранят бережно. В домах, где он жил, установлены памятные доски. В Карцаге, возле Музея кыпчаков, стоит памятник, где он дерзко и упрямо, с какой-то отрешенностью на лице, вырывается из плоского черного камня.

Мандоки Конгур – удивительный исторический, социальный, культурологический, если хотите, идеологический феномен. Особенно он важен для казахской культуры, для казахского сознания. Нурсултан Назарбаев в предисловии к книге Арпада Гонца «Неизвестный портрет мадияра» написал, что «казахи никогда не забудут Конгура». Ахас Тажутов назвал Мандоки «символом казахской национальной идеи», а журналист К. Иманбекова считает его имя, «не имеющим себе равных символом казахского патриотизма».

После смерти Мандоки газета «Karcagi Mondo» напишет: «Мандоки Иштван при жизни был для тюркских народов легендой, после смерти он поднялся до мифологических высот». Я думаю, что не случайно Конгур покоится на Кенсае рядом с легендарными, превратившимися в миф при жизни и после смерти великими сыновьями казахов Баурджаном Момышулы и Шамши Калдаяковым. Есть в этом рука Провидения.

Одинокое дерево не обойду. – Я повешу аркан на кривом суку. – Я не первым в последнем бою упаду. – Кто не знает мою Золотую Саку... (О. Сулейменов, «Песня Кумана»).

Одинокое, но могучее дерево казахов на Западе, на Закате Солнце, их Золотая Сака – Атлан Конгур Мандоки...

2006 г.

Бабақұмар ХИНАЯТ
тарих ғылымдарының кандидаты

МАЖАРСТАН ТҮРКОЛОГИЯСЫ: ҚҰМАН-ҚЫПШАҚ ТЕКТІ ҒАЛЫМДАР ЖӘНЕ МАНДОКИ ҚОҢЫР[1]

Әлемдегі дәстүрлі озық мектептердің бірі Мажарстан түркологиясының дамуы мен қалыптасуы елдің тарихы мен мәдени, этникалық үрдістерімен тығыз байланыста туған. Б.з. IV ғасырда Еуропаға қоныстанған Еділ (Аттила) бастаған ғұндар, VII ғ.дағы Баян бастаған түркі тілді аварлар қазіргі Мажарстан аумағынан орын тепкендігі белгілі. IX ғ.да Карпат қойнауын біржолата қоныс еткен мадиярларға XIII ғ. Орта тұсында барып қосылған печенег, құман-қыпшақ тайпалары мадияр халқының қалыптасуындағы түркілік пластың еселей түскендігі тарихтан белгілі. Көне латын деректері мадиярларды көп ретте түріктер деп атайды.XVI ғ.-дан Осман түріктері қоластында болуы мадиярларға түркі жұрттарының тілдік, мәдени әсерлерін арттыра түсті.

Мадиярлар үшін Шығыс тек географиялық ұғым емес тарихи, мәдени аймаққа саналатындықтан оларда шығыстану ғылымы ұлттың өзін-өзі танып білу мұраты ретінде жолға қойылған. Өзінің этногенезі мен этникалық тарихына жете мән берген мадиярлар 1235 жылы Юлиан фратердің бастауымен Еділ, Кама бойынан туысқан жұрттарды іздеуді бастаған (яғни ең алғаш шығысқа аттанған жиһанкез Марко Поло емес екендігін осыдан байқаймыз)...

Осындай қызығушылықпен өткен тарих пен туысқандық текті іздестіру мұраты білім, ғылым саласында да тым ертеден қолға алынады. Мажарстан жоғары оқу орындарындарында шығыс тілдерін оқытудың ***үш жүз жылдық*** тарихы бар. Теологиялық мақсатта жүрілген елдегі тіл оқыту 1774 жылдан азаматтық білім беру саласына ауысты. XIX ғ. ортасында мадияр тілінің қай тіл семьясына енетіндігі туралы тартыс шегіне жетті. Мұндай ғылыми тартыста *Хунфалви Пал мен Буденц Йожеф* (1832–1892) бастаған ғалымдар оны финн-угор және түркі тілдерінің аралығындағы позицияда тұр десе, *Регули* зерттеуінен кейін мадияр тілі түркілерден гөрі финн-угор тілдеріне жақын деген ресми байламға келді. Ал мадияр тіліндегі түрік сөздері олардың Карпат қойнауынан келуден бұрынғы замандарда түркі халықтарымен

---

[1] *«Көне түркі ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Астана. 2005 ж. 30-мамыры мен 1-маусымы. «Тіл және қоғам» альманағы.– 2005– №3.*

тарихи-мәдени байланысының нәтижесінен туған деген уәж айтты. Бұл жерде айта кететін бір жай, мадияр тілінің түркілік туыстығын қолдаушылардың пікіріне ден қойсақ, жоғарыда айтылған ұстанымда ресми саясаттың (еуропалық талапқа жақындасу ниетінен туған бұрмалаушылықтың) салқыны тиген. Сол кезден бастап елдегі билеуші саясат мадияр тілі мен генетикалық байланыс мәселесінде үнемі финн-угорлық бағытқа демеу беріп, қолдау көрсетумен келді. Дегенмен, тілтанушы Буденц мадияр тілінің фонологиялық сипаты чуваштарға өте жақын дегенінен танбады және бұл бағытта зерттегендердің уәжі (аргументі) нық болып келді.

XVIII ғасырдан бастап түркі халықтары арасына ондаған мадияр экспедициясы жіберілді: алғашқылардың бірі болып мадиярларға туыс халықты іздеуге шығысқа жаяу аттанған *Көрөши Чома* (1784–1842) 1819 жылы Үндістанға, Тибетке жетіп, негізгі мақсатынан алшақтап тибет тілі, буддологияны зерттеумен айналысады. Ал онан кейін *Вамбери Армин* (1832–1913) тіл зерттеу мақсатымен түркі халықтарының арасында болып, 1865 ж. Азиялық сапардан оралған соң жоғары білімінің жоқтығына қарамастан шығыс тілдері оқытушысы деген дәреже алып, дәрістер бере бастады.

1848ж. мадияр ұлт-азаттық төңкерісінен соң жатжұрттықтар тарапынан қысымға ұшыраса да, оларға қарсы тегеуірінді қарсылық көрсеткен мадиярлар шығысқа деген аңсары арта берді. Тіптен 1867 ж. Будапешт университетінде құрылған көптеген жаңа құрылымдар арасында «барлық алтай тілдері кафедрасын» құру туралы шешімге қол жеткізді. Ол 3 жылдың ішінде жүзеге асты. Оны атақты Вамбери басқарды. *Әлемдік алтаистикадағы алғашқы ғылыми құрылым* болып табылатын сынау *Алтай компорастикалық филологиясы кафедарасында* жүрілген түркологиялық зерттеулер дені ғылыми тартысты шешу саласында (Вамбери мен Буденц арасында) жүрілді. Ол мадиярлардың тілдік туыстығы финн-угорларға жақын деген Буденцтің басымдылығымен аяқталады. Ал Вамбери мадияр түркологиясының бағдарламасын жасаумен ғана шектелді. Вамбери жасаған ол бағдарлама көкейтестілігін әлі жоғалтқан жоқ. Бағдарладама мадияр тіліндегі көне, орта, жаңа түркі сөздерін анықтау, салыстыру, түрік тілінде жазылған көне жазба, дерекнамалық әдебиеттерді қайта бастырып шығару, сараптау, түркі этимологиясы сөздігін жасау деген басым бағыттар айқындалды. Осылайша мадияр-түрік тілдік байланысының құпиясын ашуға болады деп түйді Вамбери. Бірақ, ресми саясат тарапынан қолдауға ие бола алмаған түркологияның тынысы тарылғанның үстіне тарыла түсті. Олар еңбек ететін негізгі «ұстаханаға» айналған кафедра урал-

алтай атауына алмастырылып, кейін финн-угор кафедрасына айналды.

Осы кездерде үлкен тартысқа әркім өз үлесін қосты. Айталық, *Уйфалви, граф Сеченилер, Алмаши, Хунфалви, Принц* қатарлы ғалымдар Орта Азияға сапарларын ұйымдастырып, нәтижесінде түркі халықтарын Еуропаға, әлем жұртшылығына танытуға үлес қосты. Ал Балқан, Бессаравия, Қырым мен Кавказға зерттеу жүргізгендердің саны онан бірнеше есе көп еді. *Месарош Дьюла* 1906 ж. чуваштарға барып, бір жарым жылдай зерттеумен айналысса, *Мункачи Бернат* (1860–1937) Батыс Сібір, Еділ бойы финн-угорларын, тарихи-салыстырмалы түркі филологиясымен шұғылданған. “Keleti Szemle” журналын, Орта және Шығыс Азия халықаралық қоғамының Мажарстандық комитетін ұйымдастырған, ол мадиярлар үшін ең маңыздысы – Еділ бұлғарлары мен чуваш тілдерін зерттеуді ұсынды.

Мажарстандағы ұлттық қайта жаңғыру кезеңінде шығыстануды дербес ғылым ретінде дамытуды қолға алды. *Куноš Игнац* Осман түріктерінің диалектологиялық сөздігін жасады, фольклорын жинады. *Барток Бела* түрік халық музыкасын алғаш зерттеп, шәкірттер тәрбиеледі. *Карачон Имре* түрік мұрағаттарындағы жәдігерлерді зерттеді.

Будапешт университетінің түркология кафедрасының жетекшілері Вамбери Армин 1905ж., *Тури Йожеф* 1906 ж. бірінен соң бірі қайтыс болуына байланысты орнына тағайындалған жас ғалым *Немет Дьюла* басшылық етті, ресми түрде 1916 ж. кафедра жетекшісіне сайланды. Мажарстан түркологиясының мұнан кейінгі дамуы Неметтің шығармашылығымен тікелей қатысты болды. Мажарстандағы құман-қыпшақтардың Өтемеш руынан тараған Немет Дьюла (02.11.1890 Карцаг–1976 Будапешт) 14 жасынан осман түрік тілін үйреніп, 16 жасында Ыстамбұлға аттанған дарынымен ерте көзге түскен. Будапешт университетінің I курсынан-ақ оған Халықаралық таяу шығыс Азия ассоциациясының Мажарстандық комитеті стипендия беріп, Кавказдағы құмықтардың, 1913 ж. Өфе төңірегіндегі чуваштардың тілін зерттеуді жүктейді. 1915 ж. университетті бітіргенде 4 томдық осман түрік грамматикасының оқулығын жазып, баспадан шығарды (ағылшын тілінде Turkish Reader for Beginners, The Hague-Paris, 1966. басылған бұл еңбек 50 жылдан соң да маңыздылығын жойған жоқ).

Кейін Немет батыста Халле, Берлин, Лейпциг университеттерінен білімін шыңдады. 1928 жылдан “Мажарстан шығыстануы” монографиялар сериясын шығаруды қоса атқарды. Оны 1923 ж. Мажарстан Ғылым академиясы корреспендент мүшесі етіп қабылдады. Немет 1930 ж. Түркі филологиясы және мадияр көне тарихы институтын құрады.

1932 жылдан Гуманитарлық факультет деканы, 1947–1949 ж. университет ректоры қызметін атқарады. Сонымен бірге Немет 1932 жылдан Мажар Ғылым Академиясының мүшесі, 1939–49 ж. бас хатшы, 1949–54 ж I бөлімнің президенті, 1954–1965 ж. Тілзерттеу институтының директоры қызметтерін қоса атқарды. 1965 ж. зейнетке шыққанға дейін 50 жылдан аса бір университетте қызмет еткен, бес құрлықта оннан астам түрколог профессор шәкірт тәрбиелеген әлемдегі азғана ұстаздардың бірі болып қалды. Сонымен бірге, ол Болғар, ГДР, Саксон Ғылым академияларының корреспендент мүшесі және Финн-угор (1954), Орал-Азия қауымдастығы (1952, Гөттинген), Түрік тіл құрылымы (1957), Тарих құрылымы, Британия корольдік Азия зерттеу қауымдастығының (1956) құрметті мүшесі сияқты жоғары мәртебеге ие болған.

Мадиярлар түркі халықтарының арасынан башқұрттарды зерттеуді және олармен етене байланыс орнатуды басты нысана етіп ұстанды. Бұл кездейсоқтық емес, керісінше тарихилықпен сабақтастықтан туындаған таңдау тәрізді еді. Себебі, қазіргі Башқұртстан аумағында бір кездері мадиярлардың көне Отаны-Магна Хунгария өмір сүрген деген көзқарас сол кездегі зерттеу нәтижелерінде берік орныққан-ды. Орта ғасыр жәдігерлерінде мадияр мен башқұрт атауын бір-біріне алмакезек тели береді. Ал, XIII ғасырда Юлианус жекжаттары туысқандарын іздеп келгенде мадиярлардың батысқа қарай жөңкілген легінен бөлініп қалған тобын башқұрт жерінде кездестіргендігі тарихи жазбалардан белгілі. Әрі, “қазан лаңынан“ қашып, батыста бас сауғалаған башқұрт зиялыларының бірі Таған Ғалымжан Мажарстанда тұрақтап (оның серіктері Орта Азия мен Шыңжан арқылы Түркияға жетіп, Ататүріктің жәрдемімен Зәки В. Тоған Германияда, Ә.Инан жеткен), онда ғылыми, саяси миссиясы арқылы екі халықты жақындастыра түскендігі де себеп болған еді.

II жиһангерлік соғыста жеңілуші жақтың одақтасы болған мадиярлар жері мен халқының біразынан айырылып (I соғыстан соң 1/3 жерінен айрылған) қалжыраған елде 1949 ж. қолға алынған білім реформасы бойынша *ориенталистика* бұрынғыдай еркін гуманитарлық пән емес, керісінше қоғамның нақты сұранысына қызмет етуге тиіс деген талап қойылды. Бұрынғы төрт жылдық абсолютори, кішкене докторлық деген екі сатымен білім алу жойылды. *Түрік тілдерін* музей, кітапхана мамандарына екінші тіл ретінде ғана үйрену мүмкін болып қалды. Өкіметтің қысымына қарамастан университет басшылығы көне «өлі» шығыс тілдері мен тарихын оқытуды жалғастыра берді. Дегенмен марксизм-ленинизм көзқарасы

тұрғысынан пәннің мазмұнына орасан нұқсан келтірді, қазіргі заманғы түркі тілдерін үйретуге жол бермеді. Кейіннен мәдениет төңкерісі кезеңінде шығыс әдебиеті мен азат халықтардың жетістігін таныту үшін жаңа заманғы шығыс тілі мамандары дайындалды. Бітірушілер кейін радио, кітапхана, музей, әдебиет тәржімасы, білім беру саласынан орын тапты.

1960 ж. университетте түрік, Ішкі Азия, синология шығыс азия кафедралары қайта құрылып, студенттер қабылдай бастады. Ориенталист студенттер қауымдастығы да дүниеге келіп, игілікті істерге мұрындық болды. Сол студенттердің көбі қазір Мажарстан түркологиясының белді өкілдеріне айналып отыр...

Шығыстану зерттеулерінің басында тұрған, әрі ұйымдастырушы болған *Немет Дьюла түркологияны оқыту, зерттеудің нысаны мен әдістемесін анықтауға,* мәртебесін көтеруге үлкен күш жұмылдырып қана қоймай, Көрөчи Чома қауымдастығын басқарды. Түрлі журналдар (Көрөчи Чома Архивум, Акта Лингвистика Хунгарика) шығарды, редакторлады. Ол көне, жаңа түрік тілдерін, Осман түрік тілін, этнографияны, тарихты кешенді түрде оқытуды ұсынды. Немет зерттеуін мадиярлар мен көне және ортағасырлық түркілердің тарихи, мәдени байланыстарына арнады. Шығыс Еуропа аумағындағы руникалық жазуларын (әсіресе Нойд-сентмиклош, Секей) Орхон, Талас руналарымен салыстыра зерттеп, «құпияларды» ашты.

Орта ғасырда Еуропаға қоныс аударған сюнну (хұн), көне түрік, онугор, түрік-аварлар, иас, сабир, хазар, печенег, кабар, түрік-бұлғарлар, құман-қыпшақтар, башқұрт, қыпшақ сияқты түркі тілді жұрттардың тілі мен тарихының, мадияр (венгр) халқымен байланысын зерттеу Неметтің ғылыми мұратының басты арнасы болды. Бұл салада мадьялардың этникалық қалыптасуы тақырыбына арналған көлемді монографиясы «***A honfoglaló magyarság kialakulása***» (Еуропаға қоныс тепкен мадиярлардың қалыптасуы) 1930 ж.дан бері 3 мәрте қайта басылса да ғылыми құндылығын жоғалтқан жоқ. Ол құрастырған «Еділ патша мен оның ғұндары» зерттеулер жинағына (Будапешт,1940, 1986) олардың тілінің мадиярлармен байланысы туралы ғажайып қайталанбас зерттеулерімен әлемді таң қалдырды.

Неметтің зерттеуінде мадияр тіліне енген орта кезеңдегі түркі сөздерін, этномәдени байланыс, мадиярлардағы көптеген жер, су, ру тайпа атауларының түркі текті екендігін дәлелдеді. Ономастика саласындағы еңбектерінде ол мадияр тарихындағы *көптеген тұлғалар мен ру тайпалардың атауын* (Дьюрмат, Иенө, Иула, Тариан, Ньиек, Медьер, Кеан, Шалан, Булчу, Хорка, Тетень, Каролду, Шаролту,

Айтонь, Бухна) *жер су атауларының түпнегізі* (Карцаг, Дебрецен, Колдуш, Өзөн, Маклар, Чепел, Шолиом, Карвай, Көрө, Гөрhe) түрік тілінен екендігін, тарихи-этномәдени байланыстың тамыры тереңде, әрі тінін үзбей ұзаққа жалғасқандығын жан-жақты дәлелдеген.

Тарихта 1422 ж. хатқа түскен печенег тіліндегі жазба деректі зерттей отырып, оның иас, яғни алан тілінде екендігін дәлелдеген. Нәтижесі орыс тілінде де «Список слов на языке иасов, венгерских алан» (Орджонкидзе, 1960) жарық көрген. Сондай-ақ Бұлғарияда тұратын түріктердің диалектологиясына монография арнады (Die Turken von Vidin. Sprache, Follore, Religion, Budapest, 1965).

Лигети Лайош (1902–1984) әлемдік ориенталистиканың айтулы тұлғасы, академик, түркі жұрттары мен мадиярлардың көне тарихы, тіл мәселесін зерттеуші. 1940 жылдан Будапешт университетінде қытайтанушыларды дайындауды, 1965 жылдан түрік кафедрасын басқарған. Ол алтаистиканың кемелденген оқыту бағдарламасын жасаған ұстаз.

Лигети көне қытай жазба жәдігерлеріндегі түркі жұрттарына қатысты деректерді зерттеп, ғылыми айналымға түсіре отырып, соның негізінде ғұн, көне түркі дәуіріндегі Еуразия көшпелілері туралы тың, кешенді зерттеулерді батыс деректерімен шендестіре зерттеген. Мадияр және түркі тілдерінің тарихи байланысын мадиярлардың Азиядағы кезеңі мен Карпат бассейіне қоныс тепкен кезеңдегі тілдік тұрғыдан жан-жақты қарастырған көлемді еңбегінде (54 баспа табақ) тілдік байланыстарды бірнеше тарихи кезеңге және тақырыптық топтарға бөліп талдаған. Бұл әлемдік түркологияда теориялық жаңа әдістемелік көзқарастарды ұсынған әрі қорытындылаушы еңбекке саналады. «Моңғолдың құпия шежіресін» (Юань шао-би ша) көне қытай иеорглифінен оқып, академиялық текстологиясын алғаш ұсынған, тибетология, көне моңғол тілдерін, буддизм канондарын зерттеген. Лигетидің аса бай кітапханасы Сегедтегі Иожеф Аттила атындағы университеттің мақтанышы, әрі ұстаханасы іспетті.

Мажарстан түркологиясындағы айтулы тұлға **Цегледи Карой** мұсылман деректеріндегі мадияр, түріктерге қатысты деректерді зерттеумен айналасты. IV-IX ғг. Дала халықтары миграциясына қатысты еңбегінде аварлар мен печенегтер, хазар-мадияр байланысын тереңдей зерттейді. «Көшпелі жұрттардың күнбатысқа бағытталған миграциясы» тақырыбына (1969) арналған еңбегінде Еуразия даласының тарихын ғұндардан хазарларға дейінгі кезеңін сараптайды. **Шутц Өдөн** армян жазуындағы түрік, моңғол тілді ескерткіштерді мадияр, қыпшақ жұрттарына қатысты тілдік, тарихи тұрғыдан зерттеген әлемдегі азғана мамандардың бірі.

Университеттің үнді-еуропа тілі кафедрасын 1952 ж.қолға алған **Харматта Янош** жарты ғасырдан астам уақыт басқарды. Санкрит көне үнді-иран тілдерін зерттеп, оқытумен айналысқан ол Кушан дәуірін, көне иран тіліндегі жазба деректерді, Авеста зерттеуімен бірге ондағы ғұн, авар, мадияр, түрік этникалық тарихы, мәдениетіне қатысты түйінді мәселелерге төрелік айтқан әлемдегі маңдайалды ғалым.

Академик **Рона-Таш Андраш** тарихи-этнографиямен бірге, мадиярлардың X ғ.да Карпат қойнауына келгенге дейінгі тарихының Кавказ бен Қырым, Балқан бойындағы тарихы мәселелерімен фундаменталды зерттеу арнаған (1996). **Кара Дьөрдь** моңғол диалектлері, фольклоры, алтай тілдері сөздік қоры, тіл тарихымен шұғылданатын әлемдегі санаулы білгірлердің бірі.

Мажарстан түркологтары 1960–80 жж түрлі мұрағаттар мен кітапханаларда сақталған батыс пен шығыс (латын, қытай, көне түрік, қыпшақ, моңғол және қазіргі тілдердегі) тілдеріндегі түркі халықтарының тарихы мен тіліне қатысты деректерді ғылыми айналымға түсіріп, түркологияны жаңа дерек, мәліметтермен байытты және зерттеудің жаңа әдіснамаларын ұсынды. Түркі руникасы, армян, ұйғыр, моңғол жазуларындағы жәдігерлерді, «Кодекс Куманикус», түрік шежірелерін талдап оқып, деректерді академиялық текстологияларын жасаған. Әсіресе, ғұндар мен түркі тайпаларының көне тарихы, наным-сенімі, бақсылық өнерін, музыкасын және түркі тілдерінің этимологиясын зерттеу дербес сала ретінде қалыптасты.

Түркологиялық зерттеу Мажарстанда жан-жақты әрі алуан салада жүргізілді: айталық, **Фекете Лайош** (1891–1969) түрік жазу үлгілері (әсіресе сиях жазуы), палеография, нумизматика; **Какук Жужа** (Сюзен) XVI–XVII ғғ. Мадияр тіліндегі осман түрік элементтері, Бұлғариядағы түрік диалектісі, Шынжандағы салар тілін; **Хазай Дьөрдь** Балқан халықтары мен түріктердің тілдік-тарихи байланыстарын; **Калди Надь Дьюла** түрік жарлықтары, түріктерге қатысты ауызша тарихнамамен; **Дьөрфи Дьөрдь** қыпшақтар тарихы, этнографиясымен, **Бодроглигети Андраш** курд, ауған тілдерімен, парсы-түрік тілдік байланыстарының тарихымен; **Диосеги Вилмош** Сібір шамандарымен шұғылданды, **Рашоньи Ласло және Вашари Иштван** құман-қыпшақ, печенегтердің Еуропадағы тарихын; **Ечеди Илдико** көне қытай деректері бойынша Азия көшпелілерінің батысқа миграциясы, тарихы жөнінде іргелі еңбектер жазды... Түркі тілдерін білетін ғалымдар әдеби шығармаларды аударып бастыруды ұмыт қалдырған жоқ.

Археологтар **Дьюла Ласло, Эрдели Иштван** қатарлы ғалымдар өз салалары бойынша мадияр тарихының түркі жұрттарымен байланысын зерттеуде іргелі еңбек етті. Әсіресе, Г.Н.Гумилевпен шығармашылық достық байланыста болған Эрдели Моңғолияда қазба жұмыстарын жүргізумен бірге орыс, батыс деректерін зерттеу нәтижелерімен астастыра отырып, тарихнамалық, дерекнамалық жаңа пайымдауларды алға тартуда. Ол сондай-ақ, Көне тарих зерттеушілер қауымтастығын құрып, "Елеинк" (Бабаларымыз) атты ғылыми-көпшілік журнал шығарады. 2004 ж. Мадиярлардың дүниежүзілік қауымдастығымен бірлесіп көне тарих туралы алқалы конференция ұйымдастырып, нәтижелерін жарыққа шығарды.

"Шығысты зерттеу арқылы – шығысқа жол ашуды" мұрат етіп ұстанған Мажарстан шығыстануының өкілі ретінде дәстүрді ұстанған көрнекті зерттеушінің бірі, әрі бірегейі **Мандоки Қоңыр, Торма Иожеф** бүгін ортамызда жоқ...

Қоңырдың өз әңгімесіне зер салсақ, орта мектепте оқып жүрген кезінен-ақ түркі халықтарының тарихы мен тіліне деген қызығушылығы ерте басталады: алтыншы сыныптағы бала Қоңырдың қолына алғашқы түрік тілінің оқулығын Қарсақтағы Үлкен Құмания (қыпшақ) музейінің жетекшісі Сүч Шандор сыйға тартады. Екінші мәрте сондай кітапты ұстазы Киш Иштваннан алған ол өз бетінше "тіл сындыра" бастайды. Көршілес Кунмадараш қалашығындағы кеңес жауынгерленің арасынан түрік ұлт өкілдерін іздеп тауып олардың тілін үйренуге әрекет жасайды. Ол 14 жасында әлемге атағы шыққан жерлесі, атышулы ғұлама Немет Дьюлаға хат жолдап, кітап-құралдар алып бағыт бағдар түзеді. Кәмелеттік куәлік алғаннан кейін де дегдар текті Қоңыр үшін саясаттың кесірінен университеттердің есігі жабық болды. Кейін Мажарстанда саяси ахуал біршама өзгере қалған кезде Немет Дьюла профессордың партиялық кепілдемесінің шапағатымен Өтвөш Лоранд атындағы Будапешт мемлекеттік университетіне 1963 жылы қабылданады. Немет профессордан түркология мен көне мадияр тарихын оқумен бірге атағы сол кездері дәуірлеген ғалымдар *Цегледи Каройдан* араб филологиясы мен мадиярлардың Еуропаға қоныстануы дәуірінің тарихын, *Лигети Лайош*тан монголтану мен қытайтануды, *Телегди Жигмонд* мен *Бодроглигети Андраш*тан ирантануды оқып үйренеді. Ұстаз үмітін ақтаған талантты шәкірт Қоңыр оқуын үздік бітірген соң сол университеттің түркология кафедрасында ассистент болып нағыз ғылым жолындағы ізденісін бастайды. Кейіндер осы университеттің ішкі Азия зерттеулері кафедрасында және Мажарстан Ғылым Академиясының алтаистика зертеулер тобында, сондай-ақ,

Мемлекеттік Сечени атындағы кітапханада ғылыми ізденісін ұштай түседі.

Қоңыр университетте оқып жүрген кезінен бастап Еуропадағы түркі этникалық топтарының ортасында ғылыми экспедиция мақсатында жиі болып, олардан тілдік, фольклорлық және этнографиялық деректер жинақтады. Атап айтсақ, осындай мақсатпен Польшадағы қарайымдар, Бұлғариядағы түріктер және Румыниядағы Добружа татарлары арасында әлденеше мәрте болады. 1970 жылы "Добружа татарларының тілдік зерттеулері" тақырыбында университет докторы жұмысын қорғап шығады.

Қоңыр өз зерттеуінің негізгі нысанасы етіп Мажарстан түркологиясындағы дәстүрлі салаларының ішінен мажарлардың көне тарихы мен түркі-мадияр байланыстарын зерттеуді бағдар етіп ұстанды. Оның зерттеулері көне түркі текті көптеген мадияр сөздерінің этимологиясының түйінін шешті. Башқұрт-мадияр ортақ этнонимі төңірегінде қалыптасқан жаңсақтыққа төрелік айтты. Мадиярлар мен құмандардың түркілермен байланыстарын бірнеше қырынан фольклор үлгілеріндегі реликтермен, диалект сөздер, топонимдер мен антропонимдер арқылы жан-жақты дәлелдей білді. Сонымен бірге мадиярлар мен Балқандағы түркілер мен құмандарының тарихи-мәдени байланыстарын тіптен көне түрік, ұйғыр руникалық ескерткіштері мен құман руникасының сабақтастығын салыстыру да зерттеуінің бір саласы еді. Бірнеше салада түрлі бағыттарда іздену, зерттеу жұмысын жасауындағы басты мақсат Мажарстандағы құман тілінің іздерін тереңірек айқындап, дәлелдеу, солайша құман тілін реконструкциялау мұратын жүзеге асыру болды. Ол 1981 жылы "Мажарстандағы құман тілінің ескерткіштері" атты зерттеу диссертациясын қорғады.

Қоңырдың саналы ғұмырының мақсат-мүддесін өзінің шыққан Мажарстандағы құмандар шоғыры мен олардың менталитеті ғасырлар бойындағы арман-мұраты айқындағаны сөзсіз. Ол сондықтан да өзінен бұрынғы лег – қыпшақ оқымыстылары *Дьөрфи Иштван, Кун Геза, Немет Дьюла* ғұламалардың ісін жалғау, ең бастысы— Мажарстандағы құмандардың ұмыт болған тілін, ділін қайта жаңғырту, қалпына келтіру болды. Әлемдік шығыстануда шоқтығы биік Мажарстан ориенталистикасынадағы айтулы тұлғалардың бірталайы әрі бірегейі Құман өлкесінің ұландары екендігі кездейсоқтық емес және Қоңыр да бұлардың қатарына талпынды. Ол үшін Қоңыр құмандарға тегі мен мәдениеті тілі жағынан ең жақын тұрған қазақ, қырғыз, татар тілдерін жетік меңгере отырып, сол арқылы көне құман тілін реконструкциялау мақсатын ұстанды.

Қоңыр мұнымен тынбай тілдік деректерге қосымша этнографиялық тұрғыдан құман этногенезі мен генеологиялық тармақ шежіресі тұрасында көптеген құнды деректер жинады.

Марқұм Қоңырдың 1985 жылы өз қолымен қағазға түсіруі бойынша ғылыми зерттеу нысанының негізгі бағыттары мыналар еді:

1. Көне және бүгінгі қыпшақ жұрттарының тарихы, тілі, мәдениеті мен әдебиеті, фольклоры және этнографиясы;
2. Моңғолиядағы түркі және ұйғыр руникалық жазба ескерткіштеріне қатысты деректерді жинақтау және зерттеу;
3. Монғолиядағы тува, сондай-ақ (бұрынғы) Кеңес Одағындағы өзбек, түркімен және Романия мен Бұлғариядағы гагауздарды этнографиялық лингвистикалық және фольклорлық тұрғыдан зерттеу;
4. Түрік-мадиярлардың көне тарихи байланыстарын (мадияр тіліндегі көне түріктің кірме сөздері, печенег-қыпшақ кірме сөздері сондай-ақ башқұрттар мен мадиярлардың тарихи және тілдік байланыстары) зерттеу.

Бұған қоса құмандардың заттық этнографиялық мәдениетке қатысты көлемді деректер мен татар, қазақ фольклорының бірнеше томға жүк боларлық үлгілерін – халық ертегілері, батырлар жыры, халық әндері, айтыс үлгілері, жұмбақ, мақал-мәтел, шешендік сөздер үлгілерін жинақтаған және бұл тақырыптар бойынша бірнеше мақала жариялаған.

Кезінде “Сонымен қатар құмандардың тарихы мен этнографиясына қатысты мәселелер (құмандардың тайпалық құрылым жүйесі, құмандардың Мажарстанға қоныстануы және олардың киіз басу, баспана дайындау үлгілері, ұзақ жылдар бойы сақталған шаруашылық типі – мал шаруашлығы, оның ішінде жылқы мен қой өсіру мәселелерін кеңінен, кешенді түрде зерттеу) төңірегінде кеңінен қалам тербедім және зерттеу нәтижелерін көлемді монография түрінде жарыққа шығару өз кезегін күтіп тұр”, – деген Мандоки Қоңырдың арманы жүзеге аспады. “Қыпшақ текті халықтардың жаңа заманғы тілі мәселесі тақырыбында 1965 жылдан жүргізген тілдік-этнографиялық-фольклорлық экспедициялық зерттеуді Румыния, Бұлғариядағы Добружа, Дели орман өңіріне өткен ғасырдың екінші жартысында қоныс аударылған татар-ноғай шоғыры ортасында жүргізіп келемін. Аса көлемді лингвистикалық белгілеулерім мен деректерімнің сыртында 40 мыңдай сөзден тұратын татар диалектологиялық сөздігін дайын еттім. Оны жуық арада Мажарстанда, бәлкім Түркияда баспаға ұсынбақ ойдамын” деп жазған еді Қоңыр *(Қоңырдың ғылыми шығармашылығы туралы орыс тіліндегі мақаламда кеңірек баяндалатындықтан қысқа тұжырымдауды жөн санадым)* ...

Басы ашық бір нәрсе – Қоңыр жүріс-тұрыс, болмыс, киім-киісі салтымен өзінің ержүрек қыпшақтардың мәдениетін тірілтуші, қайта дем беруші сондықтан оны бойына сақтаған жан ретінде көрінетін. Қыпшақ рыцарларының киім киісіне ұқсас камзол, бас киім, тон оны баршадан оқшаулап тұратын. Қоңырдың жазу бітігін жазуға сөкеттігі жоқ заттарына «*Qypčaq Quman Toqsaba Qulan Mandoki Qoŋir Yštuan. Kök Täŋri türk ĵurty qypčaq eli kün batysudaγy ulu birligi qulbas. Ordasy Qarsaq*» (оқыған Қаржаубай Сартқожаұлы. Қоңыр түрколог Қ.Сартқожаұлымен көп жылдар бойы шығармашылық байланыста болған) деген жолдар көне түрік руникасымен жазылғандығын байқауға болатын. Бұл заттың бірі Қоңыр ағаның экспедициялық тері сөмкесінің бауы бүгін тәбірік болып қалып отыр. Қадірлі аға, айтулы ұлы тұлға тұтынған тері сөмкені бір сапарымыз барысында Айша апамыз бен Вад Лаци ағамыз Қоңырдың жоғын жоқтап, мұрасын игеруші ретінде осы жолдардың авторына тарту еткен-ді...

Қоңырмен етене жақын байланыста болған досы **Торма Йожеф** 1943 Мажарстанның Кишкуншаг (Кішіқыпшақ) аймағында тұратын құмандардың печенег (бешеньө) пен яассылар өлкесімен шекаралас тарихи өңіріндегі руханият орталығы–Кечкемет қаласында дүниеге келген. Ол Сегед қаласындағы Йожеф Аттила атындағы мемлекеттік университетінде бірнеше мамандық бойынша білім алған: ең әуелі, славистика мен германистиканы бітірген ол алтаистиканы, біраз уақыттан соң фин-угорологияны игерді. Кейіндер Торма Краккода полонистика, Хелледе индология, Өфөде түркология бойынша маманданды. 1975 жылдан Сегед университетінде алтаистика бойынша зерттеу жұмыстарын қолға алады. 1978 жылы Башқұрт мемлекеттік университетінде тілзерттеуі, диалектологиясы және ислам тарихы бойынша шеберлігін ұштайды. Осы кезден бастап ол жеке адам ретінде Мажарстан шығыстанушыларына тән әуесқой ізденімпаздықпен Еуропа мен Азияның кең даласын жалықпай аралап, талмай ізденумен қатар шеберлікті шыңдауға, тыңнан түрен тартуға құлшынды. 1981 жылы Сегед университетінде “Башқұрт тілі диалектілерінің тарихи жүйелері” тақырыбы бойынша қорғалған оның университет докторы дәрежесі үшінгі еңбегі аса жоғары бағаланып, Мадияр Ғылым Академиясы Президентінің арнайы сыйлығына ие болды. Ол зерттеушілер арасында шынымен-ақ par excellence, яки таңдаулылар қатарында еді.

Торманың зерттеулері де Қоңыр тәрізді нысаны кең ауқымды қамтыды: тарих, тарихи этнология, диалектология, этимология, фольклористика, көркем әдебиет, топономика, саясаттану тағысын тағы салаларда ол өзінің қарымды зерттеуші екенін дәлелдей білді.

Дегенмен Торма зерттеуінің басты нысаны – мадиярлар мен түркі халықтарының этномәдени байланыстары, дәлірек айтсақ олардың рухани мәдениетіндегі көне реликтер мен оның бүгінгі жүйесін зерттеуге арналды. Дәлірек айтқанда, түркі және фин-угор жұртының шекарасындағы башқұрттардың халықтық медицинасындағы магиялық элементтері тақырыбын таңдау арқылы олардың дүниетанымдық бет-бейнесін анықтау болды. Ұзақ жылғы зерттеулерінің бір парасын 1997 жылы мадияр тілінде "*...A tűznek mondom*" (От-ие жарылқа) атпен монография етіп шығарды. Зерттеуге қатысты мейлінше бай теориялық, деректік көздерімен бірге өзі белгілеп алған эмпирикалық белгілеулер мен фольклорлық деректерге жан-жақты талдау, сараптау жасай отырып, башқұрттардағы магияға қатысты түсініктің бүгінгі жүйесін толығымен ашумен қатар мадиярлардың көне наным-сенімінің реконструкциялық келбетін ұсынады.

Сөз орайы келгенде айта кететін бір жайт, Қоңырға Мемлекет тарапынан Орта Азия елдеріндегі Елші қызметі ұсынылғанымен ол бас тартып, досы Торма Иожефті ұсынған екен. Себебі, Түркияның Кайсері университетімен уағдаласып, сонда оқытушылық пен фундаменталды зерттеулерін жалғастыру дұрыс деп тапқан екен. Алайда, қазақ, қырғыздардың әлемдік Құрылтайына қатысып қайтуға аттанған Қоңыр жолай Дағыстанда көз жұмды. Дегенмен көңілге медеу болары, Торма Иожеф Алматыда Мажарстан Елшісі қызметін атқарған шағында әрбір қалт еткен бос уақытын Орта Азия және Сібір түркілерімен етене жақын танысуға, оларды жан-жақты зерттеуге, Қоңырдың мұратын насихаттауға арнады. Айталық, қазақ, қырғыз оқырмандарына мадиярлар мен құмандардың түркілермен жан-жақты байланысын насихаттау ісінде ілкімділік танытты. Сондықтан да ол шетелдіктер арасынан ең алғаш қазақ медиясының сол кездегі беделді газеті "Ана тілінің", ал 1996 жылы "Парасат" журналының саңлақ авторы атағына ие болды.

Ол өмірден ерте озған досы Мандоки Қоңырдың мұраларын зерттеу, құман мен мадиярлардың және түркілер байланысы турасында сұхбаттары, зерттеулері арқылы қазақ оқырмандарына досының орнын өгейсітпеуге тырысты. Қоңыр туралы мақалалары мен естеліктері топтастырылған "***Birem bilü, ekim-igi***" (Karcag-1999) естелік кітабында өмірден ерте озған ғұламаның өміріндегі қалтарыстары мен ғылыми мұратын сөз ете отырып, мадиярлар мен құмандардың аңсарын зерделейді (Жинақтың атауы Қоңыр кеңінен қалам тартқан құмандар фольклорынан (санамағынан) алынған).

Торма қаламынан Мажарстан дипломатиясында қызмет еткен кезеңі мен саналы ғұмырында түркі жұрттарына қатысты ой пікірлері мен көзқарастарын "***A törzsek szövetségén belül es kívül***" (Тайпалар "одағында" және онан тыс) атты публицистикалық туындысына топтастырып шығару үстінде еді...

Қазақ жұртшылығына етене таныс *Мандоки Қоңыр Иштван, Йожеф Торманың* замандастарының еңбектеріне тоқталу бүгінгі Мажарстан түркологиясының тыныс-тіршілігінен хабар береді: Алтын Орда тарихын кешенді зерттеп, көптеген түркі мәдени-тарихи лексикасының этимологиясын ашқан түрколог *Вашари Иштванның* 1370-1425 жж. Еуропадағы қыпшақтар мен татарлар тақырыбындағы монографиясы ағылшын тілінде жарық көрді. *Берта Арпад, Дубрович Михай* көне түрік руникасының аудармаларына тарихнамалық, текстологиялық салыстырмалы сараптауы жарық көрді. *Адьягачи Клара* чуваш-мадияр тілдік байланысын, *Башки Имре* түрік-мадияр ономастикасы, *Иванич Мария* шағатай-түркі тарихи жазба ескерткіштерді сипаттаумен, *Бирталан Агнеш, Ракош, Барта,* мадиярлар мен көшпелілер фольклоры, *Адьягачи Клара* чуваштар мен мадияралар тілдік байланысы, *Форрай Шандор* көне мадияр руникасын зерттеуде, археологтар *Бакай Корнел, Хорват Ференц, Палоци Хорват*, этнографтар *Хоппал Михай, Молнар Адам, Шомфай Кара, Шанта Иштван, Барта Юлия,* этномузыкатанушы *Шипош Янош (*оның қазақ халық әндерін мадияр әндерімен салыстыра зерттеген еңбегі ағылшын тілінде 2002 ж. жарық көрген), түркі халықтарымен мадиярлардың мәдени байланыстарын зерттеу саласында табысты еңбек етуде.

1965 жылдар антрополог *Тот Тибор* бастаған, бірақ саяси себептермен шұғылдануға мүмкіндік берілмеген Торғайдағы мадияр руын зерттеу соңғы кезде жаңа белеске көтерілді. Қоңырдың досы Орта Азия көшпелілер мәдениетінің көне элементтерін зерттеген мәдениеттанушы *Бенкө Михай*дың бастамасымен жаңа белеске көтерілді. «Торғайдағы мадьярлар» атпен бірнеше тілде жарық көрген еңбегінде мадьяр рулы қазақтардың сенім-нанымы, өткен тағдыр-талайы, М.Дулатов рухы туралы толғанады. Ізінше Омбыдағы қыпшақ мадьярлар туралы еңбегі жарық көрді. Жалпы мадьярлар туралы тарихи хроникалар мен шежірелер өте мол және оны арнайы зерттеу күн тәртібінде тұрған мәселе. Себебі, антрополог *Биро Андраш* қазіргі заманғы генетикалық тәсілдермен мадьяр рулы қазақтар мен мадияр «венгрлердің» (өздерін мадияр атайды) туыстық байланысының қаншалықты деңгейде екендігін дәлелдеп отыр. Тіптен көне Хунгарияның мекені Жайық бойынан мүлде оңтүстікке қарай

ойысуы мүмкін деген гипотеза ұсынады антрополог маман. Бұл дегеніміз мадиярлар үшін көне тарих пен антропологиялық зерттеулердің озық мүмкіншілігі арқылы жаңа сапалық деңгейге талпыну болып отыр.

Қазір Мажарстандағы үш бірдей университетте (Будапешт, Сегед, Дебрецен) түркі халықтарының тарихы мен тілін оқытады. Мажарстанда дайындалған түркологтардың үлкен бір шоғыры Блумингтон университетінің (Индиана, АҚШ) ішкі Азия зерттеу Орталығында және батыс университеттерінде (Гөттинген, Берлин, Вена, Лейден, Познань және т.б.) қызмет етеді.

Мажарстанда түркология, шығыстану салалары бойынша ұзақ жылдық дәстүрі бар, өресі жоғары академиялық іргелі зерттеулерге арналған *Acta Orientalia Hungaricaea, Körösi Csoma Archivum, Keleti Szemle, Keletkutatás, Acta ethnographica, Acta Antiqua, Journale of Turcology, Shaman, Orientalista Nap* қатарлы ғылыми журнал, альманахтар әлімге әйгілі. Бұған қоса шығыстану мен түркологияға қатысты ғылыми еңбектер әртүрлі *ғылыми сериялар* тізбегін шығару жақсы жолға қойылған. Ғылыми монографиялардың сериясын мадияр тілімен қоса, немісше (бұрынырақта), соңғы уақытта ағылшын тілінде көптеп жарық көруде. Бұл өз кезегінде нарық талабына ғылымды ұштастыру ғана емес өресі биік талғампаз оқырманның мұқтажын қанағаттандыру болып отыр. Бұған қоса ертеректе жарық көрген еңбектерді қайтадан басу *репринт сериясы* да үлкен сұранысқа ие.

Сегед университетінде қандасымыз *Раушангүл Заханқызы* он екі жылдан бері қазақ тілін үйретумен айналысуда. Будапешт, Дебрецен университетерінде қазақ тілі шығыстанушы, этнограф мамандарға факультативті түрде үйретіледі. Құман-қыпшақтар тұратын қалаларда қазақ, татар, қырғыз тілдерін үйрететін үйірмелері жұмыс істейді. Бұл бастамаға Қазақстан Елшілігі мен екі ел арасындағы байланысты жан-жақты дамытуға үлес қосып жүрген мадияр-қазақ **«Барыс» қоры** қолдау көрсетуде. Бұл бастама Қазақстанның мемлекеттік ұйымдары тарапынан жан-жақты қолдауға (әдістемелік, тіл үйрету, терминологиялық, ғылыми әдебиеттер, ғылыми журналдар және т.б.) зәру.

Қысқаша шолуда Мажарстан түркологиясының озық қырларын айта отырып, онан егемен Қазақстанның жаңаша білім беру, гуманитарлық саладағы оқыту, әдістеме, фундаменталды зерттеулер, халықаралық алмасулар саласын жан-жақты дамытуға септігін тигізер тұстарын, үлгі аларлық кейбір мәселелерді қадап айтуға болады:

– «Мажарстан шығыстануы (түркологиясы) сериясынан» атты тізбекті дүниеге әкелу арқылы осы саладағы іргелі ғылыми еңбектерді қазақ тілінде басып шығару;

– Мажарстандық мамандармен қол біріктіре отырып, Еуропадағы (Балкан елдеріндегі, Бессарабиядағы, Румыния, Болғария, Польша) түркілерді зерттеуді қолға алатын кез келді;

– Мажарстан түркологиясы бағдары, оқу бағдарламасы, әдістемелік тәжірибелері негізінде осы саладағы Қазақстандық үлгіні дайындауға әбден мүмкіндік бар;

– Мажарстан түркологиясы ұстаханасында әр түрлі дисциплина бойынша қазақ түркологтарын қайта дайындау, біліктілігін шыңдау, магистрлік, кандидаттық, докторлық дайындықтан өткізу мәселелерін мемлекетаралық келісім деңгейінде шешу. Айталық, гуманитарлық сала археология, тарихнама, көне тарих, Еуразия тарихы, мұражай ісі, қайта қалпына келтіру (реставрация), мәдениеттану салаларында шетелде «Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алатын жастарды Мажарстан жоғарғы оқу орындарында дайындауға ерекше ден қою қажет.

– Түркі тілдерінің этимологиясы, ономастика, тарихи салыстырмалы тілдік зерттеу, текстология, тарихнама салалары бойынша Қазақстан ғалымдарының мадияр әріптестерімен «Жоба» жасап, қол біріктіріп қимылдауға үлкен мүмкіндіктері бар.

Бұл мүмкіндіктерді еңсеру үшін ең алдымен Қазақстан мен Мажарстан арасындағы білім, ғылым саласындағы ынтымақтастық туралы келісім шартты созу керек. Сол арқылы екі ел арасындағы білім, ғылым саласындағы бірлесіп атқарар мүдделерді жаңа деңгейге көтере алатындығы сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha A, Czeglédy K, Róna-Tas A.– Budapest, 1977.

2. Az Eotvös Lorand Tudományegyetem története 1945–1970 (Университет тарихы). – Budapest, 1970.

3. Keletkutatás 1991, tavasz (Шығыстану журналының бұл саны академик Неметтің 100 жылдығына арналған). Budapest.

4. Sárközi-Birtalan. Hungarian Explorers of Mongolia in the Twentieth Century // A new Dialogue between Central Europe and Japan.– Budapest-Kyoto, 1997.

5. Erdély István. Őstörténeti tanulmanyok. – Budapest, Puski, 2004.

6. Ligeti L. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban (Мадияр және түркі тілдерінің Отанға орнығуға дейінгі және Арпад дәуіріндегі байланысы). – Budapest, 1986.

7. Федотов М.Р. Б. Мункачи о тюркских элементах в венгерском языке // Советская тюркология. – 1985. – № 1. – С. 30–37.

БАРТА ЮЛЯ
ғылым кандидаты, этнограф

МАЖАРСТАНДЫҚ ТҮРКОЛОГИЯ ЖӘНЕ КУНШАГ (КУМАНИЯ) БАЙЛАНЫСЫ

(Қоңыр Иштванды еске алу)[1]

Марқұм Мандоки Қоңыр Иштванның Мажарстан түркологиясындағы алар орнын, басар батпанын таразылау үшін тек оның өзі туралы сөз ету ағаттық болар еді. Әсіресе, оның алдындағы ұстаздары мен ғұламалар жайында Куншаг (Қыпшақ) өлкесімен сабақтастыра сөз қозғау жарасады. Себебі әлемге атышулы Мажарстан түркологтарының бірталайы әрі бірегейлері – осы Куншаг өлкесінің түлектері. Бұл әншейін бір кездейсоқтық емес. «Шығыстану ілімінің мәртебесін аспандату арқылы Шығысқа жол басталады» дегенді бек ұғынған Кумания зиялылары түркологияны пір тұтып әспеттейді.

Отандық түркология мажар тілін және халық тарихын зерттеу барысында дүниеге келген. Әу баста тарихтану, лингвистикамен белсене айналысқан дәуірден Мажар ғалымдары түрік-мажар байланысына ерекше ден қойды. Аталмыш мәселе екі бөлек зерттеу объектісіне бағытталды. Алғашқысы: мажарлардың қазіргі қонысына, яки Карпат бассейніне орнығуынан бұрынғы бағзыдағы түркі жұрттарымен мажарлардың арабайланысы. Екіншісі: Осман түркілерінің 150 жылдық билігі астындағы Мажарстан тарихына қатысты мәселелер болатын. Соңғысына қатысты тарихи қайнар, деректердің молдығы зерттеушілерге қолайлы мүмкіндіктер берді. Себебі XIX ғасырда осман түріктерінің тілін зерттеу қарқынды жүргізіле бастағаны белгілі.

Ал керісінше мажарлардың көне тарихы тұрғысынан жырақтағы Ішкі Азия (Батыс Америка зерттеушілері Орта және Кіндік Азия, Қазақстан барлығын Ішкі Азия ұғымына қамтиды – Б.Қ.) түркілерін жан-жақты зерттеу көкейтесті мәселе болып қала берді. Тұңғыш рет Ішкі Азия түркі халықтарымен шұғылданған мажар зерттеушісі, мажар тілі этногенезімен айналысатын тіл зерттеуші Вамбери Армин болды. Ол өткен ғасыр аясындағы Азия түркілерінің тілі, салт-санасы жайлы зерттеулерімен отандық түркологияны еуропалық дәрежеге көтере білді. Сол арқылы мажар халқының қалыптасуы Карпат бассейніне орныққан соң да тоқталмаған аса ұзақ та, күрделі процесс екендігін дәлелдеп, бөгде элементтерден ада, таза халық деген,

[1] *Қазақ елі. – 1996. – 6 қыркүйек, №25.*

мыңжылдықтарда да кездеспеген тұжырымға келді. Оның бұл жолын өзінен кейінгі ізбасарлары пір тұтты. Солардың алғашқыларының бірі – саналы ғұмырын Куншаг өлкесі мен түрік әлемін зерттеуге арнаған Карцаг қаласының түлегі Немет Дьюла (1890–1976) еді. Неметтің ғылымға аяқ басу кезінде Мажарстан қыпшақтарының тілі мен этногенезі төңірегінде қызу тартыстар жүріп жатқан-ды. Тарихшыларымыздың бір тобы, мәселен, Яаскун (яассылар мен куншактар тайпасының одағы – Б.Қ.) тарихының білгірі Диарфаш Иштван (1822–1883) XII ғасырда қоныс аударған қыпшақтар құман легін мажарларға балады. Ол мұндай тұжырым жасау барысында құмандардың қыпшақ түркі тілділер екендігін айғақтайтын 1880 жылдары Кун Теза ғылым әлеміне ұсынған «Кодекс Куминкус» тілдік ескерткішіне мән бермеді. Керісінше Немет Дьюла ең әуелі аталмыш құмандарды Вамбери салып кеткен ұстаныммен түркі тектілер екендігін дәлелдей түседі. Ол тайпа этнонимдерімен және мажар тіліндегі кун, печенег (мажарша – бешеньө) кірме сөздерін сүзе отырып, құнды дәйектемелерге қол жеткізеді. Мәселен, туған қаласы Карцаг атауы кәдуілгі түркі текті аң «қарсақ» атымен бірдей екендігін, Мажар Куншаг өлкесінің үлкен қаласы Дебрецен атауы (Венгрияның шығысындағы бұл қала астанадан кейінгі ең ірі қалалардың бірі – Б.Қ.) түрік тілдерінде «дебресін» – дәурендесін, жасасын, аспандап биіктесін мағынасынан туындап мажар тіліне қыпшақтардың жақыны печенегтерден бәлкім хазарлықтар арқылы ауысқан деген болжам жасайды. 1942 жылдан кун этногенезі мәселесіне ден қойған Немет мырза Кун-сары – қыпшақ тайпаларының одағынан пайда болған Коман, командур этнонимі бүгінгі мағынада құла, құла-сұр, немесе сұрлану деген рең мен түсті білдіретін сөздерге тура келеді деп дәлелдейді. Ал Батыс қайнар-деректерінде моңғол-татар жорығының алдында ғана Көтен хан бастауымен 1239 жылы Мажарстан жеріне жөңкілген кун-сары-қыпшақ тайпалық одағының құрамындағы Кундарды Коман, кумани деп атайтындығын ескерген, өзінің ғылыми ой аңсары мен ынтасы тегіне байланысты туындағанын ашық жария еткен Немет Дьюла құмандардың Көсемеш атасынан тарайтындығын, ал аталмыш атау «күткен, сарылған, армандаған» мағынасында деп жазады. Бұл ғұламаға ұқсас, алайда ғылымның басқа саласында оның жан досы Дьөрфи Иштван (бүгінде Карцагтағы Үлкен Кун мұражайы оның атымен аталады әрі қала өмірі мен күнзерттеу мәселесін хаттап-шоттап, мұрағаттап отыратын ғылыми-мәдени шаңырақ – Б.Қ.) Балқан және Кіші Азия түріктерін зерттеулерімен көзге түскен. Ол кіші Азияның солтүстік жағалауының болмысы мен экономикалық-географиялық ахуалын зерттеу мақсатында 1918 жылдың күзінде

ұйымдастырған экспедиция құрамында болып, құнды деректермен оралады. Кейін түрік ауылы мен кенттерінің сипаты, халықтың үй-құрылыс салудағы өзіндік стилі, олардың тіршілік салты, қолөнері турасында ондаған мақалалар жариялайды. Кейіндері аталмыш мәселелерді Мажарстан кумандарының мәдениетімен шендестіре зерттеп, куншагтың топонимдері мен антропонимдерінің қыр-сырларын аша түскен. Әрине, оны Немет досы тәрізді мажар тіліндегі шығыстық кірме элементтері қызықтырмай қалған жоқ...

Олардан кейінгі ізбасарлар профессор Немет ғұламаның шәкірттері болды. Құман мәдениеті ескерткіштерін құлшына зерттеген Куншаг түлектерінің ішінде марқұм Мандоки Қоңыр Иштванның орны бір бөлек. Ол Мажарстан түгілі, әлем түркологиясында айтулы тұлғалардың бірі ретінде аты аңызға айналды. Ол Мажарстан түркологиясының дәстүрлі салаларының ішінде мажарлардың көне тарихы мен түрік-мажарлардың бағзыдағы байланысын зерттеуде үлкен қадамдар жасады. Мәселен, даулы, тартысты көне түрік текті мажар сөздерінің түйінін шешті, башқұрт-мажарлардың ортақ этнонимдеріне төрелік айтты. Мажар тіліндегі көне түркі іздері мен тарихи жер-су атауларын монографияға топтастыруда үлкен еңбек жасады. Мажарстан мен Балкан құмандарының мәдениетіне, Моңғолиядағы көне түркі руникасы мен ұйғыр жазуларына ден қойып, оларды кун руникасымен салыстыру оның зерттеу объектісінің басты салалары болды. 1971 жылы Қоңыр Етвөш Лоранд мемлекеттік Университетінде Добружа татарларының тілзерттеулері бойынша докторлық тақырыбын қорғайды. Бірақ, бұл аталғандардың барлығы Мажарстандық құман тілінің іздері мен ескерткіштері зерттеуінің кіріспесі, алғы шарттары болды. Аталмыш мақсат барысында жоғарғы дайындық, кіріспе зерттеулермен қатар, қыпшақ түркі тілдері мен диалектілерін жете безбендеу тауқыметі туындайды. Сондықтан Моңғолияға жиі-жиі барып, ондағы қазақ шоғыры мен тувалар арасынан дерек «қазыналарды» молынан олжалай отырып, дайындығын еселей түседі. Онымен тынбайды, тілдік және этнографиялық материалдарды жинау үшін Қазақстанға тұрақты келіп тұрады. Осылайша қазақ, татар, қырғыз, тува, т.б. түркілер ортасынан жинақталған құнды материалдарды арқау етіп Мажарстандық құман-қыпшақ тілінің іздерін айқындап-дәлелдеп жоспарын жүзеге асырып, реконструкциялау проблемаларымен айналысып жүрген-ді.

Қоңыр Иштван түркі жұрттарының болмысы мен мәдениетін өте кең ауқымда жете түсінетін ат төбеліндей шоғырдың қатарында өзіндік орнымен оқшау тұратын.

1992 жылы тамыздың 22-сінде күтпеген қаза ақырғы демін үзді. Алайда оның бай мұрағаттары мен қолжазбалары уақыт төрелігін, кәдеге асар сәтін күтіп тұр. 1993 жылы Мажар Ғылым Академиясының өкімі бойынша оған ерекше еңбегі үшін Постумус сыйлығын берді.

Мажарстандық кун оқымыстыларының әруағы алдында өз парызымыз деп санай отырып, кейінгі ұрпақтар зердесінің төрінен өшірмеу үшін құман ғұламаларының еңбектерін жалпыға паш етіп қайтадан басып шығару ісі қолға алынды. Қоңыр әруағына бағышталған «Шығыстық тектамырымыз» сериясының беташар саны марқұмның өзінің «Кун тілінің Мажарстандағы іздері» деп аталатын еңбегі. Алайда ол оның шырқау шыңы емес – ертеректегі аялдамасы деп ұғынған абзал. Жуықта Мандоки Қоңырдың бастамасымен жүрілген «Қазақ поэзиясының антологиясы» Мажар тілінде аталған серия 3-томы ретінде Мажарлардың Отанға орнығуының 1100 жылдық мерейтойы алдында баспадан шықты. Ұзаққа созылған аударманың тәржімашысы – Мажарстанның Йожеф Атилла (мемлекеттік 2-ші дәрежелі сыйлық) сыйлығының лауреаты, Қоңырдың досы әрі жерлесі, ақын Көрменди Лайош және Қазақстандағы елшіміз доктор Йожеф Торма.

Оның көзінің тірісінде армандағанын бүгінде жүзеге асыру – сіз бен біздің қолымызда. Соның бірі: Мажарстан кундарының рухани астанасы іспетті Қоңырдың туған қаласы Карцагты қазақ жерінің бір қаласымен бауырластыру. Сөйтіп үлкен армандарды іске жегу.

Ел мен жердің амандығында қуанышты күндер аз болмағай.

Мадияр тілінен аударған:
тарих ғылымдарының кандидаты Бабақұмар Хинаят

Бабакумар ХИНАЯТ
кандидат исторических наук

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ КИПЧАКОВ В ЕВРОПЕ, КОТОРЫЙ ЛЮБИЛ ВСЕЙ ДУШОЙ ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ

Памяти Мандоки Коныра Иштвана (1944–1992)[1]

Доктор Мандоки Коныр Иштван, знаменитый ученый Венгрии, гражданин с большим сердцем был деятелем, внесшим огромный вклад в дело солидарности тюркских народов. Скоропостижная смерть Коныра совпала с обретением независимости Казахстана и согласно его завещанию, его прах был похоронен в Казахстане, на кладбище Кенсай под Алматы. Случай этот беспрецедентный для казахской земли. После смерти имя Коныра было возвышено до мифических высот и послужило золотым мостом между тюрко-мадиярскими народами. По этой причине президент Венгрии Генц Арпад в своем предисловии к книге нашего президента Нурсултана Назарбаева «На пороге XXI века» на венгерском языке особо отметил заслуги Коныра. В свою очередь глава нашего государства Н.А. Назарбаев в предисловии к книге Генца Арпада «Неизвестный образ венгра», опубликованной на казахском языке, отметил что, «казахский народ будет с гордостью помнить и почитать Коныра как пример титанического труда, где он доказал, что между двумя народами существует не только историческая родственная связь, а также способствовал совершенствованию взаимоотношений, в единении двух народов и расцвете общей культуры».

Каждого гражданина, патриота волнует вопрос, кто был этой легендарной личностью, что он совершил в науке и для солидарности народов, о чем мечтал и т.д. Кажется приходит время, когда пора поделиться с людьми своими исследованиями об этом гражданине с большой буквы и ученом, который по достоинству не был до сих пор оценен, несмотря на прошествие десяти лет со дня его смерти.

Мандоки Конгур Иштван родился 10 февраля 1944 года в городе Карцаг, расположенного между двумя самыми большими реками Венгрии, Дунаем и Тисой, в семье Мандоки Шандор и Коныр Карас Ержебет. Род Мандоки пользовался большим авторитетом, дед Коныра был, зажиточным человеком. Вся семья была известна своими аристократическими традициями. Совпадение

---

[1] *Великая степь и ее поклонник // Казахстанская правда.- 2003.- 20 сентября.*

юности Коныра с периодом, когда репрессии коммунистического режима достигли своего апогея, ставили его лицом к лицу со многими трудностями. После «освобождения» Европы русско-советская политика и в этих Восточно-Европейских странах активно проводила раскулачивание, коллективизацию, политические репрессии, особенно сильной дискриминаций подвергались мадияры. Потому что мадияры были на стороне немцев в двух мировых войнах. К тому же в 1848 году русская армия, поддержав австрийцев, способствовала капитуляции мадияр. Военное противостояние, конкуренция не прекращались искони со средневековья. Революция против советской гегемонии 1956 года (в свое время это произносилось с приставкой – определением – анти) привнесла в сознание молодого Иштвана не только перемены, но ранила душу. Уничтожены были древние автохтонные семьи Кумании даже чисто физически, не говоря о крахе прежней хозяйственной системы. Мандоки был занесен в список подозрительных и в силу того, что родом из аристократов был полностью лишен земли и имущества.

Если обратить внимание на слова самого Иштвана, его интерес к языкам и истории тюркских народов начинается со времени ученичества в средней школе**:** ученику 6 класса был подарен учебник тюркского языка руководителем музея Большой Кумании Шандором. Получив такую же книгу во второй раз от своего учителя Киша Иштвана, он начинает самостоятельно учить язык. Видимо, под влиянием учителя истории он начинает искать и находит в соседнем городке Кунмадараш представителей тюркских народностей среди советских военных и пытается научиться языку у них. В 14 лет пишет письмо знаменитому на весь мир великому ученому и земляку Немету Дьюла и, получив от него советы, обретает нужные книги и продолжает свое направление.

После окончания общеобразовательной школы его не принимает ни одна гимназия, и он вынужден терпеть насмешки судьбы. Подавленный депрессией, Коныр возвращается в родной город Карцаг и там с помощью директора сельхозтехникума Хайду Бела начинает тайно учиться. Вначале не было возможности внести его в список учащихся, но, несмотря на это, он, прячась и убегая, продолжал учиться. Сметливый ребенок с рождения с ненасытной жаждой к учебе заканчивает учебу на «отлично».

«Твои корни кипчакские, то есть в Великой степи. Если сумеешь, иди в Великую степь на востоке, которая стала мечтой», – завещал отец Иштвану, и он был стойким в осуществлении этого завета. Но даже после получения аттестата совершеннолетия для Коныра Иштвана двери

университетов были закрыты. Поэтому ему приходится некоторое время работать конюхом в конной школе. Стараясь не тратить время впустую, он шлет письмо в научные учреждения Средней Азии и Казахстана с просьбой выслать учебники по языку и словари. Благодаря таким поискам и стремлениям он начинает овладевать некоторыми тюркскими языками.

К счастью Коныра, в период некоторых политических перемен в Венгрии он при содействии своего земляка, знаменитого востоковеда Немета Дьюла, который взял его на партийное поручительство, принимается в Государственный университет имени Етвош Лоранд в городе Будапеште. Кроме обучения тюркологии и истории древних венгров у профессора Немета также Конгур обучается арабской филологии и истории переселения мадияр (венгров) в Европу от Цегледи Кароя; монголоведению и китаеведению от Лигети, от Телегди Жигмонда – ирановедению, которые все были знаменитыми учеными своего времени. После блестящего окончания учебы талантливый студент Коныр начинает свой настоящий научный поиск в качестве ассистента на кафедре тюркологии того же университета. Позже углубляет свои научные поиски на кафедре внутренней Азии этого же университета и в группе исследований алтаистики Академии наук Венгрии.

Коныр, в целях научной экспедиции, будучи в университете, часто бывал среди тюркских этнических групп и собирал у них фольклорные и этнографические данные. Если сказать предметно, то с такой целью он побывал несколько раз среди караимов в Польше, в Болгарии и татар Добруджи в Румынии. В 1970 году защищает докторскую работу в университете по теме «Изучение языков татар Добруджи». Таким образом, его экспедиционный поход, начавшийся среди диаспор тюрко-язычных народов в Европе, далее имел продолжение в Анадоле (Малой Азии) и до берегов реки Орхон, которая была колыбелью древних тюрок. Первый его поход в Монголию в 1974 году, когда он увидел древние тюркские памятники и побывал среди тувинцев, казахов, где он собрал этнографические материалы, вынуждал его теперь приезжать каждый год.

Начиная с 1977 года у Коныра появилась возможность путешествия по тюркским государствам Средней Азии. Теперь он взял за привычку приезжать в Казахстан и Кыргызстан ежегодно. Комплексная экспедиция по вопросам языка, этнографии, фольклора, проведенная им в Узбекистане и Туркменистане, помогла ему добиться своей научной цели. Вместе с тем, дали большие результаты исследования,

проведенные им среди карачаев, ногаев, крымских татар, кумыков, которые обитают на Кавказе и у Черного моря. Эту свою традицию он продолжил позже в Башкортостане и Татарстане в середине 1990 годов. Цель заключалась, говоря его же словами, в том, «чтобы записать, зафиксировать, классифицировать сокровища, которые уходили в небытие прямо на наших глазах для подготовки к изучению их, пока есть силы и желание».

Основной темой Коныра среди традиционных тем тюркологии Венгрии была древняя история мадияр и тюрко-мадиярские исторические связи. Его исследования раскрыли этимологию многих мадиярских слов, происхождение которых древнетюркское, дали разъяснение ошибочным представлениям, существовавшим ранее вокруг общего этнонима башкир и мадияр, и с помощью антропонимов и топонимов, диалектных слов, реликтами фольклорного образца сумел всесторонне доказать множество аспектов общей связи с тюрками мадияр и кумыков. Вместе с тем, одной из отраслей его исследований было сравнение преемственности кумыкской, древнетюркской, уйгурской рунической письменности в контексте освещения истории взаимосвязи мадияр и балканских тюрков и куманов. Главной целью всех этих разносторонне направленных исследований было глубокое обоснование следов куманского языка в Венгрии, и таким образом добиться реконструкции куманского языка. Он защитил в 1981 году диссертацию под названием «Памятники куманского языка в Венгрии». Большую часть своей жизни Коныр провел в поездках по степям Азии среди тюркских народов, пребывание среди живых сокровищ было плодовитым для его научного поиска. Вся интеллегенция тюркских народов и особенно граждане Алаша всемерно поддерживали эти его стремления и старались всячески содействовать и создать необходимые условия. Свободное перемещение по бескрайним степям, которое его европейские друзья могли лишь наблюдать из окна едущего поезда, способствовали полету его творческой мысли.

Таким образом, мощный интеллект его, способный равно осмысливать увиденное, прочувствовать сердцем историческую действительность, поднял этого гражданина с большой буквы до высот знатока азиеведения. Он занял свое достойное место среди тюркских интеллектуалов и был осыпан почестями.

О неожиданной смерти Коныра его земляки писали: «Он был легендарной личностью среди тюркских народов. А после своей смерти поднялся до мифических высот» или «Он был ведущим

азиеведом Европы и классической фигурой тюркологии» («Karcági mondó» 1992, szeptember).

Цели и интересы Коныра в его сознательной жизни были определены группой куманов Венгрии, одним из выходцев которых он был и обладал их менталитетом, а также их мечтой и неизбывной тоской о своем славном прошлом. Он был продолжателем дел кипчакских ученых Дьерфи Иштван, Кун Геза, Немет Дьюла, и главным его делом было восстановление менталитета языка куманов. Вовсе не случайно то обстоятельство, что яркими представителями ориенталистики Венгрии были именно выходцы из куманцев, в числе которых был и Коныр, а они принадлежали к лучшей школе европейских азиеведов. Для этого Коныр овладел в совершенстве казахским, киргизским и татарским языками, предложил идею реконструкции древнего куманского языка.

Коныр не ограничивался лишь этим, вместе с тем собрал очень много ценной информации в этнографическом аспекте об этногенезе и генеалогическом древе куманов. Основные направления научных исследований Коныра, написанные его собственной рукой в 1985 году, были такими:

1. История, языки, культура и литература, фольклор и этнография древних и сегодняшних кипчаков (кипчакской ветви тюркских языков).

2. Сбор и исследование сведений о рунических письменных памятниках уйгур и древнетюркских народов в Монголии.

3. Исследование тувинцев в Монголии и узбеков, туркмен (бывшего) Советского Союза, а также гагаузов Румынии и Болгарии с точки этнографической лингвистики и фольклористики.

4. Исследование древней связи между турками и мадиярами, заимствования в языке мадияр (венгров) древнетюркских и печенежских слов, а также языковые и исторические связи башкир и мадияр.

1.1 Древняя и сегодняшняя история кипчакских народов, начиная с источников и экспонатов на китайском, арабском, персидском, грузинском, армянском, славянском, латинском, мадиярском, румынском языках, история куманов, кипчаков и этносов кипчакских до середины нашей эры и их взлета в XV–XVIII веках в восточной Европе – Средней Азии; история народов в составе империи Дешт-и-Кипчака и история Султаната мамлюков Египта и Сирии в XII–XV веках. Исследование истории куманов Венгрии и на Балканах составляет одну из частей моих исследований.

Кроме того, помимо занятий историей Золотой Орды исследовал историю Крымских, Казанских, Касимовских ханств и ханские пайзы (указы), связанные с ними. Однако, после того один из моих коллег (Вашари Иштван) начал активно заниматься поиском в упомянутом направлении, я на некоторое время приостановил свои поиски в данном направлении.

1.2 .Одним из основных направлений моих исследований является исследование истории, языка, культуры куманов и других малых этносов Венгрии. Мною посвящено много статей и научных публикаций о следах и памятниках кумано-кипчакских языков. В них освещались вопросы, связанные с куманскими считалками, молитвами, посвященными небесному духу Тенгри, с фрагментами текстов народных песен, переводами религиозных псалмов, антропонимами и топонимами куманского происхождения, с куманскими заимствованиями в языке мадияр, куманскими диалектами. Вместе с тем, мною написано множество работ, которые ждут своей публикации в виде объемной монографии об истории и этнографии куманов (система племенной структуры куманов, расселение куманов в Венгрии, их образцы по катанию войлока, приготовление жилья, скотоводство – тип хозяйства куманов, сохраненный издавна, среди которых изучение в комплексном виде проблемы содержания овец и лошадей).

1.3 .История кипчакских народностей, в первую очередь, кипчакских народов Советского Союза, а именно, казахов, каракалпаков, киргизов, ногайцев, балкаров, карачаевцев, кумыков, крымских татар, татар Добруджи, Волжских башкиров, Казанских татар. Около десяти лет занимался историей тюрков, проживающих в регионе Алтая, Саяна, Абакана и на эту тему опубликовал ряд статей. Языковую, этнографическую, фольклорную экспедиции, посвященные современным языкам народов кипчакского происхождения, я провожу 2-3 раза в год (на сегодняшний день всего 42 раза), среди татарских диаспор, расселенных в таких местах как Румыния, Болгария, Добруджи и лесная чаща Дели. Помимо объемистых лингвистических обозначений и фактологии подготовил словарь татарской диалектологии. Думаю представить в ближайшем будущем в печать либо в Венгрии, либо в Турции. Вместе с тем собрал материалы татарского фольклора, которые тянут на несколько томов, и факты, связанные с материально-этнографической культурой, народные сказки, героические эпосы, народные песни, образцы айтысов, загадок, пословиц и ораторского искусства. По этим темам опубликованы статьи.

1.4 .В целях комплексного изучения народов кипчакского происхождения я, начиная с 1974 года, провожу комплексное экспедиционное исследование среди диаспор казахов, живущих в западной Монголии – Баян-Ульгее и в Кобде. Результаты этого – объемные лингвистические факты, сборник слов диалектов, героические эпосы на несколько томов, сказки, фрагменты казахских народных песен-кара олен, состязание импровизированых стихов-айтыс, пословицы и поговорки, загадки, слова шешенов-ораторов, одним словом, редкие образцы устного литературного наследия. Вместе с тем, собрал специальные фактические данные о видах традиционных ритуалов и обрядов, спорта, сознания, игр, посвященных кочевому образу жизни и основанные на них, а также факты о способах выращивания, ухода за такими видами скота, и успел опубликовать несколько статей обо всем этом. Подготовил специально для серии «Девтэр (тетрадь)», выпускаемой на английском языке сборник в один том под названием «Загадки казахов, проживающих в Монголии».

Изучил и осмыслил известные на сегодня источники и памятники древнетюркской рунической письменности, находящиеся в Монголии, передающие новый метод анализа.

1.В течение 12-и экспедиций, совершенных в связи с упомянутой проблемой, планирую вместе с монгольским коллегой опубликовать результаты исследований о 8-ми памятниках и о памятниках, которые были неизвестны науке до сих пор.

2.Был в двух длительных экспедициях среди тувинцев Монголии в будущем намериваюсь продолжить это. В экспедициях со схожей целью был среди кипчаков, узбеков, туркмен Узбекистана и Туркмении, по 2–3 раза. Изучил их своеобразные диалекты вкупе с фольклором и этнографией. Некоторые фольклорные материалы собрал среди гагаузов и татаров Болгарии и Румынии. Эти материалы хоть и не систематизированы, но ценны своей крайней редкостью.

3.Связи древних мадияр с тюрками: Во-первых, изучив древнетюркские заимствования в языке мадияр, разгадал этимологию некоторых слов (бір, бөрту биту, дионик, каптань,козма, тилт и т.д.). (**бөрту** – техника исполнения в ювелирном искусстве венгров, обозначает «зернение, зерно» на казахском языке бүртүк во многих тюркских языках; **козма** – *qasmaq* «оскреб остатков пищи, соскребленный со дна кастрюли»; **буту**– означает « конец, крайность, конец чего-нибудь «а первый имеет значение» окончание, выполнение»; **Монар** – кажется типичным кипчакским элементом, так как он появляется в диалектах куман-кипчакской ветви; в языке Добруджинских татаров – сухой туман, летняя дымка, ногайском –

мгла, марево, только в каракалпакском – мгла, мираж, народное название громадного дерева, казахский – мгла; мираж; белесость воздуха). Большинство увидело свет и еще есть некоторые нуждающиеся в дальнейшем осмыслении. Во-вторых, активно исследовал вопросы этнонимов и топонимов, считавшихся до сих пор общими для языков мадияр и башкир. Принятые наукой до сих пор имена башкирские, такие как ***Иэнэ, Нэмэн, Кеси, Иуламан*** и другие считались общими по лингвистическим и историческим связям с такими мадиярскими именами как ***Иена, Кеси, Ньек, Диула,*** были ошибочными, что я сумел доказать. И наоборот, я обратил внимание на другие новые обстоятельства, существовавшие между мадиярами и башкирами, которые не были известны в науке.

По этим основным указанным мною направлениям моего научного поиска были опубликованы около 60 публикаций. Из них 40 – научные, а 20 – научно-познавательные статьи. В сфере перевода я сделал множество переводов, связанных с фольклором и культурой таких народов, как татары и ногаи Добруджи, татары, карачаи, балкарцы, кумыки, киргизы, башкиры, каракалпаки, казанские татары, алтайцы, якуты, узбеки и др. И в связи с литературой, фольклором вышеуказанных народов составил многотомный сборник, первичные переводы, контрольные переводы, к некоторым из них писал предисловия, комментарии и редактировал. Их общее количество около 50. (В конце роспись ***Мандоки Коныр. Будапешт. 25 марта 1985 года).***

Кроме вышеперечисленного в периодической печати балкаров, карачаев, ногаев, кумыков, казахов, киргиз, башкир, казанских татар, таких как «Ногай Чөллүгі», «Ленин байрагы», «Дагыстын», «Казақ әдебиеті», «Ембі», «Социалистык еңбек», «Лениншіл жас», «Кыргыз мадениеты», «Мурок», «Кыргызстан», «Надькуншаг», «Иаскуншаг» и т. д. были опубликованы свыше 30 научно-популярных статей объемом в 1-2 страницы. К примеру, при деятельном участии Коныра некоторые казахские поэты, писатели получили место в «Энциклопедии мировой литературы». В выпуске 1970 года в VII томе было дано место Нурпеису Байганину (С.635), а во второй части 1971 года выпуска были ознакомлены с Жамбылом Жабаевым (С.972), Ильясом Жансугуровым (С.928–929) и Жанром Жоктау (С.934). Ученый читал лекции о казахской литературе в различных аудиториях Европы.

Предками Коныра были кипчаки, которые в период монгольского нашествия в целях самосохранения переселились в междуречье Тисы и Дуная в 1242 году. Они после этого в течение двух с половиной

веков строго держались образцов традиционного хозяйствования, привычного уклада жизни, обрядности, культуры и одежды. Христианскую религию приняли формально под давлением. И утрата куманами своего языка и подпадание под сильное влияние мадияр проистекали в конце XIV и начале XV веков, они признали протестантизм, они вынуждены были вести литургию и чтение Библии на мадиярском языке.

Значительным языковым памятником куманов Венгрии является текст молитвы «Отче наш», который реконструирован Коныром после прочтения его нескольких вариантов путем диахронической лингвистики, и таким образом был восстановлен первичный кипчакский вариант текста.

Bizdin atamïz kim-sen köktä
Sen tlensin seniŋ adïŋ
düššün sen [iŋ] köŋlüŋ
nečik kim ĵerde alay kökte
biziŋ ekmegimizni ber bizge büt- bütün künde
ilt biziŋ minimizni
nečik kim biz de iyermiz bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol ĵamanga
qutqar bizni ol ĵamannan
sen barsïŋ bu čïn iygi Teŋri – amen

Перевод

Отче наш на небесах
Да святится имя Твое
Пусть сбудутся твои мечты
на земле и на небесах
Един ты на Земле и на Небесах
Дай нам в Твоем цельном
Мире пожнать то, что мы посеяли
не веди нас за плохим,
Спаси нас от всего плохого
Ты есть, Могущественный,
Ты есть, ты Всемогущ,
Ты Хозяин всего Тенгри, Аминь.

Мандоки Коныр был страстно одержим историей с детства, и он неустанно трудился в плане поиска следов древнего языка своих предков, находил доселе неизвестные тексты и их вариации, собирал кумыкские фамилии и диалектные слова из находящихся на грани исчезновения рукописей вплоть до географических куманских

названий. Итоги этих своих исследований он объединил в небольшую по объему, но очень ценную по содержанию диссертацию в 1975 году. Диссертация открыла очень много нового по сравнению с прошлыми лингво-исследованиями.

Среди куманских письменных памятников Коныр всесторонне исследовал считалку – одного из образцов детского фольклора. Наряду с ней слегка освещает вопросы, связанные с эпосом Халаш, благославлением застольным, видами приветствия и с детскими скороговорками, каламбурами. Одним из удачных и значительных трудов Иштвана Коныра среди его новых исследований с методологической точки зрения является детская считалка куманов. С помощью казахской аналогии он сумел объяснить детскую считалку татар Добруджи, которая до него была практически невыполнимой (очень многие попытки европейских ученых были тщетны).

В ходе анализа считали, что автор берет в качестве примера считалку Добруджинского аула Ацаплана (Румыния) и другую считалку, записанную в 1915 году Куношом Игнацом от военнопленных татар, которая была крымско-татарского происхождения, и они полностью совпадали друг с другом.

Коныр с очень большим энтузиазмом собирал диалектные слова, имена собственные, топонимы, которые все еще применялись в Кумании и свидетельствовали о былом славном прошлом. Он все это указал в отдельной главе своего труда под названием «отдаленных памятников», где полностью анализирует каждое диалектное слово и объясняет его фонетические, семантические и исторические особенности.

Среди слов куманских диалектов он выделяет две категории: разные применялись в устном виде или они были широко известны в большом регионе, но ныне известны лишь в качестве диалектизмов: **аркан** – веревка, **боза** – разновидность пива, **цэткен**—на казахском суттуген (молочай), **даку** – теплая зимняя шуба.

В Кумании и в ее окрестностях применяются нижеследующие слова. Доктор Коныр Иштван собирал одну из групп этих слов: **акош** (agis)– на казахском агыс – течение реки **bajca** – паиза (официальное разрешение), **barag-** на казахском барак– высокий, длинношерстный пес пастуха; **csollag** – (шолак) одноногий, хромой и много десятков слов лексике. Среди других слов можно указать на эти: docku, **kangjiga** на казахском канжыға – для украшения седла; **garambel –** калампыр –гвоздика; **ajnas** – любимый (оинас) (ojnas) и др.

Коныр всесторонне разъясняет значение имен собственных, происхождение которых не изучалось в контексте куманских слов.

Фамилии на куманском языке. Автор собственноручно собирал их в куманских городах, из протоколов городских собраний, из семейных записей или из куманских семей, с которыми ему случалось общаться: **Agbura** (Ag Bura – белый бура)[1], **Kada** (Qada-колышек), **Karacs** (Qarac), **Karaszan** (Qarasin, Qarazun- глядеть), **Kuvandar** – **Куандар** (Поверили, надеялись, обрадовались), **Köszömös** – дорогой, вождь (это фамилия матери Дьюла Немета, всемирно известного венгерского тюрколога. В качестве фонетического эквивалента приводит фамилию **Kocskor** (Кочкар), **Tokszoba** (Tog Saba – полная глотка) и **Qasagac** – Қос ағаш – дерево с двойным стволом и т.д.

Раскрывает тайну географических наименований, которые широко распространены во всей Венгрии, ранее остававшиеся неразгаданными: **Аткар**, географическое название произошедшее от человеческого имени, название рода, но оно используется как антропоним и топонима. Такие названия тоже происходили от имен собственных. **Тугел** (по кумански – тугел-целостный) географические названия от возможно печенежского языка, **Токол** – географическое название от имени человека, **Баяндур** – название рода, но использовалось как имя собственное. **Шивак (Шуак)–** название от имени собственного. **Ербуга** – географическое название от имени собственного, **Печене** (маленький сокол) и т.д.

Мандоки Коныр собирал богатый фактологические материал по многовековой истории тюркских народов, культуре, их цивилизации, руководствуясь передовыми научными методами того времени он собирался написать большую работу о тюркских народах, подытоживая все накопленное после своего пятидесятилетнего возраста. И он об этом говорил откровенно. Но преждевременная смерть лишила его этой возможности. В 1992 году 22 августа от сердечного приступа в городе Махачкале покинул этот мир яркий представитель тюркологии, который мог бы еще многое поведать этому миру о том, кто такие тюркские народы. Он был похоронен 3 сентября на кладбище Кенсай города Алматы Республики Казахстан, рядом с великими сыновьями казахского народа. «Он ушел из жизни, находясь в пути среди живой культуры, которую изучал в течение всей своей жизни, а не рядом со своей богатой библиотекой». Значительное время своей жизни Коныр тратил на сбор духовного наследия среди азиатских народов и на чтение лекций в европейских университетах. Его также часто приглашали университеты США и Турции, предлагались дипломатические должности, но он не разменивал свои научные поиски ни на что другое.

---

[1] *Ак бура – белый племенной самец двугорбого верблюда*

Коныр особо выделялся в среде и без того редких ученых, которые имели глубокие, конкретные, реальные познания о тюркских народах. Академия Наук Венгрии удостоила его премии Постумус в 1993 году.

Горы возвышаются все выше, чем они дальше. Это свойственно и великим людям, похожим на горы. Хоть он и не успел до конца поделиться плодами своего титанического труда, но путь под названием «След Коныра» он оставил. Венгерский народ и все тюркские народы еще долго будут изучать его наследие с тем, чтобы как следует освоить их.

Мечтой Коныра было возрождение былого величия всех тюркских народов, и он, не скрывая, говорил об этом вслух на каждом шагу. Он на эту свою мечту смотрел с большой верой. И он не ограничивался только ею, а делал все, что было в его силах, чтобы приблизить забытое прошлое, помирить поссорившихся для благоденствия тюркских народов. Но то, что наследие Коныра остается неосвоенным, закладывается в долгий ящик является огромным минусом для нас, казахских граждан, чьи земли он выбрал в качестве колыбели вечного покоя. Разумеется, нелегкое дело – осмысление научного наследия Коныра, которое является трудом высочайшего уровня, пропагандировать его, перевести на русский и казахский языки. Издание работ Коныра на соответствующем уровне вместе с научными комментариями и разъяснениями – это громадный труд, который возможен только при государственной поддержке. Надеемся, что это доброе дело ожидает нас впереди со всей своей сложностью и радостью, которых оно несет.

Литература:

1. Ökrösné Bartha Júlia. Magyarországi turkológia és Kunság kapcsolatai. (előadás) // Қазақ елі. –1996.– 6 қырк., №25. (Қазақ тілінде).

2. Agoston Gabor-Makszumkizi Ongajsa. Mándoky Kongur István emlékere // Jaszkunsag.

3. Henryk Jankowski. In memoriam István Mándoky Kongur // Journal of Turkology. – Winter 1993. –Vol.1, Number 2. – P. 327–332

4. Zsuzsa Kakuk. Kun nyelv magyarországi emlékei // Journal of Turkology. 1993. – Vol.1, Number 2. –Winter. – P.327–332.

5. Торма Йожеф. Последнее путешествие Мандоки Конгура в Турцию // Столичное обозрение. – 1996. – 14 декабря, №50.

6. Саламат Өтемісұлы. Ұлы құштарлық // Парасат. – 1996. – №8..

7. Қинаятұлы Б. Қоңыр Дала, Қоңыр ұл //Азия апталығы. – 1994.

Д-р БЕНЦЕ Иштван
Атбегі, шабандоз

МАЖАРЛАР МЕН ҚҰМАНДАР ЖАЙЛЫ АЗ СӨЗ[1]

Мажарстан шығыстану ғылыми мектебінің дамуы мен қалыптасуы ел аумағында жүрілген тарихи оқиғалар мен мәдени, этникалық үрдістермен тығыз байланыста туған. Б.з. IY ғасырында Еуропаға қоныстанған Еділ (Аттила) бастаған хұндар, 670 жылы Баян бастаған түркі тілді аварлар қазіргі Мажарстан аумағынан қоныс тапқан. IX ғ.да Карпат таулары қойнауына қоныс тепкен мадиярларға XIII ғ. орта тұсында барып қосылған печенег, қыпшақ тайпалары мадияр халқының қалыптасуындағы түркілік пластын арттыра түсті. XYI ғ.дан Осман түріктері Мажарстан жерін (ол тұста ел аумағы әлдеқайда көлемді еді) иеленгеннен кейінгі уақытта тілдік, мәдени әсерлері жан-жақты күшейе түсті.

Сондықтан да мадиярлар үшін шығыс тек географиялық ұғым емес, онан да кеңірек, яғни тарихи, мәдени аймаққа саналатындықтан елдің көптеген оқымыстылары шығысты жиі бетке алып сапар, саяхат ұйымдастырып тұратын үрдіс қалыптасқан. Яғни, шығыстану ғылымы мадиярлар үшін ұлттың өзін-өзі танып білудің мұраты ретінде жолға қойылған. Ондай өз ұлтының этногенезі ең түптамырын іздеу мақсатындағы алғашқы сапарлар қатарында 1235 жылы Юлиан фратердің бастауымен шығысқа саяхат жасап, Еділ, Кама бойынан туысқан жұрттарды тапқан және ол аумақ мадияр тарихында “Magna Hungarica” (Прородина венгров—Мадиярлар атақонысы) атпен аталады.

XYIII-XX ғғ.да шығысқа қарай, соның ішінде түрік халықтары арасына ондаған мәрте мадияр ғылым экспедициясы жіберілді: алғашқылардың бірі болып әйгілі Көрөчи Чома (мадиярлардың есімдері мен жер су атаулары слав тілінің ықпалымен қазірге дейін қазақ тілінде бұрмаланып таңбаланып келді-авт) 1819 жылы Үндістан, Тибетке жол тартса, оның ізімен Вамбери Армин тіл зерттеу мақсатымен түркі жұрттары ортасында болды. Бұлардан кейінгі лекте Уйфалви, граф ағайынды Сеченилер, Алмаши, Хунфалви қатарлы ғалымдар бірнеше зерттеу сапарларын ұйымдастырып, нәтижесінде

---

[1]*Шетелдегі қандастардың мәселесі. Қоғам қайраткері, қаламгер Қ.,Найманбаевтың 60 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда оқылған баяндама. Алматы, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы. 2004.*

түркі халықтары жөнінде жағымды, нақты деректер мен мәліметтер Еуропа, батыс әлеміне таныла бастады…

Ұсынылып отырған әңгімем қазақтармен өздерін етене жақын санайтын шалғай Еуропадағы туыстары – мажарлар туралы ғылыми баяндама емес. Себебі мен тілші де, тарихшы да емеспін, тек Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының жәрдемімен мажар ағайындары арасындағы ынтымақтастық пен байланысты нығайтуға атсалысып жүрген азаматпын.

Барлығымызға белгілі, мажарлар мен шығыс жұрттары арасындағы тамыры терең байланысты зерттеп, зерделеу өте ертеден басталған және біздің халқымыздың ежелгі аңсар мұратынан туындаған және өте жоғары әспеттелетін ұғым. Кейінгі кездер екі халықтың, дәлірек айтсақ қазақтар мен Мажарстандағы құман-қыпшақ жұрты арасындағы тарихи, тілдік, мәдени, рухани байланыстар мәселесін зерттеп, зерделеуде Мандоки Қоңыр Иштван ерен еңбек тындырып, үлкен соқпақтың сорабын салып кетті. Сол сара жолмен марқұм Қоңырдың қайта түлеткен ұлы бастаманы жандандыру, үлкен биіктерге көтеру мақсатында Мажарстандағы құман-қыпшақтар одағы Дүниежүзі қазақтар Кауымдастығымен орнатқан іс бабындық нақты байланыстар мен оның жәрдеміне үлкен үміт артамыз. Соныктан да мен бүгін құман-қыпшақтардың Мажарстан тарихы мен мәдениетіндегі атқарған міндеті мен қазақ-құман байланыстарының маңыздылығына қысқаша тоқталмақпын.

Әмбеге аян, өткен тарихтағы бір үлкен ортақ мақтанышымыз бар. Ол – қыпшақ деп шартты түрде аталған әлеуетті жұрт XI ғасырға дейін Еуразияның апайтөс даласының толыққанды иелері болып, қуатты империя мен одақтар құрып, адамзат тарихында үлкен із қалдырғандығы. Кескілескен шайқастар, соғыс, саяси, әскери сойқандар барысы олардың іргесін батысқа қарай кеңіте түсті.

Еділ мен Дунайдың төменгі сағасы аралығында дүниеге келген империяның недәуір бөлігі Дон мен Днепр аралағында қыпшақ—құман одағы түрінде салтанат құрды. Алайда олар 1223 жылы Қалқа өзені бойында моңғол қолдарынан күйрей жеңілуі мен 1239 жылы моңғолдардың қайта шабуынан есеңгірей, тізе бүгеді де, бір тобы сол кездегі Мажарстанға бас сауғалай қашады. Құман-қыпшақтар онда көп байырқалай алмады. Себебі олардың билеушісі Көтеннің (слав деректерінде көбіне Котян атауымен белгілі) қастандықпен өлтірілуі құман-қыпшақтарға елді тастап кетуге апарды. Бірақ, кейіндер мажарлардың хан тағына келген IV Бела оларды қайта шақырып, иен қалған жерлерге қоныстандырады. Осылайша құман-қыпшақтар аздаған уақыт ішінде мадиярлардың бір бөлігіне айнала бастайды.

Құман-қыпшақтар мажарлар үшін еркіндік пен азаттықтың үлгісі болды. Кең далада еркін сайрандаған олар Мажарстанда да сол қалыбын жалғастыра түсті. Олар негізінен хан ордасының сенегі, сенімді нөкерлеріне саналды. Мажарлардың Тұрыл тайпасынан шыққан билеуші ханы лақап атпен құман (кун) Ласло аталды. Мұндағы құман, яғни, қыпшақ атауы Ханның әйелі қыпшақ болғандығымен емес, керісінше ол қыпшақтардың мәдениет қалыбы мен өмір салтын ұстанып, құман кеңесшілерді таңдауы мен құмандардың арасында өмір кешкендігімен тікелей қатысты. Құман Ласлоның құман-қыпшақтарға осыншама жақындасуы мен оларға иек артуы Ханға деген ниеттің батыс тарапынан қарсылықтарды шиеленестіре түсті және құмандарға қарсы үздіксіз шабуылдарды күшейте түсті. Рим католиктері де оларға аса жиіркенішпен қарады. Шынымен-ақ, құман-қыпшақтардың мажарлар құрамына келіп қосылуы оларға өздерінің шығыстық тектен екендігін тағы бір жаңғырта есіне салып қана қоймай, мәдениетіне де үлкен тың серпін әкелген айтулы оқиға болды.

Бұл кезең моңғол—татар шапқыншылығы тұсымен дөп келуі батыс мемлекеттеріне үлкен үрей туғызды. Себебі енді ғана христиан дінін қабылдай бастаған мажарлар батысты моңғол—татарлардың қатерін қорғамақ түгілі олармен тізе қосып, қол біріктіре отырып, батыс Еуропаны басып алады деп қауіптенді. Алайда тарих ағысы олай болмай шықты.

Отансүйгіш мадияр жұртының өзегін өртейтін бір өкініш бар: ол — 1526 жылы мадиярлардың дербес хандығы құлағаннан кейінгі дәуірлерде өз ықпалын жүргізген өгей империялар мен одақтар саясаты кесірінен мадиярдың көне тарихы мен мәдениетіне қатысты жазбаша және материалдық деректер мен жәдігерлерді құртып жібергендігі еді. Бұл саясаттың мақсаты айқын,— мадиярлардың санасынан шығыстық тектамырына қатысты ортақтастық пен сабақтастықты ардақтаушы сезімді өшіру болатын. Бағымызға қарай мұндай жымысқы саясаттар өз дегеніне жете алмай, опық жеді, мадиярлар өзінің нағыз бет-бейнесімен, өзіндік қадір-қасиетін мейлінше сақтауға тырысып бақты. Мадиярлардың осы бір мақтаныш сезімін мен бүгінгі құрметті мінберден сөз ете отырып, қазақ тарихшыларын мажар, құман-қыпшақтардың көне тарихын тереңірек, кең көлемде зерттеуге күш біріктіреді деп үміттенемін.

Бұл орайда, біздің тарихымызға қатысты деректердің көп қырлы екендігін бір ғана мысалмен айтқым келеді. Өте сирек бір деректе Кавказда **Құманмадиярия (Кунмадиярия) мемлекеті** салтанат құрғандығы жайында баяндалады. Алайда мадияр тарихына қатысты

жәдігерлерде бұл жайында айтылмайды. Мемлекет астанасы Мадияр аталған және Эльбрус шыңының іргесінде үлкен Сылынжык өңірінде болған. 1395-1396 жылдары ақсақ Темір әмірімен құманмадиярия құлатылып, астанасын жермен жексен еткен делінеді. Кунмадиярия аталған елдің билеушілері де мадияр аристократтарының шыққан тайпасы-Турулдан (Тұрұл мифтік құс*-ауд) тарайтындығын ескерсек олар сөз жоқ Карпат бассейніндегі мадиярлармен туыстық байланыстары болған деуге негіз бар.

896-жылдары Карпат бауырайына Арпад императордың басшылығымен қоныс тепкен мадиярлардың үлкен бір бөлігі Азиядағы туыс жұрттардың ортасында қалып қоюы әбден ықтимал. Бүгінгі кез келген мадияр өзінің ата-бабаларының шығыстан келгендігін мақтаныш тұтады және қадір қасиетінше әспеттейді, сол арқылы шығыс жұрттарымен рухани ынтымақтастықты, туысқандықты, сан қырлы байланысты дамытуға аса мүдделі.

Адамзат тарихында үлкен империялар мен өркениетпен мәдениеттің бесігі саналып келген кең байтақ Қазақ жерінде біздің ортақ тарихымызға қатысты мыңдаған құпиялар бүгіліп жатқандығы сөзсіз, және сол телегей теңіздей тарихты бірлесе игеруде атқарылар істер көп.

ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында бүкіл әлемді қамтыған өзгерістер нәтижесінде соңғы бірнеше жыл ішінде екі мемлекет арасында ғасырлар бойы армандаған мүмкіндіктерге қол жетті. Көнеден келе жатқан бауырмалдық пен туыстық сезіміміз жанын пида еткен ата-бабалармыздың өрлігі мен өжеттігінің өтеуіндей әлі сайрап тұр. Бағзы дәуірден бері әділет пен азаттықты ардақ тұтқан екі халықтың бүгінгі ұрпақтары үшін тамыры тереңнен бастау алатын тарихи сабақтастықты дамытып, аялай отырып, оны берік баянды етуге күш салу үлкен болашақтың жарқын көрсеткіші бола алмақ. Мәдени және экономикалық салада екіжақты ынтымақтастықты мейлінше нығайта отырып, өте сенімді серіктестікке қол жеткізудің мүмкіндігі бар.

Мадияр тілінен аударған:
тарих ғылымдарының кандидаты Бабақұмар Хинаят

«СІЗ БЕН БІЗ ТУЫСҚАНБЫЗ»

Қоңыр Иштван

(Мандоки Қоңыр Иштванның
таңдамалы еңбектерінен үзінділер)

ТАРИХ – БІР ҒАЛАМАТ
АЛТЫН КӨПІР

ҰРПАҚТЫ ҰРПАҚТАРҒА
ЖАЛҒАЙТҰҒЫН.

Ж.Молдағалиев

МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАН
«Зерттеу нысанымның негізгі бағыттары»
(марқұмның өз жазбасы бойынша)[1]

1. Көне және бүгінгі қыпшақ жұрттарының тарихы, тілі, мәдениеті мен әдебиеті, фольклоры және этнографиясы;
2. Моңғолиядағы түркі және ұйғыр руникалық жазба ескерткіштеріне қатысты деректерді жинақтау және зерттеу;
3. Моңғолиядағы тува, сондай-ақ (бұрынғы) Кеңес Одағының өзбек, түркімен және Романия мен Бұлғариядағы гагауздарды этнографиялық, лингвистикалық және фольклоралық тұрғыдан зерттеу;
4. Түркі – мадиярлардың көне тарихи байланыстарын зерттеу (мадияр тіліндегі көне түркінің кірме сөздері, печенег-қыпшақ кірме сөздері, сондай-ақ башқұрттар мен мадиярлардың тарихи және тілдік байланыстары).

* * *

1.1 Ертедегі және бүгінгі қыпшақ жұрттарының тарихы бойынша: қытай, араб, парсы, грузин, армян, слав, латын, мадияр, роман, араб тілдеріндегі дереккөздер мен жәдігерлерден (біздің жыл санауымыздан бұрынғы) бастап бірінші мыңжылдықтың орта шеніне дейінгі аралықтағы құман, қыпшақ жұрттары мен этностарының тарихы және XV–XVI ғасырлардағы дәуірлеуі, ірілі-ұсақты тайпалық одақтары мен мемлекеттерінің құрылуының тарихи жағдайы. Атап айтқанда, XI–XIII ғғ.-да шығыс Еуропа – Орта Азиялық ұлы Қыпшақ тайпалық Одағы; Дешті Қыпшақ империясының құрамындағы жұрттарының және XII–XV ғасырлардағы Мысыр және Сириядағы Мәмлүк Сұлтандығының тарихы; Мажарстан мен Балкандағы құмандардың тарихы туралы зерттеулер зерттеуімнің бір бөлігін құрайды.

Сондай-ақ, Алтын Орда тарихымен шұғылданумен бірге Қырым, Қазан, Қасымов хандықтарының тарихтары мен оған қатысты хан жарлықтары мен пайзі, деректерді зерттеу болады. Алайда, бір әріптесім (Вашари Иштван) аталмыш бағытта белсенділікпен іздене бастаған соң соңғы аталған бағыт бойынша зерттеу жұмыстарымды тежей тұруға тура келді.

---

[1] *Мажарстан Ғылым Академиясының Іргелі ғылыми зерттеулер бағдарламына арнап ғылыми-зерттеу жұмысының есебі ретінде мадияр тілінде жазып, басу машинкасымен терілген жазба Қоңыр мұрағатында сақтаулы. Қазақшаға, орысшаға аударған* ***Бабақұмар Хинаят.***

1.2 .Мажарстандық және Балқандық (Румыния, Бұлғария, Югославия, Греция, Түркиядағы) құмандар мен ұсақ этностардың тарихын, тілін, мәдениетін зерттеу – зерттеу нысанымның негізгі бір бағытының бірі.

Көптеген мақалалар мен ғылыми жарияланымдарды Мажарстандағы құман-қыпшақ тілдік ескерткіштері мен іздеріне арнадым. Онда құмандардың санамақ, көк тәңіріміз киесіне арналған дұға, халық әндері мәтінінің фрагменттері, діни ән-жырлардың аудармасының мәтіні, құман текті антропонимдер мен топонимдер, мадияр тіліндегі құман кірме сөздері, құман диалектілері қамтылған.

Сонымен қатар құмандардың тарихы мен этнографиясына қатысты мәселелер (құмандардың тайпалық құрылым жүйесі, құмандардың Мажарстанға қоныстануы және олардың киіз басу, баспана дайындау үлгілері, ұзақ жылдар бойы сақталған шаруашылық түрлері (типі) – мал шаруашылығы, оның ішінде жылқы мен қой өсіру мәселелерін кеңінен, кешенді түрде зерттеу) төңірегінде де кеңінен қалам тербедім және зерттеу нәтижелерін көлемді монография түрінде жарыққа шығару өз кезегін күтіп тұр.

1.3 Қыпшақ жұрттарының тарихы мәселесі бойынша. Ең әуелі Кеңес Одағындағы, Қытай мен Ауғаныстанда тұратын қыпшақ жұрттарының, атап айтсақ: қазақ, қарақалпақ, қырғыз, ноғай, балқар, құмық, қырым татарлары, Добружа татарлары, Еділ бойы башқұрты, Қазан татарлары тарихымен шұғылдандым. Он жылдай бойы Алтай-Саян-Абақан өңіріндегі түріктердің тарихымен белсене шұғылданып, аталмыш тақырыпқа арнап бірнеше мақала жарияладым.

1.4 Қыпшақ текті халықтардың жаңа заманғы тілі мәселесі тақырыбында 1965 жылдан бері өз тарапымнан жылына 2-3 мәртеден (қазірге дейін 42 мәрте) тілдік-этнографиялық-фольклорлық экспедициялық зерттеуді Румынияда, Бұлғариядағы Добружа, Дели орман өңірінде, өткен ғасырдың екінші жартысында қоныс аударылған татар шоғыры ортасында жүргізіп келемін. Аса көлемді лингвистикалық белгілеулерім мен деректерімнің сыртында 40 мыңдай сөзден тұратын татар диалектологиялық сөздігін дайын еттім. Оны жуық арада Мажарстанда, бәлкім Түркияда баспаға ұсынбақ ойдамын.

Бұған қоса заттық этнографиялық мәдениетке қатысты көлемді деректер мен татар фольклорының бірнеше томға жүк боларлық – халық ертегілері, батырлар жыры, халық әндері, айтыс үлгілерімен, жұмбақ, мақал-мәтел, шешендік сөздер үлгілерін жинақтадым. Бұл тақырыптар бойынша 6 мақала жарық көрді.

1.5. Қыпшақ текті халықтарды кешенді зерттеу мәселесі бойынша 1966 жылдан бастап 13 мәрте Батыс Моңғолиядағы Баян-Өлгий, Қобда аймақтарында тұратын қазақ шоғыры ортасында кешенді түрде экспедициялық зерттеулер жүргізіп келемін. Нәтижелері көлемді лингвистикалық деректер, диалект сөздер жинағы, бірнеше томға жетерлік батырлар жыры, ертегілер, қара өлең, айтыс, мақал-мәтел, жұмбақ, шешендік сөздер қатарлы сирек кездесетін, құнды ауыз әдебиет үлгілерін жинақтадым. Бұған қоса көшпелі болмыс пен оған негізделген салт, сана, ойын мен спорт түрлерін және көшпелі мал шаруашылығы жағдайындағы түйе, жылқы, қой, сиыр бағу, өсіру тәсілдеріне қатысты жеке арнайы деректер жинақтап, ол турасында бірнеше мақала жариялап үлгердім. «Моңғолиядағы қазақтардың жұмбақтары» атты бір томдық жинақты ағылшын тілінде «Дәптер» деп аталатын серияға арнап дайын еттім.

2. Моңғолиядағы түркі және руникалық жазба ескерткіштерін зерттеу мәселесінде қазірге дейін белгілі ескерткіштер мен дереккөздерін зерделеп саралай отырып, жаңаша талдауды ұсындым.

Аталмыш мәселеге қатысты жасаған 12 мәрте экспедиция барысында қазірге дейін беймәлім болып келген 8 ескерткішті, моңғолиялық әріптесіммен бірге 4 ескерткішті таптым және олар туралы зерттеу нәтижелерін жуық жылдарға жоспарлап отырмын.

3. Моңғолиядағы тувалар ортасында 2 мәрте ұзақ мерзімді экспедицияда болдым және болашақта әлі де болса жалғастыра түсу ойымда бар.

Осыған ұқсас мақсаттағы экспедициямен Өзбекстан, Түркменстанда қыпшақ-өзбек, түркімендер ортасында 2-2 мәртеден болып олардың өзіндік диалектісін фольклорымен және этнографиясымен қоса зерттедім.

Біршама фольклорлық материалдарды Бұлғария, Румыниядағы гагауздар арасынан жинадым. Бұлар жүйеленбеген белгілеулер болғанымен өте сирек кездесетін құндылығымен ерекшеленеді.

4. Көне мадиярлар мен түркілер байланысы тақырыбы бойынша: біріншіден, мадияр тіліндегі көне түркілік кірме сөздерін зерттеп, біршама сөздердің этимологиясын (*бір, бөрту, бүту, дионик, каптань, козма, тилт және т.б.*) шештім. Көбі жарыққа шықты, әлі де болса зерттелу үстіндегі біраз италдаулар бар. Екінші кезекте башқұрт пен мадияр тіліне ортақ саналып жүрген топононимдер мен этнонимдер тақырыбында белсенділікпен іздендім. Қазірге дейін ғылымда қабылданып, екі тілге ортақ саналып жүрген Иәнө, Нәмән, Кеше, Йуламан қатарлы башқұрт есімдері мадиярдың Иена, Кеси, Ньек,

Диула этнонимдерімен лингвистикалық және тарихи негіздерге байланысты ортақ байланыста деп қабылдаудың ағаттық екенін дәлелдей білдім. Керісінше, башқұрт-мадияр байланыстарына қатысты әлі де назар аударылмаған тың жағдаяттарды ашып көрсетуге ден қойдым.

Осы аталған негізгі зерттеу нысандарым бойынша 60-тай жазбаларым жарық көрді. Оның 40-қы ғылыми, 20-сы ғылыми-танымдық мақалалар.

Аударма саласында Добружа татарлары, ноғай, татар, қарашай, балқар, құмық, қырғыз, башқұрт, қарақалпақ, Қазан татарлары, алтай, якут, өзбек мәдениеті мен фольклорына қатысты көптеген аудармалар жасадым. Және жоғарыда аталған халықтардың әдебиетіне, фольклорына қатысты көп томдық жинақ, алғашқы аударма, контроль аудармалар жасадым, қайсыбіріне алғысөз, түсініктеме жаздым және редакторладым. Олардың жалпы саны 50-ге жақын.

Мандоки Қоңыр
(соңына Мандоки Қоңыр деп қолын қойған)
Будапешт, 1985 жыл, 25 наурыз.

Мадияр тілінен аударған:
тарих ғылымдарының кандидаты Бабақұмар Хинаят

Ескертпе: *Марқұмның өзі машинкаға терген бұл жазбаны қазақшаға аудару барысында түпнұсқаны мейлінше сақтауға тырыстық.*

«ҚҰМАН КОДЕКСІ» («КОДЕКС КУМАНИКУС») ЖҰМБАҚТАРЫ[1]

Валенциядағы Марсиан (Әулие Марк) кітапханасының бай коллекцияларындағы көптеген, қызғылықты, көне қолжазбалары арасында біз үшін өте маңызды құнды ескерткіш бар. Ол – «Кодекс куманикус» деген атпен белгілі еңбек. Бұл кодекс Еуропаға кіндік Азиядан халықтар миграциясының соңғы толқыны ретінде келіп қоныс тепкен құман жұртына қатысты ең үлкен, ең маңызды тілдік және мәдениет тарихының айтулы ескерткіші. Бір кездегі қыпшақ-құман тайпалар одағының күнбатыстағы бөлігі Мажарстанға [Венгрия] және Балқанға көшті. Ал, басқалары Қыпшақ Даласында, яғни Қара теңіздің теріскейіндегі (далалы) алқапта, Қырым түбегінде және Каспий теңізі мен Арал теңіз аралығындағы өңірлерде қалды. Солайша, Codex Cumanicus немесе Құман Кодексі, яки Қыпшақ кодексі, осында [Венгрия аумағында] бір кездердегі Құмания – қыпшақ елінің жерінде дүниеге келген.

Кодекс Куманикустың бізге жеткен варианты 82 хаттық парақтан (хат жазуға арналған қағаз форматы) тұратын, яғни 164 беттік мәтіннен, екі бөлімнен тұрады. Оның бірінші бөлімі латын-парсы-қыпшақ тілдерінің сөздігін қамтиды. Тұпнұсқасы 1284–95 жж. Қырым түбіндегі Солхат қаласында, ондағы итальялық қоныстанушыларға арналып дайындалған. Оны 1303 жылы Еділ дариясының төменгі ағысындағы Сарай атты қыпшақ қаласында немесе оған жақын жердегі Әулие Янош монастырына қайта көшірілген.

Бүгінге жетіп, бізге мәлім болып отырған «Кодекс куманикус» сол нұсқаның 1330 жылдары қайта көшірілген варианты. Аталмыш вариант кейін неміс сопыларының қолына тиіп, оның бос беттеріне қыпшақ (құман)-неміс және қыпшақ (құман)-неміс-латын сөздігін қосып жазған. Мұнан кейін Кодексті бір уақыт бойы итальялық саудагерлер иемденді. Сол кезде Кодекстегі бұрыңғы қателерді түзеткен, бос беттеріне аздаған парсы-қыпшақ (құман) сөздерді (глосса), ұйғыр қарпімен бір қыпшақ сөзін («бітік»- жазу, кітап, сөздік – деп Мандоки Қоңыр мадияр тілінде түсініктеме берген – Ауд.) және бірнеше итальянша тақпақ мәтінін жазған.

Кодекстің екінші бөлімінде, көбіне, қыпшақ (құман) тіліне аударылған христиандық уағыздамалар мәтіндерді, әсіресе, литургия, предикация, гимн және діни құлшылық мәтіндері келтірілген. Сонымен бірге басқадай белгілемелер де сонда ұшырасады. Айталық, екі латын-

---

[1] *Jászkunság. 1976. XXYII. (3). P.131–134. нұсқасынан аударма*

қыпшақ, бір қыпшақ-неміс сөздік, қыпшақ тілінің морфологиясына қатысты латынша жазылған дерек, қыпшақ тілінің «англарман - intelligio» – түсіну, аңдау мағынасындағы етістіктің жіктелуі, сондай-ақ қыпшақ тіліндегі тағы бір фольклордың түпнұсқа мәтіні және бір толық парақта қыпшақ жұмбақтары бар. Бұл екінші бөлімді италиялықтар құрастырмаған және ол Қырымдағы италиялықтардың иелігіндегі елді-мекендердің тұрғындары үшін дайындалмаған. Оны қыпшақтарды өз иелігіне алмақ болған, яки алуға ниет еткен немістер отарлаушылары сопыларының ісін жеңілдету мақсатында жасаған. Латыншадан қыпшақ тіліне аударған діни уағыздар мәтіні жазылған парақтарды XIV ғ-дың қырқыншы жылдары немістердің францискан бағытының өкілдері Қырымда емес, керісінше Қара теңіздің айналасындағы жақын өңірдің бірінде жазып дайындаған.

Немістер мен итальян тұрғындары, саудагерлерінің қолына алмакезек ауысқан мұра 1350 жылдар шамасында басқа неміс миссионерінің қолына тиеді. Олар еңбектің екі бірдей бөліміндегі бос парақтарды жоғарыда аталған сөз тізбелерімен, сөздікпен, грамматикалық мысалдармен толықтырған. Тіптен, олар Кодекстегі жұмбақтарды да жазған. Ақыр соңында, неміс және италия тіліндеріндегі жеке-жеке жүрген мәтіндердің басын қосып, бірге түптеген. Осылай біріктірілген «Кодекс» нұсқасы қайтадан италия саудагерлерінің қолына өтеді. Сол кезде оның бірінші бөліміндегі жоғарыда аталған азды-көпті түзетулер мен парсыша-қыпшақ сөз тізбесі қосылған. Кодекстің ең соңғы иесі италиялық Антонио де Зиуам (немесе Зинале) болған. Валенцияға XIV ғ. соңы және XV ортасы аралығында келіп түскеннен бері сондағы кітапханада сақтаулы.

«Кодекс куманикустың» 60-шы парағында немесе 120 және 121 беттерінде көне түрік фольклорының аса құнды мәтіні 46 дана құман-қыпшақ жұмбағы жазылған. Халықаралық ғылыми қауымдастық 60 жыл бойы үлкен қызығушылықпен аталған көне қыпшақ ескерткіштерінің құпиялары мен қыр-сырын зерттеумен айналысып келеді. Және оның нәтижелері көңіл қуантарлықтай. Бүгінге дейін қыпшақ жұмбақ мәтіндерінің төрттен үш бөлігінің ғана қыр-сыры ашылды. Қыпшақ (құман) тіліндегі тұпнұсқа фонетикалық негізі әлі де қалпына келтіріледі. *(Мақала 1976 жылы жарық көрген-Ауд.).* Дегенмен, оны зерттеу зерттеушілерге көп ретте ауыртпалық тудырған жоқ. Себебі, 650 жыл бұрынғы құпияның қыр-сыры түркі халықтарының, әсіресе, қыпшақ тілі тобына енетін халықтардың халық ауыз әдебиетінің бүгінгі үлгілерімен өте жақын, тіптен дәл [Кодекс Куманикустағы] мәтіндермен өте ұқсас немесе онан сәл-сәл ғана өзгеше түрлерін кездестіруге болатындығында. Бірақ, өкінішке орай, кейбір түсініктемелерге қарсы даулы пікір айтатындар да бар.

Кодекстің көп бөлігі көмескі тартып, тіптен қайсыбірі мүлдем жыртылып қалған. Соңдықтан да, зерттеушілер бірқатар мәтінді дәйекті түрде қалпына келтіре алмады. Кодекстің көп тұсындағы мәтіндер оқылмайтындай күйге түсіп көмескі тартып кеткен. Кей тұсы мүлде жыртылып қалған. Себепті ескерткіштің кей тұстарына зерттеушілер әлі де болса сарабдал пікір айтып, реконструкция жасай алған жоқ. Керісінше, кей тұста жазуы бүтін, оқылуы анық болғанымен, оның сыры ашыла берген жоқ. Түркі халықтарының фольклорлық мұрасын зерттеуге Кодекстегі жұмбақтардың әзірге дейін үлкен септігі тиген жоқ. Тек, олар құман тілінің заңдылықтарын анықтауға таптырмас құнды айғақтар ретінде қаралып отыр.

Құман жұмбақтарын халықаралық дәрежеде зерттеуде мадияр (венгр) ғалымдарының орны ерекше деуге болады және ол кездейсоқтық емес. «Кодекс Куманикус» жұмбақтарын ғылыми зерделеуде үлкен прогреспен алға озып, айтулы жетістіктерге қол жеткізсек, оның көшбасшысы ретінде Үлкен Құманияның (Надькуншаг) тумасы, академик Немет Дьюланың еңбегі ерен. Төменде біздің сөз етіп отырған «Кодекс» жұмбақтарының дені оның (академик Неметтің) филологиялық және фольклорлық зерттеу нәтижелерін арқау еткен құлшыныстың нәтижесі.

Біз бұл жарияланымызда 15 жұмбақты беріп отырмыз. Мадияр оқырмандарының қызығушылығын еске ала отырып, жұмбақтардың құман түпнегізді деп айтуға қиындық туғызатындарын да сөз етеміз. Бұл құман тілі мен ауыз әдебиетін тікелей таныстыра аламыз, әрі оның кемелденген түп-нұсқасының өзгермей, ұмытылмай жеткендігі мен аударманың дәлдігін көрсете алатындығын баса айтамыз.

Құман жұмбақтарының ғажайып құрылымын, алғырлық түрдегі ойын, тұрақты және жиі қайталанатын (тақпақ) жолының басталуы мен буын аяғындағы дыбыстардың қайталанып келуі, тақпақ жолдарының ішкі (рифма) ұйқасын сақтай отырып, жұмбақтардың мағынасын сәл-пәл түрлендіре (мадияр венгр тіліне – Х.Б.) отырып беруге тырыстық. Бірақ, ең әуелгі мақсат оның мағыналарын дәл аударуға тырыстық.

Аудармаларымызды оқығанда [мадияр оқырмандарына] түсініксіз жайлар да ұшырасады. Айталық, қына (мадиярша–henna) туралы жұмбақтың шешімі біздер үшін түсінуге қиын ұғымдар қатарында. Бұл – оңтүстік (оңтүстік сақтар) өңірінде өсетін шілік, бұта тектес, өсімдіктану ғылымында *Lawsonia inermis* атпен белгілі өсімдіктің қаражасыл жапырағынан дайындалатын, шығыстағы халықтар арасында кең таралған [кірпішке ұқсас] күреңқызыл түсті, тырнақ, шаш, мұрт, сақалды бояуға арналған бояу түрі. Қына (хна) жапырағын қайнатып,

қоюлатқан соң сынаппен жақсылап араластырып бұлғап, аталған бояуды алады. Оңғақ көк жібек дәл сол қынаның көкшіл реңкті қаражасыл жапырағынан дайындалып боялған. Бес қырлы (өрнекті) ағаш таяқша туралы айтып түсіндіру қиындау екені белгілі. Алайда, ертедегі көркем әрлеуді жақсы түсінетін құман қыздары қынаны жақсы танып білгені аян.

Тағы бір жұмбағымыздың шешуінде «батман (батпан)» деген салмақ өлшемі ұшырасады. Мұны біз мадияр тіліне аударғанда дауыссыз дыбыс үндестігін, яки аллитерация мақсатында онымен өлшем бірлігі өзгеше болса да «фунт» сөзімен алмастырдық. Осы тәрізді «ақындық мәжбүрлікті» құман мәтіндерінен де байқаймыз. Айталық, [дәл сол жұмбақта] «батман» (батпан) сөзі оның алдындағы жолдың «таласман» (ұры, сотқар, қарақшы мағынасындағы – түсініктемені берген Мандоки Қоңыр – Ауд.) сөзіне ұйқас ретінде алса, «бар» және «беш» сөздеріне ұйқас (аллитерация) үшін жұмбақ мәтініне енгізілген. Осылайша [мадияр тіліне] аударған кезде «беш батман (батпан)» орнына «жетпіс фунт» деп алуға тура келді. Ал, керісінше, түлкінің құйыршығы туралы жұмбақта аталған салмақ өлшемі маңызды міндет атқаратындығын байқаймыз.

Сөз соңында, жұмбақтардың түпнұсқа мәтіндері туралы және оның берілуі туралы аз-кем тоқталып өтелік. Оқырмандарымыз құман тіліндегі мәтіндерден мадияр тіліндегі көптеген сөздермен дыбысталуы жағынан да, мағынасы жағынан да аса жақын, өте ұқсас сөздерді ұшырастыра алады. Айталық, олардың қатарында – *көнесу (кенешө)* – сынап, *иувур (дьур)* – жұмар(лау); *иүгүн (дьонон, дьокинт, дьоген* деген формалары да ұшырасады) – мағынасы жүген; *түнгілік (тиннег)* – түндік; *чанак, көген (когинь)* – (саулық қойларды сауарда бір-бірімен қайтарластырып матнынан байлауға арналған жіп-автордың ескертпесі); *улак (кечкеолло)* - қайшы, ешкі қырқатын қайшы) автордың ескертпесі- Ауд.) және т.б. Бұл лексикалардың бір бөлігі мадиярлардың отанға орнығу, яғни Карпат қойнауына көшіп келерден бұрынғы лексикалық қордан жеткен, бірқатары оларға кейін келіп қосылған құмандардың тіл диалектісінен мадияр тіліне ауысқан.

Жұмбақтардың құман тіліндегі мәтіндерінің ғылыми транскрипциясы мадияр тілі үшін көп қиындық тұғызбайды, керісінше дәлме-дәл беруге мүмкіндік туғызады. Тек қана, *«ы»* дыбысын (*і* мен *у* аралығындағы) беру мүмкін емес. Сонымен қатар «а» дыбысын басқаша, дәлірек айтсақ біраз құмандық диалектісімен палоц фонологиясымен айту (дыбыстау) қажет.

Тап тап тамызық
тама тұрған тамызық
көлегесі күмістен

күйе тұрған тамизик
ол көбелек
тап тап тамызық
тамып тұрған тамызық
көлеңкесі күмістен
күйіп тұрған тамызық
ол көбелек

Біті біті бітідім (жаздым)
бес агачка бітідім
кәнесувум йувурдым
көк йибегим чирмадым
ол қына дир
біті біті бітідім
бес ағашқа битидим
Сынабымды иледім
көк жібекті шырмадым
ол қына

Ийтип ийтип ырғалмас
ічіндегі чайкалмас
ол уру (ұра)
итеріп, итеріп ырғалмас
ішіндегі шайқалмас
ол ұра

Сенде менде йок
сенгир тавда йиок
үтлү ташта йиок
кипчек талда йиок
ол күш сүт тир
сенде менде жоқ
Сеңгір тауда жоқ
Қатты таста жоқ
Қыпшақта жоқ
ол құс сүті

Ак күйменің авзу йиок
ол йумуртка
ақ күйменің аузы жоқ
ол жұмыртқа

Акча кайда кышламыш

канлыйе кышламыш
кани нечик йукмамыш
хеп ортада кышламыш
ол карын иаву дір

ақша түсті қайда екен
қаңлы жерде қыстайды
сол ортада қыстаса
қаны қалай жұқпайды
қарын(арасындағы) май

Тав үстінде талашман
тайағы бар беш батман
ол түлкішектің құйрығы
тау үстінде таласқан
таяғы бар бес батпан
ол түлкішектің құйрығы

Көкче улагим кагенде семірір
ол ковун
көк лағым көгенде семірер
ол қауын

Кече барыр кара улак
ерте келір кара улак
ол түңлік (түңгілік)
кешке барар қара лақ
Таңертең келер қара лақ
ол түндік

Олтурганим оба йер
басканим багыр чанак
ел ейер біле үзенги

отырғаным – оба жер
басқаным – бақыр шанақ
ол ер мен үзеңгі

Чапчачик үстүнде чапчачике
ол камыс тір
шылапшын үстінде шылапшын
ол қамыс

Йазида йеңи келін йүгунедир

ол камыс баси дир
жазықта жас келін жүгіреді
ол қамыстың ырғалуы

Йазида йавли токмак йатир
ол кірпі дир
жазықта шашты тоқпақ жатыр
ол кірпі

Салпи кесим
сансиз огум
ол көк біле йилдиздар
маңқиған дала
сансыз оғым
ол көк пен жұлдыздар.

Мадияр тілінен аударған:
тарих ғылымдарының кандидаты Бабақұмар ХИНАЯТ

Бұл аудармада Қоңыр Иштванның ескертпелері мен мадияр тіліндегі транскрипциясы бойынша, әрі Құман жұмбақтарын зерттеген басқа авторлардың пікірін ескере отырып бердік – Ауд.

ЭТИМОЛОГИЯ ДВУХ ВЕНГЕРСКИХ СЛОВ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ[1]

Bütü

1. Слово, которое имеет смысл "конец, крайность, стрелка, угол чего-нибудь" в фонетической форме **bütü** является более часто употребительным словом в диалектах секлеров и венгров Трансильвании, Буковины и Молдовы. Кроме того, оно применяется в научном стиле этих языков в качестве технического термина.

2. Древние письменные источники относительно слова *bütü* предоставляют следующие сведения – источники 1688 года: "Az Havas hágóban az *Bütün*" – в снежном пике в *Bütü»* (Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez – Материалы исторической ономастики Харомсека: Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények II [1958], 215), где *bütü* означает' a hegy töve-"подножие горы" – на немецком же языке – "Fuβ Berges = pied du mont" (A magyar nyelv történeti-etimologiai szótára` (далее **TESz**) I, 404); Далее перечисляем подобного рода информации по источникам:

1767: *bütű* «finis, ende» (G.Szarvas – Zs.Simonyi. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* – Исторический словарь венгерского языка от древних языковых источников до языковой реформы [далее NySz.], Budapest 1 [1890], 334);

1784: *Bütü* «vége v hegye valaminek» – конец, кончик, острие чего-нибудь (D.Erdélyi Baróti Szabó, Kisded Szótár, melly A' ritkább magyar szokat az A.B.C. rendszerínt emlékeztetö versekben előadja-Словарь редких венгерских слов по алфавиту с цитатами, Kassan 1784, 15);

1792: *B*ü*t*ü "valaminek a' tompa vége, p.o. a' kés nyele vége – конец или острие, шпиц чего – нибудь" (D.Baróti Szabó, Kisded Szótàr. Második kiadás, megbővítve. Kassan – Второе издание вышеназванного словаря, 1792, 29);

1807: *Bütü* "конец, затупляющий чего-нибудь, например, конец ножевого черешка на немецком обозначает – die stumpfe Spitze von etwas" (J. Márton, Német-magyar és magyar-német lexikon, vagyis szókönyv I. Венгерско-немецкий словарь, Bécs 1807, p. 245);

1838: *bütükert* "сад, расположенный в конце (участка) собственности (земли)». (В диалекте секлеров "Magyar Tájszótár"– Диалектологический словарь . Pest 1838, p. 57);

---

[1] *Оригинал: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.– 1972.– Tomus XXV. – P. 391—403 (1972) – Пер.*

1847: *Bütü:* Rakván rakva volt itt hegy betűje, где *Hegy Bütüje*= «*hegy töve, alja*» – подножие, подошва горы, диалектное слово секлеров из Дьердио» (*Nyelvészeti Füzetek. Sorozat.* Серия языкознания, 76 [1913], p. 48);

1862: *Bütü, [büt-ü):* «A székelyeknél a m.valaminek elvágott vége, mintegy *lebotolt, leütött csúcsa; továbbá rovat, metszet, például fán; bütükert, (bütü-kert)* Háztelek végén levő kert» – У секлеров это слово означает прерванный конец или затупленный чем-нибудь, отрубленная или отсеченная макушка, также зубцы, надрез, нарубка, резьба, например, из дерева; *Bütükert,* сад, расположенный в конце участка собственности земли. (G.Czuczor–J.Fogarasi, A magyar nyelv szótára-Словарь венгерского языка. Pest 1 [1862], p. 869) ;

1863: *bütü «betü és böte v. Büte* valaminek – "конец чего-нибудь" (*Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* – Собрание народного фольклора секлеров. Ed. J. Kriza. Kolozsvár, 1863, I. P. 233) ;

1872: *bütö* – harangütű, harangnyelve – "язык колокола или бьющий в колокол" (Deésaknai szók: Magyar Nyelvőr (далее: Nyr) I, p. 381);

1927: *B*üt*ü* – "Чтобы указать на экстремальное – состояние в кристаллографии, венгры Трансильвании пользуются архаичным словом *B*üt*ü*. (Z. Szilády, Természettudományi műnyelvünk fejlesztéséhez – К развитию терминологии естествознания: Magyar Nyelv (далее: MNy) XXIII, p. 425);

1928: *Bütü* –"fa keresztmetszete" – поперечный разрез дерева (Technikai lexikon. – Техническая энциклопедия. Ed. E. Lósy–Schmidt, B.Barát, Budapest 1928, I, p. 361 Favizsgálat – раздел деревообработки).

Производные от него (слова)***:*** 1792: *Bütüzni* – egyengetni, egyenessé tenni» – выровнять, подровнять, выпрямлять, сделать ровным и прямым» (D. Baróti Szabó, Названный труд, 29); 1838:*Bütüzni* "*bütüzni"* – p.o. fat, annyi mint a' fa' végét egyenesen ketté rózni, vagy könnyebben mondva róni. В диалекте секлеров означает конец или макушку дерева, разрубленного на две части. (Magyar Tájszótár-Диалектологический словарь, p. 58); Производные bütüs (bütü-ü-ös) – прилаг. Bütűs-t – множ. число. 1862: *Bütü* Aminek bütüje vagyis levágott vége van. Bütüs fa, gerenda = **Bütü** означает срезанный конец чего-нибудь. Дерево с Büt*ü,* балка; bütüz "резать прямо конец дерева, диалект секлеров»; b*ü*tüz*é*s 1. «Elvágás, különösen a fa végének egyenesre metszése, rovása – Срез, зарубить макушку дерева прямо.» 2. См. *bötüzés, betüzés* «перечисление» (это последнее значение не принадлежит этому слову, но в производном от одноименного betű "буква"; Czuczor–Fogarasi, I, p. 870); 1863: *"Megb*ütüzni a végit. В ü *t*ü *s*' végú – срубленный, прерванный конец." (Kriza, p. 233); 1879:

“Mintcsem veled táncolnék, Inkább tőkét *bütülnék* ! = Вместе танцевать с тобой, я предпочел бы прервать пенек!” (Фрагмент народной песни, Nyr, p. 325); 1893: *bütüs* “плоском” (J. Szinnyei, *Magyar Tájszótár* 1 [1893], p. 210).

Древние формы слова *bütü* представляют собой также первый элемент составных слов: 1838: *bütükert* – “сад, расположенный в конце земельной собственности, слова в употреблении секлеров” *(Magyar Tájszótár,* p. 58); 1862: *Bütükert, (bütü-kert),* сложное слово, “сад, расположенный в конце местности, где будут строить, слово в употреблении секлеров” (Czuczor– Fogarasi, p. 869).

3. На народном языке слово *bütü* имеет формы слова в следующих значениях:

*В регионе секлеров: bütü-“*vége valaminek– конец чего-нибудь (напр. Конец балки). A padlasgerenda *bütüjere*, azaz végére jön a koszorfa” – в *bütü,* то есть к концу потолочины установленная перемычка, венец деревянной стены”. (A Néprajzi Múzeum Ėrtesítője, Az Országos Történeti Muzeum Néprajzi Tárának Ėrtesítője – Известия этнографического музея (Népr.Ėrt) XXXIII, p. 56), *bütü* – “alja, vége, éle valaminek – основа, конец, острие чего-нибудь”; De bezzeg elcsoldálkozott az inas, amikor látta, hogy a hordók mind *bütüre* vannak állitva “Сколько слуга был удивлен, видя, что бочки все установлены на *bütü* – острие” (Az Új Magyar Tájszótár Kéziratos anyagából- Рукописные материалы нового диалектологического словаря (далее ÚMTSz); J. Faragó, A szegény ember vására. Bukarest 1955), *bütü* ’a levágott gabonaszár töve – корневище резанного стебля пшеницы” (*Népr. Ėrt.* IV, p. 6.); *В диалекте области Харомсек:* местность Икафалва и Надьбацон (по румын. Icafaláu, Batanii-Mari): *bütü* ’a ház vége – край чего-нибудь (например дома)” (Nyr LXXXII, p.359); *Шепшисентдьөрдь* (Sfontul-Gheorghe): *bütü* –“a ház vége, sarka; a fejsze foka, éle-край, угол дома; обух или острие топора” (ÚMTSZ); *Фаркашлака* (Lupeni): “... külső *bütüjevel,* vagyis keskenyebbik falával a csűrre néz a ház - дом с внешней стеной (*с bütü)*, то есть более узкой стеной, выходящей на сарай” (Nyr LXXIX, p. 255); *Бозод* (Bezid): *bütü* – ’vége valaminek – конец чего-нибудь” (ÚMTSZ), *bütü* “ягодицы, задняя часть” (ÚMTSz); *Область Удвархей* (Bágy–Badeni): *bütü*- “valaminek a vége – конец чего-нибудь” (ÚMTSz); *Секейваршаг* (Vársag): *bütü* ’ valaminek a vége, ládának, háznak a keskenyebb oldala, “конец чего-нибудь, узкая сторона коробки или дома” (Népr. Ėrt. XXXIII, p. 97); *Левете* (Lueta): *bütü* ’vége valaminek –конец чего-нибудь” (Népr. Ėrt. XXIII. P. 56) ; *Область Чик : Bütü* házgered-

название угла дома” (Nyr XXXIV, p. 266) ; *Дьордьвидек : bütü* “valaminek a vége – конец чего-нибудь” (Nyr XLIII, p. 333) ;

Чиксентмихай (Mihaileni): Bétettem a ruhácskámot az ágy *bütüjibe* “Я клал мою рубашку у подножья *bütü* постели” (Nyr XXX, p. 494) ; *Дьемешфелшолок* (Lunca de Sus) : *bütü* – széle, vége valaminek-берег, край чего-нибудь (например, стола) “(Ethnographia (далее: Ethn.LVII, p. 87); *Область Марош-Торда*: *Мезобанд*: *bütü* – крайность, угол” (ÚMTSz); *Область Брашшо*: *Зайзон*: *bütü* “прерванный конец или угол чего-нибудь” :.... a ki a (lónak) farkát fogta, annak adta a seprü *bütüjét* a kezébe “кто держал хвост лошади, тому в руку дали кончик метелки” (ÚMTSz) ; *Область Хуньади*: *Дева* (в деревнях чанго): *bütü* *“*конец чего-нибудь (например балки, потолочины, сарая и т.д..)” (*Népr.Ért. TV*, pp. 211, 220) ; *Область Солнок-Добока* **:** *Балваньошбаралиа* (Únguras): *bütü* “az ág kihegyezett vége – заточенный конец ветки” (Ethn LVIII, p. 192) ;

*В языке секлеров Буковины***:** *Bütü* – ház vége, sarka – край, угол дома; a szekér, kocsi tengelyênek vége – “конец осевой балки тележки” (ÚMTSz); *Область Ердовидек, Харомсек, Удвархей***:** *büt* ’valaminek vége, alja, feneke» конец нижней части, основа чего-нибудь «(ÚMTSz) ; *Удвархей :* Хомородалмаш (Meresti)**:** *büt»* край, угол чего-нибудь (дома), крыши и т.д.. «(ÚMTSZ); *Байд* (Bágy)**:** *büt»* конец чего-нибудь» (Népr. Ért. XXV, p. 19), elvágom *bütbe* – я его разрезаю поперек» (ÚMTSz)**;**

Производные: *В регионе секлеров: Bütűs* fedél – tüzfalas födél – кровля с общей стеной, которая разделяет два владения (Nyr. Vi, 325); *bütüs* fedél-nyeregtető –седловина (ÚMTSz); *bütüllik* – sarkallik, valahová dül a végével – “понукать, валиться концом” (J. Szinnvei. Cit., p. 209); *lebütül* – tompavégűre vagyis *bütü*re lecsonkit – отрезать на тупа (наприм.Брус) “(ÚMTSz); *bütüzni* – egyengetni –“выправлять, уплощать конец балки, бревна” (ÚMTSz); *Область Чик :* Дьердиовидек: *bütülni* – haránt egyenesen vágni – резать прямо поперек “(ÚMTSz); *Вашарчи*: *bütült* – ’a hegyen lecsípett fül; ha fül hegy kiszakadt s egyenesbe vágták – ухо, надкусанное в конце, если верхняя часть уха была разорвана, срезали напрямую; *bütüzni* –egyengetni a gerenda végét – подровнять концы балки (ÚMTSz).

На народном языке слово *bütü* существует как начальный и концевой слог в следующих производных словах: *языке секлеров*: *bütükert* “ограда, загородка, которая закрывает конец поля” (ÚMTSz); *Область Чик, Касоналтиз* (Plaesii Jos): *bütüdeszka* – saroglyadeszka – “носильная дощатка, задняя палка повозки” (ÚMTSz); *Область Удвархей: bütülésza* – deszka vagy vesszőfonásos lap a szekér első és

hátsó végén – “доска (коробка), переплетенная из ивы, изгородь, которая находится в передней или в задней части тележки” (ÚMTSz); *Область Харомсек*: *Надьбацон*: *bütkoszorúfa* “a ház két végén levő gerenda – венец и перемычка в двух концах дома”. (Nyr LXXXII, p. 259); *büddecka (bütdeszka)* – a szekérderék elejét és végét záró deszkarekesz – “отгородка, загородка, которая закрывает переднюю и заднюю часть коробки тележки” (Nyr IIXXXII, p. 358); *Область Удвархей*: *Шиклод*: *ágybütü* “ножка кровати”; *borítékbütü* –’a mestergerendán nyugvó oldalgerenda –“боковая балка, опирающаяся на главную балку” (Népr. Ért. XII, p. 108).

4.В венгерском языке слово *bütü ~ bütű ~ bűtö ~ bűtű* или *büt~ böt* означает “конец чего-нибудь” и является заимствованным словом из древнетюрского языка. Основную идею решения этимологии вводит в 1870 году Армин Вамбери, который происхождение слова разъяснил достаточно точно. В своей статье «Magyar-török-tatár szóegyezések» (Сходство и сопоставление венгерско-тюркских и татарских слов), которая вышла в «Nyelvtudományi Közlemények» (Известиях языкознания) (далее NYK. VIII, pp. 109–189), на странице 134, Вамбери дает следующее объяснение: «***bűt-ű*** (острие, вершина, маковка, конец чего-нибудь); уйгурский *Bütkü*» конец, верхушка» происходят от глагола *bütmek* «заканчиваться». На наш взгляд, это поверхностное объяснение, недостаточность в методах не могла раскрыть полное значение смысла. Буденц, в своей критике на статью Вамбери (Budenz. Vambery A. Magyar-török szóegyezéseiröl: NYK. X, p.95. II) отмечает, что «очевидных сходств, где сопоставление не одобряемо как с точки зрения фонетики, так и смыслового значения, пожалуй, в обоих случаях» не согласуется с этимологией, созданной Вамбери». По мнению Буденца, «венгерское слово *bütü* является диалектом секлеров, которое означает “срезанный конец чего-нибудь”; слово *bütkü* как представитель уйгурского языка не встречается в «Кутадгу Билиг», но аффиксальное образование означало бы только «végződés – окончание». Такое значение не помешало бы согласиться с ним, однако, в самом деле, это слово не находим в «Кутадгу Билиг». Даже если Буденц прав, когда он заметил, что слово *bütkü* означает «*végződés*-окончание, крайность», Вамбери в этом случае здесь был очень близок к истине, как и во многих своих гениальных открытиях, касающихся этимологии. Однако, со временем эти сведения не подтверждаются по другим тюркским языковым источникам касательно современных тюркских языков. В противном случае, даже если это слово существует в «Кутадгу Билиг» или в других тюркских языках встречается слово

bütkü «végződés-окончание, крайность», фонетически очень трудно восстановить в варианте венгерского слова *bütü.* Действительно, именно в тюркских языках мы должны искать этимологию венгерского слова *bütü ~ bütü,* и мы находим его среди производных от глагола *büt* «кончать, заканчиваться».

«Magyar etymológiai szótár» – Этимологический словарь венгерского языка (далее ETSz; I, p. 595), составленный З.Гомбоцем и Я.Меличем, исключает также идею Вамбери, говоря, что это слово "не имеет приемлемой этимологии". Словарь ссылается на Буденца, который констатировал, что слово *bütkü,* цитированное по Вамбери, не существует в «Кутудгу Билиг».

«Magyar nyelv történeti etimologiai szotára» – Историко–этимологический словарь венгерского языка, (далее: TESz; I, p. 404), опубликованный в 1967 году, пишет про это слово *bütü ~ bütü* и дает ему неизвестное происхождение, и не признает его тюркизмом.

5. Этимология данного слова восходит к тюркскому слову ***bütük,** означающему «конец, острие чего-нибудь, крайность», или точнее слова древне-чувашского языка * *bütüγ*. Слово * *bütüy*<**bütük* "конец, крайность" производное, образованное при помощи суффикса имени дивербал производного из глагола – *(ü)γ (< - [ü]g)* и *- (ü) k* от глагола büt "кончать, заканчивать" общее, распространенное слово в тюркских языках. (Для суффиксов –γ – [ï]γ, - [i]γ – [u]γ – [ü]γ – g, - ğ – [ï] ğ, - [i] g, - [u] ğ, -[ü] g,; и - q, [ï] q, - [u] q, -k, -[i]k, -[ü] k. Смотрите. Von Gabain, Aittürkische Grammatik, Leipzig 1950, pp. 70 [§ 109], 74 [§ 127]).

Что касается глагола *büt,* мы находим следующие данные в тюркских письменных источниках или в диалектах современных тюркских языков: в «Кутудгу Билиге» – QB, TT, Suv, Rach*,* Мамлюк кыпчакском-МК ***büt*** обозначает – кончаться, заканчиваться, завершиться, исполняться, совершаться, осуществиться, зарастать, зазывать, проходить (о ране, болезни); истощаться, иссякать (о силе), теряться (о голосе), сыпнуть перен. Одеваться, сбрасывать лохмотья (*Древнетюркский словарь.* С. 133); ВМ бит – "skończyć się rosnąć; заканчиваться, кончаться" (Zajączkowski, 47); **Tarj.** Hit "beendigen" (Houtsma, 60); древн-узб. *Büt* – закончится, быть завершенным (Фазылов, 290) ; HŠ büt- skończyć się, być załatwionym – заканчиваться, быть законченным (Zajaczkowki, 39); кирг. *Büt* – кончать, заканчивать; кончаться, заканчиваться, (Юдахин , 1965, 169); узб. *bit* – кончаться, заканчиваться, завершаться, истекать (УзбРСл., 1959, 76); каз. *bit* – закончиться «(РказСл.,1954, 203); каракалп. *Pit* – то же. (РккалСл., 1967,247); ногайс.*Bit* – кончаться, заканчиваться, оканчиваться,

завершаться (НогРСл., 1963, 83); кумыкс. *Bit* – то же самое. (КумРСл., 1969, 78); карачай-балкар. *Bit* - закончиться « (РкарБалСл., 1965, 177); башкир *böt* – то же. (БашРСл., 1958, 114); казанский татарс. *Bet* то же. (ТатРСл., 1969, 69); якут. *Büt* там. (РЯСл., 1968, 173); чуваш. *Pet* то же. (ЧувРСл., 1961, 275), *pat,* Szp. *Pöt* "endigen, ausgehen, verloren gehen" (Paasonen, 97); туркмен. *Bit* - "заканчиваться" (ТуркРСл., 1968, 105); османс. *Bit* – "come to an end, finish; be exhausted; be ruined or destroyed; sprout, grow" (C. Hony, Turkish-English Dictionary, Oxford 1957, p. 44).

Это слово – так же, как его производные, существует и в монгольском языке, кажется, таким образом, что оно принадлежит к общим элементам вокабуляра системы гласных звуков тюрко-монгольских языков; См.: лит. Монгольс яз. *Bütü* "bytj sdelanu, soversenu, ispolnenu, prigotovienu – быть сделанным, закончен, совершен, выполнен, готов." (Kowalewski II, 1231); калмыцк. *Büt* "geschehen, sich voliziehen, ausgeführt warden" (Ramstedt, 69).

В тюркских языках понятие "конца, крайности чего-нибудь" очень часто выражено одним из производных от глагола *büt, bit* - "заканчиваться, завершиться"; во многочисленных случаях формы совпадают с формой венгерского слова *bütü ~ bütü;* Так, кирг. *Bütüü (bütüw)* – "конец, окончание" (РкиргСл.,1944, 319); ногайс. *Bitüw* – "завершение" (РногСл., 1956, 183); башкир. *Bötöü (bötow)* – конец (завершение чего-л.), окончание (завершение) (РбашСл., 1964, 312, 418); Казан. Татар. *Betü (betüw)* окончание, завершение (ТатРСл., 1966, 69); якут. *Bütüü (bütü)* – конец, окончание (конец чего-л) (РякСл., 1968, 235, 363). Эти слова – производные от глагола *büt, bit,* образованные при помощи суффиксов дивербальной субстанции **-** *(ü) w, - (ö) w « – [ü]* (< *[ü]g* (< *[ü]* .

Следующие слова – также производные от глагола *büt ~ bit* -, образованные при помощи других суффиксов дивербальной субстанции, но означают "конец, крайность"; чувашс. *Pétni* – конец, *pétméš* то же самое. (РЧувСл., 1960, 153); Казан. Татар. *Beteš* то же. (РТатСл., 1938, 357); алтайс., *büder* – завершение (РАлСл., 1964. 166).

В нескольких тюркских языках это производные суффиксы фастифит – ***r, dir, ker,*** означающие "заканчиваться, заканчивать" глагола *büt ~ bit,* которые служат для того, чтобы указать следующие понятия. См. якут. *Büterii (büterï)* – завершение (РЯкСл.,1968, 164); кирг. *Bütürüü (bütürüw)* то же. (РкиргСл., 1944, 216); ногайс. *Bitirüw* то же. (РНогСл.,1956, 183); каз. *bitirüw, bitiriw* то же. (РКазСл., 1954, 191); кумык. *Bitdiriw* то же. (РКумСл., 1967, 231, 570).

6. Слово *bütü ~ bütü ~ bütö ~ bütü* венгров происходит, таким образом, вероятно, от чувашско-тюркского слова *bütüγ* “конец, крайность, конец чего-нибудь”, которое, в свою очередь, восходит к более древней форме *bütük*. С фонетической точки зрения , можно объяснить это слово и также из *bütük,* однако, зная историю тюрко-венгерских отношений, мы должны предположить, что этимология венгерского слова восходит к *bütüy* из древне-чувашского языка; если принимать во внимание сведения о том, что до завоевания страны венгры поддерживали отношения с тюрками, которые говорили на диалектах близких к чувашским диалектам. *–y-* в конце слова *bütüy* из древневенгерского языка *bütil,* изменился *ü(w)* в древневенгерском языке (в случае до завоевания страны) (См.: Barczi Géza, Magyar Hangtörténet-Историческая фонология венгерского языка. Budapest 1958, p. 90), затем, уподобленный предыдущей гласной, он дал удлиненный звук. Этапы фонетического развития могли бы выглядеть следующим образом: древнетюрский язык *butuk* > древнечувашский язык *bütüy* > древний венгерский язык *bütüy* > *bütüü* > средневековый и современный венгерский языки *bütü ~ bütü* и т.д.

Удлиненная гласная, которая находится в первом слоге *bütü,* упомянутая среди популярных форм, образовалась, вероятно, под влиянием акцента, если принять во внимание, что ударный слог, произнесенный с более большой интенсивностью, подвергается также количественному изменению. Удлинение производилось более часто в слоге открытом, главным образом, если следующий слог содержал долгую гласную. В этом случае, количественная ассимиляция благоприятствовала также удлинению гласных (Barczi, Указ.труд. p. 67).

Популярная форма *bütü,* где *ü* в конце слова, которая заменена на *y* требует также объяснения. В средневековом венгерском языке изменение ***ű > ő*** происходит чаще всего от дифтонгов, причина этого изменения ü > ö относится к тенденции удлинения, к открытию или к закрытию дифтонгов (Barczi, Указ. Труд., p. 150–151).

Так как указывают данные популярного языка, названные в параграфе 3, в наши дни то слово, которое представляется чаще всего в форме *bütü*, то есть ***ű*** удлиненное оригиналом, оказалось замененным коротким ***ü***. Известно, что группа секлеров, которая использует форму *butü* имеет практически только короткие гласные, место бывших удлиненных гласных, таким образом, ***ü*** вместо ***ű*** (B.Kálmán, Nyelvjárásaink – Наши диалекты. Budapest, 1966, p. 3–1.).

Слово *bütü (butü)* имеет также формы *but ~ böt*, которые являются результатом сокращения. Это явление проявляется также в случае других слов заканчивающихся *ü*, наприм. *Becsü* – kostbares Deposit (um), Maß; Maßgefäß; Schätzung; Schätzungswert; Verehrung ~ *becsü ~ becs, gyűrű* "hauptsachlich Ahorn oder Hartriegelstrauch" ~ *gyür* и т.д..

7.В принципе могли бы предположить, как этимология обсуждаемого слова форма *bütüt,* которая существует, действительно, в древнетюркском языке (даже если о ней свидетельствует только единственое данное, то есть "Yar Xoto – Книга пророчеств", в смысле "завершение, окончание" (См. Древнетюркский словарь, С.135). Это слово представляет также производное от глагола *büt* "заканчиваться, заканчиваться", образованного при помощи суффикса имени дивербала ***(ü)t*** (что касается этого редкого суффикса: M. Räsänen, Materialien zur Morphologie der türkuschien Sprachen, Helsinki, 1957, p. 117). Так как в венгерском языке аккузатива *–t*, темы венгерского выражения рассматривали это как окончание аккузатива, объяснение случая исчезновения – *t* конечной в слове *butüt.* В соответствии с тенденцией к удлинению *ü > ű ü,* ставшему конечным изменился в *ű* (Bárczi, op. Cit., p. 63). Форма *ö* была бы, таким образом, результатом изменения *ű > ő*, о котором мы уже упомянули.

Полностью предполагая возможность такого ответвления, мы хотим рассмотреть как этимология обсуждаемого слова не влияла не форму *bütüγ*, а скорее *butü.* О слове *butüt* свидетельствует только единственная данная древнетюркского языка, таким образом, это неточное мнение существовало в тюркском языке, имеющем близкое отношение к чувашскому, отсюда создается впечатление, что значительная часть древних слов венгерского языка, заимствованная из тюркских языков. Кроме того, в наши дни, не возможно обнаружить слово *bütüt* в словаре современных тюркских языков. К тому же необходимо взять во внимание то обстоятельство, что с точки зрения семантики форма *bütüt* относительно удалена от формы *bütüy* и венгерского слова *butü*, последние два слова означают "конец, крайность, конец чего-нибудь", а первый имеет значение "окончание, выполнение".

8. В заключении можем, таким образом, констатировать, что венгерское слово ***bütű ~ bűtű ~ bütö ~ bütü ~ büt ~ bot*** произошло от древне-чувашского слова и что оно восходит к гипотетическому слову *bütuγ* – конец чего-нибудь, конец, устремленный к крайности. В фонетическом плане не только ответвление венгерского слова, начиная с формы *bütüγ* не создает проблемы, но его значение

совпадает со значением первого слова от древне-чувашского слова, так как оба означают «конец, конец чего-нибудь, крайность «, и что вторичные значения венгерского слова объяснялись этим первым значением. Данные словаря тюркских языков свидетельствуют полностью об этом ответвлении, существовании гипотетического слова *butil*.

Kozma

1.Слово *kozma [kozmå]* “Anbrand-пригрелый” является общеизвестным словом в литературном венгерском языке. В толковом словаре венгерского языка определяется его значение в следующем виде: 1.’zsír tartalmú ételnek, különösen tejnek és rántásnak az edényhez égett, kesernyés ízű, kellemetlen szagú, élvezhetetlen része – несъедобная часть жиросодержащей пищи, особенно блюда и пригарка молока с горьким вкусом, со жженым и неприятным запахом, образующаяся на стенах посуды; 2.(tájny.) a pipa falához égett bagó mocska – (диалект) остаток табака, сожженного внутри трубки. (A magyar nyelv értelmező szótára. VII, Budapest, 1959–1962, IV, 358)

Производные: kozmás 1. подрумяненное, жженное блюдо, которое подгорело из-за недосмотра и стало горьким и с неприятным запахом; 3. (иронический) влюбленный, жених, невеста < люди, вовлеченные в процесс помолвки; *kozmásodik* (étel) – “сжигать (пищу), подрумяниваться, подгореть” (Вышеназв. Труд. IV. 358) > *lekozmásit* – сжигать по недосмотру, сжигает; *kozmásodik* – “сжигает < слишком подрумяниваться, блюдо на дне посуды; жженый” (Указ труд., IV, 695); *megkozmásodik* < (étel) > “подрумяненная (пища) < подгоревшая на дне сосуда, имеющая неприятный вкус и запах” (Вышеназв. Труд IV, 1095).

2. Что касается слова *kozma,* то у нас есть следующие данные: источник XVII века: *Végy egy nehány tikmonyat… főzd meg a tejbe, megoltalmazd a kozmától* – возьми несколько яиц, свари их в молоке, но осторожно, “не прижигать” (Magyar Történelmi Tár-Венгерский исторический сборник, Budapest, 1881, p. 581), в этом случае слово *kozma* означает “Anbrand; das Angebrannte; Brand Geruch в den Speisen”; 1792: *Kozma*: *égetéstől, v. Füsttől való szag* – “сажа, запах от сожжения или дыма” (Baróti Szabó, Назв. Труд 124); 1865: *kozma, (koz – ma v. Koszma). Tulajdonkép azon koszféle folt az ételen, amely az által támad, ha a füst igen meglepi, vagy a tüzes edénytől megpörkölődik, mely esetben kellemetlen kesernyés ízt kap, ez szintén kozmának mondatik* – На самом деле, грязеобразное пятно в пище, которое появляется, если она

захвачена дымом, или охватывает кострюлю сильным огнем, впоследствии блюдо имеет горький вкус, который называется *kozma*-вкус жженый «(Czuczor-Fogarasi, Назв. Труд. III, 1038).

Производные: 1708: *kozmás* “adustus cibus” (Páriz Pápai. Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latinum, II, Dictionarium Hungarico-Latinum. Lőcse 1708, p. 124); 1767: *Kozmás étel* “*Adustus cibus, Adustum u fuum sapit, abgebrennte [abgebrannte] speise- (жженая пища, загоролым вкусом и дымным запахом)*” (Dictionarium Latino-Hungaricum..... *Collecfum, et a hoc corpus coactum á Francisco Páriz Pápai... Nunc vero... locupletatum intentione ac labore Pétri Bod(вынужденное чужое, в самом деле перед трудом напряженный зажиточный)* [II] – Официальный таможенный бюллетень, Dictionarium Hungarico-Latinum ... Novae huic Editioni nunc Primum folerfiá Typographi addita est Lingva Germanica. Cibinii 1767, p. 191); 1792:*Kozmás étel. Megkozmásíttani. Kozmásodni, v. Kozmásulni* – “блюдо жженое, подрумянивать, сжигать” (Szabó Baróti, op. Cit., p. 124.); 1838: *kozmás az étel, midőn a pörkölődés által kedvetlen ízt szagot nyer*-блюдо жженое из-за перегрева, имеющее неприятный вкус и запах. Диалект окружности Балатона (Magyar Tájszótár-Венгерский диалектологический словарь, Pest 1838, p. 118); 1865: *Kozmás. Mondjuk ételről, melyet a kozma megfogott, e miatt kellemetlen, kesernyés ízű* – подрумяненный; о блюде, которое было сожжено, впоследствии чего имело “неприятный и горький вкус”, *Kozmás kása, kaposzta* – каша жженая, капуста жженая; *Kozmásit, Az ételt kozmássá teszi* – подрумянивать, перегревать блюдо*; kozmásitás, kozmásitás*. *Kozmássá tevés* – поднятые, подрумяненное; *Kozmásodás. Kozmássá levés* – «действие прилипать, обжиг»; *kozmásodik* – прилипаться»; *Ėtelröl mondják, midön имеет tüzes edénytól megpörkölődve, vagy a füsttől lepve kellemetlen ízt kap* – говорить о блюдах, которые готовились в посуде на обильном огне и потому приобретали пригорклый вкус и запах гари» (Czuczor – Fogarasi, III. P. 1039).

3. Это слово в венгерских диалектах, главным образом, в форме *kozma* обладает упомянутыми значениями. Но есть единственное данное о том, что в районе Кишкуншага, где слово отличается морфологически и в смысловом значении от общеизвестной формы и значения *koszma* – «rossz tej- плохое молоко» (J. Szinnyei, I, p. 1199).

4. Несмотря на многочисленные попытки разночтения, до настоящего времени слово *kozma* относится к слою неизвестного происхождения в венгерском языке. Одно из первых дериваций находим в словаре Чучора и Я.Фогарачи, где цитированная фраза определяет значение слова *kozma* как “пятно грязи”, дополнено

следующим объяснением: *"Maga a jelentett dolog természete mutatja, hogy e szó eredetileg koszma a kosz gyöktől, t.i. az sz és z mint legközelebbi rokonok gyakorta fölcseréltetnek, különösen m előtt a keményebb sz lágyabb z-vé változik, mint csizma (a. M. Csiszma) szóban is.*—сама этимология слова указывает, что в самом начале это слово было *koszma [kosmá]* образованным от *kosz [kos]*, потому что ***sz*** и ***z*** как созвучные звуки и часто взаимозаменяют друг друга, главным образом, перед звуком ***m*** более твердый ***sz*** изменяется на более мягкий ***z***. Например, слово *csizma [cizmá]* встречается в разных формах, но исходной формой которой является *csiszma [cismá]"* (Назв. Труд, III, p. 1038.). Согласно этому толкованию слово *kozma* считается производной от слова *kosz* – piszok – "грязь", которая невозможна, по нашему мнению. Авторы словаря были правы, что древняя форма слова была бы *koszma [kosmá],* о чем свидетельствуют также данные диалектологии, но они не смогли доказать аргументированно истину этой констатации.

По предположению Буденца, этимологию данного слова можно приблизить к глаголу лапландского языка в форме *kvosmo, guosma,* который означает "aduri, anbrennen" (пригореть) (A Magyar-finnugor nyelvekbeli szóegyezések. Сходство венгерского и финно-угорских языков: NYK VI, p. 389).

Доводы Вамбери Армина, схожие с мнением Буденца, но они не доказывают этимологию слова *kozma*, которое сравнил с тюркским словом *kos* следующим образом: "*kosz* 'Schorf, Grind ~ тюркское *kos* сгорание, тлеющий, каленый уголь/ *köz* сгорание, обжиг, плавление, к которым относится венгерское слово *kozma* 'Brandgeruch in den Speisen"

Барци тоже искал этимологию данного слова в финно-угорском направлении, но относился более скептически, чем Буденц на финно-угорское происхождение слова и выражал свое мнение более осторожно, таким образом: "наверно, это слово – может быть финно-угорского происхождения. Например, лапландский *kuössmu* "пригореть". Однако, единственное далекое совпадение, не являющееся убедительным доказательством (цитированные слова не имели общего с венгерским обсуждаемым словом с ним родственным языком вогулов и остяков), кроме того, фонетическое сближение дает повод к критике и возражению ***(разрядка Мандоки И.-Пер.).*** Слово, скорее всего, его производное – [*š*], прилагательное *kozmas [kozmāš]* (Magyar szófejtő szótár-Венгерский этимологический словарь, Budapest, 1941, p. 174). По мнению Барци,

слово *kozma,* вероятно, отвлеченная (абстракная) форма от прилагательного *kozmás”*.

Этимология данного слова в новом историческом этимологическом словаре рассматривается неизвестным (TESz II, 599), который оспаривает невозможность этимологической связи с существительным *kosz*, также считает ошибочным его финно-угорское происхождение.

5.После этих предпосылок мы пытаемся дать новое этимологическое объяснение слову *kozma*. По нашему мнению, это венгерское слово восходит к тюркскому языку, вернее, к древнечувашскому языку. Мы можем сравнить его со следующими словами тюркских языков: осман. Тюрк. *Qasmaq ~ qazmaq* «ateşin çoklugundan kabin dibine yapisan yemek artiği- обильная часть пищи, которая из-за сильного огня прилипает ко дну посуды» (Atalay, 186—7, 190). Кроме этого, ранних фактов по этому поводу пока нет, тем не менее, можем процитировать, много данных по современным тюркским источникам: чуваш. *Xisma* –1. пленка (на топленом молоке), пригар, нагар; пригоревшая пленка; 2. сок дерева, стекающий после надреза коры (ЧувРСл., 1961, 518); пригарок (ЧувРСл., 1960, 307); башк. *Qaŭmag* – пенка ; 2. поскребки (наприм. Каши) (БашРСл., 1959, 329) ; казан татар. *Qasmaq* – посребки (напр. Каши); накипь, нагар (всякие остатки, прикипевшие, пригоревшие на стенах котла) 2. корка, корочка (ТатРСл., 1966, 238); was an den Kesselwanden nach dem Kochen sitzen bleibt – то, что остается после варки на стенках котла» (Radloff. II, 359) ; казак. *Qaspaq* – осадок на дне котла перекипевшего молока (КазРСл., 1954, 438) ; ногай. *Qaspaq* – гребень, кряж, возвышенность, склон 2. пригар (осадок на дне кастрюли или котла, образуюшийся при варке плова, каши (НогРСл., 1963, 153); кумык. *Qasnaq* – перхоть; 2.табачный осадок, приставший к стенкам мундштука, трубки ядовитый осадок табачного дыма; 3. осадок на стенках кухонной посуды (Кум РСл., 1969, 194; 146).

На основе цитированных данных из тюркских языков, первичное значение которых означает “пригоревший, обоженный, поджаренный, жженый и прилипший слой (пищи) на дне посуды предполагаем, что этимология венгерского слова *kozma* восходит к древнетюркскому, вернее, древнечувашскому слову *qasmay* то же. Исчезновение в конце заимственных слов (в данном случае в слове *qasmay*) звука *–y* считается совершенно нормальным явлением, которое отмечается в нескольких венгерских заимствованиях от древнетюркского или древнечувашского языков. Например, *csípa <; čapay, csúnya <čunay, dara <tariγ* (См. TESz – Исторический этимологический словарь

венгерского языка I. 536, 573, 593). Это явление состоит в вокализации от спиранта ***γ*** > на вокализацию ***u [w]*** и потом лабиальные суффиксы – дифтонги ***au*** непосредственно упрощаются – редукция на ***a*** (Bárczi, Magyar hangtörténet – Венгерская историческая фонология, p. 96); в конечном итоге, где-то в XIII веке изменился в а, в результате редукции и лабиализации (Barczi, Названный труд, p. 80).

В принципе, по исследуемой лексике предполагается, что слово берет свое начало не от древнечувашского слова *qasmay*, наоборот, от общеизвестного тюркского слова *qasmaq* звук *q,* стоящий в конце слова после заимствования в венгерский язык произошло явление спирантизации, т.е. перешел в свистящий звук. На первом слоге древнетюркских заимствовании венгерского слова звук **a** из древнетюрского языка превращается в звук **o** под действием лабиализации. Это изменение происходило также в других венгерских словах тюркского происхождения: наприм., *boszorkány* < *basïrqan, oroszlán* < *arïslan, bojtorján* < *baltirğan* и т.д. (Barczi, Названный труд., pp. 55-7, – 76). На последнем этапе фонетического развития, звук ***sz***, который встречается в середине слова озвончился (произошел процесс соноризации) и изменился на ***z,*** которому благоприятствовал также звук **m,** который следует за ним. Тенденция к озвончению наблюдается в период всего фонетического становления венгерского языка, но однако не стало закономерным явлением. Именно тем объясняется существовавшая форма слово *koszma [kosmá]* в Кишкуншагском диалекте венгерского языка. Таким образом, предполагаем развитие слова *kozma* следующим способом: древнетюркский язык *qasmaq* > древнечувашский *qasmay* > древневенгерский *kászmáy* > *kásmáu* > *kaszmá* > средневековый венгерский *kaszma* > *kászmá* > *koszmá* >~ *kozma.*

6. Следующие слова тюркского языка имеют морфологические и семантические связи с тюркским словом *qasmaq* ~ *qaspaq* ~ *qasnaq* « – прилипший, жженый слой ко дну посуды, подрумяненный; уйгур. *Qas* – кора, кожура; мамлюко-кыпчакский-МК. *Qasï* – загон для скота, связанный из прутьев; уйгур. *Qasiy* – нижняя часть живота, пах «; мамлюко-кыпчакский-МК. *Qasïy* – внутреняя сторона щеки, челюсть; уйгур. *Qasïq*- кора, кожура; мамлюко-кыпчакский-МК. *Qasuq*–кора дерева, мех, бурдюк, турсук из конской шкуры (Древнетюркский словарь. С. 430-1); чуваш. *Xïsa*- покатость, пологи; 2. выступ; 3. край (напр. Лавки); 4. низ, сруб под печкой; 5. лобок (ЧувРСл., 1961, 518); *χïs*-лобок; башкир. *Qaŭa*-1.крайняя плоть; 2. мошонка (БашРСл., 1958, 329); осман. Тур. *Kasïk*-'groin' – крестовый свод» (Hony, 187); *kasnak* – rim of hoop (of tambourine, sieve); embroidery-frame; embroidery any

contrivance for stretching tight; pulley; drum of a cupola – оправа обруча (бубена, решета), рама для вышивки; любое приспособление для вытягивания напряженной вышивки; “барабан купола” (Hony, 187-8); *kasnak* “Davulum iki yanindaki derileri birbirine bagliyan üstüvane biçimindeki ağač tabaka (Čukurova) – деревянная цилиндрическая рама, соединяющая кожу бубена с двух сторон; 2.Elek ve kalbur kenarian, tahtadan (Avsar «Ankara») – деревянная рама сита и решета; 3. Degirmenlerde taşlarin mahfazasi (Avsar «Ankara») – защитная обшивка, обертка мельничных жерновов; 5.Davul, zuma, zilli maşa, bağlama gibi çalgilarin refakatinde oynanan bir halk oyunu (Bergama ve köyleri); “популярный танец-игра в сопровождении струнных инструментов и барабана, лиры, свистульки с колокольчиками” (Anadilden Derlemeler II [1952], p. 84); *kasim* – oda süprüntüsü (Kütahya) – сор из комнаты; *kasin* – “sellerin getirdiği kum ve mil (Kütahya; Anafarta, Saricali, Čanakkale ”; Müstecep «Samsun «; Eskisehir; Nallihan “Ankara”) – песок и грязь, принесенные паводком; *kasunk*- derelerin getirdiği mil (Kurşunlu, Saraycik “Čanakkale”) – нанос, наплыв ручья; *kaskam* – taş haline gelmiş killi toprak (Zigan köyü Torul-Gümüşane); “глинистая почва, крепкая и застывшая” [Türkiyede Halk Agzindan Söz Derleme Dergisi II. Istanbul, 194l], p. 844); бараба. Таранчи. *Qasmaq* – “чесь рыбы – die Fischschuppe” (Radloff. II, 359); азерб. *Ġasnay* – затвердение, твердый слой корки, образующийся после поливки; *ġasay* (Salyan) ~ *ġasnaχ* (Tovuz, Šamχor, Gazaχ, Kirovabad) “araba täkärindä dändänälärlä şinin arasïndakï ayaj hissä – деревянная часть обода-колесной ковки тележки между спицами и ободом (оковкой или оплеткой)”; *gasmaχ,* (Gazaχ) сборки, складки (на платье) (Azarbayjan dilinin dialektoloži lüyäti, Bakï 1964, p.121); туркмен. *Ġasïn*- “l.yïğïrt –складка, сгиб, морщинистый; äpin, äplem (geyimde); складывать, сминать (платье)”; *gasïq (gasïq)* – garniŋ aşaq ategi – нижний слой снега; *gasŋaq* –1.железная оковка-обруч колесного косяка тележки (обод); 2. *gat gat kir* – грязь пластинчатая (Türkmen diliniŋ sözlügi. Aşgabat 1962, p. 154.); ногай. *Gasnaq* – деревянный обруч (у сита) (НогайРСл.,1963, 153).

7. Принимая во внимание перечисленные данные, предполагаем, что слова ***qasmaq, qasnaq, qasïq, qasuq, qasoy, qasïy, qasï, qasu, qas*** и т.д. – производные от гипотетического глагола *qas,* который означает «наложить: накладываться, нагружать, прилипать к чему-то, осаждаться, отстаиваться, приклеиваться на чем-нибудь, сжигать; образовывать на дне чего-нибудь, быть на краю чего-нибудь, охватывать, обнимать, окружать что-нибудь. Глагол, имеющий подобные, схожие значения существует также в современном туркменском языке: *gas(<gas)* – закладывать складки (при шитье)

(ТуркмРСл., 1968, 162); “gasïn gasïn edip tikmek, äpin tikmek - складывать, делать сборку одну на другую” (Türkmen diliniŋ sözligi, p. 154). Слова, которые мы перечислили, производные, образованные при помощи суффиксов, которые образовываются от дибербал: ***ï ~ -u; q ~ y; -m; - m; maq; naq*** и т.д. (Относительно для суффиксов a képzésmódra Von Gabain, AlttürkGr. 62 [§ 57], 73 [§ 120, 124], 79 [§ 147]). На основании данных древнетюркских языковых памятников и словарей современных тюркских языков, можем предположить, что исходная форма слова есть глагол ***qa,*** обозначающий “покрывать, прилипать, приклеивать, образовывать (нижнюю или верхнюю) поверхность чего-нибудь и т.д.” От него происходит глагол * *qas,* который существует во многих тюркских языках. Кроме того, встречается общеизвестная лексика в производные тюркских языках, такие, как *qap-befed-* прикрывать, накрывать, устилать, укрывать; *qaz – ’kapar*-почесывать, соскабливать, рассчесывать; *gašï* – ’vakar-скрести, соскавливать, чесать; *qaymaq* – tejföl- крем « и многие др. общекоренные слова тюркских языков. Однако, здесь разъяснение этой проблемы увело бы слишком далеко от нашей темы, которой пришлось бы посвящать отдельное исследование.

9. В свое время Вамбери Армин этимологию венгерского слова *qasmaq* сопоставлял с чагатайским словом, означающим «оскреб остатков пищи, соскребленные со дна кастрюли». Он и сопоставляет это слово, например, с глаголами *gašï* – “vakar-’скрести, соскабливать, оттирать, натирать”, *qaz* – “kitöröl, ás, bevés – вытирать, рыть, закопать, вычеркнуть, углубляться, вырезать” (A török-tatár nyelvek etymologiai szótára. NYK XIII, p. 282), хотя и это сопоставление поверхностное и все-таки оно было близко к правде. Но Вамбери не довел свою идею до конца, объяснив этимологию данного слова следующим путем: древнетюркский *qasmaq* ~ древнечувашский *qasmay* > венгерский *kozma.*

Из вышеизложенного видно, что Вамбери правильно сравнивал этимологию венгерского слова с тюркской лексикой *qasmaq,* прежде всего с глаголом *qašï-* почесывать, соскабливать, расчесывать. Он в такой же семантической форме встречается и в монгольском языке. Действительно, в монгольском языке существует слово, близкое по значению с венгерским словом *kozma,* производным от глагола *qašï-* почесывать, соскабливать, расчесывать. Например, в литературном монгольском языке: *qusu* – “rachler, ratisser, nettoyer les fibres de la peau-счесывать, баранить, очищать волокна кожи” (Kowalevski II, 902b); калмык. *Xusχ* – “abschaben, ab kratzen” (Ramstedt, 199); халха.*χusaχ* – скоблить, соскабливать, очищать скоблением, скрести

(Лувсандэндэв, 1957, 568) Исходя из этого при помощи дивербального суффикса ***–m*** образовались (Подробно См.: Poppe, Grammar of Written Mongolian 47-8 [§ 164]; Szabó Teréz Mária. A kalmük szóképzés – 45 [§ 109]) следующие производные: на калмыцком языке: *gusum (yusum)* – пригарина (Позднеев Калмыцко-русский словарь. С.101), калмык. *Xism* – “Brandspane, Brand Geruch” (Ramstedt, 199 b); халха *χusam* – пригорелая корка на дне котла при кипячении молока; накипь (Лувсандэндэв, 568).

Перевод сделан к.и.н. Б. Хинаятом

ҚҰМАН-ҚЫПШАҚТАРДЫҢ УЛАШ ТАЙПАСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТҮРКІЛЕРМЕН БАЙЛАНЫСЫ[1]

Бірінен соң біріне ұласқан халықтар миграциясы дәуірінде бірқатар Ішкі Азиялық[2] салт атты көшпелі халықтар шығыстағы Атажұртынан қопарыла көшіп, бірте-бірте батысқа қарай ойысты. Бірнеше мың жылға жалғасқан, бірде орасан үлкен толқын тудырған, бірде көптеген халықты қатарынан қамтыған халықтардың жойқын миграциясы Еуразияның аридтік (қуаң) зонасының батыс шебі – Карпат қойнауы мен Дунай бойының төменгі жазығына дейінгі аралықты қамтыған.

Алайда, көшпелі жұрттың барлығы да бұл қияметті ұзақ жолды басып өтті дей алмаймыз. Олардың арасынан көптеген тайпа өз атақоныс-мекенінен сәл ғана жылжыды. Миграцияның басталар тұсында қолайлы мекенге кез келсе, сол аумақта-ақ көшпелі мемлекетін құруға әрекеттенді. Әр түрлі тектен таралған, тіптен тілі де ұқсамайтын көптеген тайпалық одақтан құрылған көшпелі империяларға жиі өзгеріс пен тұрақсыздық тән. Мұндай одақтар бір күшті билеуші арқасында мүлдем беймәлім түрде, елеусіз дүниеге енеді де, күтпеген жерден күшейіп, билігі мен өктемдігін мейлінше ұлғайтуға тырысады. Сонан кейін адамның жаны мен қанын құрбан етіп, бірнеше ғасыр бойы гүлденіп тұрады да, ақырында кенет немесе баяу үдеумен қауқарынан айырыла, күйреп тынады. Бір одақтастықтың осылайша бытыраған тайпаларының орнын шығыстан жаңадан келген басқа бір тайпа басады: оны өз тайпалық одағына сіңіреді немесе жайылымы мен қонысын тартып алып, өздерін батысқа қарай ығыстырып қуады. Осылайша, кезінде үлкен империяларға тоғысқан көшпелілердің тайпалық одағының бірқатар жекеленген тайпалары мен рулары өзінің ту бастағы мекенденген аумағынан мүлдем алысқа, мекеніне айналған байтақ қуаң даланың ең соңғы шебіне дейін қоныс аударуға тура келді.

Көшпелілердің батысқа қарай бет алған кейбір тобы жекедара тайпа, жұрт ретінде емес, керісінше бір халықтың ядросын (мәйегін) құраған ең үлкен және ең әлеуетті тайпа әу бастан бірге қозғалып,

---

[1]*Аударма түпнұсқасы: A Hantos-széki kunok (With a German summary // Székesfehérvár Évszázadái 2. Középkor. (Секешфехервар дәуірлері 2. Орта ғасыр). – Székesfehérvár, 1972. – P.73–82.- Ауд.*

[2]*Батыстық тарихнамада Еуразияның Хинган тауларынан басталып, Карпат қойнауына дейін созылған қуаң арид зонасын шартты түрде Inner Asia - «Ішкі Азия» деген жағрафиялық-мәдени аймаққа топтастырады. Бұл идеяның алғашқы ғылыми тұжырымын ұсынған американдық мадияр текті алтаист-ғалым Денис Синор.– Ауд.*

батысқа қарай көшу, жылысу жолын бірге (ынтымақта) өткізеді. Бір сәт толастамайтын шабыс пен тартыс барысында олар азды-көпті руынан, мүмкін бірлі-екілі тайпасынан айырылады. Бірақ, оның есесіне басқа халықтың үлкенді-кішілі бөлігін өзінің құрамына ілестіріп, қосып алады. Осылайша, олар күшпен жаулаған немесе өздігінен ілескен жаулаушы тайпалық одақтың құрамына еніп, толығымен сіңісіп кетеді. Дегенмен, бір кездері өздерінің шығу тегі туралы мәлімет беретін тайпа мен ру аттарын ұзақ уақыт бойы жадында сақтайды. Жаулап алу арқылы бірте-бірте күшейе түскен көшпелілер ұлысы шығыстағы көршілерінің оқтын-оқтын тұтқиыл шабуылына қарсы тұрып қана қоймай батысқа қарай қанат жайып ұлғая түседі.

Бұл ұлғаю, қанат жаюдың өзі-ақ ары қарайғы олардың шекара шебін анықтайды: көшіп-қонып жүрген салт атты, мал өсіруші көшпелілер үшін ендігі кезекте батыс өңірде тек **Карпат қойнауы** ғана қолайлы қоныс мекен деп танылды. Онан әріге, батысқа қарай олжа табу мақсатында жорық жасау ниеті тым аз болды. Осылайша, халықтар миграциясының көптеген дәуірінде көшпелілер қолайлы қоныс ретінде Карпат қойнауын таңдады. Дәл осында бірнеше ғасырға жалғасқан, ұзақ та, қияметті миграциялық жорықтың аяқталар тұсында өздерінің ұлысын, дәлірек айтсақ, мемлекеттілігін дүниеге әкелді. Олардың қатарында **скифтер, сарматтар, кейінгі Атилла (Еділ) патшаның ғұндары**, онан кейінгі Баян хаған бастаған **аварлар,** ақыр соңында осы жерге біржолата қоныс тепкен **мадиярлар** бар.

Арпад Патша бастаған мадиярлардың Карпат қойнауына ауа көшіп қоныстануымен көшпелі жұрттардың бұл өңірге бағытталған миграциясы толыстаған жоқ. Мадиярлардан соң іле-шала бұл үрдісті Леведиядағы (мадияр тілінде-Етелкөз) қоныс-мекенінен Мажарстанға, бір бөлігі Балқанға жеткен **печенектер** жалғастырды. Онан кейінгі лекті (Карпат қойнауына) азғана топпен жеткен **уздар (оғыздар),** кейін **бөсермендер (мұсылмандар)** мен **кализдар** миграцияны жалғастырды. Ең ақырында Ішкі Азиядан шығып, Қара теңіздің теріскей жағалауындағы қуаң даланы басып өтіп, Карпатқа дейін келіп жеткен ***құмандар*** бұл өңірге қоныстанған халықтардың ең соңғы толқыны болды. Бақташылықпен шұғылданатын атты көшпелілер – **құмандар мемлекетінің** батыс шекарасы XIII ғасырдың басында Дунайдың төменгі ағысына дейін жетті. Осы тұста шығыстан қауіп төндіріп келе жатқан жаулаушыларға қарсы тұруға қауқарсыз, олардың тегеуірініне төтеп бере алмайтынын сезген құмандардың бір бөлігі Мажарстан елінен сауға табады.

Құман тайпалары мен дәйекті түрде жаңара түскен тайпалық одағының тарихын қазірге дейін (*мақала 1976 ж. жарық көрген – Х.Б.*)

толығымен саралап үлгерген жоқ. Көне тарихнамалық жазбалар аз болғандықтан құман жұртының негізгі арқауын құраған тайпалардың шығу тегі, қоныс-аудару мәселелерінде тек болжамдар ғана бар. Жеңіске жеткен шайқастары мен жорықтары барысында олар бірқатар бөгде тайпаларды өзіне қосып алды. Бірақ, жеңіліске ұшыраған кездерде олардың құрамынан үлкенді-кішілі тобы бөлініп қала берді. Сондықтан ежелгі дереккөздер өзгерістер мен құбылыстарды дәлме-дәл баяндап бере алмайды.

Кейбір араб дереккөздері бойынша **құман тайпалық одағы** тоғыз, басқа бір жазбаларды он бір, тіптен он төрт тайпадан құралғандығы туралы айтылады. Ал отандық (мадияр – Х.Б.) дереккөздері құмандардың жеті тайпасы туралы баяндайды. Бірақ, бұл мәліметтерді саралап, сын тезінен өткізбестен сол қалпында қабылдауға жарамайды. Аталған сандар көне және қазіргі халықтарда бірдей бақ, құт әкелетін сиқырлы сан деп есептеледі. Біршама көп тайпалардың одағынан құралған олар өздерін үнемі жеті, тоғыз немесе он бір тайпадан тұратындығын әспеттейді. Бұл, Карпатқа қоныс тепкен мадиярлар тайпаларына байланысты да байқалады. Дәстүр бойынша мадияр тайпалық одағын жеті тайпа құрайды. Сондықтан да бір-бірінен шығу тегі мүлде бөлек Күрт және Диармат тайпаларын Константин Перпирогенитос (Богородный) жазбаларында ортақ атпен беруге мәжбүр. Дәл солай мадиярлар келіп қосылған түрік тілді **кабарлар**дын үш рудан құралатын жұртын мадиярлардың сегізінші тайпасы ретінде атайды. Оның себебін сиқырлы жеті санының киесіне қалмау деп түсінеді.

Жоғарыда айтылғандай, латын тілінде жазылған отандық құжаттар – шығыстық жазбаларға қарама-қайшы, яғни Мажарстанға қоныстанған *құмандардың жеті тайпасы* туралы баяндайды. Бірақ, жетеуінің атын бірдей тізбелей алмайды. Бар болғаны, бұл деректерден құмандардың төрт тайпасының ғана атын кездестіреміз: ***Борчул, Олаш, Чортан, Коор*** немесе ***Коол.*** Басқа тайпа аттары туралы жазба құжаттар ешқандай мәлімет бермейді. Сонда басқа тайпалардың аты қалай және мажарстандық құмандар шынымен жеті тайпадан ғана тұрды ма? Мадияр тіліндегі көне жазба құжаттар бұл сауалға әзірше жауап бере алмайды. Оған бола көне жәдігер құжаттарды жазушыларды кінәләй алмаймыз. Себебі, жазбаларда аты шулы, даулы істерге араластығы бар тайпалардың аты аталады дегенмен дауласушы, жауласушы жақтың құжаттары толығымен бізге жетті деп айту қиын. Егер бұл мәселеде бізге бір нәрсе жәрдем етсе, ол – құмандар тұратын аймақтағы жер-су атаулары мен адам есімдері, фамилиялары. Халық, тайпа, ру атаулары, әсіресе, түркі тектестер

арасында көбіне жер атауларында сақталып қалатыны баршаға аян. Үлкен аймақ немесе белгілі кішкене өңірге ат беруде ең оңайы – сол жерді иемденген, мекендеген тайпа мен ру атауын беру. Мадиярлардың қазіргі қонысындағы жер-су атауларынан ондағы алғаш халықтың арқауын құраған тайпалардың атауын байқаймыз. Айталық, Каполнаш**ниек**, Бел**медиер**, Фузеш**дьюрмат**, Тиса**күрт**, Дьөндьөш**тариан**, Буда**иенө**, Самош**кер**, Дуна**кеси** және т.б. Бұл атаулар аталған тайпалардың бір кездегі қонысы немесе олардың қай жаққа, қалай бытырап, тарап кеткені туралы хабар береді.

Дәл солайша, құман тайпаларының атаулары, мекен-қонысы туралы толығырақ мәліметті жазба жәдігерлер, құжаттық материал, және құмандар мекендейтін аумақтағы жер-су аттарының көмегіне сүйене отырып анықтай аламыз. Бірақ, Құманиялық[1] жер-су атаулары арасынан тек мына жағдайда ғана тайпа мен рулардың шығу тегі туралы егер олар Мажарстан аумағына қоныстанар алдындағы мәліметтерде кездессе немесе құмандармен көнеде байланыста болған жағдайда ғана сөз қозғай аламыз. Бәлкім, құмандардан кейін келген түркі тайпаларының атауынан (мүмкін қыпшақ текті) алынған жер-су аттарын құман текті делінуі мүмкін. Құмания өңірінен мұндайлардың бірқатарын кездестіре аламыз. Мысалы, *Үлкен Құмания* (түпнұсқа тілде Надькуншаг Х.Б.) өңірінде құман текті ру, тайпа атауын алған Карцагтағы *Салгор (қазіргі атауы Задор), Токсаба, Конгрулу,* Кунмадараштағы *Жалайир,* Кишуйсаллаш шекарасындағы *Байандор, Печене,* ал Кіші Құманиядағы *Төртел, Тазлар, Бодоглар* және т.б.

Бұл мақала аты аталғандар туралы емес, керісінше жазба деректерде сөз болған, дәлірек атап айтсақ Үлкен Құманиялық Олаш тайпасы туралы әңгіме қозғаймыз. Бұл тайпаның аты алғаш рет 1328-жылғы (1328 – 1329 :. «… Demeterius… ludex Cumanorum genere Olass…”) мадияр құжат хаттарында, кейін 1344 жылғы (1344: «… capitaneus Comanorum generacionis Olas…») жазбада ұшырасады. Шын мәнінде Олаш құмандардың көне тайпасына ұқсайды. Бұл туралы XII ғасыр басындағы орыс жылнамаларында өте жиі сөз болады: Мысалы, 1103-жылы *Улаш,* 1184 жылғы жылнамада *Улашевичи* (Улаш ұлдары, Ұлаш тайпасының ұлдары) түрінде аталады. Бұл атаудың түпнұсқа формасы Улаш сөзінің алғашқы мағынасы «ұласу, бірігу, одаққа топтасу» деген мағынаны білдіреді және түркі тілдерінде де осыған ұқсас мағына береді.

---

[1] *Қазіргі Мажарстан (Венгрия) аумағының негізінен алғанда Тиса мен Дунай дариясы арасындағы тарихи мәдени-георграфиялық аймақ Куншаг (Cotania, Cutania) Құмания деп аталады. Азғантай ол аумақ Кіші және Үлкен Құманияға бөлінеді. (Түпнұсқа тілде Кишкуншаг және Надькуншаг) –Ауд.*

XIII ғ. екінші жартысында түркі және моңғол жұрттарының шығу тегі туралы аңыз, шежіре туралы жазған парсының әйгілі жылнамашысы әрі дәрігер Рашид-әд-дин еңбектерінен көп мәліметтерге қанық боламыз. Оның еңбектеріндегі түркілерге қатысты бөлігінде *Салгур* тайпасынан тараған Улаш бек туралы баяндалады. Ол – Оғыз хағанның шөбересі Див-Иавгу хан әскербасшыларының бірі.

XVII ғ. екінші жартысында түркімендердің шығу тегі, шежіресі туралы жазған еңбегінде Әбілғазы Баһадүр (Хиуа әміршісі) хан бұл айтылған атауларды дәлме-дәл, бірақ сәл ғана құбылтып келтіреді. Ол Диб Бакуй хан әскерінің басы, *Салур* (бұл Салгур атауының түркіменше варианты) тайпасынан шыққан Улаш бек деп келтіреді. Сондай-ақ, түркімен, Анадолы түріктері мен әзірбайжандарға ортақ қаһармандық дастаны – «Деде Қорқытта» Улаш пен Салур атауы бірге аталады.

Тарихқа сүйенсек, **оғыздар** – б.з.д. 209–174 жылдар аралығында салтанат құрған Оғыз хан құрған Ішкі Азияның кең байтақ аумағында әрлі-берлі ойқастап жүрген, көшпелі түркі тайпаларының бас қосып бірігуінен пайда болған жұрттардың мұрагері еді. Оғыздардың атақты қолбасшысы Салур Қазан ханның әкесі Улаш хан еді (сөз арасында айта кетер жайт, эпос бойынша Салур Қазан ханның қайын атасы Байандор хан. Мажарстандағы Кишуйсаллаш шекарасында Байандор атты мекен бар. (*Ескертпе Мандоки Қоңырдікі – Б.Х.*)

Бұл дәстүрлерде, генезистік аңыз-әпсаналарда және қаһармандық дастандарда көне тайпа атауы ретінде барлығы, персонофикациялана (тұлғалана) отырып, тарихи бейнелер (образдар) біздің заманымыздың адамдарына түсті. Мұндағы әке-бала-немере және басқадай түрде аталған ежелгі тайпа, ру атаулары осылайша ауыздан-ауызға беріле отырып ғасырлар бойы өз жүлгесін үзбестен санаттан да, санадан да өшірмей әспеттеп келді

Сондықтан да, бұл аңыздар мен тарихи баянды ештеңеге тұрмайтын, қарабайыр ертегі ретінде емес, керісінше тарихи дереккөзі бола алатындығын тарихи бастаухаттар және ономастикалық зерттеулер растай түседі. Айталық, XIV- XVIII ғғ. Кіші Азиядағы Тарсус өңірінде өмір сүрген түркімендердің жетекші бір тайпасы Улаш аталады. Бұл тайпа туралы 1469 жылғы хатқа түскен дерек бойынша Салур руы 10, Байандур руы 41 атадан құралатындығы туралы мәліметпен қоса олардың атаулары тізбеленеді. Бұлар Венгрияның Үлкен Құмания өңіріндегі *Улаш, Задор, Байандор* атауымен сабақтастығын байқатады. Немесе XIV ғ. Кіші Азиялық *Чукур – Оба* өңірін жаулап алған Үш-Ок (үш оқ, үш жебе) атты түркімен тайпалық одағының бір тайпасы Улаш екендігі көп мәселені

аңғартып тұрғандай. Тіптен, Улаштарды алеппелік түркімендер арасынан да кездестіреміз: **Бегділі** тайпасының бір руының атауы Улаш, Дүлқадыр тайпасының құрамында Улаш та, Печенек руы да бар. (Мұндағы соңғысы тағы да үлкен Құманияда кездесетін атау: Кишуйсаллаш қаласының жиегінде Девавания күре жолынан батысқа қарай Мариалапош және Мариалака арасындағы аумақ Печене немесе Печене аралы деп аталады).

Улаш атауы Түркияда ауыл (көй) атауы ретінде де ұшырасады. Бұрынырақта, тіптен ежелде Тракия мен Дрина (Дрипополи) аймағын мекендеген түріктердің бір бекетін (деревнясын) 1488 ж, дәлірек айтсақ 1540 ж. Улашлар деп атаған екен (Бір кездегі бұл тарихи атау бүгінде басқаша аталады).

Бірақ, Түркияда Улаш деп аталатын бірқатар көйлерді (ауылдарды) кездестіреміз. Бұрындар олардың атауы онан да көп болуы мүмкін, бірақ олардың қазіргі атауы біршама өзгеріске ұшыраған. Ондай тұпнұсқасын сақтағандар арасында, Ичел, Анкара, Родосто (Текірдағ), Тоқат, Муғла, Артвин уалаяттарында бір-бір, Мардсен уалаятында үшеуі, тіптен Cuвас уалаятында бір ауданның әкімшілік орталығы Улаш деп аталады. Ал, Улашлы (лы, лі түрік тіліндегі жер-су атауларында жиі кездесетін суффикс) түріндегі ауыл атаулары өте көп деуге болады. Айталық, Қожаелі, Невшехир, Мардин, Газиантеп, Сиирт уалаяттарында ұшырасады. Улашлар аталатын ауыл екеу ғана – Болу және Күтахиа аймағында мұндай бір-бір атаулар бар.

Улаш атауына ұқсас тарихи жәдігерлерде де, әпсаналарда, шежірелік аңыз-әпсаналарда, батырлар жырында *Салғур* немесе *Салур* деген атпен мәлім. Кіші Азияда Салур атты он жеті ауылды кездестіреміз: Анталияда үшеу, Кония, Маниса, Токатта екі-екі, Болу, Испарта, Чорум, Кайсері, Чанкири, Самсун, Иозғат, Ерзінжан уалаяттарында Улаш аталатын бір-бір ауыл бар. Ал түркімендерде ең үлкен тайпасы, әрі кілем тоқумен және сұлу да сымбатты ат өсірумен атағы шыққан Салор тайпасы бар. Қырым татарларының бір тайпасының аты да Салғур. Оның айқын дәлелі Қырым түбіндегі жер-су атаулары. (Бұл атаудың Салур немесе Салор делінуі атаудың түрік диалектикалық варианттары). Салгур тайпасынан делінетіндер Мажарстандық құмандар арасынан да ұшырасады және Улаштар тәрізді қазіргі Надькуншаг (Үлкен Құмания) жерінде орналасқан: Карцаг қаласына жақын жердегі *Задор* атауы (бұрындар көне варианты Загор, немесе Залгор түрінде ұшырасады) көнеде *Салғур* атауынан пайда болған. Құман тайпалар одағының ішіндегі Улаш және Салғур тайпаларын Кіші Азиялық түркімендердегідей өзара бір-біріне тығыз туыстық сабақтастық байланыстырады,

сондықтан да Надькуншаг (Үлкен Құмания) өңіріне бір-біріне жақын орналасқан болуы ықтимал.

Олар шамасы құмандардан Орта Азияда қыпшақ (құман) – уз (оғыз) соғысы кезінде айырылысқан «кейін кіші Азияға көшіп кеткен Улаш тайпасының мұрагерлерінің көп ізін Түркия жерінен табамыз. Олардың кейінгі ұрпақтары бүгінде де бір кездегі құман қауымының дәстүрін, туыстығын, халықтың өнер мәдениетінің бірқанша элементін сақтап қалған. Бұл туралы Барток Бела халық әндерін жинақтау мақсатымен Түркиядағы зерттеу сапары кезінде 1936 жылдың қараша айында Улаш тайпасының құрамына енетін иүрүктүріктер арасынан мадияр халық әндерінің кейбір үлгілеріне ұқсас түрік музыкалық фольклорының үлгілерін хатқа түсірген. Ары қарай Барток Беланың өзін сөйлетсек: «Қай жерде де бізге үлкен ізгі құрмет көрсеткендігін зор тебіреніспен еске аламыз. Оңтүстік Анатолияда, Сирия шекарасына жақын өңірде Иүрүктердің қыстауы орналасқан. Иүруктер – көшпелі түрік тайпасы. Қыста оңтүстікте жазық делінетін таулы-дөңес өңірді қыстаса, жазда Таурус биік тауларына қарай көшеді. Мұндай аса көне тіршілік формасын сақтап, бүгінге жалғастырып отырған адамдар музыкадағы көнелікті де тамаша сақтаған деуге болады. Сондықтан да, алғашқы түрік халық әндерін жинақтауға осы өңір таңдалып алынды… Адана қаласы тірек нүктесі болды. Онда алғашқы екі күнді өткізіп, жемісті нәтижеге көп жеткіздік.

Алғашқы жоспарымыз бойынша сапардың төртінші күні Аданадан 80 шақырымдағы Османие атты үлкен ауылға жеттік. Османие мен оған көршілес бірнеше ауылдың тұрғындары осыдан 70 жыл бұрын қандай бір себеппен мәжбүрлі түрде қоныс аударған «Улаш» атты тайпаның өкілдері екен.

Түстен кейін Османиеге келген біз сағат төрттер шамасында бір шаруаның ауласынан бірақ шықтық. Өз басым қатты қуандым. Ақыр соңында армандаған мәлімет берушіні тапқандай болдым, әрі сол мәдениетті сақтап отырған шаруаның үйіне бас сұққаныма қуандым! Отағасы 70 жасар Әли Бәкір.

Отағасы 70 жасар Әли Бәкіроғлы Бәкір аса қонақжайлылықпен қарсы алды. Оның жас шамасын сұрағанымызда, ол тәкаппарлықпен тісі жоқ болса да, нені де болса шайнайтындығын, 70 жасар болса да тау мен таста қоянша жортатындығын мақтана жеткізді. Ол кеменге деп аталатын көлемі скрипкадай, бірақ контрабас тәрізді ұстап ойнайтын шекті аспапты меңгерген . Аспаптың құлақ күйі де скрипка тәрізді тек «е» ішегін «d» - ге көктеу қажет. Қария ешбір қысылып-қымтырылмастан өзінің кішкентай ауласында саз аспабын заулатып

ойнай жөнелді. Бейнебір көне заман тұңғиығында соғыс, шайқас туралы күй шерткендей…

Мен өз құлағыма өзім сенбедім: бейнебір мадиярдың көне әуенінің бір варианты тәрізді. Қуанышқа кенелген мен Бекір ақсақалдың әні мен күйін таспаға түсіріп алдым… (Барток мұнан кейін мәлімет берушінің Улаш тайпасынан екендігін айтты да, мадияр халық әніне ұқсас сазды ойнады. Мен оның құмандардың ауылы туралы жырланатын Саллокөз өңіріндегі Хонтрузешдьиарматтық халық әніне ұқсатқандығын айттым – *Мандоки Қоңыр ескертпесі – Х.Б.*)

…Күн еңкейген соң ісімізді аяқтауға тура келді. Қарияның отбасындағылар да кешкі асын ішуі керек. Әрі бұл кезде Рамазан айы еді. Күннің атысынан батқанға дейін бір ай бойы ішу, жеуден бас тартатын нағыз діндарға «Құранның» әсем шешен тілімен айтқанда қара жіп ақ жіптен айырылмайтындай қараңғылық түскенде ауыз ашуға болады. Бұл өңірдің тұрғындары аса діндар, кердендеген мырзалар да ораза тұтады…

Бекір ақсақалдан естіген екінші әуенім – тағы да мадияр әніне ұқсас екендігі мені қайран қалдырды. Әуен еркектер бөлмесінен шықты, оған әйелдерге кіруіне болмайды. Кейінірек ақсақалдың ұлы және онда жиналған жандар бір-бірлеп ән шырқады. Жаным сүйетін іспен айналысып, олардың ән әуенін жинап, мен бұл кешті ерекше ләззатпен өткіздім…

Келесі күні…. Жуық маңдағы ауыл – Чардакқа арбамен жөнелдік. Ондағылар Бекірдің әуенін білетін болып шықты. Бұл мен үшін маңызы зор мәлімет болды. Себебі, бұл әуендер кездейсоқ сақталған сиректік емес, керісінше осы өңірде кең таралғандығы белгілі болды… Ғылыми тұрғыдан аса құнды, әрі мәнді нәтижеге қол жеткізгендеймін.

Сапарымның тағы бір олжасы – өзім жүріп өткен 80 км шарадағы аумақта белгілі бір сипаттағы ерекше ән әуенін таптым. Жинақтаған 90-дай әннің 20-сы көне әуен түріне жатады. Бұл ән әуенінің құрылымы мадиярдың көне әуендерімен туыстас екендігі байқалады, яғни әуеннің бәсең құрылымымен ұқсас. Немесе әуен жоғарғы дыбыспен басталып, бірте-бірте бәсендей отырып, ән аяқталар тұста төмендей береді.

Ал, қалған 70 әуен бірегей емес, әр түрлі сипатта. Араларында мадиярлардың әуеніне ұқсас «өзгермелі нүктелі» деп атап кеткен ритм де кездеседі… Анкарада болған кезімді 13 жасар қызметші қыздан жазып алған 6 әуеннің екеуі мадиярлардың «он бірінші ритм» аталатын ырғағына өте жақын екендігін байқадым…

Бүгінгі Түркия жері қазіргі Германия аумағынан екі есе үлкен. Мұндай үлкен аумақтан жиналған 90 әуенді негізге ала отырып, қорытынды шығару үстірт болатындығы белгілі. Бірақ, бұл қол жеткізген азғана олжамыздың 20 пайызы мадиярдың көне деректерімен шендестіруге жетерліктей. Бұл дегеніміз, болашақта осы бағытта жүйелі түрде біршама материалдар жинақтасақ, әлдеқандай көп ұқсастықтар мен ортақтастықтарды анықтауға мүмкін болатындығын көрсететіндей. Мұндай ұқсастықтар мен ортақтастықтар кездейсоқтық емес екендігі белгілі. Айталық, югославиялықтар мен оңтүстіктегі және батыстағы славяндарда, гректерде мұндай ән әуені ырғағының ізі де жоқ, керісінше бұлғарлардан оның кейбір элементін кездестіруге болады. Ән әуенінің мұндай құрылымы мен ырғағы тек мадиярлармен бірге Трансилваниядағы және Молдавиядағы мадиярлармен аралас-құралас румындардың арасында, тіптен черемистерде ұшырасады. Әсіресе, солтүстік түрік халықтарында кең таралғандығын ескерсек бұл әуендер өте көне, мыңдаған жылдар бұрыңғы түрік музыкасының стилінің сорабтары екендігі белгілі (Népdalgyujtés Törökországban: Bartok Béla Összegyűjtött írásai I., Budapest, 1966. 507-517 old / Түркиядағы ән зерттеулер. Барток Бела жинағындағы әндер).

Барток Беланың 40 жыл бұрынғы жүріп өткен сапарында жинаған азғана дерегінің негізінде жасаған қорытындысын сонан бері оның ізімен Түркияда болған мадиярдың көптеген зерттеушілерінің мыңдаған жазбалары қуаттап отыр. Бартоктың ізбасараларының зерттеуі арқылы мадиярлардың халықтық музыка қазынасында «өте көне, мыңдаған жылдар бұрыңғы түрік музыкасының стилімен» қоса басқадай салыстырмалы түрде жас, жаңа стилдегі түрік музыкасының пласты да бар екендігіне көз жеткіздік. Мадияр музыка фольклорындағы бұл пластыны 730 жыл бұрын Мажарстанға қоныс аударған құмандар арқылы жетіп, мұраға қалған. Барток Беланың зерттеуі арқылы тарих тұңғиығыда бір-бірінен ажырап қалған туысқандар қайта табысып, үлкен жаңалыққа кенелді. Осылайша, уақыт пен кеңістік аясынан тыс 800–900 жыл бұрынғы дәстүр қайтадан тіріліп, **көне қыпшақ әуені** Түркиядағы Чукур Овада және Мажарстандағы Үлкен Құманияда қайта **асқақтады: УЛАШ !!!**

Мадияр тілінен аударған:
тарих ғылымдарының кандидаты Бабақұмар Хинаят

ХАНТОШСЕКТІК ҚҰМАНДАР[1]

Мажарстанның Фейер облысының аумағы – жағрафиялық жағынан үлкен Мажар ойпаты, яғни Альфөльдінің Дунай дариясының батысындағы жалғасы. Бұлар тарихи жағынан өзара тығыз байланысып жатқан екі аймақ. Жағрафиялық жағынан бірегей аумақта Тисантул, яғни (Тиса өзенінің батысы немесе Хортабадь, үлкен Құмания аймағымен шекаралас – Ауд.) және Тиса-Дунай аралығы мен Фейер облысының Мезөфөльд аймағы (Балатон көлінің солтүстік шығысы – ауд.) кіреді. Бір кездердегі князьдің немесе патшаның иелігінде болған бұл аумақтан татар қолдары кеткен соң Балқаннан қайта шақырып алған құмандарды қоныстандырады. Арпад династиясының ізбасарлары мұнымен қатар бұрындар печенектер мекендеген жерлердің бір бөлігіне құмандардың қоныстануын ұйғарды. Ол – Тисантулдағы Кемей облысы, Секешфехервар қаласынан оңтүстік шығысқа (Дунайға) қарай және Будапештен түстікке қарай Дунай бойындағы Чепел аралынан оңтүстік батысқа қарайғы, яғни Дунай мен Шарвиз аралығындағы құмдауыт ойпат жерлер.

Мажарстанның печенектерінің тығыз қоныстанған жерлерінің бірі – Фейер мен онымен шекаралас қазіргі Толна облыстарының шекараласатын тұсы еді. Бұл аумақта XIV ғасырдың ортасына дейін «печенектер ерекше құқықты әкімшілік бөлінісі-**ишпаншаг (ispánság)*** мәртебесін иеленді. Олардың өздерінің ұсынысы бойынша 1352 жылы Надь Лайош патша (король) мемлекеттің дегдар бекзадалар қатарына қабылдаған соң печенектердің бұрынғы автономиялық құқығы күшін жояды.

Дегенмен, олар Надашладаньнан оңтүстікке қарай созылған, бір-бірімен жапсарлас шамасы 25-тей елді мекенді қамтыған жеке дара аумақта өмір сүрді. Уақыт өте келе дербестік сипатын сақтай алмады [1]. Осындай печенек автономиясы өмір сүруін тоқтатқан шақта олардың туысқан жұрты – құмандардың еркін округі – Хонтош (немесе Хантош) – *“сек”* құрыла бастады. Дербестігінен айырылған жерлерін тастап көршілес құмандық *сек* – деп аталатын тұрғындары да басым құқықты иеленуіне мүмкіндік беру үшін көбі басқа жаққа кетуге мәжбүр болуы ықтимал. Печенектердің денін осман түріктері

---

[1] *Аударма түпнұсқасы: A Hantos-széki kunok (With a German summary // Székesfehérvár Evszázadái 2. Középkor. (Секешфехервар дәуірлері 2. Орта ғасыр). – Székesfehérvár, 1972. – P.73–82.*

жорығы тоз-тозын шығарып, елді-мекендерін өртеп, күллі печенектерді біраз уақытқа дейін бостырып жіберді. Жорықтан соң бірқатары қайтадан бұрынғы мекеніне оралды, басқа жерлерде қолайлы мекен тапқан бірсыпырасы біржола қалып қойды [2].

Фейер облысының бір кездері печенектердің автономиялық құқықты әкімшілік бірлігі – *ишпаншағынан* солтүстік, солтүстік шығысқа қарайғы жерлеріне шамамен XIV ғ. бірінші жартысында салт атты көшпелі жұрттың бірі, моңғол шапқыншылығынан қашқан құмандардың кейбір ру, тайпаларын қоныстандырады. Бірақ, мұндай аумақ Фейер облысына бағынбайтын толығымен дербес, ру-тайпалық негізде құрылған Мажарстан ойпатын – Альфөльдіні мекендеген бес құман және бір иас сек округы ерекше құқықтық мәртебеге (прерогативаға) ие Құман аймағын құрады. Осылайша Мажарстанға қоныстанған Фейер облысы, Хонтош-секте өмір сүретін құмандар туралы кеңінен сөз қозғау үшін олардың қалыптасуы мен көне тарихының елеулі кезеңдеріне тоқталайық.

Татар шапқыншылығынан бұрын Дунайдың төменгі сағасы мен Каспий теңізі аралығын мекендеген кей кездері Ертіске дейін байтақ аумаққа иелік еткен, өмір сүрген құман конгломераты бірегей емес екендігі белгілі. Олардың тарихы Еуразияның арид зонасын мекендеген салт атты көшпелілерге тән сипатта, тұрақты түрде қалыптасып өзгеріп, түрленіп, кейін бытыраған. Кейде үлкен одаққа бірігіп ұлғайған, бірде қайтадан әлсіреген бір-бірін алмастырып отырған тайпалар одағынан тұрады. Бұл құман тайпалық одағының отауы да тарихи түрлі кезеңдерде алуан тарихи дереккөздерде әрқалай түрде ұшырасады. Олардың арасындағы елеулі бөлігі, одақтың атауы ретінде жүрген құман тайпасының шығу тегімен байланысты. Дешті қыпшақтың бір кездердегі билеушілерінің батыс бөлігінде өмір сүрген тайпаларын шын мәніндегі құмандар деп санаймыз. Олар өздерін түрік-татар *quw-qu* (қыу-қу), немісше *falb, gelblich, bleich* сөзінен шыққан *qun, qumaп-qomaп*, немесе онан туындаған *gundur, gumandur, gomandur* деп аталды. Батыс дереккөздерінің көбі аталған түрде белгілейді. Византиялық жылнамашылар *komand-koymand*, латын жәдігерлер *Comaп-Cumaпi* мадиярлар *кип*, румындар *comaп*, *cumaп* атауы, сондай-ақ Мажарстандағы *Kumaп, Komaп, Komony* антропонимдері мен комондар (ит тұқымы), Румыниядағы Coman, Comandaresti сияқты топоним, антропоним, болғар тіліндегі *куман*, этнонимі серб пен болғар жеріндегі *Куманово* топонимі ұшырасуы құмандардың көне тарихының ізімен сабақтас. Құла, сары сұр мағынадағы *армянның Хартес, орыстың половец, немістің Falben* атауымен тарихи жәдігерлерде хатталуы құмандармен тығыз

байланысты. Сонымен қатар, осыған ұқсас мағына беретін құмандардың басқа бір компоненті «сары» деп те аталады. Құмандарға шығыста қыпшақ атауы кең қолданылады және ол ат бұл жұрттың ең үлкен этнокомпонентінің атауы [3] .

Татар жорығынан соң қыпшақ атауы Еуропада да қолданыла бастады. Себебі аталған жорықтан соң Дәмет қыпшақтың шығыс аймағын мекендеген қыпшақтар, өздерінен батысқа қарай өмір сүрген *командурлар* Мажарстан мен Балқанға ауа көшіп кеткен соң олардың қоныстанған бос жерлеріне қарай ойысып көшті [4].

Құмандардың миграциясынан бұрын бұл одақтың бір үлкен одағы – кун немесе куман жұрты Хуанхэнің атырауынан шығысқа қарай мекендеген. Сары ұйғырларды жеңіп, олардың ел мен жерінің бір бөлігін өзіне қаратып (қосып) алды. Сол кезден құмандардың *сары* деген атауымен белгілі болады. (Марвази бойынша). X ғ. екінші жартысында қазіргі Пекиннен солтүстік батыста империясын құрған *қытай* китай, (кидин) мен көршілері *қойлар* жаңадан біріккен кун-*сары* бірлестігін батысқа қарай ығыстырып, Жоңғар қақпасынан асырып, оғыздар мен қарлұқтар жеріне кетірді. Оғыздардың бір бөлігінің артынан өкшелей қуып отырып, 1020 ж. шамасында Сырдарияның күн шығысында қыпшақтармен, бетпе-бет араласты. Осылайша олар өзінің үшінші құрамдас бөлігін қосып алып, *кун-сары-қыпшаḱ бірлестігі* дүниеге келді. Одан кейінгі дерек көздерде *құман, коман* атауымен аталады.

Осы кезден бұл атпен құмандарды жиі атайды [5].

Құмандар 1040-шы жылдар шамасында уздарды батысқа қарай ығыстырады да, кейін 1055 ж. орыс княздіктерінің оңтүстік шекарасына жетеді. Нағыз соғыс тек 1061 ж. басталды. Всеволод князьдің қолдарын жеңген соң екі жүз жылдай уақыт бойы шығыс Еуропа даласының тағдырын шешті. Осы кезден бастап құмандар орыс князьдіктерінің қалаларын тонау, талқандау, олжалаумен болды. 1071 ж. Киев князьдігінің шекарасына дейін жетеді: Дәл осы кезде уздардың жерлерін тартып алып, жолды батысқа қарай – Балқан мен Карпатқа қарай ешбір бөгетсіз етіп, «ашып» қойды. Византияның солтүстігін мекендеген печенектермен бірге 1078 ж. Дринополь, 1087 ж. Тракияны одақтаса отырып шабады. 1091 ж. император Алексиос Комненес құмандардың көмегін пайдаланып, печенектердің тарапынан Константинопольге төніп тұрған қатерді сейілтеді. Дәл сол тұста құмандар Трансильвания қысаңдары арқылы Мажарстанға қарай өтеді. 1096 және 1109-1114 жылдары қайтадан византиялықтарға соғыстарын жандандырып қана қоймай, орыс князьдіктеріне ұдайы

қауіп төндіріп тұрады. Кейін оларды көктей өтіп Польшаға шабуыл жасайды.

XII ғ. басында орыстар оларға қарсы шабуылға шығады. 1103 ж. Орыс князьдіктерінің біріккен жасағы құмандарға ойсырата соққы беріп, оларды Дон мен Донецке, тіптен Дунай бойындағы өңірге дейін асырып тастады. Осылайша олардың арасына сына қаққандай болып еніп, өзара шұғыл түрде қайтадан бірігуіне бөгет жасайды. Бірақ 1152 ж. қайтадан Днепрдің шығыс жағына дейін жетіп, бірлесе отырып, 1178, 1190, 1192 жылдары орыс князьдіктерінің күштеріне қарсы соғысады. Бұл соғыстар көбіне құмандар пайдасына шешіледі. Себебі орыстар ішкі кикілжің мен тәж үшін тартысы олардың басын қоса алмаған-ды. Құмандардың жаңа тың серпін алуын оларға шығыста қалған жақындары – қыпшақтардың келіп қосылуы үдете түскен болатын. Сол кезден бастап құмандардың қыпшақ аталуы батыс әлемі үшін кеңінен таныла бастады. Осылайша бірсыпыра деңгейге дейін күшейген олардың жеңісті жорықтары орыс князьдіктеріне қарсы және Балқанда да толастаған емес. Әсіресе, 1185 және 1237 жылдар аралығында бұлғар билеушісі Асен «Болғар империясының тәуелсіздігін қорғап қалуға және Константинопольдік латын билеушілеріне қарсы соғыстарда құмандар ерекше жетекші міндет атқарады.

XIII ғ. басында орыстарға қарсы соғыстар жаңа екпінмен жалғаса отырып, 1203 ж. қысқа мерзімге болса да Киевті иеленуге дейін жеткізді. Керісінше, 1219 ж. құмандар орыстармен одақтасып, Галицті мадиярлардан тартып алуға атсалысады. 1222 ж. моңғол қолдары Кавказды басып өтіп келген кезде орыс қолдарымен одақтасып құмандарға қарсы күрескен. Кейін орыс князьдіктері құмандардың одағы ретінде монғолдарға қарсы тұрды. 1223 жылдың 31-мамырында біріккен құман-орыс армиясы моңғолдардан ойсырай жеңіледі. Мұнан соң Дешті Қыпшақ даласының Еділден шығысқа қарай бөлігі Шыңғыстың тұңғыш ұлы Жошы билігіне өтеді. Ал, жеңіліске ұшыраған құмандар батысқа жөңкіледі. 1238-1239 жылдары моңғолдар қысқа мерзім ішінде орыс князьдіктерінің жерлерін солтүстікке дейін орманды алқапқа (тайга) дейін иеленген соң Днепр мен Дон аралығындағы құмандардың ізіне түсіп жаулап алуға бекінеді. Ал, құмандар Көтен хан жетекшілігімен Мажарстаннан сауға сұрайды. Мадияр патшасы IV Бела 1234 жылдың күзінде құмандарды өз еліне келуіне келісім беріп, елге қабылдайды. Мұнан соң үш ғасыр бұрын қоныстанған мадиярлар мен жаңадан келіп қосылған көшпелі – құмандар өз арасында күн сайын дерлік кикілжің, түсініспеушілік орын алды.

1241 ж. наурызында моңғол қолдары Пешт қаласына таяп келген кезде құмандар моңғолдардың жансызы, барлаушы жасағы екен деген жалған қауесет тарап үлгереді. Моңғолдардың тонаушы-барлаушы алғадайлары Фридьеш герцогты тұтқындаған кезде қолға түскендер арасында құмандар да болуы жергілікті жұртшылық тарапынан құмандарға деген сенімді азайтып, күдігін асқындырып жіберді. Құмандарды сатқын, барлаушы жансыз деп, олардың жетекшілері Көтен ханды өлтіргендіктен оған наразы болған құмандар оның кегін алу жолында кездескен мадиярларды өлтіріп, тас-талқанын шығарып, Мажарстанды тастап кетеді. Татар-моңғол жорығы аяқталған соң халқы азайып саны сиреп қалған елге құмандарды IV Бела патша қайта шақырып алады. Келіп қоныстанған құмандардың алты тайпасы болды [6]. Яки олардың денін алты тайпаға бағынып топтасқан үлкенді-кішілі рулар мен тайпа өкілдері (шоғыры) құрады. *Олар Борчал (Борчаул), Олаш (Улаш), Чертан, Кол (Қор), Илончук (Илунчук), Көнчөг (Көнчег).* Бұл тайпалардың бірлі-жарымының аттары шығыс деректері мен орыс жылнамаларында белгіленген. Бір кездері әлемге аты әйгілі болған қыпшақ-құман империясының одағындағы тайпалардың бір бөлігі ғана Мажарстанға, Балқанға және Олтенияға көшіп қоныстанса, бірқатары оңтүстік орыс даласында, дені шығыстағы қыпшақ-түркі халықтарының құрамында қалды. Бір бөлігі орыстанып казак-орыстардың қалыптасуына араласты [7].

Халқы сиреп, жері бос қаңырап қалған Мажарстан үшін құмандар үлкен күш, дем болды, елдің үштен бір бөлігі дерлік құмандардың иелігінде қалды. Әсіресе, қорғаныс әскери күш жағынан өте маңызға ие еді: IV Бела, V Иштван, IV Құман Ласло, III Андраш, Карой Роберт, Надь Лайош қатарлы мадиар патшалары өз биліктерінде құмандардың әскери күш-қуатына сүйенді. Тіптен құмандардың жеңіл қаруланған атты әскеріне иек артқан, сенім білдірген сәттері аз болған жоқ. Мұндай маңызды шешуші міндетіне байланысты құмандар көшпелі өмір салттарын ұзақ уақыт сақтай алмады. Көшпелілерге тән қорғаныс жауынгерлік тәсілдерін тек көшпелі қоғамдық қатынастар жағдайында гүлдендіріп сақтау мүмкін еді, патшалар да соны күткен болатын. Бірақ, елге қабылдап алудағы басты бір шарт христиандық пен отырықшылдықты қабылдау болғанымен оның өзі жеңіл, бөгетсіз жүрілген жоқ. Католик дінін қабылдау, шіркеулік салық жүйесі үлкен қарама-қайшылық тудырады. Оның айқын дәлелі реформация басталған кезде құмандардың бірсыпырасы Кальвинизмді қабылдаған болатын [8]. Феодализация құмандар арасында XIV ғ. ортасында басталғанымен, отырықшы елді-мекендердің іргесі тек XV ғ. алғашқы жартысында қаланып,

қыстақтардан көшіп келе бастады. Кейбір құман тайпалары руларының белгілі бір өңірге отырықшылыққа ауысқан топтары кейін *сек*-деп аталатын округтерге бөлінген кезде тарихи-мәдени дәстүр бойынша осы өңірде 6 құман және 1 иас округі дүниеге келді: *Зентелт-сек, Колбаз-сек, Халаш-сек, Миже-сек, Кечкемет-сек, Хонташ-сек және Берень-сек* [9].

Осы аталған құман округтерінің бірі-Хонтан немесе Хонтош-сек қазіргі Фейер облысының аумағында оңтүстік – шығыс бөлігіне тарихи печенег жеріне шекаралас жатыр. Құмандардың бұл өңірдегі тарихы туралы көне жазба дерек 1279 ж. бастау хаттарда жазылған. Құмандарға ерекше құқық үстемдігі-(прерогатива) беру туралы аталған жәдігерде олар Дунай дариясының батыс жағында қоныстану туралы да ештеңе айтылмайды [10]. Құмандардың аталған өңірде тұрғаны туралы дерек XIV ғ.-дан бастап ұшырасады: Дьөрфи Дьөрдьнің пайымдауы бойынша ондай дерек 1399 ж. хатқа түскен [11]. Керісінше, Карой Янош зерттеуі бойынша Фейер облысы құмандары туралы алғашқы құжат кешірек, дәлірек айтсақ «Буда (шіркеулік) капитулының 1407 ж. 17-мамырда жазылған хаты сақталған. Онда 1343 ж. Лайош патша, Миклош надор (патша уәзірі) және Тамаш воевода тарапынан жазылған *иакобсалаштық* құман капитаны Бутемерге жазған хатты оның немерелері Петер мен Яношқа (1404 ж. 17-мамырда Буда капитулы) көшіріп жазып берген [12]. Егер бұл құжатта жазылған жер атауы кейін Хантош-сек деп аталған құман округінің бір елді мекенінің атауына қатысты болса ол, (Дунай-Тиса аралығындағы осыған ұқсас аталатын жерлерге қатысы жоқ болса – Мандоки Қ.) онда Бутемер шамамен XIV ғ. басында дүниеге келген және 1340 ж. шамасында аталған елді-мекеннің капитаны болған. Оған жазбаша құжат дәлелдеріміз болмаса да, кейбір пайымдаулар бойынша Хонтош-сек округі аумағына қарай XIII ғ. соңында қазіргі Кишкуншагтан мал бағып көшіп-қонып жүрген [13].

Фейер облысындағы құмандардың *сек,* яғни округтерге бөлінуі туралы дерек XV ғ. басынан бастап ұшырасады. Қолда бар деректер Жигмонд патшаның ұйғаруымен Хантошсек округінің капитаны Галдың мұрагері болмаған себепті оның орнына Томан Якавты 1417 ж. сайлаған. 1419 ж. 12-қарашасындағы құжат жаңа капитан Томанға қарсы жұртшылық наразылығын қарап, оны капитандығын қайта бекемдей түскен (… captanheus comanozum nostrorum Sedis Hontos) [14]. Бұл құжаттарда аталған Хантан, Якавсалаштан басқа төмендегідей құман елді-мекендерінің аттары аталады: *Карачонмиклошсаллаш, Висаллаш, Байдемерсаллаша, Келпелкуарт,*

Шарашд,Тобалисентпетер,Чабаш, Иванкателеки, Дьиолтапалсаллаш (саллаш-елді – мекен деген мағына береді – Ауд.).

Отырықшылыққа ауысу, христиандықты қабылдау Хантош-сек құмандар арасында да аса қиындықпен жүріледі. Елді-мекен атауларында «саллаш» деп атау XIV ғ. бірінші ширегінен басталады және оның тұрғындары шамасы тек қыс маусымында ғана тұрақты баспаналарда тұрған. Қыстаулар мен бекеттерде шіркеу салып, діни істерін басқару дүниеге келген. Жоғарыда сөз еткен 1419 ж. құжаттан байқайтынымыз сол кезде Хантош-секте шіркеу де, діни қауым да болған. Ондайлар *Уйсаллаш, Келполкарт, Чабансаллашта* да болған. Мұнан кейін шіркеу (собор) саны бұл өңірде аса көбейе қойған жоқ. Айталық 40 жыл өткен соң соборы бар елді мекендердің тізімі бірге кеміген немесе тізімнен Чабансаллаш аталуы шығып қалған [15].

Мұнда христиандықтың өте баяу жүрілгендігі мен ықпалы өте-мөте әлсіз болғандығын мынадай бір оқиғадан байқаймыз. 1473 ж. 6-маусымда хатқа түскен құжатта Матиаш патша сол кездері сирек құбылысты, атап айтсақ Кайторсаллаш елді-мекенінің тұрғыны Кун Михай есімді адамды христиандықты қабылдағаны үшін оны және мұрагер ізбасарларын барлық түрлі салық, төлем патша ағзамға төлейтін салықтан біржола азат еткен (әулие Пал орденіне айрықша қызмет етіп жәрдем жасағаны үшін) [16].

Хантош-сек құмандары XV ғ. соңында экономикалық жағынан күш ала бастайды. Бұған дәлел 1481 ж. Матиаш патшаның патент құқығы туралы құжатты Фейер облысындағы Якавсаллаш аталатын құман елді-мекенінде басқадай азат, патшаға қарайтын қалалармен иеліктер тәрізді жылына үш мәрте мемлекет дәрежесінде базар ұйымдастыруға, әр аптаның бейсенбісінде апталық базар өткізуге рұқсат берген [17].

Мұндай алдаусыратқан әрекет Мохач шайқасынан соң ақыр болды. Жеңілген осман-түрік қолдары Фейер облысы жазығын басып өткен жолында оларды шабады. Соның кесірінен бірқатар құман елді-мекендері құрып кетті. Бір мүлік иелігі туралы іс хатынан құмандардың Хантош пен Ивантелеке елді-мекендерін 1537 ж. осман-түрік қолдары мүлдем қиратып кеткендігі баяндалды [18]. Түріктер бүлдірген мекендердің статусын Янош патша мүлде тоқтатуға үкім берген. Ал, I Фердинанд өзінің жақтасы Печ епископы Лечкей Шуйон Дьөрдні 1537 ж. ерекше сыймен сыйлаған. Ол «… епископқа және Лечкей Шуйон Иштванға және Балажға қазірге дейінге ерекше берілген адал қызметі мен еңбегі үшін Хантош-сек деп аталатын Патшаның құмандар тұратын алты елді мекені, атап айтсақ *Епөсалаш, Карачоньсаллаш, Уйсаллаш, Якавсаллаш, Шарошдо, Кайтор, Перката* аталатын Фейер облысы Шолт сек округіндегі елді

мекенді және оның барлық иелік мүлкімен қоса оларға мұрагерлік құқықпен сыйға тартады. Оған дейін Янош патша немесе оның ізбасар ұрпақтары аталған бөгдеге берілген құман иеліктерінің есесіне басқа жерден екі жүз басыбайлы (крепостной) шаруалар тұратын жер телімдерін (надел) беретін болады. Ал, сыйға алғандар құмандар тәрізді аталған иелікті кез келген шабуылдан қорғауды міндеті етіп алады» [19]. Патшаның бұл әрекеті елдегі заң жарғыларға, құман, иас прерогативалары бар аумақтарын сыйға тартуға болмайтын қарарларға мүлдем қарама-қайшы еді. Құмандарға қатысты бұл істі бас уәзір де, надор – (наместник короля) да қорғай алмады. Себебі бұл тұста 1523 ж.-дан кейін *надор* лауазымына адам тағайындалмаған еді. Янош патшаның мұндай батылдыққа не себепті барды деген сауалға өлке тарихын зерттеуші Карой пікірі бойынша Хантош-сек құмандарының сол тұстағы ішкі кикілжің қайшылығы кезінде олардың Фердинандқа қосылып кеткендігімен байланыстырады. Бәлкім, осман-түрік қолдарының шайқастағы шығын мен ұдайы түрде созылған соғыс қалжыратқан құмандардың санының күрт азайып кетуі мен, олардың бір тобының Тиса-Дунай аралығындағы құман округтеріне қарай қашып түріктерден азат етіп үлгермеген аумаққа қарай бас сауғалауы оларға белгілеп берген жердің бос қалуы Янош патшасының көзіне елді мекен деп санауға қиындық тудырған [20]. Бұл сыйға тарту оқиғасынан кейін Хантош-сек құмандарының тағдыры тәмам болады. Соның салдарынан ерекше прерогативаға ие құман округі Алфильд (Мажар) ойпатындағы құмандармен байланысы біржолата үзіліп қалды. Мұнан кейінгі тарихи құжаттарда Хантош-сек атауы құман елді мекен ретінде мүлде ұшыраспайды. Онда қалған азғана тұрғындар әлі де болса прерогативадағы не Кечкемет, Халаш, Миже және Тисаның шығысындағы Колбаз деп аталатын *сек* округтарға көшіп қоныстанады [21]. Иен қаңырап қалған яки сыйға тартқан елді мекендерге біраз уақыттан соң басқа ұлттар келе бастады, кейбірі қаңырап бос тұрды. Басқа жақтан келгендер, әрине, елді-мекенге жаңаша ат беріп, бірте-бірте ескі атаулары ұмыт бола бастады. Бірақ, үлкен елді-мекен атаулары байырғы қалпында сақталды. Ондайлар: *Елөсаллаш, Надькарачонь, Уйсоллаш* (қазіргі атауы – *Мезөфалва*), *Хантош, Перката, Шарошд*. Бірқатары шекаралық елді-мекен ретінде белгілі.

Айталық, байырғы *Кайтөрсаллаш* қазіргі күні *Кайтөрпуста* өткен белгілі және Аба елді-мекенінің шекарасы (шетінде), *Якавсаллаш* атауы қазіргі Шарошд шекарасына тиіп тұрған Якавсаллаш – пуста шекаралық бекет бөлік атауында сақталған [22]. Керісінше, *Байдомерсаллаш, Бестерсаллаш, Чабансаллаш, Дьиолчапалсаллаш, Иванкателке, Тобалисеннпетер* деп аталатын құман елді-мекендерінің

атауы ұмытылған. Бұл атаулардың бірлі-жарымы құман текті топонимдер жүйені зерттеу барысында кездесуі мүмкін. Дегенмен құмандардың өзара сабақтастығының үзілуі (мадиар) даласында қалған атаулары ұмыт болып жойылып кетуі ғажап емес.

Хантош сек құмандары тарихының шешімін таппаған тұстары бар. Соның бірі Фейер облысына бір кездері көшіп келген құмандардың қай тайпа, руға жататындығы. Егер 1407 ж. құжатта сөз болған Бутелер (… de genore Jlunchuck) Хантош сектің Яковсаллаш елді мекенінің капитаны (Тиса-Дунай аралығында емес) сол руға жатса онда Фейер облысындағы құмандар, тіптен олардың бір бөлігі Илончук (Илунчук) тайпасының өкілдері деген болжам жасауға болады [23].

Айтулы ғалым Дьөрфи Дьөрдь пікірі бойынша Хантош сектегі құмандар бұрыннан бері Дунайдың батыс жағында өмір сүрмеген, керісінше шығысқа қазіргі Кишкуншаг өлкесінен көшіп барған. Хантошти тұрғыны туралы тек бір ғана XIV ғ. соңындағы құжат ғана қуаттай алады. Дегенмен олар байырғы емес келімсек көшіп келгендер екендігін де жасырмайды. Бірақ, Дунай-Тиса өзені аралығынан шыққандығы туралы мынадай дерек те бар. 1517 ж. Хантош-сектегі елді-мекендер тізімінде Бестерсаллаш атауы (Куншагтағы) Сиабадсаллаш пен Кунсентмиклош аралығындағы Бөстөр пуста (бір кездегі атауы Бестерхиза) атауына ұқсас. Бұл Дунай мен Тиса аралығындағы атау Хантошсектегі Бестер түпнұсқадан алған атаудың жалғасы болуы әбден мүмкін [24].

Хантошсек құмандарының тілі туралы дерек жоқтың қасы. Тек бізге жеткен құжаттардағы азғана құман текті антропоним топонимдерді ғана атай аламыз, және оны жаңадан іздестірсек те көбейте қою екіталай. Еліміздің әр жерінде ұшырасатын, беріден анықтауға мүмкін емес құман қыпшақ текті фамилиялары бар адамдарды Хантошсек құмандарының ұрпақтары деп санауымыз қажет. Жоғарыда айтылғандай бізге жеткен құжатта аталған құман жер-су, адам аттары Фейер облысындағы бір кездегі Хантошсек округіндегі құмандардың тілі үлкен Мадияр ойпаты – Альфөльдіні мекендеген құмандардың тілімен бірдей бәлкім сәл ғана өзгешелігі, жергілікті ерекшелігі болды деуге толық негіз бар. Төменде сонда жазылып қалған, өкінішке орай өте жұтаң деректерді құман тіл ескерткіштеріне тоқталамыз.

АЛАГАЗ – ALAGAZ: 1537 ж. шекаралық іске қатысты бір құжатта Хантош-сек округінің Якавсаллашынан шыққан Алагаз Имре (Emericum Alagaz de … Jakabzalas) [25]. Бұл адам есімінің түпнұсқасы Ала-қаз деп аталады, мағынасы шұбар ала қаз (құс). Сөз ортасындағы интервокаль-дауысты дыбыс арасындағы q (к) дыбысы г(g) дыбысына

ұяңданып өзгерген. Мұндай дыбыс өзгерісі мадиар, құман фонологиясы бойынша түсіндіруге тұрады. Құмандар Ала қаз деп дыбыстағаны әбден мүмкін.

BAYDAMER (Байдамер). 1419 ж. құжатта оны Байдамерсаллаша деген формада ұшырастырамыз. Бұл топоним Бай – темір есімді құман антропономінен туындаған. Мағынасы айқын мықты (темір) мырза [26]. Менімше әу баста есім Байтемір деп дыбысталған. Тек құжатқа түскен кезде хатшының құман тілінен хабары аздығынан немесе аса назар аудармауынан елеусіз қате кеткен.

БЕСТЕР – Bezther. Елді мекен атауы 1517 ж. құжатта Берстерсаллаша деп белгіленген. Бұл да адам есімінен туған. Бұл бір құман елді мекенінің капитанының аты және ономист түрколог Рашони Ласлоның пайымдауы бойынша «Вызывать отвращение» (undort kelleni) – безу, қашу деген етістіктің императив түрі [27]. Бұл етістік түрік тілдерінде, айталық татар тілінде бездір түрінде ұшырасады.

БУТЕМЕР-Butemer. Жоғарыда айтылғандай Якавсаллаш капитан аты (… Buthemer de jakabszallaisa …) Рашони Ласлоның пікірінше бұл атау *бут*-«geboren, Werden, wachsen» – етістігінің импоссивилитумы [28], біздің пікірімізше Байдемерсаллаша топониміндегі Байтемір нұсқасынан бастау алады және хатшының қателігінен өзгеріске ұшыраған.

ЧАБАК – Chabak. Тек елдімекен атауы ретінде сақталған (decensus Chabak), антропоним ретінде ұшырасуы екі ұдай. Атаудың Чабок, Чобак формалары да ұшырасады [29]. Бұған ұқсас варианттары мен паралельдері түріктер өмір сүрген аумақта көп таралған. Түпнұсқадағы алғашқы форма балықтың бір түрін білдіретін мағынада және құман тілінде чабақ (cabag) түрінде болған. [30]

ДИОЛТА, ДЬУЛЧА (Diolta, Gyolcha) – адам атауы ретінде де жер–су атауы ретінде де ұшырасады. Көне жазба құжаттарда (Benedictus Gyplcha, Gtyolchpalzallasa) осы атаулар құман тілінің иолчы – жолаушы, жолшы сөзінен туындаған [31].

ИЛУНЧУК – Ilunchuk. 1343 жылғы құжатта Бутемер ишпан (управляющий, приказчик) құмандардың илунчук руынан екендігі айтылады. (… Buthemer de genore Ilunchuk…) құмандардың Илунчук руынан екендігі айтылады (… Buthemer de genere Ilunchuk…) Amay Рашони Ласло пайымдауынша ылан (жылан) және чук (шық) кішірейткіш жұрнақ арқылы туындаған (жыланшық мағынасында) дейді [32].

КАЙТОР – Kaythor. Аба елді мекеніне жапсарлас жатқан Бодакайтар және Фиаткайтарписектегі бекет аттарында сақталған көне формасы Кайторсаллаша. Атаудың түп негізі құманның Қайтыр

немесе Қайтор (Qaytïb, Qaytar), кері қайтып келген, оралған деген мағынадан туындаған [33].

ТОМАН–Thoman. Хонташ-сек округіндегі үлкен бір әулеттік фамиялиясы. Ол тарихи құжаттарда әрқилы формада – Thoman, Thobay, Thobai, Thoban хатқа түскен. Шамасы түпнұсқа атауы Туман деп аталған, мағынасы тұман, бұлт [34].

Тарихи шолуда айтылғанда осман түріктеріне қарсы қанқұйлы замандарда Хантош сек құмандары ел мен жерден айрылып, босып кетті. Шұбырынды оқиға аяқталған соң өз қоныстарына орала алмады. Себебі түсінікті, – прерогативаға ие Хантошсек иеліктері бөгдеге сыйға тартылып, біреудің билігіне көшкен еац. Сондықтан да олар басқа жақтан мүмкін болған жағдайда басы байлылар (крепостнойлар) бар ауылдар мен ерекше құқығы превилигиясы бар аумақтан өздеріне қоныс іздеді. Олардың көбін жапсарлас жатқан Тиса-Дунай аралығы мен Тисаның шығыс жағында әлі де болса өмір сүруін тоқтатпай сақтап қалған құман округтері қабылдап алған. Жерсіз қаңғырып қалған Хантоштықтар қуана қарсы алып, өз туысқандары арасына қоныстанып, олармен қуанышы, қайғы мен жұбанышын бірге бөліскен. Жаңа ортада оларды бір кездегі өмір сүрген елді мекендердің атауымен атаған және ондай фамилиялар мен лақап аттардың қайсыбірі бүгінгі күнге дейін жеткен [35].

Әсіресе, көптеген Хантошсектен шыққан құмандардың фамилиялары Кишкуншаг (кіші құмания) өлкесінің солтүстігіндегі құмандар арасында көптеп ұшырасуы заңды. Өйткені, олар ұдайы түрде Фейер облысындағы яғни Дунайдың батысындағы туысқандарымен тығыз ынтымақта болғандығы анық.

Әдебиеттер мен түсініктемелер:

1. «Фейер облысындағы печенектер мен құмандар» деген атпен 1969 ж. мамырында оқылған баяндамадан өзгешелігі печенектер тарихына тоқталмадық. Оған жеке арнайы зерттеу мақаласы дайындалуда (автордың түсініктемесі 1972 ж).

2. Фейер облысында бір кездері печенектер тұрған аумақтағы өзіндік мақтаныш және тегі туралы мағлұмат (осман түрік) билігініңезгісі ақыр болған соң келіп қоныстанған печенек әулеттері арқылы қалыптасқан және ол дәстүр бүгінге де жеткен.

3. Németh 1. Der volkslamen quman und qun. Kötősi Csoma Archivum. – 1940.– P. 95-109

4. Мажарстандағы құмандар арасында белгілі бір қыпшақ өкілдері де болған. Копчог (Kopcsog) және карцагтың Тайошаш Капчог (Kupcsog) фамилияларымен лақап есімдерінде қыпшақ (qipčag) этнонимі сақталған.

5. Czeglédy Károly. A kunok eredetéről (Құмандардың шығу тегі). Magyar Nyelv. – 1949. – T. XLV. – P.43–50

6. Әлбетте, құмандардың алты тайпасы немесе руы туралы сөз болады. Оның себебі құмандардың алты тайпасына қосылып олардың жетекшілігінде Мажарстанға бірге көшіп қоныстанған иас жұртын жеке тайпа ретінде санайтындығымен байланысты.

7. Толығырақ Györffy György. A kunok feudalizálodása (Құмандардың феодолизацияға көшуі) // Tanulmányok a paratszsag történetehez. Magyarországon a XIV században (XIV ғ. Мажарстандағы шаруалар тарихы туралы зерттеулер) Szerk.: Székely György. Budapest, 1953. – P. 248–250

8. Györffy István. A kunok meqdérése (құмандардың басыбайлағы) //Protestanus Szemle. – 1925. – № 34. – P. 669–681

9. Толығырақ: Györffy György. – Ат. Еңбек. – P. 272–275

10.Gyárfás István . A Jász-kunok története (Иас-құмандар тарихы). II–P.439–440.

11. Толығырақ: Györffy Gy. – Ат еңбек 275, 219, 219 беттегі сілтемеде бұл деректің қайдан алынғандығы дәлме-әр облысының тарихы)

12. Károly 1. Ат. Еңбек. 1. (Székesfehérvár, 1896. 190. Дерек Gyárfas I Ат. Еңбегінде III. 552–553 берілген.

13. Толығырақ. Fejér vármegye. Magyar vázokok ės vármegyék monografiaja. 237 Cegled, 1937/ 98 (Фейер облысы монография)

14. Толығырақ. Károly 1. – Ат. еңбек 191–192; Gyárfás 1. Ат. Еңбек III.565–568.

15. 1445 ж. 20-мамырында жазылған құжат. Gyárfás 1. – Ат. Еңбек III. 631 басылған

16. Gyárfás 1. III. 673 және 1484 ж. 29-маусымындағы құжатта Матиаш патша 1473 ж. Кайтарсаллаштың Кун Михайға берілген салықтан босату туралы шешімін қуаттай түскен. Бұл да Gyárfás I. – Ат еңбек III. – 683-684.

17. Gyárfás 1.– Ат. Еңбек III. 682-683

18. Gyárfás 1.– Ат. Еңбек III. 766

19. Толығырақ. Károly 1. – Ат. Еңбек 199. Gyárfás 1. – Ат еңбек III. 7697-768

20. Толығырақ: Károly 1. – Ат. Еңбек 200

21. Қашып бас сауғалағандар ең алдымен Тиса-Дунай аралығына жеткен. Себебі ондағы құмандармен бұрыннан тығыз байланыста болған. Тисаның шығыс жағына да бірталайы жетіп үлгерген. Құмандардың жан-жаққа бытырауы туралы даулы мәселеге құманиялықтардың антропонимдерін зерттеу нәтижелері жауап беретін болады.

22. Толығырақ. Feje vármegye. – Ат.енбек 102, 108, 112, 118, 120, 123, 124

23. Györffy György пайымдауынша. – (Ат. Еңбек 274). Бутемер Кечкеметтің жанындағы Якавсаллаштың капитаны болған.

24. Gyárffy György. – Ат. Еңбек III. 766

25. Gyárfas István . – Ат. Еңбек 275.

26. Толығырақ Rásony Laszlo. Les anthroponymes comans de Hongrie l Acta orientation comans de Hongrie // Acta orientalin Hungarice. XX (1967). 137.

27. Сонда 137 б.

28. Сонда 138 б.

29. Толығырақ Gyárfás 1. – Ат. Еңбек III. 566, 631, 736, 738 бб.

30. Толығырақ. Rásonyi L. Adalékok török tulajdon neveihez (Түркі текті есімдерімізге қосарымыз). Nyelvtudományi Közlemények. XLVI. 126.

31. Түріктің Jolči – иолшы (жолаушы) сөзі монғол тіліне еніп онда антропоним ретінде сіңген. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Кутула Хоганұлы

jočі «Моңғол тілдік мұрағаты – Mongol nyelvemléktár.III. Budapest, 1964) делінсе тағы үлкен лауазым иесі Jočі – Qasar (сонда 60 б. 195 тармақ) бар. Шыңғыс ханның тұңғыш ұлы Жошы жорық жолында (Сонда 165, 210, 239, 242, 243, 254, 255, 258, 260 тармақтар) туған. Шыңғыс ханның басқа маңызды бір адамы Jočі – darmala (сонда 128, 201) Құман атауларына толығырақ Rásonyi 27 les ahthorporymes comans ... 140.

32. Сонда ... 140.

33. Сонда ....142.

34. Хантошсек округінің құмандарынан Дьочай, Дьочайи, Канташ и Хонташи немесе Ḱан таш) Каричоньи (Карачоньмиклошсаллаш) деп аталатын үлкен Құманиядағы құман әулеттері таралуы әбден ықтимал.

Мадияр тілінен аударған:
тарих ғылымдарының кандидаты Бабақұмар Хинаят

ТРИ ПОПУЛЯРНЫХ НАРОДНЫХ СКАЗКИ ТАТАР ДОБРУДЖИ[1]

Народный фольклор татар Добруджи до сегодняшнего дня остается весьма богатым, и как известно делится жанры как стихотворные (поэтические), так и на прозаические жанры. В поэтическом жанре наиболее распространены лирические сказки, песни-диалоги называемые ***шын-şïn*** и героические сказки, хотя последние передаются от поколения к поколению, к сожалению фрагментарно. Из того, что относится к жанру прозаическому, самыми распространенными являются легенды, традиции, касающиеся происхождения народа, рассказы содержащие отчасти реальные исторические события, отчасти выдуманные, имеющие отношение к истории переселения или, более точно, к изгнанию в Крым. И, напротив, меньше встречаются народные сказки; это происходит потому, что традиционные возможности рассказывания сказок стали столь редкими, и если даже такая возможность представляется, то внимание уделяется в большей мере радио и телевизионным программам – этим великим завоеваниям цивилизации, уровень которых зачастую ниже, чем таковой в народных сказках. На праздниках народ удивляется – сегодня все совершенно так же, как когда-то – те же танцы и песни. Тем более не поразительно ли то, что народная сказка (***masal, qalq masalï***) – один из самых пренебрегаемых жанров татарского фольклора. Представителям старших поколений – самым верным последователям традиций – знакомы (и они умеют их рассказывать) многие прекрасные народные сказки, которые они узнали еще в традиционных рамках. Следующее поколение, напротив, в детстве проявляет мало интереса к сказкам, поскольку радикальная перестройка татарских общин Добруджи заняла первое место в их жизни, в ходе которой они должны были адаптироваться к новым в основе связей отличным условиям и к румынам, болгарам и тюркам, живущим около, или иногда вместе с ними.

Три опубликованные здесь сказки – то, что как раз демонстрирует доказательство возрождения интереса. Я записал их в июле 1971 в татарской деревне Жовково (по-татарски Шыпыткуйушы-Šïpïtquyusï), расположенной к северу от Толбухина (по татарский Пазарджык-Pazarĵïq), вблизи румынской границы Болгарии. Они были переданы мне 17-летней, Азизовой Алиева Шукран, которая взяла их у своего

---

[1] *The trios contes poplaitve tatar Dobrudsg // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1974. – XXVIII (1). – P.127– 137.*

деда по отцовской линии Али Садыка, умершего в мае 1970 года в возрасте 69 лет. Шукран в течение нескольких лет собирала татарские народные песни, песни шын- šïn, загадки и прочие в своей деревне, и делала записи услышанных сказок. Прежде чем рассказать мне сказки, о которых идет речь, она сделала на основе своих записей краткое изложение, чтобы она могла рассказывать без помощи магнитофонной записи. Когда я смог встретиться с ней в декабре 1971 года она смогла рассказать мне 11 сказок гораздо более длинных, чем опубликованных здесь, и, благодаря ей, я сумел записать несколько сказок со слов двух пожилых женщин-татарок. Пользуясь, случаем, я благодарю ее за теплое участие и радушие.

Masallar

šoban, eždera ĵïlanï man tùlkï

Bïr zamanda bar eken, bïr zamanda yoġ◡eken, ĵas◡kùnnerïnïŋ bïrïnde ĵaš bïr šoban bayïrlarda qoylarïn otlata eken. Qoylarïman yawaš yawaš orman qatïna yaglašïp orman ïšïnde bïrden balaban bïr ateš šïqqan. Ĵaš šoban meraqlanïp ta yaqïn barġanda ateš ïšïnde beg◡balaban bïr šïynıŋ šabalanġanïn köre, aynï zamanda da bu balaban šïynïŋ baladay ĵïlaġanïn. Ešïte. Šoban balasï aĵeba bu zawaliïnı qayday qurtarïyïm dep tüšüne tüšüne, soŋra qatïndaqï arqannïŋ ušuna bïr tüyün baylap arqannï ateške ata, we bunday šabalanïp turġan balaban šïynı atešten šïgara. Šïġarġan soŋ köre kï bu bala tuwul da, balaban bïr eždera ĵïlanï eken. Eždera tüyünden šïqqan soŋ ĵïlawdan emen bazgeše we közlerïn aqaytïp šoban balasïna qara. Šoban balasï da ĵïlanġa bunday laplar ayta:

– men senï atešten gurtarmasaydïm sen öleĵektïŋ, bunuŋ ušun maġa ne bereĵeksıŋ ? – dïy. Eždera közlerïn ta kop aqaytïb◡bu ĵewab◡bere:

– menï qurlardïŋ ama men senï ašayĵaqman. – dïy: – men qastaman. Arüw bïlesïŋ kï qastaġa yaqšï aš kerek, mïna, bunuŋ ušun senï asayĵaqman. – dïy.

Münaqaša etken waqïtta onnarnïŋ qatïna bïr tülkı kele.

– ne talašasïŋïz ? – dep soray.

Šoban balasï bu ĵewapnï bere:

– bu eždera atešte óleyatqan ekende men arqanïmman atešten šïġarïp qurtardïm. Yardïmïmnï qayday ödeĵeksıŋ dep soraġanda, senï asayĵaqman, dïy maġa, münaqašamïz, mïna, onuštan. – dïy.

Tülkı meselenï bïrden aŋnay, ama qurnazlïġï da yerïnde.

– ey, aqayïm, sen kop qoraqay bïr kışı ekesïŋ. Bunday balaban bïr ežderanï sen kıskenekïy arqanman qayday atešten tartïp šïġarasïŋ ? – dïy.

Eždera tülkı qurnazlïġïnïŋ parqïna barmay da, šoban yerïnde ĵewapnï o bere:
– šïġardï, walla šïġardï! Arqanïnïŋ ušuna tüyün baylap onï moynuma attï da, atešten bunday šïġardï! — baqïra eždera. Tülkï gene tekrarlay:
– ïnanmam! Senïŋ moynuŋ bunday kıškene tüyünge kırmïy de. Köster, qarayïm, tüyünge ta bïr kere kır de, közümmen körüb emïn bolayïm! – dïy. Eždera ayaqlarïn tüyünge soġa, ama kewdesïn, bašïn tïšta tašlay.
– tülkı, köresïŋ mı, kırdım tüyünge, – dïy.
– ayaqlarïŋ kırdı, bašïŋ kıralmaz, – dïy tülkı.
– qara mïnda, bašïm da kırdı, arqan, mïna, moynumda – dïy eždera we bašïn da tüyünge soġa.
Šoban bunu körgende arüw etıp tüyünnü tartïb◡ baylay, we ežderanï ĵalïnnarnïŋ ıšïne ata.
– yaqšïlïq etkenge qaršï ĵamanlïq etkennıŋ keleĵegï bunday! — dep šoban balası qoylarïna qaytïp kete, tülkı de šoban balasïnïŋ aqmaq ežderanï qalay öttürgenïn yer-yerden aytïb ĵüre.

Пастух, дракон и лис

Однажды, прекрасным летним днем один молодой пастух пас своих овец среди холмов. Когда он медленно приближался вместе со своими овцами к опушке среди леса, он увидел большое пламя, вспыхнувшее среди деревьев. Молодой пастух удивился, приблизился к нему, и тогда он увидел, как нечто большое отбивалось от пламени, в то же мгновение он услышал как это нечто хныкало, как ребенок. Пастушок стал ломать свою голову, решая – как он мог бы спасти беднягу, затем он завязал узел на конце веревки, которая была у него с собой, он бросил ее в огонь и вытащил ею это нечто большое, которое там отбивалось. Когда он тянул его, он увидел, что это был не ребенок, а дракон. Освободившись от петли, дракон сразу же перестал плакать и уставился на пастуха, вытаращив глаза. Наконец, пастух обратился к змею со следующими словами:
– Если бы я тебя не спас, ты бы погиб. Что ты дашь мне взамен? – спросил он. Дракон, еще сильнее вытаращив глаза, ответил:
– Ты меня спас, но я могу тебя съесть. Я болен. А ты знаешь хорошо, что больной должен хорошо питаться. Вот почему я тебя съем, - сказал он.

Пока они спорили, появился лис.

– О чем вы спорите? – спросил он.

А пастух ответил:

– Этот дракон погибал в огне, тогда я его спас при помощи своей веревки. Когда я его спросил о том, как он отблагодарит мою

помощь, он сказал, что он съест меня. Вот почему мы спорим, - сказал он.

Лис сразу понял ситуацию, но он был достаточно хитер.

– Ну, брат, ты просто хвастун. Как же ты сумел бы вытащить из огня этого большого дракона при помощи такой тонкой веревки? – сказал он.

Дракон не заметил уловки лиса и ответил за пастуха:

– Однако он вытянул меня. Он сделал петлю на конце веревки, я обвязал ее вокруг себя, и вот так он меня вытащил из огня! – прокричал дракон.

Лис повторил то, что он собирался сказать:

– Я в это не верю. Твоя шея слишком толстая для этой петли. Если бы ты повторил это, чтобы я мог увидеть собственными глазами, - сказал он. Дракон поставил свои ступни в петлю, обмотав туловище и голову.

– Ты видишь, лис, я влез в петлю, - сказал он.

– Твои ступни вошли туда, но голова не пройдет – сказал лис.

– Смотри, моя голова тоже проходит, вот – веревка на моей шее, сказал дракон и просунул голову в петлю.

Как только пастух это увидел, он тут же потянул за веревку, затянул петлю, и бросил дракона в огонь.

– Вот, что заслуживает тот, кто отплачивает злом за добро, - сказал пастух и вернулся к своим овцам. Что касается лиса, то он, прогуливаясь здесь и там, рассказывал как пастух убил глупого дракона.

Qïrmïsqa man šegertkï

Bïr zamanda bar eken, bïr zamanda yoġ‿eken, eskï eskï zamanlardan bïrïnde bïr qïrmïsqa man bïr šegertkï bar eken. Ekew de bïr gün deŋïzde ĵuwunmaġa qarar bergen. Deŋïzge tüškende kušlu bïr boran köterïlïp qïrmïsqanï suwġa kömgen. Teg‿bašïna qalgan šegertkï deŋïz qïyïsïna šïqqan.

– ĵanïm, dosum qïrmïsqa, qaydasïŋ ? – dep soray.

Šegertkiniŋ sesin ešitip qïrmïsqa šabalanïp suw ùstùne šïġa. Šegertkige ses bere:

ĵanïm šegertki, men buwulyatïrman, maġa yardïm etsene, domuzdan bir qïlšïq ketir de, oġa asïlïp qïyïga šïġayïm! – dïy.

Šegertki domuznï qïdïrïp, onï šamur išïnde taba.

– ĵanïm domuz, bir qïlšïq ber de, buwulyatqan qïrmïsqanï qurtarïyïm! – diy šegertki.

– pindïq alïp kel, qïlšïq bereĵekmen saġa. – diy domuz.

Šegertki bïr pindïq teregine ušub◡bara.
– ĵanïm terek, bir tenekiy pïndïg◡ber!
– pïndïq saġa ne kerek ? — soray pïndïq teregï.
– pïndïqni domuzġa bereĵekmen, domuz maġa qïlšïq bereĵek, o qïlšïqman men buwulyatqan zawallï qïrmïsqanï qurtaraĵaqman.
Pindïq ïstersen̡, qarġaġa barïp ayt oġa ki, menim pïndïqlarïmnï qïrslamasïn. Aytqan son̡ men saga bïr pïndïq bereĵekmen. – dïy pïndïq teregi.
Šegertki qarganï tapqanda oga bunu ayta:
– ĵanïm qarġa, pïndïqlarnï qïrslama! – dïy.
– nüšün ?– soray qarġa.
– sen pïndïqlarnï qïrslamasan̡ terek maġa bir tene pïndïq bereĵek, o pïndïqnï domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlšïq bereĵek, o qïlšïqman buwulyatqan qïrmïsqanï suwdan tartïp qurtaraĵaqman. – diy.
– tawuqqa barïp ayt oġa ki, bir šipše bersin, berse de, men de pïndïq qïrslamayĵaqman. – diy qarġa.
Šegertki tawuqqa barïp:
– ĵanïm tawuq, bïr šipše ber! – diy oġa.
– šipše saġa ne kerek ?
– šipšeni men qarġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïq qïrslamayĵaq, terek maġa bunun̡ ušùn bir pïndïq bereĵek, pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bïr qïlsïq bereĵek, o qïlsïqman men den̡izge buwulyatqan qïrmïsqanï qurtaraĵaqman. – diy.
– men ašïqtïm – diy tawuq – maġa ĵem alïp ketïrsen̡ saġa šipše berïrmen. Bunu ešïtken son̡ šegertki emen uruga bara. Ayta kï:
– ĵanïm uru, bir bùrtùk arpa ber! – diy.
– arpa saġa ne kerek?
– arpanï men tawuqqa bereĵekmen, tawuq maġa šipše bereĵek, šipšeni men qarġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïq qïrslamayĵaq, pïndïq teregi maġa pïndïq bereĵek, pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlšïq bereĵek, qïlšïqman da men buwulyatqan qïrmïsqanï den̡izden qurtaraĵaqman. – diy šegertki.
– barïp šïšanġa ayt ki, menim ašlïqlar'ïma tïymesin. Tiymese, men de saġa arpa bereĵekmen. – diy uru.
Šegertki šïšanġa ĵetken son̡ oġa bunu ayta:
– ĵanïm šïšan, urunun̡ ašlïqlarïna tïyme!
– nüšün ? – soray šïšan.
– sen onïn̡ ašlïqlarïna tïymesen̡ uru maġa arpa bereĵek, arpani men tawuqqa bereĵekmen, tawuq maġa šipše bereĵek, šipšeni men qarġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïq qïrslamayĵaq, pïndïq teregi maġa pïndïq bereĵek, pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlšïq bereĵek,

qïlšïqman men buwulyatqan qïrmïsqanï suwdan qurtaraĵaqman. – diy šegertki.

– mïšïqqa barïp ayt oga ki maġa awĵïlamasïn, o waqït men de urunuŋ ašlïqlarïn ašamayĵaqman. – dep šïšan ĵewab◡bere šegertkige.

Šegertki ušup mïšïqnï tapqanda:

– ĵanïm mïšïq, šïšanga tïyme! – diy oga.

– nüšün ? – soray mïšïq.

– sen šïšanġa tïymesen, šïšan urunuŋ aslïqlarïn asamayĵaq, uru maġa arpa bereĵek, arpanï men tawuqqa bereĵekmen, tawuq maġa šipše bereĵek, šipšenï men qarġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïq qïrslamayĵaq, bunuŋ üšün pïndïq teregï, maġa pïndïq bereĵek, pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlsïq bereĵek, qïlšïqman da men buwulyatqan qïrmïsqanï deŋïzden qurtaraĵaqman. – diy šegertki.

Mïsïq da bu qaršïlïqnï bere:

– sïyïrga barïp ayt oga ki, maġa sъt bersin, berse men de šïšanġa iš tïymïyĵekmen. – diy.

Šegertki sïyïrnï qïdïrïp tapqanda:

– ĵanïm sïyïr, mïšïqqa süt ber! – diy oġa.

– nüšün ? – dep soray sïyïr.

– sütnü men mïšïqqa bereĵekmen, mïsïq šïšanga tïymïyĵek, šïšan urunuŋ ašlïqlarïn ašamayĵaq, uru maġa arpa bereĵek, arpanï men tawuqqa bereĵekmen, tawuq maġa šipše bereĵek, šipšenï men qarġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïq qïrslamayĵaq, pïndïq teregi maġa pïndïq bereĵek, pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlšïq bereĵek, o qïlšïqman men buwulyatqan qïrmïsqanï deŋïzden qurtaraĵaqman.– diy šegertki.

– toġayga barïp ayt oga ki, maġa pišen bersin, berse men de mïšïqqa süt bereĵekmen. – diy sïyïr.

Šegertki toġayga barïp:

– ĵanïm toġay, maġa pišen ber! – diy oġa.

– pišen saġa ne kerek?– dep soray o.

– pišenni men sïyïrġa bereĵekmen, sïyïr mïšïqqa süt bereĵek, mïšïq šïšanga tïymïyĵek, šïšan urunuŋ ašlïqlarïn ašamayĵaq, uru maġa arpa bereĵek, arpanï men tawuqqa bereĵekmen, tawuq maġa šipše bereĵek, šipšenï men qarġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïqlarnï qïrslamayĵaq, pïndïq teregi maġa pïndïg◡bereĵek. Pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlsïq bereĵek, o qïlsïqman men buwulyatqan qïrmïsqanï qurtaraĵaqman. – diy šegertki.

– sen bulutlarnïŋ barïp ayt onnarġa ki, maġa ĵawun bersinner. – diy toġay.

Šegertki bulutlarnïŋ qatïna ĵetken soŋ bunnarnï ayta:

– ĵanïm bulutlar, maġa ĵawun beriŋiz! – diy.

– nüšün ?

– ĵawunnu men toġayga bereĵekmen, toġay sïyïrga pišen bereĵek, sïyïr maġa sùt bereĵek, sùtnù men mïšïqqa bereĵekmen, mïšïq šïšanġa tïymïyĵek, šïšan urunuŋ ašlïqlarïn ašamayĵaq, uru maġa arpa bereĵek; arpanï men tawuqqa bereĵekmen, tawuq maġa šïpše bereĵek, šipšenï men garġaġa bereĵekmen, qarġa pïndïq qïrslamayĵaq, pïndïq teregi maġa pïndïq bereĵek, pïndïqnï men domuzġa bereĵekmen, domuz maġa bir qïlšïq bereĵek, men de bu qïlšïqman buwulyatqan qïrmïsqanï suwdan qurtaraĵaqman. – diy šegertki.

Bunnarnï aytqanda šegertkinïŋ kózyašlarï tamlamaġa bašlaġan eken. Bulutlar onï aĵïġannar, we oġa ĵawun bergenner. Šegertki ĵawunnu toġayga bere, toġay oġa pišen bere, pïšenni sïyïrġa bere, sïyïr oġa süt bere, sütnü mïšïqqa bere, mïšïq šïšanġa tiymiy, šïšan da urunuŋ ašlïqlarïn ašamay, bunuŋ üšün uru šegertkige arpa bere, arpanï o tawuqqa bere, tawuq šegertkige šipše bere, šipšenï o qarġaġa bere, qarġa pïndïq qïrslamay, bunuŋ üšün pïndïq teregi šegertkige pïndïg‿bere, pïndïqnï o domuzġa bere, domuz da oga bir qïlšïg‿bere, qïlšïqman o deŋiz qïyïsïna ušub‿bara, qïlšïqnï suwġa ata. Qïrmïsqa da bu qïlšïqqa asïlïp yawaš yawaš qïyïga ĵaldap šïga. Mïna, merametli šegertki sùygen dosun qïrmïsqanï bunday qurtara eken.

Муравей и кузнечик

Жили-были в давние времена муравей и кузнечик. Однажды они решили вдвоем искупаться в море. Когда они спускались к морю, сильный порыв бури вдруг бросил муравья в воду. Кузнечик остался один на берегу моря.

– Мой друг, друг муравей, ты где? – спросил он.

Муравей услышал голос кузнечика, он постарался поднять над поверхностью воды свои руки и ноги. Он сказал кузнечику:

– Мой друг, кузнечик, я тону, помоги мне, принеси мне одну шерстинку свиньи, чтобы я смог зацепиться за нее и достичь берега, - сказал он.

Кузнечик бросился искать свинью и нашел ее в луже.

– Мой друг, свинья, дай мне один маленький волосок, чтобы я спас муравья, который тонет! – сказал кузнечик.

– Принеси мне один лесной орех и тогда я дам тебе волосок, – сказала свинья.

Кузнечик бросился к Лесному Ореху.

– Мой друг, дерево, дай мне один орех!

– Зачем это? – спросил Лесной Орех.

– Я дам его свинье, свинья даст мне свой волосок, с которым я смогу спасти бедного муравья, который тонет в этот момент.

– Если ты хочешь один орех, иди найди ворону и скажи ей, чтобы она не воровала мои орехи. Если ты ей скажешь это, я дам тебе орех, – сказал Лесной Орех.

Кузнечик, найдя ворону, обратился к ней со словами:

– Мой друг, ворона, не воруй лесные орехи! – сказал он.

– Почему? – спросила ворона.

– Если ты не будешь воровать орехи, тогда дерево даст мне один лесной орех, этот орех я дам свинье, свинья даст мне волосок, а с ним я спасу из воды муравья, который тонет, - сказал он.

– Иди найди курицу и скажи ей, чтобы она отдала мне одного цыпленка, если она даст тебе его, я не буду воровать орехи, - сказала ворона.

Кузнечик отправился искать курицу.

– Друг мой, курица, дай мне одного цыпленка! – сказал он ей.

– Зачем это? – сказал кузнечик.

– Я голодна, – сказала курица, – если ты принесешь мне зерно, я дам тебе цыпленка.

Выслушав эти слова, кузнечик незамедлительно отправился к вору. Он сказал ему:

– Друг мой, вор, дай мне зернышко ячменя!

– Зачем? – спрашивал вор.

– Иди к мыши, и скажи ей, чтобы она больше не прикасалась к моему зерну. И тогда я дам тебе ячмень, если она не будет больше трогать его, - сказал вор.

Придя к мыши, кузнечик сказал ей:

– мой друг, мышь, не трогай больше зерно вора!

– Почему? – спросила мышь.

– Иди к кошке и скажи ей, чтобы она больше не охотилась на меня, тогда я не буду больше есть зерно вора, - ответила мышь.

Кузнечик взлетел и отправился искать кошку:

– Мой друг, кошка, не трогай больше мышь.

– Почему? – спросила мышь

Кошка ответила:

– Пойди найди корову и скажи ей, чтобы дала мне молока, тогда я не буду. Кузнечик искал корову, а, найдя ее сказал:

– Мой друг, корова, дай молока кошке!

– Зачем?

– Я дам молоко кошке, кошка не тронет мыши…

– Пойди на луг и скажи ему, чтобы он дал мне сено, если он даст тебе его я тоже дам молоко кошке, – сказала корова.

Придя на луг, кузнечик сказал ему: – Друг мой, луг, дай мне сена! – Зачем?, – спросил тот.

– Найди тучи и скажи им, чтобы дали мне дождь. Когда кузнечик добрался до облаков, он сказал им:

– Мои друзья, тучи, дайте мне дождь.

– Зачем?

Рассказывая все это, кузнечик начал плакать. Тучи пожалели его и дали ему дождь. Кузнечик дал дождь лугу, луг дал ему сена, он дал сено корове, корова дала ему молока, он отдал молоко кошке, кошка не стала больше трогать мышь, мышь больше не ела зерно вора, он дал кузнечику ячмень, который тот отдал курице, курица отдала ему цыпленка, которого кузнечик отдал вороне, ворона не стала воровать орехи, и Лесной Орех дал свой орех кузнечику, он отдал орех свинье, а свинья отдала свой волосок. Взяв волосок, он полетел к берегу моря и бросил волосок в воду. Муравей зацепился за волосок и медленно поплыл, причалив к берегу.

Вот так, добрый кузнечик спас своего дорогого друга муравья.

Padiša man, ĵïlan

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoġ‿eken, eski eski zamannarniŋ birinde beg‿balaban we qorqunš ĵïlan bolġan, bir gün bu ĵïlanġa qaber kelgen. Degenner ki, bir padišanïŋ bir qïzï bar, onï baylïgïndan da, padišalïgïndan da, özùnden de ta köp süye eken. Ĵïlan bu qaberni ešïtken soŋ onuŋ tora yada yalan bolganïn teškerib‿üyrenmeg‿istiy eken. Bunuŋ üšün bir geĵe padišanïŋ odasïna kire de onuŋ qulaġïna sïzgïrmaġa bašlay eken. Padiša yana. Yana ama qorqusundan az qala aqlï šïga eken. Yanġan padišadan soray ĵïlan:

– padiša degenneri sensiŋ mi – diy.

– šay, menmen. – diy padiša.

– qaberlerge köre sen qïzïŋnï ózùŋden ta köp süye ekesiŋ. Tora mï? — dep soray

– tora. – diy padiša, ama beti aynï zamanda app-aq kesile.

Ĵïlan padišanïŋ yalan aytqanïn tuya eken, onun üšün bu laplar ayta oġa:

– men qïzïŋnï alïb‿üylenmek istiymen. Qïzïŋnï maġa bermeseŋ pütün padišalïġïŋ ĵoytulaĵaq, balaban sarayïŋdan da bir taš qalmayĵaq, özüŋnü de men tïlenši yasayĵaqman.- diy eken.

Bunnarnï ešïtip padiša ewelkiden ta köp qorqqan, ama qatsin, tora laplar aytmaga alïšqan tuwul eken, gene tekrarlay:

– men qïzïmnï özümden de ta köp süyemen. – diy eken.

– begʃarùw, – diy ĵïlan – bunday bolsa, ertenge sen padišalïgïŋnï kùl isinde köreĵeksiŋ.

Bunu ešitkende padiša gene aytïlmaz qadar qorqup qala we ĵïlabʃayta eken:

– qïzïmnï tuwul da, ĵanïmnï da al, ama tegʃbaylïgïma we padišalïgïma tïyme, – diy eken.

Ĵïlan šindigeši ĵïyrenmekni bïlgen yoq eken, ama padišanïŋ bu laparïndan we kózlerindekï ĵašlarïn körgen soŋ ĵïlannïŋ ĵùreginde de ĵïyrenme tuygularï tabïlġan eken. Ĵïlan padïšaġa šunu ayta:

– mïna, ĵùregiŋ ĵïlan ĵùreginden de ĵaman eken. – diy eken.

Qara mïnda, menim süygen qïzïm bolġaydï, onu sen menden türlü šare tabïp ta alalmazdïŋ ama seniŋ ĵùregiŋ begʃĵaman eken. Endïden soŋ ınsannar ĵïlannïŋ tuwul, sendiy etken padišalarnïŋ ĵùregine qarasïnnar, ondan ĵïyren-siner!

Bunu aytqan soŋ ĵïlan yuwasïna qaytïbʃbargan.

Падишах и змей

В давние предавние времена жил один змей – огромный и ужасный. Однажды он узнал, что есть один падишах, и что любит он свою дочь больше своего богатства, своего царства, даже больше самого себя. Когда змей узнал это, он решил проверить – это правда или ложь. Тогда он ночью проник в комнату падишаха и засвистел ему в ухо. Падишах проснулся. Он проснулся, но чуть не потерял от страха рассудок. Тогда змей спросил проснувшегося падишаха:

– Это ты – падишах? – сказал он.

– Да, это я, - сказал падишах.

Говорят, что ты любишь свою дочь больше, чем себя. Это правда? – спросил змей.

– Да, это правда, – сказал падишах, но его лицо стало мертвенно бледным. Змей почувствовал, что падишах сказал неправду, вот почему он произнес:

Я хочу жениться на твоей дочери. Если ты не отдашь ее мне, все твое царство будет разрушено, от твоего огромного дворца не останется и камня, а тебя самого я пущу по миру, – сказал он. Услышав эти слова, падишах испугался еще больше, но, что делать, он не привык говорить правду, и опять повторил.

– Я люблю свою дочь больше, чем себя, – сказал он.

Очень хорошо, – сказал змей, – если это так, то утром ты увидишь свое царство стертым в порошок.

Когда падишах услышал эти слова, он ужаснулся и плача произнес:

– Возьми не только мою дочь, но и мою душу, но не трогай мое богатство и мое царство, – сказал он.

Змей до сих пор не испытывал отвращения, но когда он услышал слова падишаха и увидел слезы в его глазах, чувство отвращения охватило его.

– Вот почему твое сердце хуже, чем сердце змея, – сказал змей.

Если бы ты любил свою дочь, ты ни в коем случае не позволил бы мне забрать ее, но у тебя ужасное сердце.

Отныне, чтобы испытать отвращение, люди должны заглядывать не в сердце змеи, а в сердце падишахов – таких как ты! Говоря эти слова змей разволновался и вернулся в свое гнездо.

Перевод на русский язык сделан к. и.н. Бабакумар Хинаятом.

THE ETYMOLOGY OF THE HUNGARIAN VERB GYÓN 'TO CONFESS' OF OLD TURKIC ORIGIN[1]

The first occurrence of the verb at issue which in contemporary standard Hungarian has the forms gyón *[dön\ and gyónik [dönik]* and primarily denotes "to acknowledge one's sins (as to a priest)", "to free, to purify oneself of sins, faults by confessing them", "to purge one's soul by confessing one's sins, faults" dates back to the end of the 14th century (*Jókai-kódex, 106, 111*). From the beginning of the 15th century, up to the present time it assumed a wide range of various forms found in Hungarian codices, written records, and different Hungarian dialects, for example: *gyuvon, gyovon, gyovony, gyovón, gyuvonik, gyuvonyik, gyovonik, gyovonyik, dzsuvon, dzsuvony, dzsovon, dzsovonyik, gyivón, gyován, gyomon, gyomonyik, gyuhon, gyuhony, gyohon, gyohón, gyohony, dzsunyik, gyun, gyún, gyunyik, gyúnyik, gyón, gyónik, gyónyik, etc*. (*NySz., OklSz., Tsz., MTsz*.; the answers to question-No. 594 in Nyatl. Vol. IV. – "What does one do who tells his sins to the priest in church ?" – ; also the data in *ÚMTsz*.)

Several attempts have been made to derive the word, but only J.Németh's etymology is worthy of consideration. Querying the data of Hungarian antiquity and dialects in a search for the source of the originally disyllabic Hungarian verb (*gyovon, gyohon*) Németh assumes the etymon **yoŋan*- "to accuse oneself of a sin, fault", a derivative with the reflexive suffix *–n* either of the root of the verb (KT, and Kásg., QB) *yoŋašur*- ~ *yoŋšur*– "veranlassen, einander zu verklagen" (Thomson, IOD. 142), or of the verb *yoŋa* – "angeben, beschuldigen" (Brockelmann, MW. 93) (Melich-Eml. 289). With reference to this etymology, the TESz., also defines the Hungarian verb *gyón* as of Old Turkic origin with certain reservations, giving as its etymon another hypothesized "Turkic dialectal variant" **yoğan*- in place of the verb **yoŋan*-suggested by J. Németh (I, 1132).

In the light of the lesser and greater shortcomings of the above derivation, it was appropriate for the editors of the TESz., to be cautious when determining the origin of the verb, but it can also be understood that not having a better, the correct explanation, they adopted the etymology put forth by J. Németh instead of rejecting it. The source of the verb *gyón*, however, can also be explored by examining our word stock of Turkic origin with special regard to the regularities of the semantic development

---

[1] *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1984. – T.XXXVIII (3). – P.*351–356.

from “concrete (objective) to “abstract” (subjective) which certain words denoting mental and psychic processes underwent. The etymon thus found is the Old Turkic (Bulgaro-Turkic) **ĵuwun-* “by confessing, acknowledging one’s sins, crimes, faults to wash the blemish off one’s soul, to purify one’s soul of its blots” ← “to wash, clean oneself”, which occurs in most Turkic literary records and survives in all contemporary Turkic languages and dialects as *yuwun- ~ ĵuwun-*“to wash, clean oneself”. The Hungarian verb *gyón* can be derived from this source both from semantic, morphological and phonological aspects with absolute certainty. (This etymology was first presented in a paper “Hungarian loanwords of Turkic origin denoting religious notions” on October 27, 1977; cf. *Acta Orient. Hung.* XXXII, 245. With full knowledge of our findings concerning the origin of the word, Margit K. Palló suggested a different etymology; cf. *Régi török eredetű igéink* [Our verbs of old Turkic origin]. Szeged, 1982, pp. 89–90.)

The most important Turkic equivalents of the Hungarian verb *gyón* are the following: **Turkic literary records** : **TT** *yun-* мыться; **Kásg., QB** *yun-* 1. ‘идем’; 2. ‘делат омовение (ДТС. 280), Kašg. *Čun-* ‘мыться ‘ (ДТС. 156); AY *yun- ariiïn-* очищаться (ДТС. 280) | IM *yuwun-* ‘yikanmak’ (Battal 92); Qutb *yun-* ’umyč się, wykapąć się’ (Zaj. 86) | CC *yuwun-* ‘sich waschen; baden’ (Gr. 130); BM *yun-* ’myć się (Zaj. 57); Tarj. *Yun-* ‘sich waschen’ (Hou. 109); Qaw. *Yun-* ‘idem’ (Tel. 313); TZ *yun- ~ yuwun-* ‘yikanmak, yunulmak’ (Atalay 289,290) | **Armenian-Kipchak** *yuwun- (yuvun-)* ‘se laver, sebaigner’ (Tryj. 360) | Old Osmanli, 13th c. *yuyun-,* 14th c. *yuym-,* 14th—16th c. *yuvun- ~ yuvin- ~ yun-* ‘yikanmak’ (TarS. 4740, 4741, 4725—4726) || **Contemporary Turkic data:** Crimean Tatar *yuwun-* ‘mytsja’ (OQ. 213); Dobruja Tatar *ĵuwun- ~ ĵuwïn-*‘washes, cleans himself (Danubian Tatar dictionary, author’s manuscript); Karaim *yuvun- ~ yuwun-* ‘idem’ (KRPS. 253); Karachay-Balkar *ĵuwun-*‘idem’ (RKB8. 281, 661); Kumuk *ĵuwun-* ‘idem’ {KuRS. 141); Kazan Tatar *yuwïn-* ‘idem’ (TaRS. 698); Bashkir *yïwïn-* ‘idem’ (BaRS. 238); Nogay *yuwin-* ‘умываться, купаться, мыться’ (NoRS. 445); Karakalpak *ĵuwin-*‘idem’ (KkRS. 265); kazak *ĵuwin- ~ žuwin-* ‘idem’ (KaRS. 180); Kirgiz *ĵūn- (juun-)* ‘idem’ (KiRS. 271) 1 Özbek *yuwin-* ‘idem’ (UzRS. 563); contemporary Uygur *žuyun-* ‘idem’ (UjRS. 487) | Turkmen *yuwun-* ‘idem’ (TuRS. 801); Azerbaijan *yuyun-* ‘idem’ (Clauson 942); Osman-Turkic *yikan-*, dialectal *yun-* ‘idem’ (TRS. 1977.926,934); Gagauz *yïkan-* ‘idem’ (GaRMS. 221) | Altay *yunun-* ‘idem’ (RAS. 308); Hakas (Sagay) *čuwun-* ‘idem’ (ChRS. 324); Tuva *čun-* ‘idem’ (TvRS. 547) (Yakut *sūn-* ‘idem’ (JRS. 347) | Chuvash *šăvăn* ‘idem’ (ČuRS. 401).

The above listed Turkic verb forms yuwun- ~ *yuwïn-; ‘ĵuwun- ~ ĵuwïn-; čuwun-; yuyun-; yunun-; yun-; čun-; yikan-; sun-; šăvăn* – are the

derivatives with the reflexive suffix *–n (-[ï]w ^ -[u] w)* of the transitive verbs *yuw-; ĵuw-; čuw-; yuy-; yun-; yuğ- ~ yu-; čuw- ~ čwğ- ; yika-; sŭy-; šu-(šáv-)* meaning 'to wash' in Turkic literary records as well as all Turkic languages and dialects of today (cf. Clauson 870).

Several of the secondary meanings of the Turkic verbs *yun-, yuwun- ~ ĵuwun-*, etc., primarily denoting 'to wash, clean oneself are similar to, and at times identical with, the meaning of the Hungarian verb *gyón*. One of them, as mentioned above, is 'to perform the ritual ablutions'. Although reference is made here only to washing the body, the physical cleanliness thereby achieved is a precondition for the devout Muslim soul purified by five prayers a day to accept the Divine relevation through the words of the Koran; Cf. Kásg. *Er yundi* 'the man performed the ritual ablutions' (Clauson 943); QB *yana turdï yundï namazïn qïlip* 'он встал и, совершив молитву, сделал омовение (ДТС. 280); the following quotation alludes to Buddhist ritual ablutions: *bu yunğuluk törüg Jcihp yunzun antinzun* 'let him wash and purify himself carrying out the rules for washing oneself (Clauson 942).

The verbs *yun-* and *yuyun-* from the following Old Osmanli examples are even closer to the Hungarian verb *gyón* in that their meaning 'to clean oneself is not used in the literary sense of cleaning the body, but refers to purging one's sins and faults, to purifying oneself of them : Yuz. Seyd., 12th c.: *o1 yuyunur yazuklanndan çikar* 'he purifies himself, parts with his sins (abandons them)'; Maárifname, 15th c.: sadalca bir sabundur hi günahlar aninla yunur 'the alms is soap with which the sins are washed away (by which we are purged of our sins)' (*TarS.* 4740, 4725).

Among the contemporary Turkic equivalents available, the Kazak *ĵuwin-* shows the most significant semantic likeness with the Hungarian verb *gyón*; cf. e.g.: **Qunanbayuli Abay** *: "... Kirlegen ĵurek öz üšin (accusative !)/ Tura almas ästé juw'inbay (reflexive!)" '. ..* The blemished (guilty, wicked) heart (soul, i.e. person) can never recover unless the inside is purged' (ATS. 270). (As the above example reveals, the Kazak verb considered reflexive on the basis of its origin and derivation, can be both intransitive and transitive, similarly to the Hungarian verb of the same origin and derivation, for the complement of the verb under scrutiny [*ĵuwïnbay* actually "not being cleaned," but here: "not cleaning"], regarded as reflexive on the basis of its derivation, is a direct object [*išin* "his inside"]. Any number of similar examples could be cited here from both the Kazak dictionary and our private collection.)

Although the figurative meaning "Истить, подлизываться," (šusa kalaš 'подхалимничать') of the Chuwash verb *šu-(šăv-)*'мыть; стирай, смывай, размывай' and that of the verb *šăvăn-* 'отмываться, отчищаться; мыться,

купаться, namely ‘подлизываться, подмазываться’ (ČuRS. 421, 401) are not in close semantic connection with the Hungarian verb *gyón*, they deserve mention as these meanings also stem from the original meaning “to clean oneself”. In fact, a sycophantic, begging, cadging person also does some kind of “selfwashing” when in order to reach his goal in the shortest possible way he shows himself better and cleaner than he actually is by hiding his shortcomings, concealing his sins, and faults. An opposite example is the following Chuwash proverb: *„Namás kaynă šïn čêlxipe šăvănsa kêlenet”* ‘Those forsaken bj their-sense of shame (having lost their honour) beg flattering with their tongues (Ašm. XII, 313)

Data from both the old and contemporary Turkic languages copiously attest that the root of the verb *yun-, yuwun- ~ juwun-* the verb – *yu-, yuw- ~ ĵuw* literally meaning ‘to wash’, ‘to clean’ is also used in the figurative.sense Spurge oneself of crimes, sins, fault”. For example : AY *ayïg yawlag qïlïnčlïq kirlärin tapčalarïn artuq arïtï yumiš arïtmïš kergäk* необходимо смыть начисто грязь скверных деяний; **AtH** *ahïlïq gamug ‘ayb kirini yuyur* щедрость смывает грязт всех пороков (DTS. 277), *căhil yup anmaz* ‘the fool, when he washi does not become clean’ (Clauson 870) | CC *yazuqlarïmïznï yudïr* hat unsere Sünden abgewaschen’ (Gr. 128) 1 **Ferh., 14th o**.: *...Gönül tozunu fursatin suyu yur* < …The dust of the heart (soul) is washedI away by the water of the holy (blessed) opportunity’; **Leys. Mu., 14th-15th c.**:*Tevhit suyiyle ve tevbe sabuniyle yudu aritti pák eyledi* ‘He washed and deanedlit mth the water of the faith in One God and the soap of penance[I]; **« 15th c**.: *...ben ol kisinin dükeli günahlarin yuyam* ‘...I wash off_all the.sins of that man (I purge him of all his sins)’; **Men. Cev., 17th c.** *Kalbden göz yašlariyle yu yazukar kirlerin* ‘Wash away the filth of your sins wi yl heart (pure heart)’ (TarS. 4708, 4709, 4712) || Nogay *yuw,*-оправдывать (NoRS. 445);Kumu*k ayibin ĵuw*-‘оправдаться’ (KuRS. 140), Tatar *yuw-* fig. *berär yahšï eš. Möğavälä yakiy ükenüw ğazaplanuw belän ğayeplelekne, gönahnï kičertüw* ‘he makes his sins and faults remissible makes them good by performing good deeds, behaving right and showing repentance. *Men üzemneŋbu gönahïmnï iyuwarmïn.* (G. Çobay) ‘I wash o ff my sin (I pun fy myself of my sin)’ (TTAS. Ill, 515); **Karakalpak** *qol ĵuw-* fig. лишаться чего-л: ol ayïbïn ĵuwdï он загладил свою вину; *ol öz günasïn šïn kewilden voyïmlaw menen ĵuwdi* ‘он искупил свою вину чистосердечным признанием (KkRS. 265 144 [under gurui]); **Kazak** *Kiyim kiri ĵuwsa ketedi, köŋ kiri aytsa ketedi* (proverb) ‘The dirt is removed from the clothes by washing, from the heart ^confessing *ayïbïn juwdi ’küna-ayïbïn tartti, keširim suradï;* he has confessed his sm and afked for pardon’; *Sol ayïbïn ĵoldastariniŋ, aldïnda erlik ispen ĵuwmaq edi* ... ‘He should have atoned for that fault of his by a heroic act in front of his

friends'; *kinäsin (kunäsin) juwdï 'öz qatesin, kemšïðïnum moyïndadï, ayïbïm tarttï;* he admitted his fault and shortcoming, he confessed his sin : . . . *Endeše kinämdi ĵuwsam ba dep edim ...* 'So I wondered what I I confessed my sin...' (QTTS. IV, 191); **Kirgiz** *qol ĵú-* fig. лишаться чего-л'; *ol aybïn ĵudu* f g. 'он загладил свою вину (KiRS. 271); *köynöktün kiri ĵusa ketet köŋüldün kiri aytsa ketet* 'грязь на платье сходит от стирки, грязь на сердце (огорчение) — от высказывания (KiRS. 388) | **Özbek** *gúndhini (yåki aybini, dågini wa š. K.) yuwmåq „ezgú iš, yahšilik, ibratli hatti-harakat wa š. K. bilan ózini åq-lamåq;* he regains his honour by hard work, good deeds, exemplary conduct, etc." : Mahdumnin bu sózi yuqlridagi gunahini yuwganday boldi. "Mahdum seems to have compensated for his former sin (fault) by this word of his" (ÓTIL. II, 461); **contemp. Uygur** *žuy-* fig. 'искупатьь, смывать, (напр. Позор)': *gunayimni žuydum* я искупил свою вину (UjRS. 487) | **Turkmen** *yuw-* fig. *'ayirmaq, aqlamaq, günáden étmaq, günasiz etmek, günasiz bolmaq ;* to free, to release, to clean, to make good, to be relieved from sin, to make/become guiltless': *Entek halq ör/ünde bolan hïyănatïmï men öz dim bilen yuwmagïm gerek.* 'I have to atone for my sin against the people with my own hands.' (Kerbabaogli B., Aygïtlï adim) (TDS. 829). – In many of these examples the verb *yu-, yuw- ~ juw-* appears with the words ayip 'sin, fault', *'ayb kiri* 'the filth of sin', *gönűl tozu* 'the dust (dirt) of heart (soul)', *gűnah, gönah*, *kinä* 'sin', *yazuk* 'sin, crime', forming, as it were, set phrases with them to express the idea of "purging one's sins", "spiritual purification", "penance" and "confession".

On the strength of the abovesaid it can be stated with certainty that the Hungarian verb *gyón (gyovon, gyovonik, gyónik)* is derived from the old Turkic **ĵuwun-* whose literary meaning 'to wash, clean oneself being "unnecessary" for the Hungarian language, it came into use as a Christian ecclesiastical term in the sense 'to purge one's sins, to purify one's soul by confessing one's sins, to cleanse one's soul through penance' referring to a religious act. This old Turkic etymon provides a satisfactory explanation both from semantic, morphological and phonological aspects. Given the above data, it is needless to further elaborate the semantic development 'to wash, clean oneself → 'to purge one's soul of sins' → 'to purify one's soul by confessing one's sins', for this development of the meaning of the verb 'to wash oneself can be detected in several languages of different types.

Later on the transitive counterpart of the originally reflexive and intransitive verb *gyón* (and its formal variant with the suffix *–ik : gyónik)* also evolved, probably under the influence of the transitive quality of some Turkic equivalents, which quality the old Turkic etymon is also supposed to have had.

The Hungarian verb *gyón* is tHus thought to be derived from an old Turkic, exactly Bulgaro-Purkic or)gin. When inquiring about the people from whom the etymon **ĵuwun-* was borrowed, purely linguistic (phofological a.d iorphologIcal) criteria suggest several Turkic peoples as having a connection with the Hungarians before the Magyar conquest of Hungary and during the Árpád Age. When, however, certain culture historical facts, more precisely the circumstances of the Hungarian people's conversion to Christianity are taken into consideration, alone the Bulgaro-Turks can be thought of, who joined the Hungarians before and after the Magyar conquest and some of whose groups had been Christian since the mid-9th century. In addition to the verb *gyón* the following words can also be derived from Bulgaro-Turkic, all overt expressions of religious notions: *bocsánik* 'to be pardoned' and *bocsát* 'to pardon', *bán* 'to regret', *bűn* 'sin', egyház 'church', *gyarl*ó 'fallible', *irgalom* 'pity', *könyörül* 'to show mercy', as well as böjt 'fast', imád 'to adore' (Cf.: ***J. Németh,*** A magyar keresztyénség kezdete [The beginning of Hungarian Christianity]. *BpSz.* January 1940, pp. 14—30, and a paper read by the author during the Chuwash Scientific and Cultural Days in Eger in the autumn of 1977 : ActaOrieft.Hung. XXXII, 245.).

ӘЛЕМГЕ ҚҰЛАҚ ТҮРГІЗГЕН[1]

Өзінің азаматтық дамуына жалтақсыз үміт артатын миллиондаған адамдардың, өздерін орыстармен отаны бір ағайын санап, өз еріктерімен орыстардың қол астына қараған адамдардың тағдыры. Шекспир айтқандай не өлім, не өмір деп келетін шешуші мәселелерде ерекше көңіл бөлуге және айрықша қамқорлық көрсетуге әбден лайық. Дамымай қалғандықтан зерделі қорғана білмейтіндігіміз және толып жатқан орашолақтығымыз үкіметтің Бізге айрықша ықылас қоюын, мейлінше аялай білуін, қажет етеді.

Шоқан УӘЛИХАНОВ

Әлемдік ориенталистикада бірауыздан мойындалатын саңлақ ғалымдар көп емес. Санаулы ғана. Сол санаулылар ортасындағы бірегей тұлғалардың бірі – қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов деп білемін. Бұл тұжырым әлемнің белгілі шығыстанушыларының ортасында да (Д. және Р.Дитчелл, Г.Н. Геннади, Эмиль Жонво, Элизе Рехлю, Л.Крадер, Мервин, Роуминсон, Гроттер, Бидольф, т.б.) орныққан.

Өткен ғасырдағы Еуропа ғылымын сөз еткенде «әлем ғылымы» деген сөздің бел алатыны бар. Мұның өзі планетамыздың Европалық бөлігінде XIX ғасырда саяси-әлеуметтік жетілудің және ғылыми ізденістің ілкімділік танытқандығынан болар.

Сонымен шартты түрде болса да Еуропалық (демек әлемдік – Қ.М.) ориенталистика өткен ғасырда шешек атты дегеннің өзінде Азия елдерінің жәй-жапсары әлі де күңгірт жатты.

Ұлы Әл-Фараби өз замандастарына Аристотельді түсіндіргені іспетті. Шоқан да Шығыс туралы ғылымды замандастарына, Әлемге, келер ұрпақ мына біздерге қолға қойғандай етіп түсіндіріп берді. Мәселен, Левшин, Березин, Потанин еңбектерін Шоқан пікірлеріне сүйенбей оқып көріңізші. Түйінін шештірмес көп жайт алдыңыздан шығар еді. Сондай-ақ, Риттер, Гумбольд, Шотт, Клапрот еңбектеріне Шоқанның сыны ше?!

Өз басым Шоқан бойындағы ғылыми ақиқатқа жетуге деген «шыдамсыздыққа» табынамын. Әрнені бір малшылап кетпей, тиянақты іс атқаратынына табынамын. Сексен-тоқсан жасқа келсе қандай болар еді деп аса қайран қаламын... Әлем ғалымдарының аузына ілігіп жазғандары көзі тірісінде-ақ ағылшын, француз, неміс тілдеріне аударылып жатуы біраз жайды аңғартса керек. Өткен ғасырдың 60-шы жылдарына дейін дәуірлеп тұрған Ағылшын,

[1] *Білім және еңбек.- 1985-.№11-. 5-7 б.*

Француз, Батыс Германия, Италия түркологиясы Шоқан туралы бірталай құнды пікірлер қалдырды. Орта Азия сөз бола қалса Шоқан Уәлиханов есімі аталмай қалмайтын. Абайда соңғы ширек ғасыр үдесінде бұл елдерде түркология құрт төмендеп кеткенін және айту керек. Басты себеп, түрколог-патриархтардың қатары селдіреп қалуынан ба дейміз.

Сонан соң, әлемдік капитализм XIX ғасырда Орта Азияға саяси-әлеуметтік қомағайлықпен анталаған кезде бұл өмірді тереңірек тану үшін ғалым-зерттеушілерге көбірек тізгін беру ғажет болды. Ал қазір Азияның саяси-әлеуметтік ахуалының біршама реттелгені баршаға мәлім. Еуропадағы түркологияның тоқырауына қатысты екінші себеп осы.

Керісінше, Совет елі, Польша мен Мажарстан, Америка түркологтары қысқа уақыт аясында таңғажайып биіктерге көтеріліп, ориенталистикадағы жетекші күшке айналып отыр.

Мажарлар шоқантануға ең алдымен туыстық тегін тану үшін, өткенін біліп, :келешегіне ой зерделеу үшін ықылас қояды.

Мажар тілінде Шоқан еңбектері әлі жарық көрген жоқ. Солай болса да ғалымның ауыз әдебиетіне, түркі халықтары тарихына, қыпшақтар тарихына қатысты пікірлерін ұмыт қалдырмай пайдаланып отырамыз. Венгерлердің (дұрысы Мажарлардың – Қ.М.) ата тегі қыпшақтар ғой. Демек, өткенімізді тануда Шоқан еңбектерінің де маңызы аса зор. Жиырмаға толар-толмас шағында жазған Шоқанның мына ойлары қандай жинақы, қандай иланымды: «Были народы, которые по происхождению принадлежали к другому поколению, но подчинялись тюркскому языку и тюркским нравам. Таковы были болгары, хазары, башкиры, мадьяры и др.» (Ш.Ш. Уәлиханов. Бес томдық шығ. жин., 1-том, А., 1984.193-б.) Ертеректе жарық көрген шығармалар жинағынан да Шоқанның мажар қыпшақтары туралы айтқан пікірлерін көптеп келтіруге болады. Ғалым сол пікірлерінің бірінде XIII ғасырда бөлініп шыққан 40 мың үйлі қыпшақтар жайын да сөз етеді.

Шоқан рухына табынып, мұраларын қызғыштай қорғап, насихаттап жүретіндердің бірі – әйгілі түрколог, профессор Жұла Немет (1890–1976) еді. Будапешт университетінде жарты ғасырдай ұстаздық еткен Ж.Неметтің шәкірттерін бұл күнде Совет елінен де, Еуропа елдерінен де, Америкадан да көптеп кездестіресіз. Неметпен пікір алысып тұрған қазақ ғалымдары да баршылық.

Жұла Неметтің дәрістерін мен де үш жылдай тыңдадым. Ұстазбен бірігіп үш кітап жазу бақытына да ие болдым. Ол кісі Шоқан туралы «Шоқан және Орта Азия ғылымы» деген тақырыпта арнаулы дәріс

оқитын. Сексеннің бел ортасына келгенде Шоқан Уәлихановтың ғылымдағы өшпес ерлігі, түркі халықтарының маңдайына біткен жарық жұлдыз екенін, оны қастерлей білуіміз керектігін айтып, ол туралы еңбек жазғысы келетіндігін әлденеше әңгімеледі. Бұл ұстаздың қолы жетпей кеткен ұлы арманы да болар. Алай да, Мажарстан Ғылым Академиясының қорында Шоқан туралы ойлары жазылған қолжазбасы сақталуға тиісті.

Ұстаздың бір айтқаны санама әбден шегеленіп қалыпты: «Шоқан Уәлихановты қазақ халқының тұңғыш ғалымы деп жаңсақ айтамыз. Оған дейін де көшпелілер әлемі маңдайы жарқырап туған талай-талай торсық шеке ұлдар сүйген. Шоқан – Ұлы Октябрь революциясына дейінгі бітімі бөлек соңғы ғалым. Осылай тұжырымдау керек».

Орайы келгенде Шоқанмен тікелей айналысып жүрген, Еуропаға, Мажарстанға жиі-жиі келетін американдық ғалым Юлай Шамилоглұны қазақ оқырмандарына таныстыра кеткім келеді. Отыздарға енді келген Юлайдың ғылыми арсеналы бай, ой-өрісі биік, небір тың тұжырымдар айта алады. Ол Блумингтон университетінде ғылыми қызметкер. Ал университет қаласы аталатын Блумингтонды түрколог ғалымдар мықты ғылыми орталық ретінде құрметтейді.

Шоқанды батыста көп біле бермеуінің жайына да тоқталып өтсем деймін. Еуропада Шоқан еңбектері өте сирек кездеседі, қолыңызға түсіре алмай әлек боласыз. Ірі-ірі ғылыми кітапханалардың өзінде де солай. Данасы өте аз еді, қолда деп, болмаса ондай автордың бізде еңбегі жоқ деп ауызды қу шөппен сүртіп отырады. Мажарстан Ғылым Академиясында Шоқан еңбектерінің академик Әлкей Марғұланның жетекшілігімен жарық көрген бес-томдығының 3-томы ғана болуы қандай өкінішті. Осы тұрғыдан алғанда, жаңадан басылып жатқан бес томдық кешікпей-ақ Еуропа кітапханаларынан лайықты орын алар деймін.

Шоқан тұлғасы әлемдік ғылыми ой ағымында жаңа қырынан жарқырай көріне бастағандай. Бұған Совет еліндегі байсалды ғылыми арна тартқан ориенталистика айтарлықтай ықпал етіп отыр. Қазақтың ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов, менің ойымша, әлемдік ориенталистика көгінде жыл өткен сайын нұрланып, жарқырай түсетін дара бітімді тұлға.

Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың 100 йыллығын билдәләлгәндә қатнашқан Будапешт университеты профессоры Иштван Конгур Мандоки беззең башқорт халқына, моңона ғашик булып қайткан. Халқыбыззның киң күңеллелеге, йомартлығы, ифрат моңлоға уны әсир иткән. «Башқорт күзендәге ҡағыш, маңандағы тетрәндерес көс мине асылыма алып қайтты, күзәнәктәремдә ҡакланған тарихи хәттеремде уятты», – ти ул. Бәлки, шуғалыр за ул Американан алдырып қурай моңон тыңлау менән бер рәттен ишембайзар бүләк иткән (қызғаныска қаршы, Мәскәу аэропортында кемдер баҫып сатнаткан) қурайында уйнарға өйрәнгән. Шуғалыр за ул мөкиббән китеп ике халықтың ырыу, ер-ҡыу атамаларын сағыштырып өйрәнергә тотонған. Хәзер ул был ике халықтың, ысынлап та, үзе әйтмешләй, ҡак менән Сук кеүек бер-береҺен касандыр юғалт, быуаттар буйына эзләүенә инанған. «Башкорттоң озон кйөн мин үзем қасандыр, нисәнселер быуаттар буйына йырлаған кеуекмен. Ә қурайзы алғас, минең қулым, иренем, тешем үзенән-үзе урынын тапты, сөнки мин қасандыр ул қурайза ла уйнаған кеуекмен», – ти Қуңыр. Түбәндә без ғалимдың Йәнәй этнонимының килеп сығышына арналған бер мәкәләҺен тәқдим итәбез.

ЙӘНӘЙ ЭТНОНИМЫНЫҢ КИЛЕП СЫҒЫШЫ[1]

Башқорт Һәм мадияр халықтары араҺындағы тарихи бәйләнеште өйрәнеүзә был ике халықтың ырыу атамаларын сағыштырыу зур бер урын ала.

Тарихсылар араҺында беренселәрзән болып Дьюла Паулер был ике халықтың қәрзәшлеген иҫбатлағанда төп фактор башқорттоң **Йәнәй** Һәм **Юрматы,** мадиярзың Дьярмат Һәм Йенөе атамаларының бер-береҺенә тышқы яқтан оқшаш булыуына таянды.

Профессор Дьюла Немет, Д. Паулерзың башқорт менән мадияр халықтарының ырыу атамаларын яқынлаштырыуын филология күзлектән хуплап, үзе боронғо мадияр тарихын өйрәнгәндә қулланған. Был фекергә профессор Л. Лигети за қушылған. Башқорт ғалимдары Ж.Ғ.Кейекбаев, Р.Ғ. Кузеев, Т.М. Ғарипов та был фекерзе хупланы. Мин үзем дә башқорт-мадияр проблемаҺы менән студент сақта ук қызыҡҺына башланым Һәм уртақ тип Һаналған дьярмат менән йенөегә тағы бер нисә ырыуы исемен өҫтәнем. Сағыштырып қарағыз түбәндәге мадияр Һәм башқорт атамаларын: бече – бесәй, береен –

[1] *Ағизел (Өфө), 1991, декабрь. 162–163 б.*

бәрән, чөмөр – сәмәр, қата – қатай, кер – гәрә, кирәй, көшел – көшөл, мата – мәтәй, мәджәр – мишәр, тарьян – тархан h,б.

Етмешенсе йылдарза профессор Д.Немет уртах тип hаналған ырыу исемдәренең hанын арттыра. Ул мадиярзың ньеек ырыуына башқорттоң нәғмәней, Дьюла ырыуына юламанды, кесигә кесе табындың тура килгәнен язып сықты. Ләкин, минеңсә, был ырыу 0тамаларының уртақлығы әле иҫбатланып бөтмәгән, ғөмүмән, был өлкәлә әле эшләйhе эштар күп, сөнки башқорттоң да, мадиярзың да ырыу исемдәре әле тулыhынса йыйылмаған, йыйылған өлөше лә бик аз өйрәнелгән. Шунлықтан қайhы бер ырыу исемдәре араhында үткәрелген параллелдәр бик үк дөрөҫ тә түгел. Мәҫәлән, мин, нисек кенә қыйын булмаhын, дөрөҫлөк хақына, башқорттоң йәнәйе менән мадиярзың йенөө атамаhы араhында бер ниндәй зә бәйләнеш: юқлығын курhәтер инем.

Безгә дәғлүм булыуынса, мадиярзың йенөө ырыуы тәү тапқыр Византия императоры Константинос Порфирогеннетос (русса Константин Багрянородный) язмаларунда осрай. Ул мадиярзың йенөө атамаhын генәх формаhында биргән. Д.Немет, был форманан сығып, йенөө исеменең этимологияhын боронғо hәм қайhы бер хәзерге төрки телдәрендә осраған **ынақ** – ышаныслы, инаныусы, министр hүзенен йомшақ яңғыраған инәк формаhынан барлыққа килган, тип иҫбатлай. Ә башқорт теле закондары буйынса боронғо төркизәге инәк башқорт телендә йәнәй формаhын бирә алмай.

Минең уйымса, башқорттоң йәнәйе фарсынан ингән йән hүзунән ирқаләү аффиксы қушылып яhалған Йәнәй тигән кеше исеменән бариққа килгән. Тәүзә был исем ырыу башлығына ғына қараған артабан үның исеме бола ырыуна қусқан былырға тейеш. Ғәзәттә, төрки халықтарында шулай бул. Миҫал Үзбәк (халық), Нуғай (хан) нуғай (халық) h.б.

Башқорттон йәнәйенә параллель булған ер-hыу атамалары, ырыу hәм кеше исемдәре бик күп осрай. Сағыштырығыз, қазақтың оло йөзекә қараған Сергале ырыуында бер тоқом (ара, нәҫел) Жанай, Ош тирәhе қырғыззарында ла жанай тоқомо, Қунград …. Тирәhе қарақалпақтарында ла Жанай тигән тоқом бар.

Йәнай (Жәнай) тарихи антропонимияла ла йыш осрай. Билдәле булышь XIV быуаттың икенсе яраhында йәшәгән Түләк Тимер хан ейәненең исеме Хәс Йәнәй булған. XV быуатта йәшәгән Алтын Урза ханы Ғиясетдин хандың улы ла Йәнәй Гәрәй була. Алтын Урза ханы Әхмәттең дә улы Йәнәй Солтан була. 1506–1512 йылдаза Қасым ханлығының тәхетендә Қырым династияhынан сыққан Жанай (Янай) хан ултырған. XVI быуатта Шайбанизар династияhының да бер

вәкиле Жанай Солтан булған. Иҫке документтарза нуғайзарзың 1649 йылда йәшәгән Янай улы Шамле лә телгә алына. Жанай улы Атлы исемле қазақ солтаныың XIX быуатта Жанай сәсәң исеме телгә алына.

Шулай итеп Йәнәй (Жанай) исеме төрки халықтарында йыш осраған исем булған. Йәнәй исемле географик атамалар за күп төрки халықтары йәшәгән территорияларза. Мәҫәлән, Башқоротстанда – Йәнай – Эткенә, Қазақстанда – Жанай-Жол тиган каруан юлы, Жанай көмбәзе тигән мавзолей, Әстрахан өлкәһендәге қазақ-татар ауылы ла Жанай тип атала. Бөгөнгө төрки халықтарының исем-фамилияларында ла Йәнәй (Жанай) күп осрай. Мәсәлән, Алма-Ата, Бишкәк, Өфе, Қазан қалаларының телефон китабында ғына ла Йәнәй, Жанаев кеүек фамилиялар йөзәрләп языльған.

Шулай итеп, мадиярзың йенөө башқорттоң йәнәйе менән бер ниндай зә бәйләнеште түгел. Мадиярзың был этнонимы IX быуаттан элегерәк барлыққа килгән, ә башқорттоң йәнәйе Алтын Урза осоронда йәшәгән юғарыла күрһәтелгән хандарзың береһе менән, йәки икенсе бер кеше исеме менән бәйле булырға тейеш.

Мандоки Қуңыр ТУҚСАБА
Будапешт.

BÜYÜK-KUMANISTAN VE KÜÇÜK-KUMANISTAN AGIZLARINDA KUMAN ASILLI UNSURLAR[1]

Macaristan'ın Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan bölgeleri Tisa nehrinin doğusuna ve Tisa ile Tuna nehirleri arasına düşer. Bugünkü yerlilerinin ataları XIII. Yüzyılın ikinci yansında Moğol akınları önünden kaçarak Macaristan'a gelmişler, ve adı geçen bölgelere yerleşmişlerdir. Macaristan'daki Kumanlar Türk dillerini geleneklerini asırlar boyunca korumuşlar, ancak XVI–VII. Yüzyıllar süresinde Macarlaşmışlardır. Hatta aralarından bazı küçük gruplar dil bakımından belki de bundan sonraki tarihlerde Macarlaşmışlardır.

Kumanlar Büyük Macar Ovası'nda yaşayan Macarların oluşmasında büyük bir rol oynamışlardır. Hatta daha uzak düşen bölgelerdeki Macar halkına da büyük etkileri olmuştur. Kumanlarm yaşantı biçimini, adetlerini, kıyafetlerini Macarlar arasında birçokları benimsemiş, hatta bunları Macar sınırlarını da aşarak batıya doğru yaymışlardır. Bunun içindir ki, dillerindeki birkaç söz ve özellikle de Kumanlar tarafından kullanılmış eşyanın, kavramların isimleri Macar diline de yerleşmiştir ve bunların büyük bir kısmı bugün de yaşamaktadır. Bu sözlerin diğer bir kısmı ise artık kullanılmaz olmuştur ve bunlara bugün ancak Kuman asıllıların yaşadığı bölgelerde rastlanır. Macar dilcileri, Macarcada bulunan Kuman asıllı sözleri Türk menşeinden gelmiş sözlerin orta dönemine, yani Kuman-Peçenek kısmına sokmaktadırlar. Ne var ki bu tabakada mütalaa edilen sözlerin Peçeneklerin dilinden mi, yoksa Kumanlarm dilinden mi gelmiş olduğu her zaman aynı kesinlikle tespit edilememektedir. Zira her iki halk, gerek dilleri, gerek yaşantı biçimleri, gerekse bütün kültürleri bakımından hemen hemen aynı idi; hatta bu iki. Halkın Macarlarla ilişkiler kurması da hemen hemen aynı zamana rastlamaktadır (bir-iki asırlık bir farkla). Bu yüzden Peçenek ve Kuman asıllı unsurların dil kriterlerini temelinde birbirinden ayırdetmek güçtür. Ancak XIII yüzyılın ikinci yarısından önce Macar yazılı vesikalarında rastlanmayan, rastlandığı hallerde de Kumanlarla ilişki halinde belirtilen sözlerin kesinlikle Kuman asıllı sözler olduğu söylenebilir.

Bütün Macar dili alanlarına yayılmış bu türden Kuman asıllı söz çok değildir. Kumanlarm Macaristan hayatındaki rolleri XVII yüzyıldan sonra giderek azal mıştır. Kendileri de yavaş yavaş Macarlaşmışlar, böylece dil etkileri de ortadan kalkmıştır. Macar dilciliği bugün aşağıda sıralayacağınız sözcükleri Kuman asıllı olarak kabul ediyor:

---

[1] *I. Turk Dili Bilimsel Kurultayina Sunulan Bildiriler. 1972. – Ankara Üniversitesi Basimevi, Ankara, 1975. – P. 321–329*

b o z a. Macar dilciliği tarafından çok eskiden beri Kuman menşeli olarak kabul edilen sözcüklerden biri boza / b ö z å/ ᶜboza' kelimesidir. B o z a 'y a eski Macar vesikalarında Kumanların sevilmiş bir içkisi gibi rastlamaktayız, bu gün de yalnız Büyük-Kumanistan bölgesinde tanıyorlar.

B u z o g á n y / b u z o g â n y/ ᶜtopuz'. Bu söz Kumanların oturdukları yerlerde b u z g á n / b u z g â n / ve b u z g á n y / b u z g â n y/ şekillerinde yaşamaktadır. Kumanca *buzğan sözü Türk lehçelerinin çoğunluğundaki boz-~ buz-fiilinden meydana gelmiştir.

C s á k á n y / ç â k â n y. Macarcadaki c s á k á n y sözü de menşeini Kuman dilinden aldı. Manası: 'bir nevi alet, topuz, muharebe baltası, sivri uçlu çekiç'. Bu söz birçok Türk dillerinde de ç a q a n şeklinde yaşamaktadır; mesela: bugünkü Uygurca ç a q a n 'muharebe baltası', vb.

C s a n a k / ç å n å k / 'ç a n a k';'tahtadan, madenden ya da topraktan hazırlanmış kap, küçük tabak, tabak'. Bu söz bugün özellikle Doğu-Macaristan'da, yani Kuman bölgelerinde ve yörelerinde kullanılmaktadır. Oralarda hemen herkes tarafından tanınır. Fakat kuzey- ve batı-Macaristan'da da bu söze rastlanmaktadır. Kumancadaki şekli de *ç a n a q olmalıydı.

C s ö k / ç ö k/ büyük hayvanlardan, mesela boğa ve aygırın erkeklik aleti'. Bu söz birçok Türk dillerinde yaşamaktadır, örneğin: Kazan Türkçesi çük, çügey, Osmanlıca çök vb. Asıl Kumanca şekli de *ç ö k olmalıydı.

K a b a k. Aynı şeyleri k a b a k / k å b å k / y a d a k o b a k / k o b å k/sözleri için de söyleyebiliriz. Anlam: 'kabak, kabaktan yapılmış kap' olup biraz değişik anlamda 'baş' olarak da kullanılır.

K a l a u z. Genel olarak tanınan Kuman menşeli bir Macarca söz olup bugün kalauz / k å l å u z/ olarak kullanılmaktadır, anlamı: 'k ı l a v u z'.

Bu sözle ilgili olarak, Kuman asıllı olması şüphe götürmemekle beraber Macarcada yerleşmesinde Osmanlı Türkçesindeki k ı l a v u z, k u l a v u z sözünün de rol oynadığı şeklinde bir izah yapılmaktadır. Bazı hallerde buna hakikaten ihtimal verilebilir. Fakat genellikle geçerli olmasını ancak Kuman asıllı bir söz olmasıyle izah edebiliriz.

K o b o z. Macarca k o b o z sözcüğü de Kuman asıllıdır. Anlamı: "k o p u z". Bu sözün Kuman olduğunu tespitte, zaman kriterinden başka önemli bir fonetik kriterinin de yardımını görmekteyiz. Sözün ortasında –b- sessizin bulunması Kıpçak özelliğidir. Oğuz ve Doğu Türkçelerinde –p- bulunur. Kazakçada qobız, Dobruca Tatarcasmda qobuz qobız, Kazan Tatarcasmda q u b ı z, Başkurtçada q u b ı s sözlerinde kelime ortasında –b- sessizi oladuğu halde, Osmanlı Türkçesinde aynı durumda –p- sessizi ile karşılaşmaktayız: k o p u z.

K o m o n d o r. Macarca k o m o n d o r kelimesi Kumanların bir halk ismini korumaktadır. Bu söz büyük cüsseli bir cins Macar çoban köpeğinin adıdır. Söz, eski Kuman dilinde *q o m a n d u r, *q u m a n d u r biçimindeydi. Adı

geçen köpek cinsini Macaristan'a Kumanlar getirmiştir. Komondor sözü k o m o n d o r k u t y a, k o m o n d o r eb [c]Kumandur köpeği, Kuman köpeği' bağlantısından meydana gelmiştir. [1]

t ő z e g. Macarca t ő z e g / t ö z e g/ sözü de Kuman asıllıdır. Gerçi bugünkü Macarcada daha ziyade [c]turf kömürü, turf anlamında bilinmektedir. Fakat eskiden hatta bugün de özellikle Kumanların oturmuş oldukları bölgelerde ve bu bölgelere komşu olan yerlerde bu kelime Hezek' anlamında kullanılır. İlk hecede bulunan uzun ö sesi ikinci derecedeki uzamanın sonucu olarak Kumanca- aslındaki *t e z e k sözünün ilk hecesindeki kapalı e-den doğmuştur. [2]

u r o k. Macarca u r o k, h u r o k [c]düğüm, urgan' kelimesi Kumanların at yetiştiriminden kalma bir hatıradır. Sözün Kumanca orijinali *u r u q olmalı. Bu söz Al-tay Türk dillerinde ve Tuva lehçesinde de böyledir. [c]Ucunda bir düğüm olan değnek, düğümlü urgan, düğümlü kayış' anlamına gekmektedir. [3]

Macar dilinde Kuman asıllı unsurların yukarda bahsedilenlerden başka, şimdi dikkate alınmamış ya da çok az önem verilmiş başka bir grubu daha vardır. Bu sözlerin bazıları Macarcaya girmişse de, zamanla eskimiştir ve bugün yalnız Macar-laşmış Kumanların Macar ağızlarında bulunmaktadır. Bu sözler arasında Kuman asıllı oldukları şimdiye kadar kesinlikle tespit edilmiş olanların sayısı pek çok değildir. Özellikle, hayvancılık, adetler, inanışların alemi, halk sanat ve ustahkları, tabiat ve tabiat olaylarıyla ilgili kavramları, eşya, bitki ve hayvanlar vb. İsimleri arasında, zamanla Kuman asıllı oldukları meydana çıkacak olan çok söz bulunmaktadır. Ne var ki şimdi elimizde mevcut olan Türkçe sözlükler ve Türk kelimeleriyle yapılmış yayınlarla bu sözleri inceleyebilmek işinde ciddî güçlüklerle karşılaşıyoruz. Meselâ Kuman dili alanında birinci derecede önemli olan Kıpçak Türkleri ile ilgili olarak, ayrıntılı bitki sözcüklerimiz yok. Oysa yalnızca Büyük-Kumanistan bölgesinde hemen 90 kadar bitki ismi toplamış durumdayız. Bunlar Türk, Kuman asıllı sözleri andırıyorlar. Bu iddiayı aşağı yukarı izah etmek de mümkün fakat gerekli analojiler olmadıkça bu meşelerin çözümü için daha bir süre beklemek gerekecek.

Aşağıda sıralayacağımız birkaç Kuman asıllı sözle, bu sözlerin toplanmasının ne kadar önemli bir türkoloji ödevi olduğunu canlandırmayı arzu etmekteyiz. Gerçekten de bu sözler gerek tarihe karışmış olan Kuman dilinin tanınmasına, gerekse Kıpçak-Türk dillerinin XIII–XIV. Yüzyıl dil hazinesi tarihinin incelenmesine değerli katkıda bulunmaktadır.

Á r k á n y. Á r k á n y / â r k â n y / sözlerimizin Kuman asıllı oldukları konusunda Macar dilcileri aslında yeni yeni şüpheye düşmeye başladılar. Zira yalnızca tek bir bölgede bu konuda verilere rastlanmaktadır. Fakat bu tek veri de Küçük-Kumanistan'da bulunmuştur. Bu kelimeye Romen

dilinde de – Kumanlardan dile giren sözcükler arasında – rastlanıyor. Bazıları bunun için sözün Romen asıllı olduğunu düşünmektedir. Ne var ki son zamanlarda toplanan verileri hesaba kattığımız zaman bu ihtimali kesinlikle reddetmemiz gerekmektedir. Zira bu söz 'tay yakalamaya yarayan kemend, urgan' anlamında yalnız Küçük-Kumanistan'daki Kiskunhalas'ta değil, bütün Büyük-Kumanistan bölgesinde, hattâ bu bölgeye komşu çevrelerde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Demek ki árkány sözünü kelime coğrafyası bakımından her vaziyette Kuman asılb olarak kabul etmeliyiz. Bunun yanısıra, bu sözün Türk dilleri arasında da ilk planda yalnızca Kıpçak-Kuman dilleri tarafından tanınmaktadır: Kırım ve Dobruca Tatarcası, Nogayca, Karaçayca, Malkarca, Kumukça, Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca arqa n ᶜurgan, düğümlü-ilmikli urgan, tay tutmaya yarayan kemend'. Altay Türk dillerinde de aynı biçimde ve aynı anlamda bulunmaktadır.

Asıl Kumanca * a r q a n sözünden Macarca árkány sözünün doğması fonetik bakımından tamamen açıktır, semantik bakımından ise iki söz tamamen aynıdır [4].

B a r-. Yalnızca Büyük-Kumanistan'darastlanan b a r n i / b å r n i / fiili de Kuman menşelidir. Anlamı: 'varmak, gitmek'. Bu söz bugün Büyük-Kumanistan'da daha ziyade b- ile başlamaktadır, yalnız Kunmadaras'ta v- ile de başlayan biçimine rastlanır /v a r n i /.

Büyük-Kumanistan'da kullanılan b a r n i / b a r-/ fiili – kelime sonundaki – ni Macarcada fiil takısıdır – Kuman asıllıdır ve fonetik ile semantik bakımından Ku-mancadaki *b a r- / *b a r m a q, *b a r u w/ fiiline tamamen uymaktadır. Sözcük, Macar dil sistemine girerken tabiatiyle fiillerden türetilen isimlerdeki fiilimsi ekini almıştır. Kelime biçiminde v- ile başlaması yeni bir biçim olarak karşımıza çıkıyor, zaten bu konuda da Büyük-Kumanistan'da da tek yerden elimize geçen veri var. Fakat adı geçen köyde de b a r- v e v a r- şekilleri beraber bulunmaktadır.

Zaten b>v değişmesine Macar dilinde olsun, diğer Türk menşeli Macarca kelimelerinde olsun, sık sık rastlamaktayız..[5] Macaristan'daki Kumanların dili tek bir şive olmadığı için var- şekli halinde Kumanların Oğuz tipi ağızlardan bu sözcüğü türetmiş olduklarını da düşünebiliriz. Kaldı ki, Kuman dilindeki Kıpçak ve Oğuz tipi kelimelerin birbirlerinin yanısıra mevcut olduklarını Codex Cumanicus'ta da tespit edebiliyoruz.

B a r a g. Büyük-Kumanistan'da yaşlı nesil 'büyük cüsseli, uzun kıvırcık tüylü çoban köpekleri'-ne b a r a g / b å r å g /, bazı yerlerde d e b a r á g / b å r â g/ diyor. Bu sözcük, yalnız Kumanların oturdukları bölgelerde bulunduğu için Kuman asıllıdır ve Kuman * b a r a q 'kıvırcık sert türlü köpek' sözlüğünden gelmiştir.

Türk anılarında b a r a q sözcüğüne yalnız Kaşğarî sözlüğünde ve Mısır Memlûk dil yadigârlarında rastlanmaktadır: Kaşğ. B a r a q ᶜçok tüylü köpek' / Brockel-mann, Atalay/, TZ. B a r a q ᶜçoban köpeği', /Atalay/, El-îdrâk b a r a q 'tüylü bir cins köpek' / İzbudak/, Abû Hayyân qilbaraq' 'tüylü av köpeği' /Caferoğlu/. Kıpçak sözcüğü gibi görünmektedir, ve bugünkü Türk dilleri arasında da bu sözcüğe birinci planda Kıpçak diyaleklerinde rastlanmaktadır: Nogayca, Dobruca Tatarcası, Karakalpakça, Kazakça, Kırgızca, Qongrat-Özbekçe b a r a q 'uzun, kıvırcık tüylü köpek, çoban köpeği'. Aynı sözcüğe Özbek ve bugünkü Uygur dillerinde de rastlıyoruz: b a r a q, b a r â q ᶜkıvırcık, sert tüylü'. Oğuz diyalektleri arasında yalnız Türkçesi bu sözcüğü tanımaktadır: b a r a k 'tüylü, kıllı çuha, kebe; bir cins tüylü av köpeği' /TS./, Anadolu ağızlarında: b a r a k, b a r a h ᶜuzun kıvrık türlü, ufak bir nevi köpek, avına çabuk varan köpek; tüylü köpek; orta yapılı, çok tüylü köpek'/ Koşay, Anadilden Derlemeler 1, 26; II, 13/.

Yukarda sıraladığımız Osmanlı Türkçesi verilerine dayanarak, Büyük-Kuma-nistan bölgesinde rastlanan baraq sözcüğünün Kuman asıllı değil, Osmanlı Türkçesi asıllı olduğunu da düşünebiliriz. Ne var ki, bu sözcüğün bugün yalnız Kumanların yaşamış oldukları başlıca bölge olan Büyük-Kumanistan'da tanınması bu düşüncenin doğru olmadığını göstermektedir. Kaldı ki, bu bölgede Türk hakimiyetinden önceki zamandan kalma belgelerde de bu sözcüğe rastlanmaktadır [6].

C s e r a l m a. C s e r a l m a /ç e r â l m â / sözcüğü de yalnız Büyük-Kumanistan'da tanınan sözcüklerdendir. Anlamı: 'yerelması; Helianthus tuberosus'.

Bu sözcüğü Türk dillerindeki şu kelimelere benzetebiliriz: Dobruca Tatarca-casmda c e r a l m a 'Helianthus tuberosus', Nogaycada yeralma 'patates' /Baskakov/, Osmanlı Türkçesinde y e r e l m a s ı 'Helianthus tuberosus; Bileşikgillerden, köksapları yumru halinde olan ve besin değeri patates derecesinde bulunan bir bitki' /TS./ Azerbaycancada yeralma, yeralması '1. patates; 2. Helianthus tuberosus' /Azerbaycan dilinin dialektoloji lüġati/, Türkmencede y e r a l m a 'patates'/ Tyurk-mensko-russkiy slovar'/.

Bu sözcüğün Kuman asıllı olduğunu ispatlamamızda, kelime coğrafyasından başka fonetik kriterler de yardımcımız olmaktadır. Kıpçak diyeleklerinin büyük bir kısmında ve bu arada Macaristan'daki Kuman dilinde de sözcük başındaki y–> c- ses değişimi tandansı bilinen bir şeydir. Adı geçen sözcüğün Kumancadaki biçimi ceralma şeklinde olup, muhtemelen 'Helianthus tuberosus' anlamında idi. Büyük-Kumanistan'daki cseralma sözcüğünün başlangıcı olan es- /ç-/-yi ancak kelime başlangıcındaki c-iJe izah edebiliriz.

D a k u. D a k u / d â k u/ sözü de Macaristan'da bugün ancak Kumanların otur-mu| oldukları bölgelerde , yani birinci planda da Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan'da ve buralara komşu yerlerde yaşamaktadır. Anlamı: ^{c}pöstekiden, koyun postundan hazırlanmış olup dizlere ya da baldırlara kadar inen kürke benzer uzun tüylü deri giysi'. Bu sözcük eskiden bütün Macar dil bölgelerinde tanınan bir sözcük değildi. Nitekim Tunanın batıya doğru olan kısımlarında yalnız bugünkü bölgelerde değil, eski tarihli belgelerde de izine rastlanmamaktadır. Bunun içindir ki, bu sözcüğün adı geçen Macar bölgelerindeki ağızlara Kumanların dilinden geldiği hususunda hiçbir şüphemiz olamaz. [7]

D a k u kelimesi Macaristan'daki Kumanların dilinde Moğol asıllı olup Moğol daqu-dan gelmektedir. Moğolca d aqu sözcüğünün manası: 'bir nevi kürk'; [8] orta Moğol daqu 'kürk' / Kowalewski III, 1570/, Kalmuk d a x^{a} ^{c}Pelz mit dem Fell nach aussen, Oberpelz' /Ramstedt/, Ordos Dax^{a}u 'tüyleri dışarı çevrik olan kürk' /Mostaert/, Halha d a h ^{c}kürk' /Luvsandendev/, Buryat d a h a ^{c}kürk, kışlık kürk' /Çeremisov/.

Moğolca d a q u sözcüğü Macaristan'daki Kumanların dışında ancak bir (iki Kıpçak diyeleğinde bulunmaktadır, örneğin Kazakçada daqa biçiminde tanınmakta olup, anlamı: Hay derisinden hazırlanmış kürk'tür. /Pallas, Phys. Reise durch ver-sehied. Provinzen d. Russischen Reichesim 1768 u. 1769. Zweite Auflage, St. Peters-burg, s. 389/; Kırgızcada daqı ve dâqı biçiminde ve'dana derisinden hazırlanmış post eki; tay derisi kürk' anlamında kullanılmaktadır. Çağataycada da daqu şeklinde ve "pelisse' ein Pelz mit den Haaren nach aussen' / Pavet de Court., Radloff/ anlamında bulunur.

Bu kelimenin henüz tamamen aydınlanmamış bir takım Hind-Avrupa ilişkilerinden anlaşıldığına göre, Asyadan çok eskiden gelmiş bir sözcük olması muhtemeldir. Zira Türk dillerinin başka diyeleklerinde Moğol biçiminde değil, Türk y-/> c-, ç- [~ Moğol d- ses kurallarına uygun olarak tamamen Türk ses biçimlerinde bulunuyor: Kâşğ. Y a q u ^{c}Regenmantel' /Brockelmann/, Altay Türkçesi, Teleut y a q q ı' 'ein Pelz aus Reh Fell, der mit den Haaren nach aussen getragen wird' /Radloff/, Baraba y a q ı ^{c}kürk' /Radloff/, Tuva ç a ğ ı 'kürk' /Tuvinsko-russkiy slovar´/.

Gördüğümüz gibi Macarca d a k u anlamı bakımından da tamamen Kumancada ve diğer Türk dillerinde bulunan d a q u, d a q i d a q a sözcüklerine uymaktadır. Fonetik bakımından da bu uygunluk kurallara göredir. Demek ki bu sözün Kuman asıllı olduğu hakkında şüpheye yer yoktur. Tam da bunun içindir ki, resmi Macar dilcilik ilminde bu sözcüğün nereden geldiğinin bilinmediğinin belirtilmesini hayretle karşılıyoruz [9]. Türkoloji çevrelerinde bu sözcüğün Türk etimolojisi hakkında elbette hiçbir şüphe yoktur.

K a j t á r. Bu sözcük Büyük-Kumanistan'da göçmen kuşların tümüne verilen isimdir: k a j t â r / k â y t â r/. Bu keümeyi de Kuman asıllı olarak kabul ediyoruz. Kelime Kumanca q a y t- 'dönmek' fiilinin participium aoristi biçimidir, -ar, -r takısıyla türetilmiştir. Bu *q a y t a r Kumanca *q u ş 'k u ş' sözcüğü ile bağlantılı olarak 'göçmen kuş' anlamında kullanılmış olsa gerek. Kumancadaki bu *qaytar quş ilişkisinden – muhtemelen Kumanların Kuman-Macar çifte dil döneminde –quş unsuru teşekkül etmiştir ve hunun yerini de Macar uygunu olan m a d a r ᶜkuş' sözcüğü almıştır.

Elimizdeki Türk sözlüklerinde bu bileşik sözcüğe örnek gösteremiyoruz. Fakat Dobruca Tatarlarının dilinde qaytar quş biçiminde, ve 'göçmen kuş' anlamında bu söz bulunmaktadır. Gerçi bu bir tek veridir ama, etimoloji bakımından ispatlanması için bu tek veri de yeterlidir.

K a m c s i. Kamcsi /kåmçi/ k e l i m e s i d e Kuman menşeli s ö z c ü k l e r i-mizdendir. Manası: 'kamçı'. Büyük-Kumanistan'da k a m c s i / k å m ç i/, k a m s i / k å m ş i/ v e k a m z s i /kåmji/, Küçük-Kumanistan'da d a k n d z s i /k å n c i/ şeklinde bulunmaktadır ve bütün bunlar Kumanca qamcı sözcüğünden gelmişlerdir.

Bu qamçı sözü, çeşitli ses biçimlerinde olmak üzere bütün Türk dillerinde tanınan ve yaygın bir sözcüktür. Macaristan'daki Macarlaşmış Kumanların dilinde de yaşamakta olan bu sözcüğü ayrıca izah etmemize ihtiyaç yok. Şu kadarını belirtelim ki, bu kelime prensip bakımından Osmanlı Türkçesinden gelme bir sözcük de olabilir. Fakat yalnızca Kumanların Macar dil ağızlarında yaşadığı için Kuman asıllı olduğu şüphesizdir.

K a n g y ı k. K a n g y ı k /k å n d y î k/ sözcüğünü bugün ancak en yaşlı Büyük-Kumanistan'hlar tanıyor. Anlamı: 'eyerin kenarlarında sallanan eşyayı eyere bağlamaya yarayan kayış', Kangyık şekli, şüphe yok, halk etimolojisi yolundan Kumanca *qanciğa sözcüğünden gelmektedir. Macar dili Kumancadaki –c-yi –dy- ile değiştirmiş ve muhtemelen sözcük sonundaki a sesi k a n g y i g a-k a r i k a /kåndyigå k å r i k å / 'kayış yerinde kullanılan demir ya da bakır halka' bileşiminde haploloji temeline düşmüştür.

Q a n c i ġ a, q a n c u ġ a, q a n c i g a, q a n c u q a 'eğerin yük kayışı' Türk dillerinin hemen de her diyeleğinde bilinen bir sözcüktür. Kıpçak diyeleklerinde genel olarak qanciġa şeklinde bulunmektadır/bkz. Dobruca Tatarcası, Karaçayca, Malkarca, Nogayca, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca q a n c i ġ a, Kumukça q a n j i ġ a, Başkurtça q a n y a ġ a, Kazan Tatarcası q a n c i ġ a vb./. Bunun içindir ki, Macaristan'daki Kumanlarm dilinde de bu biçimde olduğunu kuvvetle muhtemel görmekteyiz. Türk dillerinde ve bunlar arasında Kumancada da q a n c i ġ a sözü Moğol asıllıdır

ve muhtemelen Moğolca ğ a n c u- ‘uzunca olmak, uzamak, sarkmak’ fiilinin deverbal nomen türemesidir /György Kara’nın bildirisine göre /.

K a p k á n y / k å p k â n y/. Manası: ‘kapan, tuzak’. Aynı şekilde yalnız Büyük Kumanistan’da tanınmaktadır. Bu sözcük Macaristan’daki Kumanlarm dilinde qapqan biçiminde olup qap- ᶜkapmak’ fiilinin partisip takısından türemiştir.[10] Sözcüğümüze Oğuz diyelekleri dışında bütün Türk dillerinde q a p q a n biçiminde rastlanmaktadır. Osmanlı Türkçesinde, Azerbaycancada ve Türkmencede ise k a p a n, *q a p a n, ğ a p a n şekillerinde bulunur. Yalnız bu bile, Macarlaşmış Kumanlarm kapkâny sözcüklerinin Osmanlı Türkçesinden gelmiş olmadığını ispat etmektedir. Buna rağmen son zamanlarda’bazı Macar dilcileri bu sözcüğün Osmanlı Türkçesi asıllı olduğunu düşünüyorlar.[11]

k a r a m b é l. Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan bölgelerinde ve buralara komşu olan yerlerde öyle bitki isimlerine rastlanmaktadır ki, bunlar muhtemelen Türk ve daha kuvvetli bir ihtimalle Kuman asılllıdır. K a r a m b é l / k å r å m b e é l kelimesi de bunlar arasında olup, bugün Büyük-Kumanistan’da daha ziyade ᶜGypso-phila muralis’-in adı olarak tanınmaktadır. Gypsophila muralis “Caryophyllaceae-Karanfilgiller” familyasına ait bir bitkidir. K a r a m b é l, Kumanca q a r a m p i l ‘karanfil’ sözcüğünden gelmektedir. Büyük bir ihtimalle Kuman *q a r a m p i l sözcüğünün anlamı daha sonraları genişlemiş, yalnız ‘karanfil’ anlamına değil, karanfile benzeyen, karanfil türünden bütün bitkileri kapsamıştır. Macarlaşmış Kumanlarm diline de bu son anlamıyle girmiştir.

*Q a r a m p i l sözcüğü Macaristan’daki Kumancada da dışardan gelmiş bir sözcüktür, Fars dilindeki qaranful’dan alınmıştır. Bu sözcüğün Arapçada, Yunancada ve Sanskritçede de karşılıkları vardır. Fars dilindeki kelimenin –f- sessizi yerine Kumancada –p- yi koymaktayız, zira aksi halde Macarca k a r a m b e l’ in ses biçiminin izahı kabil olmadığı gibi, Kıpçak-Türk diyelekleri arasında da orijinal –f– yerine –p-ye rastlamaktayız.[12]

o n t o k. O n t o k sözcüğünü de Kuman asıllı olarak kabul ediyoruz. Gerek Büyük-Kumanistan gerekse Küçük-Kumanistan bölgelerinde bulunmaktadır. Gerçi bu iki bölgede bu sözcük ayrı ayrı anlamlarda kullanılmaktadır. Küçük-Kumanis-tan’da ᶜkmntı’ anlamına, Büyük-Kumanistan’da ise ᶜufak kuru ekmek parçası, bir lokma ekmek’ anlamına kullanılmaktadır.

Bu sözcük Kumanca *u n t a q sözcüğünden gelmiştir. Bunun manası da muhtemelen ‘kırıntı’ olmalı, bak. Kazak untaq ᶜtoz; kırıntı’, Altay, Teleut Türkçesi untaq ᶜince öğütülmüş, ufak’, Koybal unnaq, ᶜufak, ince öğütülmüş’ /Radloff/, Dobruca Tatarcası untaq ᶜtoz, toz gibi ufak, ince öğütülmüş’, Macar o n t o k sözcüğü semantik ve fonetik bakımından da Kuman *u n t a q sözcüğüne tamamen uymaktadır [13].

Yukarıda söylediklerimde ancak menşeleri Kuman olduklarını ispat ettiğim sözcükleri sıraladım. Ama butların dışında birçok Kuman menşeli tahmin edilebilen diğer sözler de var. Ne yazık ki, bunların izahı için şimdilik kâfi derecede zengin olan Kıpçakça sözlükler yok. Bu sözcükler umumiyetle hayvan yetiştirmesi, nebat ve hayvan alemi, halk ustalıkları, aletler v.b. ile ilgilidir. Bunların izah edebileceğimizi ancak yeni mufassal Kıpçak lehçe sözcüklerinin ve Kıpçak lehçe arazisindeki araştırmalardan bekleyebiliriz.

Kaynaklar

[1] *Bkz. Gyula Németh, Török jövevényszavaink középső retege/=Macarcadaki Türkçe unsurlann orta tabakası: Magyar Nyelv/=**MNy**.– XVII. –/1921. – 22-26; A magyar nyelv történeti-etimologiai szótára/=Macar dilinin tarih-etimoloji sözlüğü; kısaltması: TESz./, Budapest. – 1/1967/. – 356, 400, 469, 476-477, 562; 11/1970.– 321-322, 507, 509, 540.*

[2] *L. Ligeti, Tőzeg: **MNy**.– XXXIV.– 1938. – 207–210.*

[3] *Bkz. TESz. II, 171 s.v. hurok.*

[4] *Bkz. TESs. I, 177; I. Mándoky, Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó = Büyük-Kumanistan ağzında birkaç Kuman menşeli unsurlar/: Nyelvtudomânyi Közlemények/= Dilbilgisi Bildirileri; kısaltması: NyK. –LXXIII. –1971. – 365–366.*

[5] *Bkz. Macarca valag <Türkçe balaq, Macarca vászon <Türkçe boğasun: L. Râsonyi: NyK.– LI. –1941. – 44–45.*

[6] *I. Mándoky, op. Cit., 368–370.*

[7] *Zs. Bátky, Daku, daku-ködmen: Népünk és Nyelvünk/= Halkımız, ve Dilimiz.–II.-1930. – 189–191.*

[8] *Bkz. L.Ligeti, A mongolok titkos története/= Moğolların Gizli Tarihi/, Budapest 1962. – 148; I. Mándoky, op. Cit., 367.*

[9] *TESz. I. – 588.*

[10] *Yukarıdaki sándoükler hakkıda bk. I. Mándoky, op. Cit., 370–383.*

[11] *Bkz. TESz.- II.– 366/s.v. kaptány/.*

[12] *I. Mándoky, op. Cit.. 383–384.*

[13] *Zaten gene aynı şekilde eski Türkçe *u n t a q, * u n t a ğ, * u n d ağ sözcüğü Macar dilindeki ondó / onda, 'sperma, kepek süprüntü, çöp' sözcüğünün eski biçimi olup, Macar dilcilerine göre, asılları meçhul sözcükler olarak kaydedilmiştir: TESz. II.– 1082.*

CRITICA

Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï. Qazaq SSR Ġïlïm Akademiyasïnïng Ortalïk Ġïlïmïy Kitaphanasï men M.O. Äwezov atïndaġï Ädebiyet žäne Öner Institutïndaġï qazaq qolžazbalarï. 1-tom, 1 kitap. *Batïrlar žïrï* / Žalpï redakciyasïn basqarġan M.G. Ġabdullin. – Almatï: Ġïlïm, 1975. – 352 p. *(Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 1 том, 1 кітап. Батырлар жыры)*

A welcome process was initiated in Soviet oriental studies in the early 1960s: the scientific descriptions and catalogues of the abundant Turkic, Persian, and Arabic etc., manuscripts, kept in major libraries, collections and archives of the oriental sciences, were published in rapid succession. *(Tatar ädipläre häm ġalimnäre-neng qulyazmalari.* 2-bülek, X-ěiġarïlïš. Qazan 1962; A. M. Muginov, *Opisanie ujgurskih rukopisej Instituta narodov Azii.* Moskva 1962 ; L. V. Dmitriev, A. M. Muginov, S. N. Muratov, *Opisanie tjurkskih rukopisej Instituta narodov Azii.* Moskva, N-1. Istorija. Pod redakciej A. N. Kononova. Moskva, 1965; S. I. Baevskij, *Opisanie persidskih i tadžikskih rukopisej Institute narodov Azii.* Moskva 1968). The latest issue of the publications is the reviewed book, which – as the first book of the volume on the Kazak folklore – also con□ ibyl□ ce the first edition of a planned series of catalogues containing the Kazak manuscripts kept in the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Kazak SSR and in the M. O. Äwezov Research Institute of Literature and Art. The present book of the first volume surveys the manuscripts on the Kazak heroic songs and folk epic poems.

Although the scientific description of certain Kazak manuscripts appeared earlier (cf. S. P. Radzievskaja, *Opisanie rukopisej naučnoj biblioteki imeni N. I. Lobačevskogo,* Kazan 1958, pp. 6–7), no such work has been published similar to the first book of the first volume of the catalogues planned in 1965, which aims at completeness considering, at the same time, the most minute details and characteristics of each manuscript with precision. In undertaking the disclosure of the manuscripts covering one of the richest epic genres of the Kazak folklore, the volume gives the scientific description of 68 heroic poems and their 133 variations, altogether 201 manuscripts. It considerably enhances the merit of the book that in addition to the most popular and often published Kazak heroic poems, e.g. *Alpamïs, Qoblandï, Er Targïn, Qambar batïr,* etc., it contains the descriptions of heroic poems not only unrevealed, but also unheard of

so far, e.g. *Oraqtï batïr, Žetigen, Kürengbay batïr, Baraq batïr, Begen batïr, Qaztuwgan,* etc. They were never included earlier in any scientific or popularizing collection on Kazak folklore or heroic poetry.

Bearing in mind over 30 aspects in surveying the major characteristics, the editors of the catalogue analyzed questions concerning both form, explicit structure and the implicit structure, also touched upon bibliographical curiosities, and provided clues to the problems of scientific research. To illustrate the volume, they attached a compilation of facsimile samples of various styles of script (pp. 323–334), followed by an index listing the titles of heroic poems, the names of their authors, collectors, translators, the names of animals (especially the names of the protagonists' horses), then the geographical names occurring in the poems given in the Arabic, Latin and Kazak Cyrillic letters (pp. 337–347). The annotation of each heroic poem surpasses those of former collections by revealing the system of Kazak heroic poems and their interrelations, and serve as a firm basis for future research into the comparative study of Turkic heroic poetry. Thus, for instance, certain Kazak epic poems so far dated back to the 17th – 18-th centuries, can be related to certain Crimean and Dobr. Tatar heroic and epic poems, ballads and folk tales on the basis of their plot and the names of heroes and other characters, therefore, the date of their creation cannot be later than the extinction of the Golden Horde (e.g. the Kazak heroic poem *Etekey batïr* and perhaps the *Aqžanas uli Er Kenges).* Some Kazak heroic poems (e.g. *Alpamïs, Qoblandï, Bőgen batïr,* etc), certain details and specific features of whose content or plot reflect a conspicuous similarity to the respective aspects of the Hungarian Kipchak epic poems, sagas, legends and tales, and in fact to the names of several heroes, can be traced back to even earlier times (to the mid-13th century at the latest).

Not only does this excellent catalogue of the manuscripts of Kazak heroic poems, which were composed in various historical periods, or borrowed their motifs and certain features of plot from different ages, assist Kazak folklorists, ethnographers, historians and linguists, but it also substantially enlivens international research. The continual publication of the subsequent volumes of the series is rather urgent as international Turkological research is in need of such profund books of a high academic level.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
1979. – XXXIII (3).– P. 366–367.

Ïybatov A. Qutbtïng "Hustoruw wa Širin" poėmasïnïng sözdigi (XIV ġasïr). – Almatï: Ġilim, 1974. – 279 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.– XXXIII (3). – 1979. – P. 362–364. [A review]. ***(Ә.М. Ибатов. Құтбтың «Хосрау уа Шырын» поэмасының сөздігі (XIV ғасыр.).***

The findings made so far confirm the fact that the oldest Turkic literary piece, written in the time and area of the Golden Horde, was the epic poem *Husräw u Šïrïn* by Quṭb. This work not only has a significant position among the Turkic linguistic records, but as the first Turkic translation of the similarly entitled work of Nizämï (altogether 21 translations have been re□ ibyl□ so far), it is also of outstanding importance regarding Turkic literary history. Qutb'a poem of 4730 couplets, written in 1341–42, did not survive in the original version, only the manuscript of its translation compiled in Egypt in 1383 by the *faqih* Berke of Kipchak origin, which is available today in the Bibliothéque Nationale in Paris under the reference Mss. Tures, Anc. F. 312. The facsimile and the text of the manuscript were first edited by A. Zajaczkowski, who was also the first to publish the record's vocabulary *(Najstariza wersja turecka* Husräv u Šïrïn *Qufba.* Cześć I, Tekst, Warszawa 1958; Cześć II, Facsimile, Warszawa 1958; Cześć III, Slownik, Warszawa 1961). A. Zajaczkowski deserves eternal credit for his research into this outstanding literary and linguistic remnant of the Golden Horde, because so far Turcologists relied almost exclusively on his editions to support their research, nevertheless it is a fact that he could not accomplish the oomplete scientific examination of this work from both the literary, historical, cultural historical, and linguistic aspects.

M. N. Hacieminoğlu is the scholar who made a thorough and precise philological analysis of this record from the linguistic viewpoint. He corrected several of Zajacz-kowski's mistakes and errors, summarized the major orthographic, phonetic and morphological features of the poem and reedited its complete text *(Kutb'un Husrev ü Şirin'I ve Dil Hususiyetleri,* Istanbul 1968, 477 pp.).

M. N. Hacieminoğlu's very helpful volume could have earned even more credit if the author had published the complete vocabulary of the record, thus supplementing A. Zajaczkowski's rather out-dated vocabulary of hardly half of the words in the record. This gap has been recently bridged by the valuable dictionary of A. Ïybatov, a researcher of the Koman-Kipchak linguistic records in Alma-Ata, whose work comprises the entire vocabulary of Qufcb's poem *Husräw u Šïrïn* in about 4,410 entries.

In the introduction, A. Ïybatov gives a detailed analysis of the history of this record, the major philological problems and the positions of researchers – A. N. Samojlov, A. Zajaczkowski, A. M. Ščerbak,

É. N. Nadžip, É. Fazylov, N. A. Baskakov – concerning the nature of the language of *the Hisräw u Šïrïn (pp.* 9–18). He points out that former classifications rested either solely on phonetic or lexical aspects. All the researchers working on a phonetic basis agreed that the language of the *Hisräw u Šïrïn* belongs to the ***d*** group of Middle Turkic, or at least it manifests several features characteristic of the Middle Turkic literary language, while some of those who took the lexicon as their starting-point regard the language of this record as Kipchak, or Oguz, or as a "mixture" (dialect) of the Kipchak-Oguz or the Oguz-Kipchak languages, depending on which language's (dialect's) lexical influence is thought to be dominant in the vocabulary of the record. He correctly states that the only way to decide on the classification of its language is to analyze all the phonetic, morphological and lexical characteristics at the same time. The author selected a morphological phenomenon seemingly suitable for distinguishing the language from others: calculating the frequency of the accusative suffix attached to the 3rd person sing, genitive suffix, he attempted to prove that the language of the *Hisräw u Šïrïn* is morphologically nearest to the Kipchak tongue, because ***–ï* + n, *-i+n,*** characteristic of Kipchak tongues, has 538 occurrences in the text, -ï + *nï,-* + *ni,* a feature of Oguz and Qarluq languages, has 211, and similarly, ***-sï*** + *n,* ***-si*** + n has 38, while ***–sï*** + *nï, -si* + *ni* only 9 (pp. 17-18). The data seem convincing, yet it is impossible to define the character of a language on the basis of a randomly chosen morphological phenomenon; a thorough comparison of all the morphological (and phonetic and lexical) features must be concluded, which, however, is not the task of the author.

It is to the credit of A. Ïybatov, that in analyzing the Arabic-Persian words, personal, ethnic and tribal names, patronyms, place names and various derivatives in separate entries, he more than doubled the number of headwords compared to the 1,950 items in A. Zajaczkowski's dictionary. The author presents the head-words and the illustrating material partly in the Russian Cyrillic alphabet, partly in the Cyrillic script modified to suit the Kazak tongue. However, it would have been more consistent to use the Kazak Cyrillic script throughout, thereby unifying the transcription of the linguistic material. (It is hard to comprehend why he did not use the Kazak ***ä*** for ***ä,*** the Kzk. ***U*** instead of the Russian ***u*** to denote ***u,*** the Kzk. ***W*** instead of the Russian ***v*** to denote ***w.)*** The head-word is followed by the abbreviated definition of its grammatical category, the number of occurrences in the text in brackets, then by the meaning given in the Kazak tongue. Then comes a quotation from the text containing the given word with the place of occurrence in brackets, and the exact Kazak translation rounds off the entry. An entry does not include equivalents

from other Turkic records or the present Turkic tongues, although it would have amplified the scientific value of his dictionary.

Apparently, the author closely follows the transcription or transliteration of A. Zajaczkowski's vocabulary, neglecting the correction of even the most conspicuous mistakes, such as č*ab-, qab-, qab qadaś, qabsa-, qob-, sab, tab-, tebsi,* etc., instead of the correct *čap-, qap-, qap qadaś, qapsa-, qop-, sap, tap-, tepsi,* etc., or the word *ongur* instead of the correct form *üngür* 'cave, pit; den' (of. Kom.-Kip. Of Hungary and Kzk., Kkalp., Kirg. Etc. *ünggür, ünggir, üngkör* 'id.'). Likewise, the form *örk-* 'to fear' is unwarranted, because the form of the verb both in Old and present Turkic is expressly *ürk-*. Errors of this sort could have been avoided by comparing the data of the record to other linguistic data, producing the surplus result that several words (e.g.Osee: *čaqan* 'scorpion', cf. Kom.-Kip. Of Hung!ry, and Nog., Kzk,, Kkalp., Cipg. *Śayan, čayan* 'id.'; but Uigh. *Čadan(* Käśġ. *Čadan*; the word *qoltqa* 'question' with equivalents only in the Kom.-Kip. Of Hungary and Kar., or the words *alïs* 'far away' and *öte* 'particularly, extremely, very', which are extant only in the Kom.-Kip. Of Hungary, modern Kazak and Kirgiz apart from the record) would have indicated signs characteristic of either the Kipchak, the Oguz or thd Qarluq pongues.

To summarize, the so far most complete vocabularq of Qutb's *Husräw u Šïrïn* edited by A. Ïybator is a very thorough and useful volume, especially helpful for scholars whose field of interest encompasses the Koman-Kipchak linguistic records and the literary language of the Golden Horde, with epecail emphasis on the language of the *Husräw u Šïrïn.*

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
XXXIII (3). 1979. – P. 362–364.

Kojčubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana. AN Kaz SSR, Institut jazykoznanija. – Alma-Ata: Nauka, 1974. – 275 p. ***(Койчубаев Е Краткий толковый словарь топонимов Казахстана).***

Research into Turkic onomatology, and into its particular field, toponymy, gained considerable momentum in the past decades. The increasing number of relevant publications by scholars working in the Turkic republics, autonomous republics and autonomous regions of the Soviet Union, is especially pleasing. Toponymic research in Kazakstan can confidently be described as having a long past, as numerous articles and studies on the toponymy of Kazakstan have been published since the works of N. A. Aristov and N.O. Konśin, i.e. since the end of the last (1896) and the beginning of the present century (1903). Comprehensive works have also come to light in the past two decades (A.Äbdirahmanov, Qazaqstannïng *žer-suw attarï,* Almatï 1959; G. K. Konkaśbajev, *Slovar'*

kazahskih geografičeskih *nazvanij,* Alma-Ata 1963; B. M. Murzaev, *Toponimika v Kazahstane: Izvestija AN SSSR serija geografičeskaja,* vyp. 6. [1964]). These rich traditions live on in the works of E. Kojčubaev, who recently undertook the colleation of the most important place names of Kazakstan in an encyclopaedia-like volume following his prevlous articles on the subject.

His small etymological-defhning dictionary contains explanations regarding over 2,000 geographical names of Kazakstan. In the intrgduction, he briefly outlines the laydrs of thdre geographical names, classified according to origin, distinguishing five major groups:

1.The oldest layer, containing denominations derived from «old, unknown» languages;

2.Place names developed from «Turkic-Mongolian», «Turkic-Persian» words and suffixes;

3.Turkic layer, containing names derived from various Turkic tongues and dialects;

4.Geographical names reflecting the characteristics of present Kazak, Kirghiz, Altay Turkic, Karakalpak, Bashkir, Uzbek and Uighur languages;

5. Place names of Russian origin (p. 5.). In the introduction (pp. 8–9), the author also draws attention to the fact that colour names included in geographical names, such as *aq, ala žiyren, qara, kök, sarï, śubar* etc., often have no meaning of colour, just as the figures 3, 7, 9, 40, 70, etc., denote only the concept of «many».

The author included the geographical head-words in very peculiar spelling, and the transcription of etymons and various linguistic equivalents is rather heterogeneous in the explanations, if any transcription is used at all. It would appear that he decided to adopt the presently accepted Russian transcription (it might be the ease in the majority of words) (e.g. p. 39: *Arharbasy,* Kazak: *Arqarbasï;* p. 79: *Džusaly,* Kazak: *Žosali;* p. 155: *Kul'tokken,* Kazak: *Kültökken,* etc.), but he fails to use it consistently, as there are several names that resemble their present Kazak transcription rather than the Russian form, although the Cyrillic letters adopted to Kazak spelling are replaced by Russian Cyrillic letters in the print, lacking any diacritical signs or modifications (e.g. p. 68: *Bozajgyr,* correctly: *Bozaygïr*; p.154: *Kudan,* correctly: *Qulan;* p. 209: *Tansyk,* correctly: *Tangsïq,* etc.). In other places, although neglecting some Kazak consonants and vowels deviating from the Russian script, he considers it necessary to use the ***ö, ü*** letters also missing from the Russian alphabet, but instead of using the relevant letters of the Kazak alphabet available, he borrows the letters ***ö, ü*** as used in some Soviet linguistic works. However, consistence in their usage is also at fault, thus curious mixtures of transcription resuited by coupling the Russian and the so-called scientific scripts (e.g. p.185: *Örten',*

correctly *Örteng*; p. 233: *Ül'kenkol,* correctly: *Ülkenköl;* p. 237: *Üškokše,* correctly: *Üškökše*; p.239: *Üšuzek,* correctly: *Üšözek,* etc.). It would have been more reasonable to include the words in the Kazak script as the names are located in Kazakstan and in the main they are in fact of Kazak origin, or to use the Russian script, but give the Kazak forms as well in brackets.

A large number of the author's etymologies are correct or indicate the correct solution. His basically justifiable etymologies are at times impaired by minor errors, and in some cases the over-explanation impairs the etymology, e.g. he traces the name of a border area *Azgir* in Üyšik (today Gur'ev) region back to the *Az* ethnonym and the attached word *qïr,* meaning – as the author thinks – 'heap', thus the name would mean *'Az* heap', 'the heap of the *Azs'* (p. 17), although a simpler and less adventurous explanation would derive the name from the personal name evolved from the 2nd person sing, imperative of the Kazak verb *azgïr-* 'excite, agitate'; similarly, it would be more advisable to trace back the place name *Bozbiye* to the Kazak word *Bozbiye* 'light grey mare' also mentioned by the author, than to presume an Old Turkic(í) root *bi* 'high' in the second part of the name (p. 68).

The vast material now published will be of considerable help to onomatologists, in particular researchers into the Old Kipchak names will find an ample variety of data, thus the survey of the Kipchak names in Hungary will be enhanced by the identical or similar Old Kipchak geographical names, such as *Aqbiyke, Alaayġïr, Arqa, Bayġut, Boz, Bozaral, Börili, lytišpes, Qarasaz, Qorgantas, Mayli, Šïbïqtï, Taldï, Tekelï, U zïnaġaš,* etc.

The reviewed dictionary of E. Kojčubaev is of outstanding merit as the geographical names of Kazakstan had never been collected so thoroughly before. It is to be hoped that similarly useful or even more valuable dictionaries of names will bo published by the onomatologists of the other Turkic republics of the Soviet Union.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
XXXIII (3). – 1979. – P. 364–365.

Nurmaġambetov Ä. Türikmenstandaĝï qazaqtarding tili. Qazaq SSR Ġïlïm Akademiyasï. Til Bilimi Institutï. – Almatï: Ġilim, 1974. – 167 p *(Нұрмағанбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі).*

Naturally, the basic objective of the scholars carrying out research into Kazak dialectology is to thoroughly survey all the dialects of the Kazak people living within the area of the Kazak SSR. Having accomplished that, they can move on to examine and describe the tongues of the Kazak people living in adjacent republics and neighbouring countries. For the past 10–15 years, the scholars of the Linguistic Institute of the Kazak SSR have been

regularly conducting expeditions to survey dialects in the Orenburg region, the Mountainous Altay autonomous region of the Russian Federative SSR and the Karakalpak ASSR. The author of the reviewed volume was a member of a similar dialectological tour in 1962–63, collecting data in the Turkmen SSR, especially among the Kazaks around Krasnovodsk, Nebitdag and in the districts of Köne-Ürgenc and Talita in the Tašawïz region. The present volume contains the material gathered during that tour, except for the bulk of the dialectal vocabulary that was published in the dialectal dictionary entitled *Qazaq tilining dialektologiyalïq sözdigi* (Almatï, 1969).

In the introduction, the author briefly surveys the history of the Kazak people living in the area of present day Turkmenistan. The first record on Kazak occurrence there dates back to the early 18-th century, revealing that in those days they lived only in the eastern parts of the Khanate of Khiwa, but records dating from the late 19th century mention that the Kazaks belonging to the *Aday-clan* resided along the western border of Khiwa. The waves of continual Kazak migration into Turkmenistan lasted up to the 1930s (pp. 14–22). The author discloses very valuable data concerning the ethnic composition of the Kazaks in Turkmenistan and their division according to tribes and clans (pp. 23–24). It is regrettable that as this issue is not the major target of his volume, he does not expound this very important and substantial problem of dialectal history.

The volume is divided into three major sections corresponding to the most significant features of the dialect:

1.Phonetic features (pp. 28–58);

2.Lexical features (pp. 59–106);

3.Grammatical (morphological and syntactic) features (pp.106– 162).

In the section on phonetic features, he thoroughly and systematically explores the alterations and changes, first of various vowels then of consonants, always clearly marking off the characteristics that apply only for the dialect of the Kazaks in Turkmenistan thus separating it from the other Kazak dialects (e.g. *o/u, u/I, u/ï, ï/a. s/š,* etc.), from those evolved under Turkmen influence (e.g. *a/ä, s/č,* etc.). He treats the lexical features similarly: first he deals with the words of domestic development characterizing only this very dialect (e.g. the word *ilgek* ‘button’ bears the form *tüyme* in the Kazak literary language and in the other Kazak dialects, or the word *baytaba* ‘footrag’ has the counterpart *šulġaw* in the literary language and the other dialects, etc.), he then goes on to observe the words borrowed from the Turkmen language (e.g. *pendir* ‘cheese’, *masqala* ‘family’, *taza* ‘new, callow, fresh’, etc.). The vast material surveyed convinced the author that the vocabulary of the Kazak dialect in

Turkmenistan contains a far greater amount of Arabic-Persian elements than either the literary language or any of the other dialects, and the proportion of loan words coming from the Karakalpak and Uzbek tongues is also higher. Similarly to the area of phonetic and lexical features, few data separating the given dialect from the others could be detected in syntax, but distinguishing morphological features abounded, e.g. some nominal suffixes *(–šïlïq, -šilik*; *-keš; -šang,* etc.), some modal and verb forming suffixes *(-malï, -meli*; *-ir,* etc.), confirming the influence of the Turkmen language.

The author is oversuccinct at some points apparently due to lack of space, nevertheless the volume constitutes the most comprehensive survey so far of the Kazak dialect in Turkmenistan. In addition to being a work of scientific insight, the book also deserves merit for its rich and variegated Kazak linguistic material and for its enjoyable style.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
XXXIII (3). 1979. – P. 365–366.

Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï. Qazaq SSR Gïlïm Akademiyasïnïng Ortalïq Ġïlïmïy Kitaphanasï men M.O.Äwezov atïndagï Ádebiyet žäne Öner Iynstiytwtïndağï qazaq qolžazbalarï. 2-tom. (Gašïqtïq žirlar – Liro-épos. Redakcíya alqasï: Ahmetov, Z. A., Ahmetov, S., Gumarova M., Nurmagambetova 0., Isqaqov B. B. (Žawaptï redaktor). – Almatï: Ġïlïm, 1979. – 255 p. *(Қазақ қолжазбаларының ғылыми сиппатамасы. 2 том. Ғашықтар жырлар- Лиро-эпос).*

The present volume, containing the material belonging to Kazakh folk literature, is the second part of a catalogue series started in 1975, presenting the manuscripts preserved in the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and of the M. A. Áwezow Research Institute of literature and Art. This volume gives a description of the lyrical epic poems, favoured by the Kazakh people even today, epic love-songs, a major part of the narrative poems, and lyrical eposes that were recorded at the earliest date.

The Kazakh lyrical epic poems were recorded as early as the first part of the 19th century. They form a major part of the material presented in this volume, though it contains epic love songs, which were already put into writing in the first ten years of our century, but not later than the twenties or thirties (such as the lyrical epic poems *Orqa – Külše, Nazïm-bek, Englik – Kebek* and *Er Toqïmbet*).

The volume describes in detail 119 manuscripts; 114 of which originate from Middle-Kazakhstan, 25 from West-Kazakhstan, 30 from South-

Kazakhstan, 7 from territories not belonging to Kazakhstan at present (Karakalpakstan, East-Turkestan, Astrakhan and the Omsk district), and 15 pieces come from unknown or non-defined places. Most of the lyrical epic songs (142 epics and their variants) are original works, i.e. the folk-poetical heritage of the Kazakhs and their predecessors, the nomad Turkic people that had a role in forming the Kazakhs and that lived on the territory of the former *Däšt-I Qipčaq*, Central-Asia and Inner-Asia. 49 manusoripts contain narrative love songs showing the influence of the so-called "eastern" eposes well-known all over Central Asia and Asia Minor.

Describing the manuscripts, the catalogue gives the next data: the title of the epic poem; the communicator (narrator), possibly the author; the collector; the content; the metrics (poetic measure, syllabic number of the lines, and rhyming); the condition of the manuscript, its completeness or fragmentary state, the quality of the paper, the type of the writing; the time and place of origin; the beginning and ending lines; the characterization of the secondary or subordinate texts, glosses, and marginal notes, etc., the description of the eoverpage; the enumeration of the defects and imperfections of the manuscripts. Added to this information and a detailed description of the lyrical epic poems well-known to the folklorist (as e.g. *Bozjigit, Ayman– Šolpan*, *Qozï Körpeš – Bayan Suluw, Qïz Jibek, Narqïz, Šahiyzada – Salamat,* etc.) a bibliography of the research work is given.

As an illustration, facsimiles of manuscripts belonging to different kinds of writing-systems and representing several types of writing are included (pp. 235–244). This part is followed by the index of the lyrical epic poems written in Arabic, Latin and Cyrillic script in Kazakh transcription. The transliteration of the titles written in Arabic is inconsequent, even with mistakes. The redactors of the catalogue series have to pay more attention to the correct and faultless transliteration in the volumes to be published in the future.

The present catalogue of the Kazakh lyrical epic poems will be a useful aid to the reserachers working in the field of folklore, history, linguistics, as well as in that of international turkology.

Acta Orientalia Academiae Scienliarum Hungaricae.
1984. – T. XXXVIII (3). – P.412 —413.

Qurïšžanov Ä. Q., Žubanov Ä. Q., Belbotaev A.B. Kumanša-qazaqša žiyilik sözdik (Kumansko-kazachskij častotnyj slovar). – Almatï: Ġïlïm, 1978. – 277 p. *(Құрышжанов Ә.Қ., Жұбанов А.Қ. Бекболтаев А.Б. Құманша-қазақша жиілік сөздік).*

The invaluable significance of ***Codex Cumanicus,*** a Kipchak linguistic record from the end of the 13th and the beginning of the 14th centuries, has

long been recognized by researchers in every field of Turkic studies. Scholars have been intrigued by the record for some three centuries now, studying and analyzing it from a variety of aspects. Accordingly, the number of publications – monographs, articles of varying length, and research papers – by scientists of different nationality (German, Hungarian, Russian, Danish, Soviet, American, Turkish, and Romanian, etc.) is legion. A new highlight on the international canvas of research has been the emergence some decades ago of Turkologists hailing from contemporary Kuman-Kipchak speaking peoples, the heirs to the language of ***Codex Cumanicus***, that is, the medieval Kuman-Kipchak tongue. From among them, the most well known is the noted Kazakh linguistic historian A. Q. Qurïšžanov, who has devoted two dissertations (*Form and meanings of cases in the language of Codex Cumanicus* [The manuscript and abstract of the thesis for a candidate's degree, Alma-Ata 1956]; *The language of Old-Kypchak written monuments of XIII—XIV centuries* [The manuscript and abstract of the thesis for a doctor's degree, Alma-Ata 1973]) and several papers (e.g. *K izučeniju kumanskich zagadok: Qazaq tili tarïyhï men diyalektologiyasïnïng mäseleleri.* 2 šïgïwï. Almatï. 1960. pp. 167–176; *Köne qïpïšaq tilindegi ay, kün attarï*: *Issledovanija po tjurkologii.* Alma-Ata 1969, pp. 68–78, etc.) to *Codex Cumanicus,* considerably furthering work in the field. The book under review has also been compiled with his guidance and cooperation.

After the wide assortment of former discussions from various viewpoints, the reader will be delighted to become acquainted with this excellent work by the Kazakh authors, for it contains the so far most complete list of the words included in the written monument (Kuman-Kazakh dictionary) together with a frequency dictionary and a reverse dictionary of all the words and their variants found in the text. This makes it an invaluable reference book for future investigators of the history, semantics, morphology and phonology of Kuman-Kipchak languages.

The brief preface introducing the book touches upon the method of processing the material of *Codex Cumanicus* for the alphabetical-frequency (bilingual) dictionary, the frequency dictionary and the reverse-alphabetieal-frequency dictionary. In addition, certain other questions, including statistical data on the distribution of words by part of speech, and the frequency of words by initial letter, etc., (pp. 6-10) are also considered.

The first chapter of the Introduction is concerned with the description of the manuscript of *Codex Cumanicus* and the place and circumstances of its origin, followed by a short account of its contents (pp. 11–17). Its second chapter outlines the discovery of the record and the history of subsequent research (pp. 17–26). In this part (p.18) the diplomatic visit of Kuman

István Varró (incorrectly spelt *Varrón*) of Hungary to the Habsburg queen Maria Theresa in Vienna is mistakenly dated to 1771 instead of the proper 1744 (cf. comes Géza Kuun, *Codex Cumanicus.* Budapestini 1880, p. XLIII). Chapter 3 surveys the major trends of Kuman-Kipchak history in the 12th–14th centuries (pp. 26–27), in chapter 4 the authors emphasize the importance of *Codex Cumanicus* for inquiries into the history of contemporary Turkic languages, in particular of Kipchak-Turkic dialects I (pp. 27–31). Chapter 5 explains the abbreviations used in the dictionary, gives methodological clues as to the arrangement of the material (pp. 32-34), followed by the facsimile of four pages of *Codex Cumanicus* (pp.35–38).

The section entitled "Kumanša-qazaqša žiyilik sözdik" (Kuman-Kazakh frequency dictionary) on pp. 39–148 contains, as noted above, the as yet fullest list of the word stock of *Codex Cumanicus*, its 2,940 items exceeding the 2,500 words in J. Klaproth's publication, 2,800 in G. Kuun's, 3,000 in W. Radloff's and 2,700 in K. Grenbech's. As the dictionary gives the, meanings of the words not in a foreign language (Latin, French, German, or Russian, etc.) but in a contemporary. Kuman-Kipchak tongue, the Kazakh, it is I highly revealing as to both analogues and differences. It is common knowledge that similarly to this linguistic record, the Egyptian and Syrian Mamluk-Kipchak documents, as well as the literary language of the Golden Horde, contain a high number of Oguz lexical items among Kipchak words, and Oguz phonological and morphological phenomena tint the dominant Kipchak quality. A similar tendency is apparent in the loanwords of Kuman-Kipchak origin in the Russian, Ukrainian, Bielorussian, Polish, Hungarian, Romanian, and Bulgarian languages, in the Russian, Hungarian, Romanian and Bulgarian sources and in the personal and place names derived from Kuman-Kipchak in areas populated by the above peoples. In the Kuman-Kipchak linguistic records of Hungary, one can also detect some traces of Oguz origin embedded in the predominant Kipchak, which, however, cannot compare with the extent and proportions of those in *Codex Cumanicus.* On the other hand, the Hungarian Kuman-Kipchak language strongly differs from the language of *Codex Cumanicus* in many respects, displaying most affinities among contemporary Kuman-Kipchak dialects with Karaim, the northern (steppe) dialect of Crimean Tatar, Karachay, Kumuk, Nogay, Karakalpak, Kazakh and Kirgiz.Compared with *Codex Cumanicus*, the Kuman-Kipchak tongue of Hungary approximates the above listed languages in that the initial ***y-*** is replaced by ***j-*** **;**cf. E.g.: *Codex Cumanicus*: *yagï* 'enemy', yelïn 'flame', yarqïn 'bright, radiant', *yelin* 'udder', yïlqï 'stud', yogun 'thick' ~ Hungarian Kuman-Kipchak: *jaw, jalïn, jarqïn, jelin, jïlqï, and juwan,* etc.

The following examples illustrate further conspicuous divergences regarding phonology ; cf. *Codex Cumanicus: bağla- 'to tie'; öv* 'house' *töve* 'camel'; *söy-* 'to love'; *sökül-* 'to come untied, unbound' ~ Hungarian Kuman-Kipchak: *bayla-; üy, tüye*; *süy-;* and *sögül-,* etc.

The "Kwman tilining keri alfavijtti žiyilik sözdigi" (Reverse-alphabetical-frequency dictionary of the Kuman language) and the "Kwman tilining žiyilik sözdigi" (Frequency dictionary of the Kuman language) are found on pages 149–210 and 211–266 respectively. Both offer valuable assistance to researchers interested in the history of the Kuman-Kipchak languages.

The authors transcribe the words of *Codex Cumanicus* into contemporary Kazak script from which they only deviate in two – to the reviewer's mind rather unhappy – instances, namely in substituting the letters ***u*** and ***v*** of the Russian alphabet for the phonemes ***u*** and ***w***, which renders their transcription ambiguous and easily misinterpretable. This inconsistency is to blame for the replacement of the correct form ***quman*** with ***kuman***, although the Kazaks, one of the most direct descendants of the Kumans, have every right to call their forebears ***quman*** in their mother tongue, for this is how their ancestors described themselves.

Acta Orientalia Academiae Scienliarum Hungaricae.
1984. – T. XXXVIII (3). – P.418–420.

Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï. Qazaq SSB Ġïlïm Akademiyasïnïng Ortalïq Gïlïmïy Kitaphanasï men M. O. Äwezov atindagi Ädebiyet žäne Öner Iynstitwtïndagi qazaq qolžazbalari. 3-tom. *Tarïyhïy žirlar.* Redakciyaliq alqa: Ahmetov Ž., Ahmetov Š., Bözeev M., Gumarova M. (Zawapti redaktor), Nurmagambetova O., Šäripov Ä.; Zawaptï šïgarïwšï: Äbišev Žarïlğasïn. – Almatï: Gïlïm, 1979. – 219p. *(Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 3 том. Тарихи жырлар).*

The third volume of the series of catalogues, which review the Kazak manuscripts preserved in the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Kazak SSR and in the M. O. Äwezov Research Institute for Literature and Arts, gives a description of the manuscripts of the historical songs and historical epics.

It was about 150 yeare ago that the first works of Kazak folk poetry were collected and since then they were kept in manuscript archives (St. Petersburg, Moscow, Omsk, Tomsk, Kazan, Ufa, and Orenburg, etc.). Even in the earliest times, these pieces included several historical songs and epics, and since the beginning of the seventies of the last century, some of them have also been published by famous historians, philologists and folk-

lorists, such as Š. Wäliyhanov, Ï. Altïnsarïyn, A. Divaev, W. Radloff, I. Aničkov, and Ja. Gaverdovskij. Since the twenties and thirties of this century, further publications of the old material, supplemented with data collected on-the-spot, were edited by outstanding Kazak writers, poets and scholars in contemporary periodicals *(Tang, Temirqazïq, Šolpan, Äyel tengdigi, Žas qayrat, Balġa,* and *Säwle,* etc.) and other collections (e.g. *Terme, Žol qusï,* etc.). The process of collecting Kazak folk poetry manuscripts still continues, and their collection, outstanding in every respect, is made more perfect by regular on-the-spot researches and expeditions. At the same time, the collected data is also being published, the finest and most important pieces are made available to the researchers and the public in high standard editions.

The historical songs and epics introduced in the given catalogue are related to the history of the Kazak people between the 17th century and the beginning of the 20th century; they tell us the events of this period. The epics and heroic poems, which deal with the Oyrat-Mongol invasions, attacks, even conquests in Kazak land led from Jungaria are especially important. So are those, which describe the victorious Kazak campaigns against their invadors, that is, the wars of liberation in the 17th century led by Tőle biy, Žänibek, Esim, Qasïm, and Äbilmämbet, and in the 18th century by Baraq, Qabanbay, Eset, Bögenbay, and Abïlay. This period — the famous-infamous *"aqtaban šubïrïndï"* is of decisive importance in Kazak history, since it was during the wars that the Kazak people became united and gained their ethnic image, as well as their anthropological features, because of their mixing with the Mongols.

The defence Russian colonisation from the 18th to the 20th century, the fights which stopped the conquering campaigns of the tsarist troops and the leaders and heroes of these battles are shown in some other epics (Arqalïq batïr, Bazar batïr, Datulï Sïrïm, Taymanulï Iysatay, and Ötemisulï Mahambet, etc.).

So far, over 150 Kazak historical epics and songs have been discovered, but taking all their variants and recordings into account, some 600 manuscripts are known to researchers.

When describing the manuscripts, the following questions are dealt with in the catalogue: title (designation); author (performer, the name of the singer); collector; on what expedition it was collected, when and where; annotation; synopsis, versification (poetric measure, number of syllables per line, and rhythm); the state of the manuscript; its paper, ink and letter type (and type of writing); time and place of origin; first line; last line; the name of the transcriber the paging of the manuscript; its possible faults and shortcomings; other notes of secondary importance in the manuscript,

marginal explanations; the number of variants and copies, and the place where they were discovered; and bibliography, etc. (pp.–191).

The volume is illustrated with 8 pages of facsimile material (pp. 193–200) and supplemented with a list and a brief review of family trees and genealogical manuscripts *(šežire)* dealing with the origin of the Kazak people and the order of the descent of the tribes and clans. The manuscripts are kept in the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Kazak SSR and in the archives of the Institute of Literature and Arts (pp. 201–204). The volume ends with a list of the Kazak titles of the epics in Arabic script (pp. 205–209), Latin script (p. 209) and in Cyrillic script (pp. 209–211), an index (authors: pp. 211–212; singers: pp. 212–213; collectors: pp. 214–216; geographical names: pp.216–217); a chronological index (pp. 217–218), an index of the expeditions (p. 218) and finally an index of the subjects of the epics and heroic songs (pp. 218–219).

This highly informative volume of the series, the catalogue of Kazak historical songs and epics, will certainly prove to be a useful aid both for Kazak historical and folklore research and for international Turkic studies.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
– 1986. – T. XL (1). – P.205–206.

MUKANOV M. S. Kazachskie domašnie chudožestvennye remesla. Alma-Ata: Kazachstan, 1979. – 178 p.; 57 photographs (*Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла*).

For about 150 years, European scholars have shown a keen interest in the colourful world of Kazak folk art. During that time, several reports and articles, sometimes even albums, reviews and books have been published on the folk crafts of the nomadic Kazaks, the tricks of the particular trades, as well as the folk art products. In spite of all that, the rich world of their folk art is hardly known, to be more exact even the very few things that are known are often completely misunderstood. The art of all peoples Iing the Kazaks used to have a common language (intelligible to everyone, what is more the folk art of the Kazaks is still more or less understandable, although at the same time it is becoming more and more baffling and confused "thanks to" the professional folk and applied artists who have studied arts and applied arts at different schools and colleges.

Most of the old researchers did not go further than giving descriptions on form and on the techniques of the different branches of folk art, and paid hardly any attention to the "artistic" questions, that is the system of symbols and the perception of space and time in folk art. Though about 50–60 or 100 years ago, it would have been easier for researchers to reveal the "secrets" – the soul –of Kazak folk art than it is today. So there

is nothing surprising about the fact that contemporary ethnographers and art historians find it nearly impossible to uncover the message of Kazak folk art, which used to be evident for several centuries.

In recent years, several significant works have been published on Kazak folk art, the most important of which are the following: S. Qasïymanov, *Qazaq halqïnïng qolöneri.* AlmatI, 1969; *Qazaq halqïnïng sändik oyïw-örnek öneri – Narodnoe dekorativno-prikladnoe iskusstvo kazachov.* Leningrad, 1970; Ä. Täžimuratov, *Šeberding qolï ortaq.* Almatï, 1977. The richness of the presented material, the valuable descriptions and thoughts, and the nice layout raise these publications above the average.

M. S. Mukanov's work is not only a continuation of the previous publications, but also a summary, which may at last serve as a reliable basis for researchers, not only from the point of view of bibliography and philology, but concerning theoretical questions too.

After the introduction (pp. 5–12) which concerns the significance and necessity of Kazak folk art, its role in contemporary Kazak life and the regular subsidy and support given by the state, as well as the history of Kazak folk art researches, there comes a short historical review of the origin and development of Kazak folk crafts (pp. 14–20).

The next chapter includes a theoretical analysis of ornamentation in general and of the main problems of Kazak ornamentation, such as its appearance, development, system, function, symbolic meaning as well as the classification of motifs. It also deals with the questions of the identical and different features in the motifs of related and non-related peoples, and of the possibility of assuming historical relationships (pp. 22–34).

Felt making is one of the most ancient and important folk crafts practiced by the nomadic peoples including the Kazaks. The third chapter is an account of different types of felt for different purposes, felt blankets (felt sheets for the yurt, and carpets, e.g. *tekemet, sïrmaq, tuskiyiz,* etc.), horse fittings (e.g. *at éábvw, toqim),* as well as items of furniture and utensils (e.g. *kese qap, šäynek qap, kir qap, kerege qap, uuïq qap, äbdire žapqiš, šabadan, žer žastïq,* etc.), items of clothing (e.g. *kebenek, qalpaq, baypaq,* etc.) and their ornamentation (pp. 36–50).

The fourth chapter is a description of folk weaving, the necessary tools and instruments as well as its products (e.g. *tükti kïem, taqïr kilem, alaša, basqur,* etc.) and decorative motifs (pp. 52–72).

The last chapter is concerned with the technique of *šiy*-weaving and ornamentation, and the rich world of folk embroidery (pp. 74–77).

The book is illustrated with 25 text figures and photographs as well as with 57 colour drawings in the appendix.

To sum up, it can be concluded that M. S. Mukanov's book dealing with Kazak folk crafts is a concise, professional work. The limited space has excluded an even more detailed and thorough study of these questions, which is regrettable, because Mukanov is one of the most competent and authentic scholars in this field.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1986. – T.XL (1). – P.206–207.

Qabïšulï Iyslam. Kereyler kerweni. (Tarïyhïy monografiyalïq qïsqaša šolïw). – Ölgiy, 1978. –115 p. (*Қабышұлы И. Керейлер керуені. Моңғолиядағы қазақтар тарихынан*).

For the last 20–26 years, several studies and monographs have dealt with the history of the Kazakhs living in the North-West territories of the present-day Mongolian People's Republic, especially in Bayan-ölgiy county and partly in Qobdo county. Among them the works of Ä. Minis, a Kazakh historian living in Mongolia, and those of A. Saray, a former political leader of Bayan-ölgiy county (Ä. Minis, A. Saray, *Monġol Halïq Respublikasï Bay-ölgiy aymagïnïng qazaq halqï tarïyhinan.* Ölgiy 1960; A. Saray, *Bayan-ölgiy aymaqtiq qazaq halqï tarïyhïnïng keybir mäseleleri.* Ölgiy, 1968). The publication of the Secret History of the Mongols in Kazakh translation by S. Magawiya, increase the number of the historical publications and source books (*Mongoldïng qupïya šežeresi*. MHR Ġïlïm Akademiyasï Til men Ädebiyet Institutï. Ölgiy, 1979). Considerable development characterizes the Kazakh linguistic researches in Mongolia, too. During the last 30 years, dictionaries, a large number of monographics, studies, and papers were published, e.g. S. Habšay, Ä. Minis, *Monġolša-qazaqša sözdik.* Ulänbätïr, 1954; Buqatulï Bazïlhan, *Monġġol-qazaq tïlderining salïstïrmalï tarïyhïy grammatikasï, (Qïsqaša kurs).* Ölgiy 1973; idem., *Qazaqša-monġġolša sözdik.* Ulanbatïr 1977, etc.

In the second part of the 18th century, from the middle and eastern, south-eastern territories of Kazakhstan, from the Kazakh khanate called *Orta jüz* "Middle Horda" several thousand nomad Kazakh cattle-breeder families fled, because they did not want to be the subjects of Russia that annexed nearly the whole Kazakhstan by then, and they moved to Sinkiang, a north-west county of China, and settled there on an economically convenient territory especially suitable for stock-breeding to the south, south-west of the Altai-range. Most of these people belonged to the *Kerey* tribe, and some of them, about one hundred families altogether belonged to the *Nayman* tribe. About a hundred years lator, in the sixties of the 19th century, as a result of several historical and political events, certain Kazakh groups living in Chinese Turkestan (families, clan-fragments, and whole

clans) crossing the ridge of the Altai moved to the north, north-east slopes of the mountain and to the valleys of the Qobdo river and its affluents, i.e. to Outer Mongolia, where their descendants live up to the present time.

The present book of Qabïšulï Iyslam summarizes the knowledge about the ancient history of the approximately 150,000 to 160,000 people, the Kazakh minority living in the Mongolian People's Republic He gives the genealogical data and family-trees known from old sources and oolleoted nowadays and relates origintraditions and legends. On the basis of the title (*Kereyler kerweni* „The Caravan of the Kereys") one would not expect this topic, as it refers to some caravan route, let us say, the regular caravans of the former *Kerey* people (or probably that of the people of the *Kerey* clan belonging to one of the present-day Turkic peoples). But the word *kerwen* "caravan" is given in the title by the author for the sake of alliteration, instead of the less poetical or less alliterating words *köš* "wandering, journey" (*Kereyler köši* "Wandering of the Kereys"), or tariyh "history" (*Kereyler* tarïyhï "History of the Kereys") that would have better denoted the actual topic of the book. Nevertheless, the first part of the title is appropriate, because the book relates the history only of those Kazakhs who belong to the *Kerey* tribe. The number of the Kazakhs in Mongolia belonging to the *Orta jüz*, Nayman and *Uwaq* tribes does not amount to even 1%, and they joined the *Kereys* and came to their present dwelling place together with them.

The work consists of three chapters: in the first the author enumerates the historical sources concerning the ancient *Kerey* people, then deals in detail with the most important one of them, with the Secret History of the Mongols, quoting the most important passages concerning the *Kereys* (pp. 5–61). It is regrettable, that after reading this chapter, our knowledge has not been increased with new data and the author has not taken advantage of the given opportunity.

The second chapter discusses the ethnogenesis of the Kazakh people and the V origin of the ethnic name Qazaq on the basis of the foregoing literature (pp. 62–76). Evidently, this chapter of the book could provide much useful data to those who have a limited historical, ethnographical and linguistic knowledge, but the author quotes his sources mainly with faults or does not mention them at all, making the work, in this way, nearly unusable to the particular readers. Both in this and in the previous chapter, the historical data, the names of the authors, and even the personal names occurring in these sources are given mainly in a "private" transcription; e.g. the names *Temüjin, Yisügey, Tooril, Sübeetey,* etc., from the Secret History of the Mongols are reproduced in the following faulty way: *Temwžiyn, Eswkey, Torï, Sübedey,* etc. We could go on enlisting such

mistakes, as the book contains hardly any correctly transcribed personal names.

From a turkological point of view, the most valuable part of the book is the third chapter, in which the author acquaints the reader with the mainly known Kazakh genealogical tradition (pp. 86–91) and on the other hand, he deals with the iezere (family trees, genealogical traditions, and legends) of the Kazakhs belonging to the *Kerey* tribe, who live in Kazakhstan, China and Mongolia (pp. 91–114). We could have expected the author to deal with these questions in detail, as he himself also belongs to the *Kerey* tribe in Mongolia. The presented šežere-s do not even represent the genealogical knowledge of his own family or clan, not to speak about the large, manysided and vivid knowledge of the *Kerey*-Kazakhs concerning their origin. For the last 16 years, hundreds of these *šežere-s* (genealogical traditions, family-trees) were collected, and the author of the present book could have treated even more of them. Despite this, the *Kerey* traditions and data presented in the work can be useful for research work in the field of the history of the Kipchak-Turks and even that of the Kipchaks in Hungary.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
1984. – T.XXXVIII (3). – P. 411–412.

OTAROV I.M. ***Professional'naja leksika karačaevo-balkarskogo jazyka (Na materiale nazvanij odeždy i obuvi.*** **Knižnoe izdatel'stvo El'brus, – Nal'cik: 1978.– 108 p. (*И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (на материале названии одежды и обуви). Нальчик, 1978*)**

The importance of the research into the occupational terminology of any language does not need to be emphasized, for beyond the specifically linguistic (historical, semantic, and morphological, etc.) interests, these inquiries greatly contribute to the advancement of general history, culture history, and ethnography (ethnogenetics, and ethnic culture), further augmenting our body of knowledge. It follows from the nature and contents of sources pertaining to the early history of a language that they generally involve a highly restricted word stock, yet even more recent dictionaries aiming at completeness fail to comprise the whole range of the rich, diverse and colourful vocabulary of a trade, craft or profession. The collection, processing and editing of occupational jargons have reached varying stages of development in different linguistic areas and language groups. It has been a comparatively neglected field within Turkic language studies, where relevant initiatives are known to have started as laté as the 1930s with articles, research papers and dissertations published by Uzbek (S.

Ibragimov, N. Mamatov, T. Dadachanova, T. Urunov, and M. Asamutdinova), Kazak (Z. Doskaraev, A. Tažmuratov, and A. Šamšatova), Kirgiz (T. Dujšenalieva, T. Nazaraliev, and A. Bijaliev), Turkmen (S. Muradova, and A. Gurbanberdyev), Kazán Tatár (R. K. Rachimova), and Uygur (S. Baratov) linguists. One dissertation (cf. A. A. Žappuev, *Terminy zemledelija v karačaevo-balkarskom jazyke.* Avtoref. Kand. Diss. Moscow 1974) is concerned with a particular stock of words, that of agriculture, of Karachay-Balkar, a western Kipchak tongue. Another layer of that same language, the special terminology of clothing, footwear and the jargon of their manufacture is presented in I. M. Otarov's book under review.

The book falls into two major parts. The first chapter (pp. 10–71) focuses on the general, comprehensive terms *kiyim, üs-baš, bïstïr, kölek-könček,* and *opraq,* etc, denoting 'clothes, attire; appearance; costume together with their etymologies and equivalents in related languages. Then comes the introduction first of men's outer garments and underwear *(kölek, könček, qaptal, čepken, ton, ĵamïčï,* and *gebenek,* etc.) and individual pieces *(ĵeng, ĵaġa, tüyme, ilgik,* and *ħurĵun,* etc), then of women's upper clothes and underwear *(ĵïyrïq, tiširïw kölek, qaptal kölek, ösünlük, čuba, kübe tüp, oġarï ĵan, tőben ĵan, körpe ton,* and *tïyïn ton,* etc.) and particular items *(ĵïrmač, etek, kištek, ĵeng, qoltuq, bel, arqa, qabïrġa, al boy, ĵingirik,* and *čïrq,*etc). A subsection deals with accessories closely attached to clothing, e.g. beit *(bel baw, kämar, bellik,* and *toġuzla,* etc), handkerchief *(qol jawluq),* neck scarf *(boyunluq),* hair ornament *(čač baw)* and headwear *(börk, bašlïq, qalpaq, sarħ; jawluq, gülmendi, bota,* and *ferde,* etc). The next subsection highlights the names of footwear *(ayaq kiyim, išïm, uyuq, mes, gön čariq, čabir*; *čïnday, basmaq,* and *čuruq,* etc.) before considering various basic materials of garments and footwear and the names of related notions and objects *(qumač, ïsħarla, qawraq, lawdan, qutapa, parča, qudas*; *qarï, qïyïndï, ĵurun, ĵamaw; téri, gön, eltir, körpe, saħtiyan*$_r$ *taħran; balata, silti, mildew, ĵün, qïl, süzük, ĵabaġ'ï, üzmelt; mamuq, ĵibek, ĵip,* and *ħalï,* etc). A subsection is dévoted each to jewellery *(ĵüzük, sïrga, buwnnluq, tüyrewük,* etc), cosmetics *(qïna, bet boyaw,* etc), men's ornaments *(qama, keroħ,* etc.) as well as to the crafts and trades involved in producing and processing primary materials for garments and to the names of tools (eg. *Saba, taraq, určuq, iyne, oymaq, qïptï, itiw, sayaw*; *talqï, üyraġač,* and *biz,* etc, and *téri iylew, ĵün ayïrïw, ĵün sabalaw, ĵün titiw, ĵün iyiriw, ħalï qatlaw. Ešiw, sediretiw, soġuw, bičiw, tigiw, ĵörmelew, köklew, sögüw, ilgik begitiw, sapla, sïrïw, qayïw,* and *ĵamaw,* etc).

In Chapter 2 the author tackles the question of the origin and evolution of this word stock, concluding that the majority of these terms are either direct derivations from the corresponding Old Turkic words, or they are

endogenous words having semantically, morphologically and syntactically evolyed from Karachay-Balkar words. A minor part of this special Karachay-Balkar terminology are loanwords. The monograph vividly demonstrates the close ties existing between this particular word stock and that of old and medieval Turkic (particularly Kipchak) linguistie records on the one hand, and contemporary Turkic languages, especially dialects of the Kipchak type on the other. Further research. May shed light on a wider range of correspondences between the investigated vocabulary and that of linguistic monuments and related languages. Looking into the word-material of so far seldom – if ever –studied linguistie records (e.g. in the Kipchak tongue of Hungary) will greatly enhance the understanding of the questions raised by I. M. Otarov's work reviewed here.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXVIII. 1984. – P. 416–417.

Sem'ja i semejnye obrjady u narodov Srednej Azii i Kazachstana.* Akademija Nauk SSSR, Institut étnografii im. N. N. Mikhiuho-Maklaja. Moscow: Nauka, 1978. – 215 p. *(Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1978)

Dedicated to the memory of noted Soviet ethnographer and genealogist, N.A.Kisljakov, the volume comprises eleven readings and articles highlighting the genealogical problems, family relations, domestic and matrimonial customs and traditions of peoples in Central Asia. They draw heavily on ethnographic field research carried out in the laté 19th and early 20th centuries, on archival and museum collections. Some of them touch upon contemporary problems as well.

The first three papers focus on the family, family life and its basic formations. E. E. Nerazik's artiele *(Poselenija i jilišča Chorezma kak istočnik dlja issledovanija sem'i v I–XIVvv. N. É.,* pp. 5–26) elaborates on the finds unearthed during the archaeological excavations in Topraq qala in 1949 and 1962, basing the reconstruction of family formations upon the recovered remains of settlements and houses. A.T.Bekmuratov *(Terminologija rodstva u karakalpakov,* pp.27–40) investigates the terminology of kinship on the basis of ethnographic material, while N.G.Borozna *(K voprosu o formach sem'i u polukočevych uzbekov [na materialach uzbekov-durmenov],* pp. 41–54) discusses the links and formations of domestic families as well as of today's predominant formation, the nuclear family, among the Uzbeks of the semi-nomadic *Dormän* tribe.

Related to these three papers in its subject matter, A. N. Žilina's reading *(*Žilišče *i sem'ja u uzbekov [na materialach Taškentskoj i Ghorezmskoy*

oblastej], pp. 55–93) explores the types of dwellings and the circumstances of the evolution of modern families among the population in the northern parts of Uzbekistan.

Several articles consider marriage (wedding ceremonies and feasts), among them Ch. A. Argynbaev's *(O nekotorych perežitočnych formach braka u kazachov,* pp. 94–105), who examines the vestiges of certain ancient forms and rules of marriage (e.g. levirate and sororate). S. M. Abramzon *(Nekotorye storony byta kirgizskoj molodeži [XIX–XX vv.]* pp. 106–117) investigates the customs of the Kirgiz youth prevalent in the recent past, but obscure by now. O. A. Suchareva *(Tradicija semejno-rodstvennych brakov u narodov Srednej Azii [v porjadke diskussii],* pp. 118–131) writes about endogamous marriage rela-tions salient in certain regions of Central Asia.

V.P.Kurylov devotes his paper *(Semejno-rodstvennye gruppy u kazachov konca XIX–načala XX v. [po nekotorym literaturnym istočnikam],* pp. 132–143) based on archival material to questions posed by the strictly consanguineal relationships within family, kinship and clan determining the lives of the Kazakhs still today.

Wedding customs are explored by two papers. N. P. Lobačeva *(K istorii složenija instituta svadebnoj obrjadnosti [na primere kompleksov svadebnych obyčaev i obrjadov narodov Srednej Azii i Kazachstana],* pp. 144–175) sheds light on new and intriguing connexions and regularities in the development of customs pertaining to weddings and nuptial rites among the peoples of Central Asia. E. M. Peščereva *(Svad'ba v remeslennych krugach Karataga,* pp. 176–188) gives an account of the wedding feasts of the Tajik communities of craftsmen who call themselves *Turks* and origi-nate from the *Nayman* and *Barlas* Uzbeks.

In the concluding paper of the volume *(O nekotorych obyčajach i pover'jach, svjazannych s roždeniem i vospitaniem rebenka u uzbekov Južnogo Chorezma,* pp. 189–209) L.A. Firštejn summarizes his findings based on his extensive ethnographic field work in 1971, highlighting the customs and beliefs concerning child-bearing and child rearing among the Uzbeks around the Arai Sea.

The reviewed volume is rich in ethnographic material and will greatly promote further research into the ethnographic questiohs of the peoples in Central Asia and Kazakhstan.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXVIII. 1984. – P. 417–418.

ZIYAŠ BEKTENOV–YUNUS MUSIN. ***Qïrgïzdïn eldik oyundarï. – Frunze: "Qïrgïzstan" basmasi, 1978. – 138 p.*** **(*Қырғыздың елдік ойындары*).**

Apart from some short articles and summaries, there is hardly any information available on the games of the Turkic peoples: there are no detailed, thorough reviews or descriptions. However, the lack of such works was not really felt by the Turkic peoples – parents, teachers, researchers and non-researchers – having led a traditional life in traditional circumstances until quite recently, since most of them had living memories of all, or at least several of the traditional games of their childhood, youth and adulthood, and if possible and circumstance permitted intended to pass them down to their children and grandchildren. Nevertheless, the researcher of Turkic children's games is in a more difficult position, because even if he has some experiences and memories from his childhood, it is impossible to write the history of the games of any Turkic people without the comparative studies of the games of all, or several Turkic peoples. As a matter of course, children's games were not considered worthy of recording in the past either, which meant that only scattered and accidental information is to be found of old Turkic games, mostly only names of the games without detailed descriptions. As is well known, on the basis of names it is almost or entirely impossible to reconstruct the rules, structure and characteristic features of an old Turkic game.

In the last decades, the interest in Turkic children's and sports games, as well as in their history has increased, a large number of relevant works have been published by Kirghiz, Kazak, Özbek, Kazan-Tatar and Ottoman-Turkish researchers.

Following several works of other authors and some of their own, the collection of Kirghiz games edited by the two Kirghiz game researchers is a welcome event. (Only two works on Kirghiz folk games have been edited so far: *Kirgizskij nacional'nyj sport I igry.* Frunze 1928; D.Omurzakov, Ju.Musin, *Kirgizskie narodnye igry.* Frunze 1973 ; in some works on horse-breeding there are also a few words on Kirghiz folk games including equestrian games, e.g.: *Konnozavodstvo I konnyj sport.* Pod. Red. Ju.N.Barminceva. Moskva 1972; I. Bobylev, *Veter v grive — Horses.* Moscow 1976; However, only rough descriptions can be found in these books on Kirghiz folk games.)

A precise, detailed presentation of altogether 70 Kirghiz folk games of children and adults, as well as sports games is given in the book. These games are of ancient origin, which is also confirmed by the fact that most of them can be found in the same form or with very little alteration — often with an identical or similar name – among several Turkic peoples near and far, closely or distantly related. Thus, for example, many games similar

to those of the Kirghiz are known among the Kazaks, Karakalpaks, Nogays, Özbeks, Tuva and Altai Turks, Bashkirs, Kazan Tatars, Karachays and Balkars, Kumuks as well as Dobrudjan Tatars and Kuman-Kipchaks of Hungary. They include, among others, equestrian games, riding demonstrations, horse races and riding competitions (*at čabïš:* pp. 9–21; *qïz ĵarïš, kelin ĵarïš:* pp. 21–24; *tïyïn engmey :* pp. 27– 29; ĵorġo salïš*:* pp. 39–44: *ôdarïš:* pp. 89–91; qïz *qûmay:* pp. 106–108; ilaq tartïš; kök bör tartïš pp. 110–117; etc.). In the names of these games it is easy to recognize the names of games familiar from old Hungarian records as well as from certain contemporary dialects: *csabos, agyáre, ódaros koszkó, kuckóá, kegbere,* etc.

Similarly, being popular with almost every Turkic people, the ankle-bone games of the Kirghiz (e.g. *ordo atïšû,* pp. 67–73; *upay:* pp. 74–78) are not unrelated either. Their historical background dating back about 1000 years is given by similar Hungarian games and their names *(ordató, ardatyma,* etc.). Hunting with eagles or other birds of prey and with greyhounds – which in the classical form is practised mostly among the Kirghizes and partly among the Kazaks today – also used to be a widely popular game among most of the one-time nomadic peoples from Central Asia to the Carpathian Basin *(bürküt salu:* pp. 60–65; *quš salû:* pp. 83–86; *ûčuluq :*pp**.** 34–36; *angčïlïq: p.* 48).

Since these games cannot be found among the peoples living in the neighbourhood of the Turks (Iranian, Slavic, etc.), or even if they occur there they are undoubtedly of Turkic origin, they most possibly belong to the autochthonous cultural sphere of the Turkic peoples, with a past of at least 1000 years. The book is illustrated by 36 highly suggestive black and white photographs and 70 drawings.

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. –
1986. – T.XL (1). – P.204–205. [A review].

Мандоки Қоңыр отбасы мүшелері
арасында, ортада кішкентай Қоңыр

Бала Қоңыр

Қоңыр анасы Кочкар Карас Ержебет пен
әкесі Мандоки Шандормен

Қарцаг қаласындағы дәулетті жер иесі
Мандоки Шандордың үйі

Қоңыр оқыған ауыл шаруашылық техникумы

Бозбала Қоңыр

Қоңырдың Республикалық ат спорты біріншілігінің жеңімпазы, ипподромда қызмет етіп жүрген кезі.

Қазақтың күйеу баласы Қоңыр, қалыңдығы Оңайша Мақсұмқызы және Қоңырдың балдыздары Рахметжан, Гауһар, қайын бикесі Сара

Қоңыр мен Оңайша достары ортасында Ө.Тоқтасынұлы, Ерден Задаұлы және Маржан Мақсұмқызы. 1982 ж.

Будапеште өткен халықаралық ғылыми басқосуға қатысқан түркітілді халықтар өкілдерінің бір тобы Қоңыр отбасында қонақта. Сол жақта шетте башқұрт профессоры Фирдаус Гилметдинқызы, жанында түрколог Торма Йожеф. 1990 жыл.

Қоңыр құман-қыпшақтардың ұмыт болған тілін ғана емес көшпелі мәдениет үлгілерін жаңғыртуды да басты мақсат етіп ұстанды. Мажарстандағы алғашқы киіз үйлерді 1981 жылы Қоңыр өз қолымен көтерді. Қазір мұндай киіз үйлер Мажарстанда жүздеп саналады және мадиярлар өздері де оны дайындауға әрекет жасауда

Будапештке арнайы келген Қыпшақтанушы ғалым Болат Көмеков (шетте) Қоңырда қонақта. 1981 ж.

Мандоки әулеті бас қосты. Ортада Қоңырдың ағасы Мандоки Андраш. Ходмезөвашархей қаласы.

Қоңыр аталас інісі Вад Ласло
Лашынмен бірге. 1987 ж.

Қоңыр экспедициядан соң кітаптар ортасында
болып рахаттана жұмыс жасауды ұнататын.

Қоңыр мен Оңайшаның кейбір өмір сәттері

Қоңыр қолы қалт еткенде қазақ әндерін, Мажарстандық құман-қыпшақ әуендеріне басатын. Қайын атасы Мақсым Өтеулі, балдызы күйші Мөлдірмен дастархан басында. 1987 ж

Қоңыр інілерін де шет көрмейтін. 1988 жылғы Наурызды қарсы алу. Жанында Бабақұмар Хинаят пен Қайрат Бибеков.

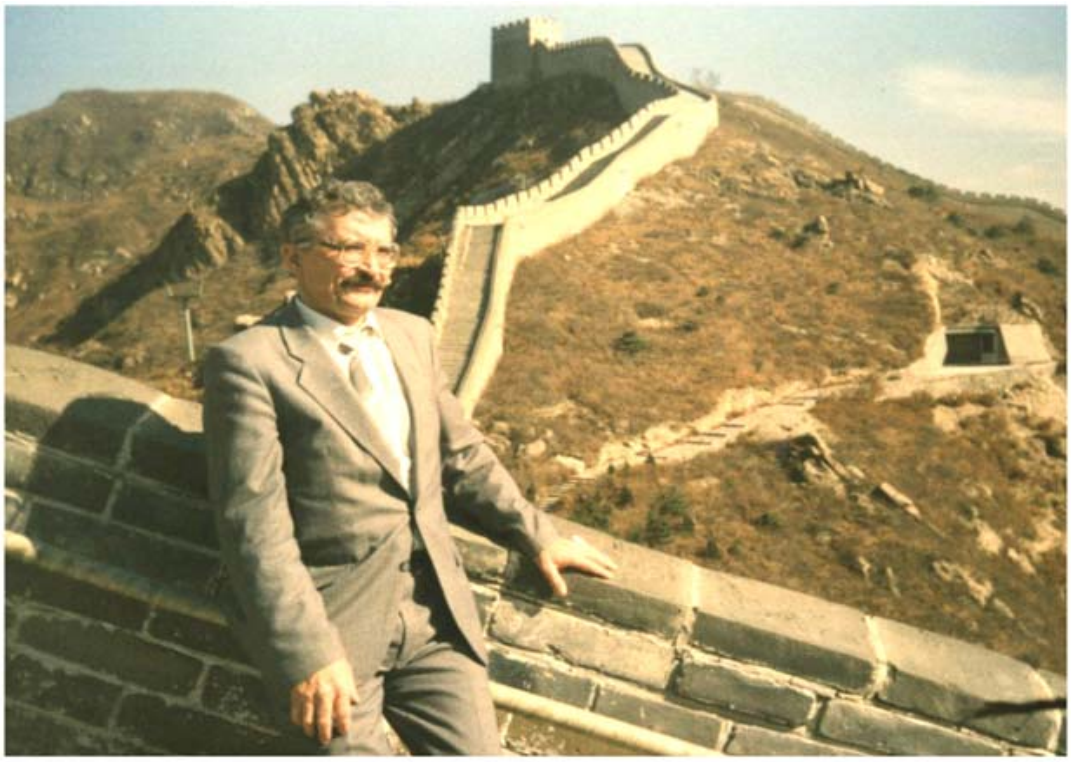

Кезекті бір жолсапарында Қоңыр Қытайдың
Ақ қамалында. 1991 ж.

Қоңыр Түркиялық досы профессор, доктор Гүнай
Караағач (шетте отырған) және інісі Мандоки Андраш.

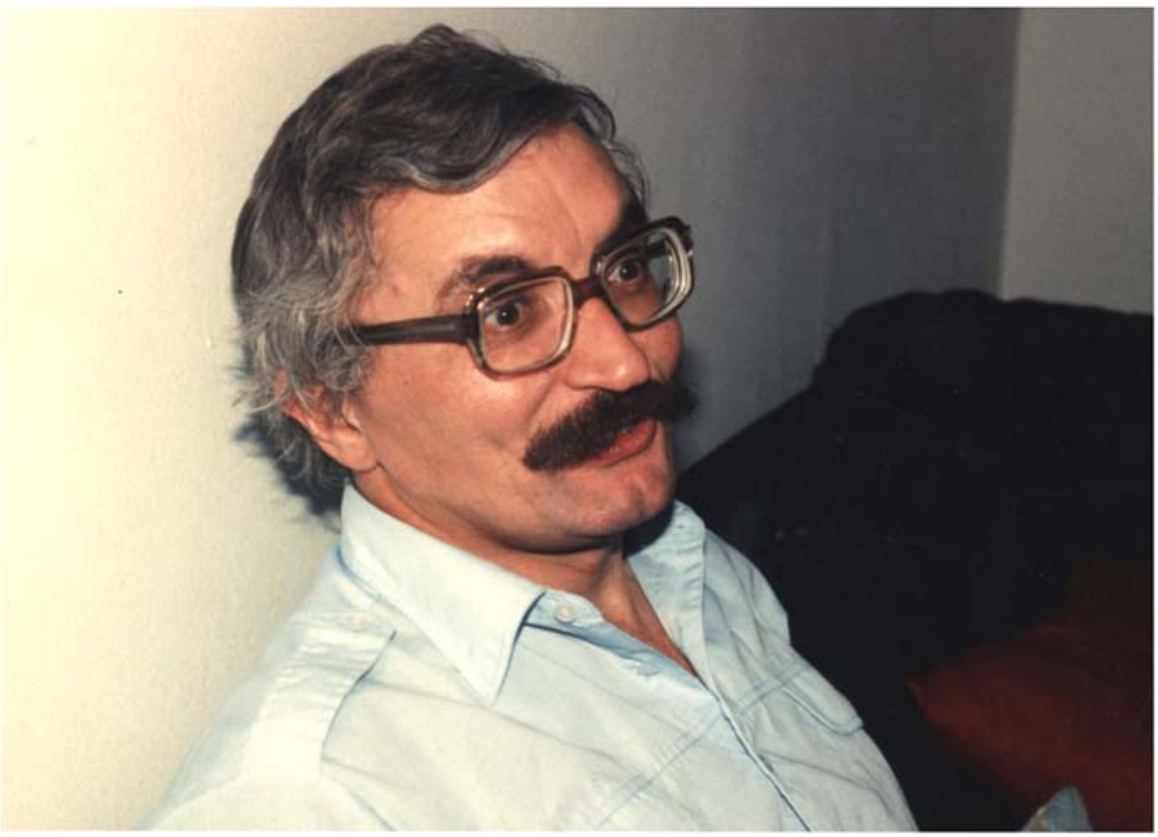

Көңілдің кейбір сәтінде

Қоңыр мен Айша тілші ғалым, академик Рабиға Сыздықовада қонақта. Жанында балдызы Гауһар

Шетелдегі қандастармен байланыстыратын «Қазақстан» қоғамы мен тіл қоғамы ұйымдастырған тіл мен мәдениетке арналған басқосуда шеттен келген бір топ өкілдер мен ақындар ортасында. 1990 ж. Алматы

Қоңырдың үйі қиын-қыстау кезде Бұланай асып,батыс Еуропаға жеткен қазақтардың шер тарқатып, ақыл қосатын бір орталық сияқты еді. Солдан оңға қарай аустриялық Қызырхан, германиялық Темірхан, түркиялық Тәтей қажы және Б.Хинаят-тар Қоңырда (ортада) қонақта 1989 ж.

Қоңырдың портреті. Акварель

MAGYAR KÖZTÁRSASÁG

SZEMÉLYI IGAZOLVÁNY

AE 457387

A tulajdonos saját kezű aláírása

1. Családi neve: DR. MÁNDOKY
2. Utóneve: KONGUR ATLAN
3. Leánykori családi neve:
4. Leánykori utóneve:
5. Születési helye: KARCAG
6. Személyi száma: 1 9 4 4 0 2 1 0

AE 457387

Қоңырдың аты-жөнін Мандоки Атлан деп
өзгерткеннен кейінгі жеке төлқұжаты.

1992 ж. 3-қыркүйек атақты ғалым, қазақтың туған ұлына айналған Мандоки Қоңырды қазақ ұлттық ғылым Академиясы ғимараты алдынан Кеңсай зиратына ақтық сапарға шығарып салу.

Қоңыр зираты басында Оңайша мен Вад Лашын. 2003 ж.

Сол жақта Қоңырдың туған қаласы Қарцагтағы Үлкен Құмания мұражайының ауласына орнатылған барельеф. Авторы Дьөрфи Шандор. Оң жақта Будапешт қаласында Қоңыр тұрған үйдің қабырғасына Венгр ғылым Академиясы, қала мэриясы тарапынан Қоңырға арнап қойылған ескерткіш-тақта.

Қоңырдан қалған тұяқ Атлан анасымен бірге
қазақ жеріне, әкесінің басына жиі келеді.

Қоңыр аруағын еске алу. Будапештдегі үйінде Қоңырдың туысқандары, достары және қайын жұртының адамдары. Отырғандар: оң жақтан екінші Қоңырдың қайын атасы Мақсұм Өтеуліұлы, профессорлар Торма Йожеф және Гүнай Караағач.1996 ж.

Қазақ делегациясы ат басын жиі тірейтін орын Құманияның рухани орталығы саналатын Карцаг қаласы және Дьөрфи Иштван атындағы мұражай. Қазақстандық археолог З Самашев пен реставратор Қ Алтынбеков Қарцаг мэриясы және аталған мұражай қызметкерлерімен бірге. Артқы тарапта құман – қыпшақтардың Мажарстанға қоныс аударған тарихи сәтін бейнелейтін ескерткіш. Авторы Дьөрфи Шандор. 2005 ж. Карцаг.

Қарцагтық ғұлама, әлемдік түркологияның классикалық тұлғасы, қыпшақ текті ғалым, Қоңырдың ұстазы, академик Немет Дьюланың ескерткіші жанында Вад Лашын мен Алматыдағы Мандоки Қоңыр атындағы мектептің директоры Ернар Мәсәлім. 2004 ж. Карцаг.

Қоңыр атындағы мектепке мадияр делегациясы жиі ат басын тірейді. Мектеп жанындағы Мандоки Қоңыр мұражайына келген қонақтардың бір тобы Др Бенце, саясаткер Репаши, мүсінші Саламат Өтемісұлы, Вад Лашын және Оңайша Мандокине.

Атлан, Айша, Ласло. 2007. Астана.

Қоңырдың туған күні қарсаңында Қоңыр мектебінің жанындағы «Жаңа сахна» театрында сахналанған Қоңыр өмірінен сыр шертетін «Үш кезең» қойылымынан көрініс. Қойылымның авторы Ернар Мәсәлім. 2007 ж.

Қоңыр атындағы мектептің оқушыларынан құралған «Қоңырдың ұландары» командасы Республикалық YII КТК (КВН) фестивалінде «Жүзден жүйрік» атағын жеңіп алған соң Кеңсайдағы Қоңыр зираты басында. 2006 ақпан.

Қазақстан Республикасы үкіметінің 2005 жылғы 5-шілдедегі
№ 690 Қаулысымен Алматы қаласы Ақбұлақ шағын
ауданынның №154 орта мектебіне белгілі түрколог,
профессор Иштван Мандоки Қоңырдың
есімі берілді.

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЙ И ПОЛНОМОЧНЫЙ ПОСОЛ
ВЕНГЕРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Алматы, «11» июля 2005 г.

Директору средней школы
им. *Иштвана Коныр Мандоки*

Господину Ернар МАСАЛИМ

Уважаемый Господин директор!

От всей души поздравляю Вас по случаю Постановления Правительства Республики Казахстан № 690, от 5 июля с.г., которым Вашей школе присвоено имя нашего великого земляка, Иштвана Мандоки-Конгура.

Мы не забудем, что инициатива принадлежит Вам – за что особо благодарны. Не забудем упорство и настойчивость, которыми Вы пробивали путь к нашему общему успеху. Теперь имя нашего земляка будет навеки увековечено - и жива будет память об учёном, который посвятил всю творческую деятельность исследованию Казахстана – и более тому: братской дружбы, взаимопониманию и взаимному уважению между нашими народами.

Желаю Вам, уважаемый Господин Директор, новых больших успехов в Вашем труду – а учащимся средней школы им. Иштвана Коныр Мандоки успехов в учёбе, осуществления их мечтаний и чаяний.

С уважением к Вам,

Миклош ЯЦКОВИЧ

ул. Мусабаева 4
050000 Алматы
P.O.B. 166

Тел.: (+3272) 55-13-08, 58-18-36

Факс: (+3272) 58-18-37

E-Mail: titkarsagala@mail.online.kz

Қарцаг қаласының тарихи келбетін даралап тұратын ескерткіштерді дүниеге әкелген мүсінші, Мункачи атындағы мемлекеттік сыйлықтың иегері Дьөрфи Шандор Алматыдағы Қоңыр атындағы мектептің директоры Ернар Мәсәлімге қыпшақ ескерткішінің көшірмесін тарту етіп тұр. 2007 ж. қараша

Азияда екі мадияр ғалымының зираты қалды. Бірісі - атақты Көрөчи Чома Шандор, екіншісі - Мандоки Қоңыр Иштван. Кеңсайдағы Қоңыр зиратының басында досы тарихшы Бенкө Михай және Қоңыр мұраларының ғылыми аудармасымен шұғылданушы шәкірті Бабақұмар Хинаят. 2004 ж.

М.О. Әуезовтің 80 жылдық мерейтойына келген Мандоки Қоныр Иштван библиограф-ғалым Үшкөлтай Субханбердинамен. 1977ж. қыркүйек

Қыпшақ текті ақын, Қоңырдың досы, қазақ поэзиясының көп үлгілерін мадияр тілінде сөйлеткен ақын Көрменди Лайош та досының қасына жол тартты.

Құман-қыпшақтардың Мажарстанға қоныс аударған тарихи сәтін бейнелейтін IY Бела мен қыпшақ Көтен ханның кездесуіне арналған ескерткіш пен тарихи оқиға туралы мәлімет жазылған ескерткіш тақта.

«Қазақ тілі – қыпшақ тілі
Қазақ менің бауырым»

Қоңыр Іштуан

ҚОҢЫР

МҰРАҒАТЫНАН

«ТІЛІ ТАЗА ЕМЕС ЕЛДІҢ ЖАНЫ ДА ТАЗА БОЛМАЙДЫ»

(Мандоки Қоңырдың 1992 жылы Қазақ Радиосына берген сұхбаты)[1]

2004 жылдың көктемінде мен Қазақ Радиосының «Түбі бір түркі дүниесі» атты хабарға, сұхбатқа шақырылған едім (өкінішке орай, кейіннен жабылып қалды; танымдық жағынан, ұлттық рухты дәріптеу жағынан өте бір жақсы құлаққа ұрар дүние еді). Хабардан кейін журналистер отыратын бөлмеге біраз жұрт жиналып қалып, радиодағы әңгіме кезінде есімі жиі аталған қазақты жанындай сүйген еуропаның ғұлама ғалымы марқұм Қоңыр Иштван Мандоки Қоңырды еске алды. Сол кезде жазушы және журналист Темірхан Момбекұлы «Қазақ тілі» қоғамының Құрылтайы қарсаңында Қоңырдан интервью алғанын еске түсіріп, ертеңінде-ақ «Қазақ Радиосының Алтын Қорынан» айдарымен төмендегі сұхбатын берді. Сол кезде Құдай айдап Қазақстанға Қоңырдың аталас інісі Лашын Вад Баяндүр (Қоңыр мен Лашын мажар (венгр) қыпшақтарының жалаир (jalair) руының Қоңыр мен Соқыр атты ағайынды адамдардан тарайды) мен жұбайы Айша ханым келген тұғын. Автокөліктің радиосынан Қоңырдың қоңыр дауысы шыққаннан бастап Лашын мен Айшаның бетін жас жуды. Қонекеңнің қайтқанына он жылдан асса да, сағыныштары әлі басылмаған екен. Ал мен Қоңырдың үнін алғаш естігенім еді. Шынында да қоңыр, сәл-пәл акценті бар жұмсақ дауыс екен. Акценті біртүрлі, батыс елі тұрғынының акценті емес. Профессор Ерден Қажыбекұлы Қоңыр мен Олжас Сүлейменов өзара көне түрік тілінде сөйлескені жайлы айтып еді. Қоңыр сәл көне түрік акцентімен сөйлегендей көрінді. Ол маған бейне бір көк түрік бабаларымыздың заманынан келген елші іспетті. Ғалымның досы, суретші Саламат Өтемісұлы да Қоңырды осылай сезінеді екен. Жалпы, ол ғана емес. Достарының біразы солай дейді. Солардың бірі Мажарстанның белгілі мүсіншісі, қыпшақтардың Еуропадағы көне қалаларының бірегейі Қарсақ қаласына кіре берістегі Көтен хан мен король Бэланың кездесу сәтін бейнелейтін ескеркіштің авторы (аталған мүсіннің түпнұсқа көшірмесін ол Елбасымызға 2001 жылы сыйлаған еді) Дьерфи Иштван «Қоңырдың біздің заманымыздың адамы емес екенің мен бала кезімнен сезетінмін» деп еді маған. Марқұмның ғылымдағы, тіпті, өмірдегі бар мақсаты түркі халықтарының басын біріктіру еді. Және қазақ тіліне өте жанашыр еді.

Ауызекі әңгімені, сұхбатты қағазға түсірудің өзінің ерекшеліктері мен қиындықтары болады екен. Неғұрлым бір сөзді өзгертпей

---

[1] *Сұқбатты жүргізген радиожурналист Темірхан Момбеков*

реттеуге тырыстым. Қонекеңнің тағы бір қазақша сөйлеу ерекшілігі – ол толықтауыш пен пысықтауыштарды сөйлемнің аяғына щығарып, «толықтап», «пысықтап» отырады екен.

Интервью алынғаннан бері табандай он алты жыл өтіпті. Бірақ әңгіме барысында көтерілген мәселелер маңыздылығын, анық, осы күнге дейін жоғалтқан жоқ. Және қалың жұршылыққа таңсық, Еуропа қыпшақтары тарихынан, өмірінен қызық деректер көп.

Ернар Мәсәлім

ҚОҢЫРМЕН СҰХБАТ

Жүргізуші: «Құтты қонақ келсе, қой егіз табар» дейді халқымыз. Иштван Мандоки Қоңырдың Алматыға келген сапары кезінде Қазақстан жұртшылығының мәдени өмірінде елеулі – елеулі оқиғалар өтіп жатыр еді. Аудармашылардың Халықаралық конференциясы, «Қазақ тілі» қоғамының құрылтайы, Қазақстан ақындарымен қатар туысқан республикалардағы, көршілес Моңғолиядағы әйгілі сөз зергерлерінің қатысуымен болған үш күндік үлкен айтыс. Осынау ізгілікті де қуанышты оқиғалардың бәріне де Иштван Мандоки Қоңыр түгел қатысты. Шеттен келген мейманға қазақ жұрты қашанда пейілді, медетшіл емес пе?! Шаңырағына шақырып, дәм таттырғысы келетіндер көп. Алыс Еуропадағы білімпаз туыстың лебізін тыңдап, сыр бөліскісі келеді. Әр қилы мекемелер мен жекелеген азаматтар Қоңыр ағаны бір сәтке босатпай, өз ортасына тартып, ол кісінің бос уақытын қалдырмаған еді. Қалт еткен тұсын табу үшін біраз жүгіруге тура келді. Сөйтіп, қайтып орайын табам деп жүгіріп жүргенде, құрылтайдан соң бір дұрыстап дидарласудың сәті түсті, әйтеуір. Содан көңілде жүрген сұрақтарымызды көлденең тартамыз.

Аға, «Қазақ тілі» қоғамының алғашқы құрылтайына өзіңіз де қатыстыңыз, осыдан алған әсеріңіз қандай? Түркі халықтарының біреуінің тілін жақсы түсінген адам басқа түркі халықтарының барлығымен сөйлесе алатындығын, айталық, қазақ тілін жақсы білсең өзбекпен де, қарақалпақпен де, татармен де, түрікпен де, башқұртпен де, түрікменмен де түсінісуге болады. Әсіресе Қазақстан жағдайында бізге тіліміздің мәртебесін көтеру үшін, пайдалану аясын кеңейту үшін осыны кеңірек насихаттау керек пе? Ғалым ретінде сіз не айтар едіңіз? Жалпы біздің тіліміз жайында өз ойыңызды, әсеріңізді айтсаңыз.

Мандоки Қоңыр: Басқа түрік тілдерін қоя тұрсақ та болады. Қазіргі қазаққа қазақ тіліне бұрылу керек. Көптен бері оған (тілге) тең құқық берілген жоқ. Біз сырттан келгенде таң қаламыз, қалай шыдады

(осыған) осындай үлкен жер көлемінің адамдары, жергілікті тұрғындар, тарихы, мәдениеті зор? Қазақ халқы өте көп нәрседен айырылып қалған. Қазақ тілінің өзіндік мәртебесі болмағанын үлкен қылмыс ретінде санаймыз. Сондықтан мемлекеттік статус берілгеніне дән ризамыз. Қайда жүрсек те, кімнің баласы болсақ та, түркінің қандай бір жерлерінде тусақ та, өте қуаныштымыз. «Ана тілі» қоғамының атымен басталған бұл құрылтай жайлап «Қазақ тілі» қоғамына *(Академик Ә. Қайдаровтың айтуы бойынша, қоғамның алғашқы отырысында оның атауы туралы пікірталас туғанда Қоңыр «Ана тілі деген жалпы ұғым, қазақ тілі деген жалқы ұғым, сондықтан қоғамымызды «Қазақ тілі» деп атайық деген екен.– Е.М.)* айналып кетті. Бұл да бір үлкен қуаныш. Себебі, Қазақстаннан басқа жерде қазақ тілін қорғайтын, қазақ тіліне қамқоршылық жасайтын еш мемлекет жоқ. Егер, мысалы, Қазақстанның басқа тұрғындары жағына қарасақ: орыстары бар, украиндары бар, татарлары бар немесе еврейлері бар, немістері бар, бұлардың бәрінің басқа жерде өздерінің үлкен мемлекеттері бар. Немістердің екі Германиясы бар, Швейцариясы бар, Австриясы бар. Бұлардың бәрінде неміс тілі – мемлекеттік тіл есебінде. Сондықтан Қазақстанның тіл қоғамын «Қазақ тілі» деп атамасақ, осындай тілге байланысты бірегей қоғам жасамасақ, ол үлкен қателік болар еді.

Жүргізуші: Қоңыр аға, өзіңіз жаныңыздай жақсы көретін қазақ тілінің өз еліңіздегі насихатталу жағы қалай? Біз Венгрия дейміз, сіздер Мажарстан дейсіздер. Осы жайлы айтып кетсеңіз.

Мандоки Қоңыр: Мажарстанның тұрғындары мың жыл бұрын осы Қазақстанның бір түкпірінен *(Осы күнге дейін ғылымда мажарларды тіл жағынан, демек, шығу тегі жағынан финн угор тобына жатқызу үшін, Мажарстанның ресми саясатының кесірі ме, әлде одан ертерек пайда болған европоцентризмнің әсері ме, «мажарлар Еуропоға Кемер тауларынан, Қама мне Ақа өзендерінің бойынан, немесе қазіргі Башқорстанның жерінен барған мыс» деген жаңсақ пікірлер қалыптасқан. Қоңырдың 1992 жылы айтқан пікірін растап отырған қазіргі Мажар Антропология институтының ізденістері. Антрополог-генетик Бироның қазақ Торғай мадиарларының генетикалық зерттеулері арқылы дәлелдегені, мадиарлар осыдан үш мың жыл бұрын Кіндік Азиядан Батысқа көшкен. Бұл ғылыми жорамалды жиырмасыншы ғасырдың басында атақты мадиар түркологтары Алмаши, Уйфалфи, Принц, Берзенцейлер де айтқан.Е.М.)* немесе Еділ бойынан Батысқа ауған. Барлық түрік елдерімен туыстық байланыс, туыстық сезімі бар әлі күнге дейін. Егер де сіз Мажарстанға барып Будапешт астанасында «мен қазақпын» –

десеңіз, мажарлар құшақ жайып қарсы алады, «туысым» дейді. Алыстағы орта Азияға, орталық Азияда қалған туыстарына айырылғаннан бері бір сағыну сезімі бар мажарлардың бәрінде. Бертін келе екі ғасырдан бері Еуропада түркология деген бір ғылым саласы пайда болды. Мажарлар өз түбірін, өзінің шығу тегін іздегеннен түркология кафедрасын ашқан осыдан жүз жиырма жыл бұрын. Жүз жиырма жылдан бері Мажарстанның астанасында, тағы басқа қалаларында түркология оқытылады. Түркология дегенде – бүкіл түркі елдерінің мәдениетін, әдебиетін, салт – санасын, әдеп – ғұрпын оқытамыз. Осылардың ішінде зор орын алып отырған қазақ тілі, мәдениеті мен әдебиеті. Себебі, қазақтар бүкіл түрік әлемінің ортасында тұрады. Әзербайжандардың түптерін қарасақ, біраз шеттеп кеткендіктен, басқа елдермен көбірек байланыс жасағандықтан көптеген нәрсені жоғалтып алған. Түріктердің ішінде өз ата жұртында қалған осы қазақ ұлты. Бұл да шындық емес, қазақ-қырғыз екеуі қатар. Басқа жұрттар (орталықтан) шетке жүрген сайын түрік дүниесінен айырылып-жыртылып қалған. Орталықта қалған қазақтар мен қырғыздар тілдерін ең таза күйінде сақтап қалған түрік елдерінің ішінде. Сондықтан біз үшін қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың үлкен мағынасы бар. Будапешт университетінің түркология кафедрасында мен де қазақ тілін, мәдениетін, әдебиетін, этнографиясын оқытамын.

Жүргізуші: Аға, мынадай нәрсе көкейімде тұрғаны, жалпы Шығыс әлеміне, оның ішінде түркология әлеміне қызығушылығыңыз қай кезден басталды? Жас кезіңізде ме, жоқ әлде бозбалалық кезіңізде ма? Әлде балалық шағыңызда ма? Осы жайында айтып кетсеңіз.

Мандоки Қоңыр : Жаңа айтып өттім де, мажардың қайсы бірі болса дағы Азияға бір әдемі сезіммен қарайды, тап-таза мадиар адамдары да. Бірақ мажарлардың ішінде орны ерекше бір халық бар, олар – біз, қыпшақтар. XIII ғасырдың ортасында Қазақстанның жеріндегі Ертіс бойынан, Есіл бойынан, одан кейін Еділ, Доннан Мажарстанға барған, Шыңғысханның шабулынан қашып. Сөйтіп, біздің жеті ғасырлық тарихымыз бар Мажарстанда. Мажарлар біздерді Орта Азия мен өздері арасындағы елші ретінде санаған. Олар ұмытылған нәрселелерін бізден сұрайтын. Бірақ біз, екі ғасыр бұрын, өкінішке орай, тілден айырылдық. Қазір мажар диалектісінде сөйлейміз. Тіліміз болмаса да әдеп-ғұрыптарымызды, салт-санамызды жоғалтқан емеспіз. Кез – келген қыпшақтың баласы өзін «қыпшақпын» деп мақтанышпен айтады. Солардың бірі мен боламын. Әкемнің өсиеті, аманат сөзі «Балам, сен орта Азияда қалған қазақ, қыпшақ туғандарыңды тапсаң өте бақытты боламыз. Халықтарымызды қайтадан байланыстырсаң, өте риза боламыз» –

деген. Сөйтіп, бұл аманат сөзге құлақ салып, бала кезімнен осы байланысты іздей бастадым. Ең бірінші, бір қазақ әскерімен танысып, жайлап, күнде болмасада аптасына екі, үш рет кездесіп, біраз сөздерді үйрендім. Ол Кеңес Одағына қайтып келгеннен кейін маған қазақ тіліндегі газет журналдарды жіберді. Бара бара Қазақстанға келгім келді, бірақ рұқсат берілмеді. Ең бірінші рет 1976-ші жылы рұқсат берілді, ресми түрде. Содан бері жыл сайын келуге тырысамын Алматыға.

Жүргізуші: Тарихқа үңілсек, әртүрлі себептерге байланысты, Батыс Шығысқа, Шығыс Батысқа жөңкіле көшіп, дүркін-дүркін қоныс өзгертіп отырған секілді. Жалпы тіршілігінде төрт түлікке көбірек, әсіресе жылқыны серік еткен, пір тұтқан ежелгі ата-бабаларымыз қазіргі Мажарстан жеріне неге тұрақтады екен, неліктен Еуропаның өзге тұсын таңдамады екен. Қыпшақтардың қазіргі тұрған жерін жаңа бір сөзіңізде «жазық» деп қалдыңыз. Осы жазықтығынан ба екен, болмаса басқа бір себептер болды ма?

Мандоки Қоңыр: Ия, негізінен қыпшақтар Мажарстанға өз еркімен барған жоқ, мәжбүр болды. Маңғұлдардан қашқаннан кейін жер іздейді. Батыста мажарлардан басқа туысқан елдері жоқ. Сөйтіп мажарлардың сол кездегі, XIII ғасырдағы, патшасына сұраныс салып, «жер берсеңдер, жақсы болар еді» дейді, «келген жауларына қарсы біз де сендерге қосылар едік» – дейді. Сөйтіп қыпшақтар енді бүгін Мажарстанның ең жазық, тақыр, ағашсыз жерінде тұрады және бұл, қайталаймын, Азиядан ойланған мәселе емес, мәжбүрліктен туған ғой. Бірақ бұл сұрақтың жаны да бар, себебі мажарлардың жері жалпы бірдей жазық жер. Мажарлар ғана емес, екі мың, тіпті, үш мың жылдан бері, сақтардан бастап, қандай бір көшпенді халық болса да әрдайым Батысқа қарай жылжып отырған. Бірақ біздің даламыздың төрт түлік малына жайлы жайылым Батыста жалғыз Мажарстанда кездеседі. Мажарстаннан Батысқа қарай барсақ ешбір жерде Азияны елестететін бір жер жоқ, Италия болсын, Аустрия болсын, Германия болсын. Олардың шөптері басқаша, төрт түлік малдың ішінде жалғыз сиырға ғана ыңғайлы, қойға, жылқыға онша емес. Біздің ата – бабамыз жылқысыз, қойсыз өмір сүре алмаған. Әрине, Еуропада ең мықты жылқы өсіретін, жылқы ұстайтын жер Мажарстан. Атақты жылқышылары болған. Сөйтіп, сақтардан бастап көшпенділер Батысқа көшкен. Сақтардан кейін сарматлар, сарматлардан кейін ғұндар. Еділ деген үлкен атамыз болған, «Атилла» дейді оны батыстықтар. Ол үлкен мемлекет құрған. Ғұндардан кейін аварлар болған, одан кейін арғынлар, онағұрлар, мадиарлар, пешенектер,

оғұздар, одан соң біз қыпшақтар. Бізден кейін де Алтын Орданың кейбір «татар» деп аталған тайпалар тағы да Мажарстанды мекендеген. Сөйтіп, үзіліссіз барғаны байқалады.

Жүргізуші: Кейінде барып отырған ғой сол жаққа.

Мандоки Қоңыр: Батысқа байланысты ата бабаларымыздың бір ескі аңызы бар, «біздің ұжмағымыз бар Батыста, бір керемет жер бар», – деп айтқан.

Жүргізуші: Сол Мажарстан ғой қазіргі.

Мандоки Қоңыр: Сол Мажарстан.

Жүргізуші: Аға, қазақ тіліне ұқсас сөздерді айтып кетпейсіз бе ?

Мандоки Қоңыр: Иә. Жалпы мажар тілінде түрік сөздеріне ұқсас немесе бірдей сөздердің саны аз емес, бір мың, мың жарымдай сөздер бар, бірдей немесе өте ұқсас. Қазаққа ұқсамаса чувашқа, башқұртқа ұқсас немесе алтайлықтардың тіліне. Сөйтіп, бұлардың барлығының саны 1500 сөз. Бірақ қазаққа әбден тап – таза ұқсас сөздер үш жүзге жуық болар. Мажарстанға турист болып келген қазақтар бірден байқайды: «арпа» деген «арпа» «алма» деген «алма», «балта» деген «балта», «арқан» деген «арқан». Оның ішінде біздер қыпшақтар қазір мажар тілінде сөйлесек те тіліміз таза мажардың әдеби тілі емес, диалектік ерекшелігі бар. Біздің қазір мажар тілінде көп түркизмдер бар. Мың жарым емес, екі мыңға жуық ортақ сөздер бар.

Жүргізуші: Дұрыс. Мысалы, жаңағы Мажарстанды мажар халқының, жалпы оның ішінде өзіміздің тікелей ата – бабаларымыздың, қыпшақтарды айтып отырмын, бүгінгі түркі халықтарының оның ішінде қазақтарға мінез құлқы жағынан, психологиялық жақтарынан ұқсастықтары бар ма ?

Мандоки Қоңыр: Түркі елдерінің барлығына тән ұқсастықтар бар. Бірақ біз қыпшақтар ежелден бері көшпенді болғандықтан, бүгінгі түркі елдерінің бәрінен ең жақыны бізге қазақтар деп есептейміз. Қазақстанға бірнеше рет келіп отырмын, байқағаным, бізбен қазақтың психологиясы, әдет-ғұрпы арасында өте көп жақындықтар байқалады. Қазір бұл жөнінде жүйелі түрде бір кітап жазбақшымын. Себебі, бұлай бір, екі жақындықтарды айтсам жеткілікті емес, жүйелі түрде әдет-ғұрыпты, салт-сананы тағы басқа жақындықтарды, бала туғаннан бері адам өлгенге дейін барлық бүтін дүниені салыстырсақ, жақындықтардың саны өте көп.

Жүргізуші: Қазақстандықтарға деген өзіңіздің көкейіңізде жүрген бір айтам деген ойыңызды ортаға салып кетсеңіз.

Мандоки Қоңыр: Қазақстандықтарға дегенде қазақтарға деген айтарым бар. Моңғолиядағы, Қытайдағы қазақтар әлі де тілін таза

сақтауға тырысады. Мына қазақстандық қазақтарға айтайын дегенім, бірнеше айттым осыған дейін, мынандай: біз, қыпшақтар, тілден айырылдық, бұл адам баласының басына түскен ең бір үлкен кесел. Халық, ұлт өз ана тілінен айырылса, ол оның өлгенімен бірдей. Мінекей, бірнеше жылдан бері Қазақстанның жеріне келген сайын қазақпен таза қазақша сөйлесу қиын болып барады. Мысалы, Алматыда жастар қазақша білсе де, сөйлескісі келмейді, немесе қазақша сөйлескенде жартылай орысшалап кете барады. Қазақша сөйлегеннің ішінде он сөздің бес алтысы немесе сегізі орысша. Сіздерге тілге ең бірінші рұқсат берілді. Тазалану керек тіл жағынан. Тіл бәрінің негізі ғой. **Тілі таза емес елдің ой санасы да таза болмайды**. Айтайын деген ой – пікірлерінің бәрін жалғыз ақ қазақ тілімен жеткізуге болады ғой. Сондықтан бар тілегім қазақтар ана тілін өте таза сақтасын, өркендетсін, әрі қарай байытсын. Бала-шағаларына ұялмай тап-таза тілді үйретсе, онда кейінгі ұрпақтар бақытты болады. Қазір кейбір жастар әке – шешесін кінәлайды. «Мені әке – шешем қазақ тіліне үйреткен жоқ, орыс мектебіне берді, қазақша қалай сөйлейміз» – дейді. Енді келешек ұрпақ бүгінгі ұрпақтан бақыттырақ болар деп ойлаймын.

Жүргізуші: Аға, анау күні бір әңгімеңізде айтып қалдыңыз, Қырғызстанда мен көкпарға араластым, көкпар тартым деп, осы жөнінде қысқаша айтып кетсеңіз. Шабандозбын дегендей қылып едіңіз.

Мандоки Қоңыр: Жоқ, ол маған ғана тән қасиет емес, бүкіл біздің қыпшақтардың бәрі атқа міну жағынан өте мықты.

Жүргізуші: Атқа құмарлықтары бар ғой?

Мандоки Қоңыр: Әрине, бар! Бәріміз ат үстінде өстік, біраз жылқымыздан, аттарымыздан айырылдық, жүзден оны ғана қалған. Жегіміз келгенін жей алмаймыз, себебі, аттарымыз азайып кетті, аяймыз. Қалған аттарымызды ең мықтыларын спортқа қосамыз. Жылқыдан айрыла бастасақ та, біраздан бағытымыз бар, көбейтейік деп, ескі дәстүр бойынша қыпшақ боламыз деп қайтадан.

Жүргізуші: Бір кезде бізде де жылқы мен түйеге, әсіресе, мына жылқы баласына бір залал төнген. Қазір шүкір деп айтуға болады, көзқарас өзгерді. Атқа байланысты, ат спортына байланысты біздегідей теңге алу, бәйге, көкпар, қыз қуу секілді ұлттық ойындарыңыз бар ма?

Мандоки Қоңыр: Тура қазақтың қыз қууы бар, «қыз қуар» дейміз, «көкбөрі» деп көкпар тартамыз, бәйге де бар, «ат шабыс» дейміз, теңге алу бәрі бар, бәрі де бар. Қазақта не болса бізде де соның бәрі бар. Қазақтарда жылқы әлі де өте көп, бізде азайып кетті. Бір уақытта

елуінші жылдары жылқының бәрін құрту керек, ол артта қалғандықтың белгісі, қараңғылықтың бір негізгі себебі жылқы деген өтірік ұғым пайда болған.

Жүргізуші: Сіздерді қазіргі кезде ақсақалдарыңыз айта ма, мысалы, бізде жеңгелері, жалпы әйелдер қайнысының, қайын сіңілісінің атын атамайды. Ат қою, сәлем салу секілді рәсімдер бар. Сол рәсімдер сіздерде қалған жоқ па?

Мандоки Қоңыр: Бізде сол тозып кеткендіктен, тілден айрылғаннан кейін бұл рәсімдер туралы тек кітаптан не ақсақалдарымыздың айтқан әңгімесінен ғана білеміз. Еуропаша ашық айтамыз, кімнің болса да өз атын.

Жүргізуші: Мұсылман дінінен бұрын шаман діні болғаны белгілі. Отқа май салу содан қалған дейді. Ал сіздерде оның белгісі, ырымы жоқ па?

Мандоки Қоңыр: Бар – бар. Негізінен шамандық, бақсылыққа байланысты ұғымдар, әдеп – ғұрыптарымыз көбірек сақталған. Бізге ислам аз әсерін тигізген, өте алыстан ғана байқалады, біраз Құраннан қалған дұғаларымыз бар, бірақ оларды арабша айтпаймыз, барлығы төл тілде айтылады. Содан кейін балаларымызды сүндетке отырғызамыз. Бұдан басқа ұқсастықтар ислам дініне байланысты аз. Біздің молдаларымыз жоқ, құран оқылмайды. Мүмкін орта ғасырларда, 15–16 ғасырларда құран оқылған, сол себепті біраз арабша дұғалар әлі де айтылады.

Жүргізуші: Сонда, келін жаңадан үйге түскенде отқа май салдырады ғой?

Мандоки Қоңыр: Иә, иә.

Жүргізуші: Бізде де солай.

Мандоки Қоңыр: Бірақ бұның исламға ешқандай қатысы жоқ. Ертеректе пайда болған ырым, көне жораның сарқындысы (реликт).

Жүргізуші: Қазір мына шетелдік бауырларымызбен, жалпы шетелдік әріптестерімізбен, басқа ұлт болсын не шыққан тегі бізден болсын, неғұрлым қарым-қатынасты көбірек жасауға талпынып жатырмыз. Өнер адамдары, ғалымдар, жалпы жұртшылық, қоғам қайраткерлері осындай қарым қатынасқа дән риза. Өзіңіз осы тұрғыда тікелей нендей міндеттер атқара алар едіңіз.

Мандоки Қоңыр: Сол байланыстарды көбейту керек. Бірақ менің соңғы байқағаным, Монғолияның қазағы келсе Алматының жастары оны «моңғол» деп айтады, Қытайдан бір қазақ келсе «қытай» дейді. Бұл дұрыс емес, оның бәрі қазақ қой. Қазақстан Республикасы өз тілі бар, өз мемлекеттік ресми қазақ тілі бар. Осы бәрін байланыстырады, Моңғолияда, Қытайда, Түркияда болсын, Батыс Еуропада немесе

Мажарстанда болсын, солардағы қазақтарды тартады. Қазақстан үлкен бір үлгі ретінде есептелсе, жақсы болар еді. Шеттегі қазақтар үшін негізгі Атамекені, темір қазығы. Қандай қазақтың баласы қайда жүрсе де әрдайым Қазақстанды ойлап жүрсін. Егер мүмкіндігі болса, келсін, өзі келе алмаса да баласы немесе немересі осы Қазақстанға бір жола көшіп келсін. Мен де басқа жердегі қазақтарға барғанда осы пікірді естігем. Егер Қазақстанның жағдайы жақсы болса, біз қосылар едік, қайтадан Қазақстанға көшіп келер едік дейді. Өте жақсы. Сондықтан Қазақстан мықты болуы керек, тартымды болуы керек, Қытайдағы, Моңғолиядағы, Түркиядағы тағы басқа Батыс елдердегі қазақтар үшін. Мысалы, жазғы университет ашылса, қазақ тілі университеті ретінде, оған жан-жақтан қазақтар ұсыныс жіберіп, келіп, бір айдай шорқақтаған тілімізді тазартайық десе, өте жақсы болар еді. Себебі батыстағы қазақтар қайда жүрсе, неміс елінде неміс тілін араластырып сөйлейді қазір, Түркиядағы қазақтар түрікшеге жақындастырады өз тілін. Қазақстан тіл тазалығы ретінде бір орталық болса екен деп тілеймін. Қазақстан картадағы үлкен бір мемлекет болып есептемей, жалпы рухани бір Қазақстан болсын. Қазақтың баласы қайда болса да жанында, рухында бір Қазақстан деп үлкен бір сезімді идея ретінде бойында алып жүрсін.

Жүргізуші: Біздің танылатын ұғымдарымызды білдіретін көптеген әдеп ғұрыптарымызды, сөздерді, психологиялық жайларды біліп отырмыз. Мәселен, атқұмарлық, ат спортына байланысты ұлттық ойындардың жайы. Жалпы ұқсастықты халық арасында сақтау, одан әрі дамытудың жайы қалай, жастардың ықыласы?

Мандоки Қоңыр: Тілден айырыла бастағаннан бері, өз ата-бабаларымыздан қалған мұрамыздан жайлап айырыла бастадық. Мысалы, тойларымызда қыз ұзату мәселесі, мүмкін, менен бұрынғы ұрпақта толығырақ сақталған. Бірақ біз қазір қаншама қыпшақ болғымыз келсек те, Еуропаның ортасында тұрамыз, жан-жақтан әсер өте үлкен, күнде бір нәрседен айырылып қаламыз. Білесіздер ғой, техникалық цивилизация деген қандай жаман нәрсе. Бір жақтан жақсы, екінші жақтан халқымыздың дәстүрін сақтау үшін өте үлкен дұшпан. Жастарымыз техникадан басқа ештеңені ойламайды. Мен сияқты кейбір жастар жылқыға, атқа өте құмар болса да, көбі машинаға жүгіреді, машинаның жан-жақты түрлеріне қарайды. «Форд» па, «Мицубиси» ма, «Тойота» ма. Сол машина үшін Америкаға, Англияға, Германияға барады. Киім үлгісіне келсек қыпшақ-қазаққа ұқсас киімдеріміз болса да, бұл тек суретте қалған немесе кейбір ақсақалдарымыз мереке, той күндерімізде киюі мүмкін. Бірақ жалпы көшелерде, Будапештке келсеңіз немесе Мажарстанның басқа

қалаларында жастарымызды әбден модалы киінген түрде көресіздер. Сөйтіп біздің қыпшақтардың, бір мен емес барлық жастары егер, қазақты айтсақ: «О-о, қазақтар бақытты халық, әлі де өз дәстүрінен айырылған емес». Мен кітаптарды көрсетем, суреттерді. «Әй, біз барсақ екен, ұмытылған нәрселерімізді қайтадан үйренуге мүмкіндік болар» – дейді. Бірақ біздең көп адам келе алмайды, мүмкін бұдан былай біраз шекаралар ашығырақ болады, онда біздің жастарымыз да, жаңағы айтқанымдай, жаздық университетке келуі мүмкін. Қазақтың дәстүрін жақыннан үйренуге, жақындасуға. Әйтеуір, әдет-ғұрыптарымыз, дәстүрлеріміздің біраздары әлі де сақталған. Бір ой: мұны ғылыми түрде зерттеу керек, егер мұны жүйелі түрде салыстырсақ жүзде жүз болмасада тоқсан пайыздық ұқсастықтар байқалады. Бұның үлкен бір мағынасы: егер Түркия түріктеріне немесе әзірбайжандарға, немесе қазан татарларына салыстырсақ, сол жерде де ұқсастықтар байқалады. Бірақ ***Мажарстандағы қыпшақтардың өмірі тікелей қазаққа өте байланысты.***

Жүргізуші: Мына бізден барған көркем фильмдердің, фестивальға баратын өнер адамдарын, ақын-жазушыларын, ғалымдарын, жалпы Орта Азиялық меймандардың қарсы алынуы қалай? Мажарлардың, қыпшақтардың, жалпы туыстарыңыздың оларға деген ықыласы жақсы ма? Ал негізінен етене араласуға бола ма?

Мандоки Қоңыр: Қазір ашық айтуға болады. Бұл жақтан бұған дейінгі жағдайымыз өте нашар болды. Қазақстаннан және Қырғызстаннан ансамбль келсе, бір топ қазақтын өнер қайраткерлері келсе, оларды тікелей елге көрсеткісі келмейді, бір жерге тығып, сол беті әскерлердің гарнизонына бір спектакль көрсетеді де, болды. Мажарлардың хабарлары болмаған. Бізге хабарлайды «Қазақстанның Құрманғазы ансамблі келеді» деп, сосын біз әзірленеміз, қыпшақтарды шақырамыз немесе басқа жаққа жақсылап серуендетеміз деп сайланамыз, бірақ келді ме, келмеді ме білмейміз. Әйтеуір радиодан хабар беріледі «келді» деп, біз іздейміз, ешқайда жоқ. Сосын енді қайтадан Қазақстанға оралғаннан кейін хабар беріледі «Құрманғазы ансамблі Қазақстанға қайтіп кетті» деп. Одан кейін Құрманғазы домбырашыларынан да сұраймыз, мына Алматыға келгенде, «қайда жүрдіңіздер?» деп, сосын айтады: «осындай да осындай, совет әскерлерінің горнизонында болдық» деп. Мажарлармен байланыстары болмаған. Бұл бұған дейінгі оқиға, мүмкін, енді кім барса да, тікелей мажар тұрғындармен, қыпшақтармен байланысы дұрыс болар. Кезінде қазақтың кинолары бірен-саран келетін. «Қыз Жібекті» біз үзіліп отырып қарадық. Мен өзім, мысалы, төрт рет көрдім. Бірақ мен он рет көрген қыпшақ

жігіттерін де білем. Қойған сайын, мысалы, екі үш айдан қайталап қойса, бара береді. Тағы басқалары, мысалы, «Қан мен тер» деген киносы да келді. Бір жаманы, орыс тілінде, астында мадиарша аудармасы жазылған, Егер қазақша болғанда, құлағымызға әбден дұрыс болар еді.

Жүргізуші: Келешекте тиісті орындар бұл жағына да назар аударатын шығар, көркем фильмдер қазақ тілінде баратын болар. Қазіргі кезде әрбір республика рухани жағынан да, экономикалық ғана емес, мәдени рухани салада да көптеген өзгерістер енгізуі мүмкін. Бұл енді біздің елдегі өзгерістерді жобалап айтып отырмын. Содан соң, енді сіздер тарапынан мажарлар, қыпшақ ағайындар да іске кіріссе, екі жақтап жұмылсақ, бірте-бірте байланыстар жандана түседі-ғой деп ойлаймын. Осыны енді үміт етейік.

Мандоки Қоңыр: Сосын Шакен Аймановтың қойған киноларын өте жақсы көреміз. «Қараш-Қараш», мысалы, шығарма Мұхтар Әуезовтікі, бірақ қойған қырғыз режиссері. Тағы басқа киноларды. Қырғыздікі болсын, қазақтікі болсын, әйтеуір бізге өте жақын. Совет Одағының түріктерінен ең жақындауы осы екі халық.

Жүргізуші: Аға, рахмет әңгімеңізге. Қазақстанға деген көңіліңіз, пейіліңіз көлдей екен, сағынышыңыз шөлдей екен. Әрдайым, осы ықыласыңызды көре берейік. Сіздің өмірдегі, ғылымдағы іс-әрекетіңіз халықтардың ынтымағына қызмет етіп жүр-ғой. Бұдан былай да сол шын көңілден жасалар ардақты қызметіңізде әрқашан биіктен көріне беруіне тілектеспіз. Қарлығаш көңіліңіз әрдайым да барлығымызды риза етсін.

*Сұқбатты мәтін түріне түсірген**: Ернар Мәсәлім***

ӨТКЕН ШАҚТАР ІЗІМЕН НЕМЕСЕ ҚҰМАН-ҚЫПШАҚТАР ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ТОЛҒАМ[1]

Ежелден Балқаш, Арал, Каспий, Қара теңіз жағалауын Ертіс, Еділ, Жайық бойларын жайлаған түркі тайпаларының мекені II-XII ғасырларда Дешті-Қыпшақ немесе Қыпшақ Даласы аталғаны тарихи деректерден белгілі. Дешті-Қыпшақтың байырғы тұрғындары қыпшақ, қаңлы, қоңырат, және тағы басқалары Шыңғысхан мен Батудың жойқын шапқыншылығынан күйрей ұрыс жүргізе отырып, Донды, Днепрді, Днестрді тастап Карпат тауларының қойнауындағы Мажар даласына жетіп қоныстанған. Бұл тайпалардың сол замандағы жалпы атауы «қыпшақ» болып қалыптасқан еді. Мажар /Венгр/ елінің тарихнамасында бүгінгі Венгриядағы қыпшақтар «ақ қыпшақтар», «командар» деп аталады. Бертін келе орта ғасырда қара қыпшақтар да, өзге түркі тілдес тайпалар /керей, найман,арғын, жалайыр т.б. тәрізді/ Алтын Орда мемлекетінің негізгі халқына айналды. Тарихи деректер бойынша, XV ғасырда қазақ елі халық болып қалыптасқан кезде қыпшақтардың бір тармағы – қара қыпшақтар да осы халықтың құрамына енген еді. Ал, Батысқа, Мажарстанға орын тепкен қыпшақтар жеті жүз жыл өтсе де, өз ана тілін, салт-санасын, әдет-ғұрпын ғасырлар бойы сақтап келіп еді. Бірақ, көптеген тарихи-әлеуметтік, экономикалық өзгерістердің нәтижесінде тегі бір мажарлармен (мадиярлармен) араласып, соңғы бір-екі ғасырдан бері олардың қыпшақ тілі әлеуметтік қатынас тілі болудан қалды. Соған орай кейбір дәстүрлерден де ада болды. Бірақ ауызды қу шөппен сүрту қате болар еді. Қыпшақ тілі күнделікті тірлік қатынасында орын алмағанмен, ауыз әдебиетінде көптеген ескерткіштер қалды. Қазір де қыпшақтар мажарша сөйлегенмен, олардың тілінде мажар тілінен бірқанша айырмашылық, ерекшеліктері бар. Өйткені қыпшақтардың мал шаруашылығына, ауыл шаруашылық кәсібіне, аңшылыққа, үй тұрмысына өсімдікке, жан-жануарға, сенім-нанымға қатысты атауларының басым көпшілігі бүгін де көне қыпшақ тілінде айтылады. Қыпшақтар мажарша ауызекі сөзінде, тілқатысында жоқ көне қыпшақ тілінің көптеген сөздерін қолданады. Бірақ қыпшақ тілінің кейбір элементерінің сақталуы жоғарыда айтылған атаулар да ғана емес, батырлар жырларында, дастандарда, жұмбақ, мақал-

[1] *Қоңыр мұрағатының арасынан қыпшақтар мәдениетіне қатысты қолжазба оның зерттеу нысаны – құман-қыпшақтардың ауыз әдебиетінің реликтерін зерттеуде нені ескеру қажет екендігі туралы толғам, пікірлері жазылған. Шамасы Қоңырдың Қазақстанға алғаш келген кездерде, яғни 1977-78 жж. Шамасында жазылғанға ұқсайды. Себебі кейін бұл мәселеге байланысты бірнеше мақала жарияланымдары жарыққа шыққан-ды*... ред.

мәтелдер де және балалар айтатын санамақтарда да сақталған. Мұнда бір ескертетін нәрсе, жеке сөздер ғана емес, бүтіндей ұғымдар, дастанның тұтас желісі, оқиғасы сақталған

Бұл ескерткіштердің кейбіреуін түркі халықтарының тілімен салыстырсақ көп сөздің мағынасын, мән- жайын, төркінін шешуге болар еді. Бұған дейінгі зерттеулер бойынша бұл түркі тектес халықтардың тілдерінің арасынан мажарстандағы қыпшақтар ауыз әдебиетінің ескерткіштерінің тілі қазіргі қазақ тіліне ең жақын болып келеді Өзім осы қыпшақ тіліндегі ауыз әдебиеті өркениеті, жалпы айтқанда ата-бабаларымыздың мұрасын зерттеп жүрген маман болғандықтан, Қазақ Ғылым Академиясының Тіл білімі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнертану мен Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институттарында жүріп жатқан жұмысымнан көп үміт күтемін. Бұған дейінгі зерттеулер бойынша бұл түркі тектес халықтардың тілдерінің арасынан Мажарстандағы қыпшақтардың ауыз әдебиеті ескерткіштерінің тілі қазіргі қазақ тіліне ән жақын болып келеді. Қазіргі осының нәтижесін көре бастаған зерттеу үшін өзіммен бірге ала келген қыпшақ ескерткіштері нұсқаларының ішінде мына бір санамақ бар:

Бірім-білеу,
Екім-егеу,
Үчім-үзік/қаз.-үшім /,
Төртім-төшек /қаз.-төсек/,
Бешім-бешік/қаз.-бесім бесік/
Алтым-ашық / қаз.-асық/,
Жетім-жетек /қаз.- асық/.
Сегізім-сенек /қаз.-айыр/
Тоғызым-торсық
Құлыным –качты /қаз.- қашты/
Жуыр –тапчы / қаз.- жүгір тапшы/

Санамақ фонетикалық жағынан қазақ тілі фонетикасымен ептеп қайшы болса да , / «ши»-ның орнына «ч» және «с»- ның орнына «ш» айтылады/

Басқа түрік тектес халықтары балалар әдебиеті-нұсқалары арасынан осындай санамақтың аналогтары аз емес және олардың басым көпшілігі осыған ұқсас болып келеді.

Ал қазақ балалар әдебиетінде осындай екі санамақ бар. Біріншісі:

Бір дегенің –білеу ,
Екі дегенің – егеу,
Үш дегенің-үскі,
Төрт дегенің- төсек,

Бес дегенің –бесік,
Алты дегенің- асық,
Жеті дегенің- желке,
Сегіз дегенің –серке,
Тоғыз дегенің- торқа,
Он дегенің –оймақ,
Он бір қара –жұмбақ.

Екіншісі:

Бірім-бір,
Екім-екі,
Үшім-үш,
Төртім-төрт,
Бесім-бес,
Алтым-алты,
Жетім- жеті,
Сегізім- сегіз,
Тоғызым-тоғыз,
Оным-он,
Он бірім,
Оны тапшы
Ай, күнім!

Егер осы екі жаңылтпашты санауды мажар қыпшақтарының жоғарыдағы келтірілген санамағымен салыстырсақ, түр жағынан да өзгешеліктері өте аз. Қазақ санамағының соңы өзге болса да, екінші санамақтың соңы үндес те ұқсас / жуыртапчы, ал қаз.- оны тапшы. .

Осындай санамақтар мажар қыпшақтарында өте көп. Бұлардың бәрінің шығу тегін табу қиынға соқса да, қазақ әдебиетінің нұсқаларымен салыстырсақ, мүмкін, тағы да, кейбіреулерінің шешімін табуға болар. Сөйтіп ағайындарынан жеті ғасыр бұрын айырылған мажар қыпшақтардың тіл, әдебиет , салт-сана, әдет-ғұрып, мәдениет мұрасын қазақ халқының мұрасымен салыстыра отырып, көптеген, әлі анықталмаған мәселелерге дұрыс шешім табуға болар деген үмітіміз зор. Және де қазақ халқының ауыз әдебиеті Мажарстан қыпшақтарының мұраларына сәйкес келгендіктен, бұл мәселенің тарихи да мағынасы зор деген сөз. Тағы басқа осындай тарихи дәлелдерді болашақ ғылыми-зерттеу еңбегіміздің нәтижелері арасынан табармыз деген үмітіміз зор. Өйткені жоғарыда мысал келтірілген балалар әдебиетіндегі екі елге ортақ нұсқаның түп-тамыры бұл Дешті-дәстүрді қыпшақтармен бүгінгі қазақ халқының арғы аталарының бір тұтас ел болып тұрған кезінен яғни бұдан жеті ғасыр бұрынғы кезеңге орныққанының айғағы болып табылады.

Қолжазбаны қазақшаға аударған Мандоки Оңайша,
Ернар Мәсәлім

МАДИЯР РУЫ ТУРАЛЫ ҚОЛЖАЗБА

Будапештдегі Мандоки Қоңырдың 40 мыңдай бірліктен тұратын бай кітапханасындағы марқұмның өз қолымен жазған қолжазбалары мен экспедициялары кезінде келтірілген есептері мен белгілеулері аз емес. Соның арасындағы Қоңырдың құнды бір қолжазбасының бірін мұрағатты сақтаушы Вад Лашын пен Мандоки Оңайша ұлы ғалымның досы, еңбектерін Қоңыр рухына бағыштаушы Бенкө Михайға оның зерттеуіне қатысты болғасын ұсынған екен. Ол – Қоңырдың шамасы 1970 жылдардың соңы немесе 1980 жж-дың бас кезінде (себебі датасы қойылмаған-ред.) жазылған ғылыми есебінің алғашқы нұсқасы екен. Қолжазба туралы Бенкө Михай «Қоңыр Иштван пайғамбарлық пайымдауында асқан сәуегейлікпен қазақ-мадияр байланыстарының маңызын және ондағы мүмкіндіктер туралы ой толғайды. Қолжазбаны кеше ғана Айша, Лашындардан алдым» (István szinte prófétai jóslatával a kazak-magyarok kutatásának szükségességéről és lehetőségeiről. Az anyagot tegnap kaptam Ajsától és Vad Lacitól.), – деп, қуанышын жасырмайды. Осыған байланысты Қазақ Ғылым академиясы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры мен Ғылыми кітапхана мұрағатында қазақ-мадиярлардың туысқандығы туралы генеологиялық аңыз болуы әбден мүмкін. Соны жинақтап, көшірмелерін алу қажет. Мадиярлардың дүниежүзілік кезекті құрылтайында Қоңыр Иштван әлдеқашан сөз еткен деректерді баяндамаға арқау етуге, қолжазбасының факсимилиесін конференция жинағына немесе ғылыми журналдарға бастыруға лайық. Осы саладағы ғылыми проблемамен шұғылданып жүрген ғалымдарға көрсетіп, басылымдарға шығарып көпшілікке ұсыну қажет. Сәлеммен Михай»

Қоңыр қолжазбасының аудармасы

“... Дәл осындай шын жүректен шығатын ілтипатты түркі текті жұрттарының қай-қайсысынан Орта Азиядағы түркі республикаларында Қырғызстанда, Өзбекстанда, Түркіменстанда немесе Кавказ түркілерінде, Еділ бойы татарларында, башқұрттарда тіптен Әзербайжанда, Түркияда да болсын байқауға, сезінуге болады. Ал қазақтарда мадиярларға деген ерекше бауырластық сезімнің өзіндік себебі, дәлірек айтсақ, ерекше назар аударатын негізі бар. Қазақтардың ру-тайпалық құрылымында саны аз емес, шамамен 100 000 жан өздерін мажар, маджар, әлбетте мадиар (madzsar, vagy mazsar, illetőleg madjar) деп атайтын ру бар. Бұл рудың шығу тегі, шежіре мәселесін зерттеу бұған дейін жүрілмеген немесе мүлде беймәлім. Бірақ Қазақ Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында осы рудың арасынан жиналған бірқанша шежірелік аңыз

бойынша қазақ-мажар, дәлірегі мадиярлар бір кездері батысқа қарай ауған жұрттан бөлініп қалған бөлігі екен дейді өздерін.[1] Бұл кішкентай ғана факт немесе деректің өзі ғана кәсіби маманға көп нәрсені айтып тұрғандығы сөзсіз, бірақ осы бағыттағы зерттеуді кеңейте түсуді қажет етеді.

Жалпы бірнеше жыл бұрын бір зерттеушіміз (мадияр-венгр зерттеушісі – ред.) қазақ-мадиярлардың арасында болған және тек антрополог ретінде өте ұрымтал және қажет ететін тәсілмен аса күрделі, тарихи-этникалық проблеманы зерттеуді қолға алған екен. Совет-мадияр, дәлірегі қазақ-мадияр ғылыми байланыстарының болашақта нығая түсуі арқасында бәлкім бұл проблеманы өзіне сай салиқалы, іргелі түрде зерттеуге жол ашылады дейміз”.

Қоңыр қолжазбасынан үзінді:

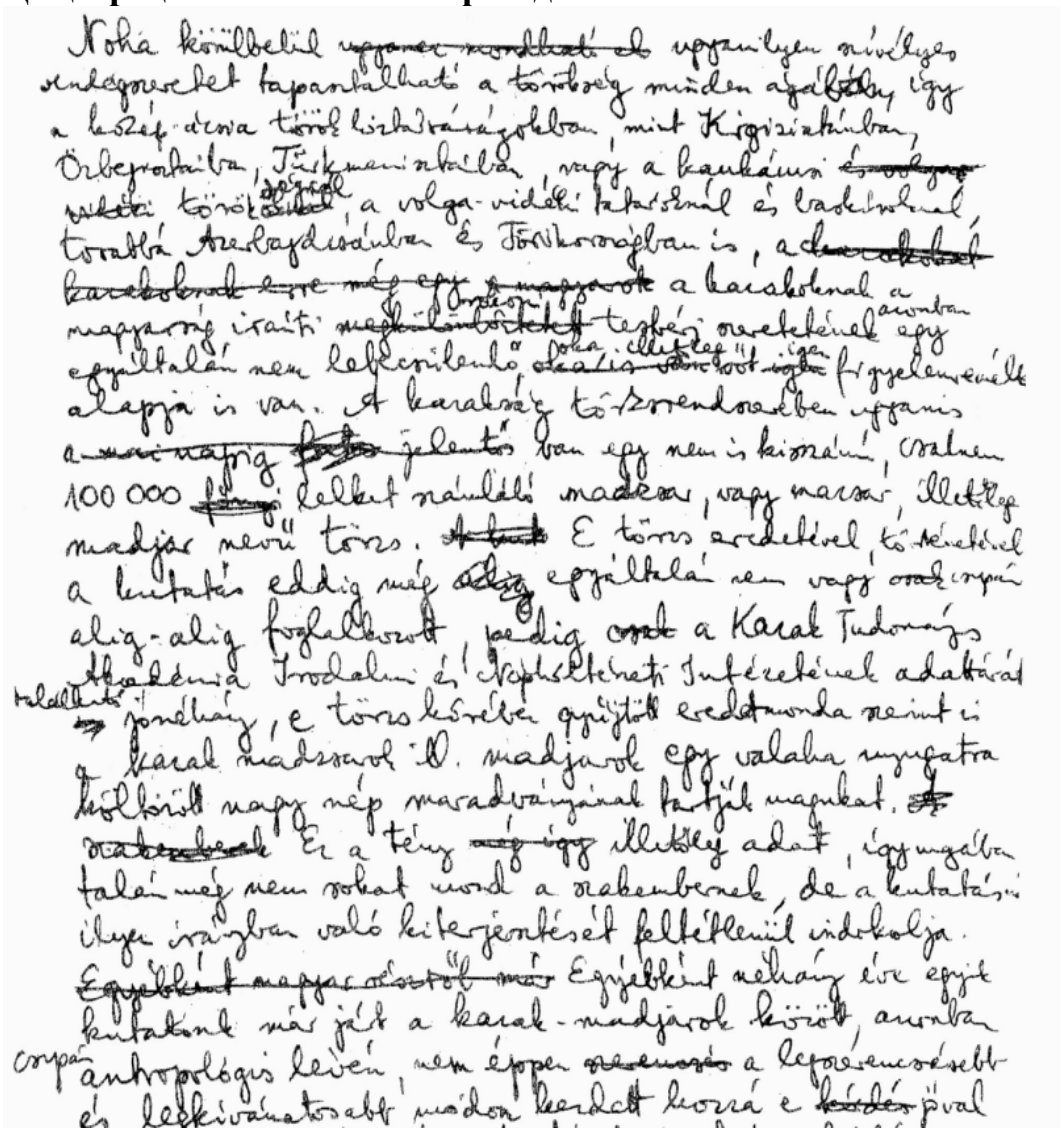

[1] Астын сызған Қоңыр. – Ауд.

МОҢҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖҰМБАҚТАРЫ[1]

Исі түркі жұрттарының ортақ төл-перзенті марқұм Мандоки Қоңыр Иштван есімі аңызға айналған тұлға. Былайша жерлестері мадиярлар айтқандай ол өлімнен соң «Мифологиялық биіктікке айнала бастады. Оны шығыс Еуропадан бастап Кавказ, Орал, кіші және орта Азия жақсы білетін. Керісінше марқұм ағамыз ондағы жұрттармен де етене жақын араласып тұратын, жақсы танитын. Ол бүгіндер Алатаудың Кеңсай баурайында мәңгі ұйқыға кетсе де, қазақ жерін аңсап армандап, тарихи отанына бас тартқан алғашқы шетелдік ретінде бір дәуірлерде әлемді дүр сілкіндірген қайқы қылыш қыпшақтың жұрағатынан саналатын халқымыздың үлкен жүректі жанашыры ретінде ұрпақтарға үлгі ұлағат болып қала бермек...»

Марқұмның артында қалған мол мұраның бірі ол жинаған қазақ жұмбақтары. Бізге ұқыптап тапсырған жұбайы Оңайша Мақсұмқызы. Мұнда осман-түрік-латын әліппесінің басқы 4 қарібі ретімен (A B C, Č – A, б, ж, ч) терілген ұзын саны 237 жұмбақ жазылған. Жинақталған жері – Монғолиядағы қазақ шоғырының ортасы. Қоңыр ағамыз ондағы туысқандарға жиі барып тұратын. Өз жазуы бойынша 1966–1985 жылдар аралығында онда 13 мәрте барған көрінеді. Тіпті 1985 жылы ағылшын тілінде «Монголиялықтардың жұмбақтары» атты жинақты «Дәптер» деп аталатын серия үшін дайындап та кеткен. Бұл мұраларды таныстырмақ ниетпен ықшамдап әзірлеген Бабақұмар Қинаятұлы

Ағаш арық, тұйық арық,
Жылқылар жүр жиі барып.
(Науа)

Ала бұйдам жетпес жерге жетеді.
(Көз)

Ала күшігім үйді айнала жүгіреді.
(Белдеу)

Алды қияқ, арты шалғай.
(Аттың жалы)

Алыстан көрдім көк белді,
Жарқырап жатқан көп көлді.
Ұстайын деп ойланып,
Жақындап едім, жоқ болды.
(Сағым)

---

[1] *Монғолиядағы қазақтың жұмбақтары //Жұлдыз. – 1997. №6. – 199-200 б.*

Алыстан қарасаң, бір қойған,
Жақыннан қарасаң, мың қарайған.

(Аттың құйрығы)

Алпыс кісі аяқтасты,
Ал таңертең таяқтасты.
Бәрін бір жерге жатқызып,
Кейде ұрысып алып қаштың.

(Кірпік)

Алпыс терек,
Адамға керек.
Алпыс теректің бәрі ұя,
Тұрған орны қия.

(Алпыс басты киіз үй)

Алты аққу, он екі үйрек, бір бөдене,
Кейде толы, кейде орта бір тегене.
Шағала жалп қойып ұшып кетті,
Жоқ болса қанаты, о немене?

(Шолпан мен Үркер)

Ана ауылдың бурасы,
Мына ауылдың бурасы,
Желкілдейді шудасы.

(Түтін)

Ана ауылдың иті қабаған,
Мына ауылдың иті қабаған,
Маңдайына темір қадаған.

(*Қырғыш)*

Аңдарды мекендейді отыз бөрі,
Он жігіт бөрілердің қызметкері.
Салынған еттен көпір ортасында,
Алдағы қызмет етеді арлы-берлі.

(Отыз тіс, он саусақ)

Апан-апан,
Ескі шапан,
Үйір қобыз,
Жарық жұлдыз.

(Түйе)

Ары жүгір, қара қарт,
Бері жүгір қара қарт,
Тал түбінде талтаңдап, қара қарт.
Жылқыны қарнына қыстырған,

Түйені ерніне қыстырған,
Мұрты бар, сақалы жоқ,
Айт дегенде айалы жоқ.

(Құндыз)

Ары сарп, бері сарп,
Қара қойдың құйырығы сарп,
Арты ұзын, алды қысқа,
Дәміл-дәміл қолыңда ұста.

(Күләпәра)

Аспаннан жауды ақ бидай,
Үйге қарай жүгірдім.
Ызғарына шыдамай,
Сүмелектеп бұрылдым.

(Бұршақ)

Асқа бармайды,
Аспазшыдан қалмайды.

(Қайрақ)

Аспай түскен,
Қайнамай піскен.

(Қымыз)

Алды ұзын, арты қысқа,
Беттері өзіне сай әрбір тұста.
Суықта да, жылы да да пана болар,
Таппасаң, басыңдағыны қолыңа ұста.

(Қазақ тымақ)

Аттандап бір шаһардан қалың халық,
Соғысып тыныш жүрмейді елді шауып.
Жаратқан мықты қылып нәсілін,
Өзінің тауып алып жүр нәсібін.

(*Құмырсқа)*

Аузы оймақтай,
Ерні етектей.

(Керней, мұржа)

Аяғынан алады,
Көтеріп жерге салады.

(Үзеңгі)

Айғайлаған жау келсе,
Айыр сақал атам тоқтатады.

(Бақан)

Айуан екі аяқты, асқан батыр,
Басына о батырдың тіккен шатыр.
Шешерсің, дана болсаң бұны біліп,
Кел-кел деп, қан майданға шығысқанда,
Бір айла адамзаттан болып жатыр.

(Бүркіт)

Балпаң-балпаң басады,
Адамнан қатты сасады.
Саусақтары салалы,
Қыста жылыға қашады.

(Қаз)

Бап-бап, бапанақ,
Бапанақ ұшты арғымақ.
Арғымақ ұшты қызыл таң,
Қызыл таң ұшты қу шұнақ.

(От, ошақ, қазан)

Бар екен бір айдаһар аузын ашқан,
Көргенде адам, пенде заһар шашқан.
Кетеді, ашуланса таудай болып,
Қайнатып қара тасты ашу басқан.

(Көрік)

Базардан алып келген ақ арғымақ,
Белінде тартпасы бар бунақ-банақ.
Үстіне ашамайды артып алып,
Кетеді шу дегенде жырлап-жырлап.

(Домбыра)

Белестен шапқан бесті ат,
Бүкір келген желісті ат.
Бейқам елді іздейді,
Малдан күдер үзбейді.

(Бөрі)

Білесің ғой жарты айды,
Міне осындай төрт айды.
Екі, он екі шеге кеп,
Қойды тасқа шегелеп.

(Таға)

Бір нәрсе бес бойында тиегі бар,
Темірден салдыраған иегі бар.
Болғанда бірі қолда, бірі белде,
Адамға әрқашанда керегі бар.

(Жүген)

Бір түйем өлді майы көптен,
Жануар семірмейді жеген шөптен.
О түйем зәудеғалам өліп кетсе,
Сүйегі табылмайды жерден көктен.

(Майшам)

Бұты-бұты, бұты ұзын,
Бұтынан да қолы ұзын.
Ата киік терісі,
Алтын қошқар мүйізі.

(Қамшы)

Бүкір ағашқа қар жұқпас.

(Сиырдың мүйізі)

Сидым-сидым, сидым құс,
Ши басына қонған құс.
Қарқарадай қара құс,
Қан басына қонған құс.

(Тігулі үй ағаш)

Шым шидей қотыр.

(Кесте)

Шөптен аласа,
Тамнан биік.

(Жол)

Мажар Республикасы Мәдениет және
Оқу Министрлігі мен
Қазақстан Республикасы Оқу Министрлігі арасындағы
1991-1994 жылдары үшін бірлесіп істеуге өзара келісім [1]
(факсимилие, Қоңырдың қолжазбасымен 1-ші беті берілген)

Мажар Республикасы Мәдениет және Оқу Министрлігі мен Қазақ Республикасы Оқу Министрлігі (бұдан былай: Жақтар немесе Екі Жақ)

- біріне-бірі өзара пайдалы болып, жан-жақты бірігіп істеуді жасауға және тереңдетуге тырысып,
- ғылыми және білім беру, ағарту, оқуда бірлесіп істеу дамытуымен де Европа Қауіпсіздік және Бірлесіп Істеу Мәжілісінің қорытынды документі мен Париж Хартиясында жазғандардың жүзеге асыруына көмектеседі деген ниетпен жетектеніп, төмендегі келісімдерге келді:

1-тарау

Бітімдесуші Жақтар ағарту, білім беру және ғылымның барлық салаларында екі жақ үшін бірдей табысты және пайдалы барлық бірлесіп істеулер мен алмасуларды қолдайды.

Жақтар мемлекеттер арасындағы ғылыми және ағарту мен білім берудегі бірігіп істеудің негізгі түйіні деп облыстар, қалалар, өзіндік басқармалар, мекемелер, ұйымдар және бірлестіктердің өзара ортақ талаптары және ықылас-мүддесіне сүйенетін тікелей бірігіп істеуді санайды.

Екі Жақ табиғи және заңды хақы (правосы) бар адамдардың бірін-бірі өзара жақсы тани білу және біріне-бірі жақындасуына қызмет етуші барлық жаңа бастама мен ынтасына Заңдарына сай құптап жәрдем береді.

2-тарау

Екі Жақ білім беру, оқыту тәртіптері жөнінде мәлімет пен документацияларды айырбастайды.

---

[1] *Қазақ Елі тәуелсіздігін жариялаған соң алғашқылардың бірі болып таныған және дипломатиялық қатынас орнатқан Мажарстан (Венгр Республикасы) екендігі мәлім. Сол кезде Мажарстан Сыртқы Істер Министрлігінде кеңесшісі болған Мандоки Қоңырдың Қазақстан мен Мажарстан арасындағы алғашқы мемлекетаралық келісім-шарттардың білім, ғылым саласына аудару қажеттігіне ерекше мән беріп, екі жақты келісімнің нұсқасын қазақ тілінде дайындаған екен. Қолжазбаның көшірмесін көпшілікке ұсынған Вад Лашын мен Мандоки Оңайша. Қоңырдың өз қолымен жазылған қолжабаның 1-ші беті назарларыңызға ұсынылып отыр.– ред.*

3-тарау

Бітімдесушілер министрліктердің мамандық басбөлімдерінің тікелей бірлесіп істеуін және маман адамдардың тәжірибе алмасуын жылына 20-20 күндік уақыт мөлшерімен қолдап көтермелейді.

4-тарау

Екі Жақ мекемелердің тікелей келісімдері бойынша екі мемлекеттің жалпы және жоғарғы білім беру мен өнер білімін оқытушы мекемелерінің тікелей бірігіп істеуін, ортақ зерттеулерді, мәлімет пен басылымдардың айырбастауын, студенттер мен оқытушылардың алмасуын қонақ мұғалім-ұстаздардың шақыруын, мамандық жаттығулардың ұйымдастыруын қолдайды.

5-тарау

Екі Жақ мамандық білім жетілдіру мақсатымен жылына бір ғылыми зерттеуші адамды 10-10 ай мерзімімен қандай бір жоғарғы білім беру мекемесіне қабылдайды.

6-тарау

Екі Жақ 1993-жылы қыркүйек айынан бастап, Алматы Мемлекеттік университетінде бір мажар тілі лекторының жұмыс істеуін қолдайды. Әрдайым болатын мажар тілі лекторы тілді оқытумен қатар Қазақстанда өмір сүруші мажар ұлтты азаматтарға мәдени-ағарту істеріне де көмектеседі.

7-тарау

Бітімдесушілер екі мемлекет халықтарының тілі мен әдебиетінің жазғы университетіне жылына 1-2 адамды қабылдайды.

8-тарау

Екі Жақ мектеп куәліктері, институт пен университеттерінің дипломдары, ғылыми дәрежелер мен атақ-шендердің қабылдауы туралы келісімнің алдын-ала әзірлігін бастайды. Бұл мақсатпен документтерді айырбастау және кеңес-консультацияларды тәртіптеу үшін жоспар мерзімінде 20-20 күн беріледі.

9-тарау

Екі Жақ Қазақстанда өмір сүретін мажар ұлтты азаматтардың білім алу, оқу талаптарын қанағаттандыруы мен ұлттылық ұйымдардың ата-мекендегі мекеме және ұйымдармен болатын тікелей байланыста болуына ерекше көңіл аударып, қолдайды.

Ақша істеріне байланысты және қорытынды қарарлар, ұйғарымдар

Бірлесіп істеу келісімі және бұның негізінде жасалған тікелей (мекемелер мен ұйымдардың арасындағы) жұмыс жоспарлары жағдайында адамдардың келім-кетімі, алмасуы девизасыз болады.

Жіберуші Жақ жолдың шығынын, ал қабылдаушы Жақ та ол жерде болатын күндердің қаражатын (қонақүй жатағын, күндік ақшасын, стипендиясын, тілмаш ақысын) көтереді.

Басқадай шаралардың нақтылы шарттары жөнінде тиісті мекемелер тікелей келіседі.

Келісім бойынша шетелде болатын адамдардың денсаулығын сақтау күтімін қабылдаушы Жақ қамтамасыз етеді.

Бұл келісім қол қойылған күннен бастап іске асырылады және 1994-жылғы желтоқсан айының 31-күніне дейін күші бар. Келісім екі түп нұсқа болып, мажарша және қазақша жазылып, екі тексі де бірдей сенімді.

Мажар Республикасы	***Қазақ Республикасы***
Мәдениет және Оқу Халық	***Оқу министрлігі***
Министрлігі жағынан	***жағынан***

Мақар Республикасы Мәдениет және Оқу Министрлігі
мен
Қазақ Республикасы Халық Оқу Министрлігі
арасындағы
1991-1994-жылдары үшін
бірлесіп істеуге өзара келісім

Мақар Республикасы Мәдениет және Оқу Министрлігі мен Қазақ Республикасы Халық Оқу Министрлігі (бұдан былай Жақтар немесе Екі Жақ)

— біріне-бірі өзара пайдалы болып, жан-жақты бірігіп істеуді жасауға және тереңдетуге тырысып,

— ғылыми және білім беру, ағарту, оқуда бірлесіп істеу дамытуымен де Еврона Қауіпсіздік және Бірлесіп Істеу Мәжілісінің қорытынды документі мен Париж Хартиясында жазылғандардың жүзеге асыруына көмектеседі деген ниетпен жетектенін, төмендегі келісімдерге келді:

1. тарау

Бітімдесуші Жақтар ағарту, білім беру және ғылымның барлық салаларында екі жақ үшін бірдей табысты және пайдалы барлық бірлесіп істеулер мен алмасуларды қолдайды.

Жақтар мемлекеттері арасындағы ғылыми және ағарту мен білім берудегі бірігіп істеудің негізгі түйіні деп облыстар, қалалар, өзіндік басқармалар, мекемелер, ұйымдар және бірлестіктердің өзара ортақ талаптары және ынтылас-мүддесіне сүйенетін тікелей бірігіп істеуді санайды.

АЛЫСТАН ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАР

АЛЫСТАН ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАР

Қазақ және мажар (венгр) мәдениеті бүгінгі түркологияның белді өкілі, Мажар халқының үлкен жүректі азаматы, белгілі түрколог-ғалым, Будапешт университетінің профессоры, қазақ халқының адал досы Қоңыр Мандоки Мажарстанда (Венгрияда) Ұлы Қыпшақ аймағында Қарсақ қаласында 1944 жылы дүниеге келді. Ол өзінің бүкіл саналы өмірін түркологияға арнады. Бұл жолда Қоңыр жан-жақты қабілет-дарынымен, ерекше еңбекқорлығымен көзге түсіп еді. Оның ұстазы дүние жүзіне есімі мәлім профессор Дьюла Немет болатын. 1981 жылы Қоңыр «Мажарстандағы қыпшақ тілінің ескерткіштері» деген тақырыпта диссертация қорғады. Мұнан кейінгі жылдарда ол ғылыми ізденістерін мейлінше ширатып, иісі түркі әлемінің түпкі тегіне, тарихына, мәдениеті, тілі мен этнографиясына қатысты салиқалы еңбектер бере бастап еді. Қоңыр өзінің ғылыми еңбектерін мажар, ағылшын, неміс, француз және қазақ тілдерінде жазатын. Бұл орайда ол шын мәнінде классикалық түркологияның бүгінгі Еуропадағы ең бір көп үміт күттірген өкілі болатын. Қоңыр нағыз ғалым-зерттеушіге тән еңбекқорлықпен түркі тілдес халықтар әлемін ерінбей аралайтын. Қазақстанға өзгеше бір бауырмалдықпен ден қойып, жиі-жиі келіп, көптеген достар тауып еді. Әсіресе қазақ пен мажар халқының арасындағы рухани және мәдени байланыстың нығаюына белсене араласатын. Қоңырдың тікелей ұйымдастыруымен Будапеште қазақ-мажар жастарының достық кештері тұрақты өтіп тұрды. Қазақ ертегілері мен қазақ әңгімелерінің мазмұнды жинақтарының мажар тілінде жарық көруіне тікелей дәнекер болған да Қоңыр еді. Қоңыр қазақ жұртының күйеуі еді. Бұл ретте де ол түркінің кісілікті мәдениетіне, күйеу балалық жолына қылау түсірген емес. Тіптен соңғы кезде жүрегінің мазалап жүргенін сезіп, алай-бұлай болып кетсе топырақтың қазақ жерінен бұйыруын өсиет еткен екен.

Мейірімсіз ажал ардақты туысқанымызды, аяулы досымызды арамыздан жастай алып кетті.

Марқұм Қоңыр Мандокидің жарқын бейнесін, бауырмал жүрегін, толымды еңбектерін қазақ жұрты ешқашан ұмытпайтынының дәлелі ретінде бірнеше хаттарын жариялап отырмыз. Хаттар жеке адамдарға арналғанмен жалпы қазақ халқына деген бауырмалдық жүрек жалынын аңғару қиын емес.[1]

---

[1] *Алыстан жазылған хаттар // Жұлдыз. – 2004. – №1. – 132–134 б.; Парасат. – 1995. –№2. – 20-21 бб., және де басқа басылымдардың беттерінде жарық көрген хаттар.*

ҚОҢЫР ИШТВАН – БОЛАТ КӨМЕКОВ

Қоңыр Иштванның ҚР ҰҒА-ның мүшесі Болат Көмековке жазған хаттары

Бірінші хат[1]

Ассалаумағаликум, құрметті Болат !

Денсаулығыңыз жақсы, қызметіңіз алда мар?

Егер сіз рұқсаттасаңыз, мен Сізбен танысқым келіп, осы бір сәлемді сізге арнап жазып отырмын.

Ал, енді өзім туралы жазайын. Мен қыпшақпын, біздің ата-бабаларымыз XIII-ғасырда Мажарстанға келіп мекен еткен. Қазір отанымызда шамамен 200 мың қыпшақ өмір сүреміз. Барлығымыз өзіміздің қыпшақ ана тілімізден айырылып мажар тілімен сөйлесеміз, бірақ ескі қыпшақ салт-санасының көп түрін осы күнге дейін сақтаудамыз.

Мен Сізді жазған еңбектеріңіз, кітаптарыңыздан білемін. Бақытыма қарай, мені-мен бірге жұмыстайтын мамандасым Қара Дьөрдьден (Kara György) Сіздің адресіңізді тауып алып өте қуандым.

Маған алдағы қараша айында Мажар Ғылым Акедемиясы атынан Сіздердің Қазақ ССР Ғылым Академиясына жолдама беретін болды. Егер жолдама біететін болса, мен Сіздердің Тарих Институтыда болып кеңес алмақ ойым бар. Сонда Сізбен де бетпе-бет кездесемін деп аса қуаныштамын.

Сіздің, мажар отанынан бұйымтай шаруаңыз болса, қараша айының басына дейін хат арқылы жазыңыз. Мен бәрі-бәрін қуана қарсы алып орындап барамын.

Деніңізден саулық, жұмысыңыздан табыс күтіп, осы хатымды аяқтаймын.

Қош-сау болыңыз.

Сәлеммен Қоңыр (Mándoky Kongur István).

Будапешт, 1976 жылы 9 айдың 19-күнінде.
H-1364, Budapest,
Pesti B u. 1
ELTE Belső-ázsiai Tanszék
(ELTE университеті Ішкі Азия кафедрасы мекенжайы көрсетілген – құр.)

---

[1] **P.S.Ескерту:** *Академик Б.Көмековтің қолында сақталған хаттың тысының шетіне 19 қыркүйек 1976 ж. Алматыға келерінің алдында жазған хаты. Қоңыр 1976 ж. қазан айында бірінші рет Алматыға келіп кетті деген бұрыштама белгілепті-* ред.

Екінші хат

Ассалаумағаликум, құрметті Болат !

Денсаулығыңыз мықты, үй-іш, бала-шағаларыңызбен бірге күнделікті өміріңіз бір қалыпта көңілді өтіп жатқан болар.

Мен Сіздермен ажырасқан соң Москвада да аздап жұмыс істеп артынша Мажарстанға жеттім. Мұнда келгелі Қазақстанды қаламдас достарым Сіздерді ойлаумен болсам да, жұмыс басты болып хат жазуға уақыт шықпай кешіктім. Кешірерсіз?

Алматыға барған алғашқы сапарымда уақыт тапшы болса да, жұмысым сәтті болды. Бұл сапарым 20 жылдан бері менің көксеген арманым еді. Алматыда және қазақ отанында бір мейрам емес, бірнеше жыл болсам да, мен үшін аз болар еді. Біздің тамыр-таныстық, жолдас-жоралығымыз тұрған шақта қазақ пен қыпшақ мәселесі жөніндегі зерттеу жұмыстарымыз беки береді деп сенемін. Бұл мәселелер жөнінде Сіздің Мажарстанға келіп танысып білуіңіз әлдеқашан оңтайлы болар еді. Сіз қалай ойлайсыз?

Қонақжай қазақ халықтың әдет-ғұрпын сақтап қонақ етуіңізге және де көптеген кітаптар бергеніңіз үшін қайталап рахмет айтамын. Мажарстаннан сізге не қажет болса да, толық көмектесе аламын деп сенемін.

Жоспарымыз бойынша мажар отанындағы қыпшақтардың мәселесі жөнінде (тарих, руластық, салт-сана, дәстүр с.с.т.б.) қажеттіңіз болса, хат арқылы жазыңыз.

Осымен хатымды аяқтайын. Мәриям жеңгейге және де балаларға менен дұғай сәлем айтыңыз. Сіздің өміріңізден де зор денсаулық күтіп, жұмысыңыздан табыс тілеймін. Өзіңізден асыға хат күтем.

Хош-сау болыңыз

Көп-көп сәлеммен Қоңыр.

Будапешт, 1976 жылы қараша айының 8-күні.

Үшінші хат

1977-жылы қараша айының 26-күні

Сәлеметсіз бе, қадірлі Болат !

Хал-ахуалыңыз мықты, үй-іш бала-шағаларыңыз аман-есен болып, қызметіңіз табыстармен мол болар! Жас нәрестелеріңізді ата-бабаларымыздың дәстүрі бойынша бесік жырымен өсіріп келе жатқан боларсыздар. Олай болуына қуанышта екенімді білдіріп, өмір жасы ұзақ болуын тілеймін!

Алматыдан қайтқан соң жұмысбасты болып, хат жазуға мұршам болмады. Арада мемлекеттік түркология конференциясын өткізіп, онда баяндама оқыдым. Онан кейін де Академияда, университетте Қазақстандағы сапарым туралы баяндамалар беруге тап келді (Академияда өткен баяндамамның шақыруын ескерткіш түрінде, міне, Сізге жолдап отырмын).

Алматыдағы көрсеткен құрметіңізге, достығыңызға, қонақжайлығыңызға, көптеген жәрдем көрсеткеніңізге қайталап үлкен рахмет айтамын! Қазақстандағы сапарымда көп табыстарға жетуім тіккелей өзіңізбен байланысты. Екі мейрам уақытыңызда өз жұмыстарыңызға емес, маған арнағаныңызға рахмет айтып қана қоюым жеткідіксіз болар деп ойлаймын. Бірақ менің жұмысымның жемісті болуы мен үшін ғана емес, сіз үшін де, қазақ, қыпшақ, мажар, жадпысы түрік халықтары үшін де ғылыми мәнісі зор.

Сіздің Мажарстанға келмек болған сапарыңыз жөнінде Czegledy (Цегледи) профессор, Кара Дьердь екеуімен ақылдасып едім, олар 1979-жылы өзіңізге жарайтын мезгілде келуіңізді қуана қарсы алып шақыратын болды. Бұл туралы өз пікіріңізді жазатын болыңыз.

Сізге болып Мәриям жеңгейге және бала-шағаларыңызға, туған-туысқандарыңызға, қаламдас пен достарыңызға зор денсаулық, бақытты өмір тілеп, қызметіңізден таудай табыс күтіп, сағынышты сәлем жолдаушы

өздеріңіздің Қоңырыңыз

ҚОҢЫР ИШТВАН – КЕҢЕС НҰРПЕЙІСОВ

Қоңыр Иштванның ҚР ҰҒА-ның мүшесі Кеңес Нұрпейісовке жазған хаттары[1]

Түркітанушы, венгр ғалымы Иштван Мандоки Қоңыр есімі республикамыздағы ғылыми ортаға жақсы таныс. Ол ХХ ғасырдың 70-ші жылдарының ортасынан бастап біздің әдебиетші, тарихшыларымызбен, тіл білімі мамандарымен байланыс орнатуға ерекше құштарлық танытқан жан. Иштван Қоңыр 80-ші жылдардың аяғында бұл арманына жетті де. Бірақ кенеттен келген ажалдан көз жұмды. Төменде біз оның ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Кеңес Нұрпейсовке жазған хаттарын жариялап отырмыз. Бұл венгр ғалымының біздің елімізбен байланыс орнатуға тырысқан 70-ші жылдардағы алғашқы талпынысынан хабар бергендей.

Бірінші хат

Будапешт қаласы
1976 жылы қарашаның 30– күні

Ассалаумағалейкум, аса қымбатты Кеңес ағай!

Денсаулығыңыз мықты, қызмет шаруаңыз алда ма? Үй-іші, бала-шағаларыңыз барлықтары аман-сау ма? Дендеріңіз аман, жұмыстарыңыз жемісті болар деп сенемін де үнемі тілеп жүремін.

Будапештке келгелі жұмыстан қол босамай кешіктіріп хат жазғаныма кешірім сұраймын. Сізбен бірге болған кезімді, үнемі еске аламын. Маған ұсынған кітабыңыз үшін тағы да көп-көп рахмет айтамын! Бізге қазақ тарихын және мәдениетін әңгімелейтін кітаптардың өте қажет екенін түсінетін боларсыз. Бірнеше ғасырдан бұрын өз қандастарымыз қазақтардан айырылып, Мажарстан жеріне қоныс тепкен қыпшақтар, бізге, ұмыт қалған ана тілімізде сөйлеп білім алуымызға қаншалықты таңсық екеніміз айқын ғой. Сол себепті мен сіздермен байланыста болуды бала кезімнен армандап едім. Ол арманыма 22 жылдан соң биылғы күзде Алматыға барған сапарымда жеттім. Бірақ Алматыда өте аз күн болдым. Мен үшін бірнеше жылмен Қазақстан да қалсам да, аз болар еді.

---

[1] *Егемен Қазақстан. – 2002. – 29 мамыр, №118-121-4.*

Мен қазақ халқының рулық қарым-қатынастары және де бұл төңіректегі мәселелер ерекше қызықтырады. Сол туралы және революция кезіндегі қазақ зиялыларының істері жөнінде толық жазылған кітаптар жіберсеңіз деп өтінемін.

Алматыдағы уақытым тапшы болған себепті Тарих, археология және этнография институтының директоры, академик А.Нұсіпбекұлы ағай және де орынбасарының адресін жазып ала алмадым. Және де қазақ халқының дәстүрі, саясат-санасы, мал шаруашылығы, киім-киісі, тағамдары, антропологиясы т.с.с. тағы басқаларын зерттеуші ғалымдардың адрестерін жіберсеңіз екен деп тілеймін.

Осымен хатымды аяқтаймын. Өзіңізге және үй-іші, бала-шаға, туған-туыстарыңызға зор денсаулық тілеп, жұмысыңыздан таудай табыс күтіп дұғай-дұғай сәлем жолдаған ініңіз Қоңыр»

Екінші хат

Қоңырдың жаңа жылмен (1977) құттықтаған хаты

«Аса құрметті Кеңес ағай, Жаңа жылыңыз құтты болсын! Сау-саламатта болып жаңа табыстарға жете берулеріңізге тілектес – ініңіз Қоңыр.

1976.XII.27»

Үшінші хат

Аса қымбатты Кеңес ағай!

Сіздің жазған хатыңызды алып және қызмет-бабыңыз бен деніңіздің саулығын біліп тағы да бір қуанышқа бөлендім! Хат жазғаныңыз үшін көп рахмет!

Менің жайымды сұрасаңыз, ешқандай өзгеріс жоқ, алға қойған мақсаттар біртіндеп қолға келуде, бұған көмек болған жай Сіздермен кездесіп ақыл-кеңес алғаным көп әсер етті.Біздің Отанда сізге хабарлар, ерекше жаңалық жоқ. Әдетіміз бойынша ескі жылды аттандырып, жаңа жылды қарсы алып, жоспарымыз бойынша жұмыстарды орындауға кірісіп жатырмыз. Демек, алдағы уақытта Сізбен ақыл қосып, кеңесіп, сұрап білетін мәселелер аз емес. Сол себепті кейінгі хаттарыма біртіндеп жаза бастаймын. Және маған қажетті адамдардың адресін жібергеніңіз үшін, әсіресе Арғынбайұлы Халел, Мұқан Сәбитұлы Мараттың адрестерін

жолдағаныңыз үшін ерекше рахмет айтамын! Кешікпей оларға да хат жазып танысамын.

Осымен сәлемімді аяқтаймын.

Сізге, үй-ішіңіз, балаларыңызға зор денсаулық тілеп, бақыт күнін көптен-көп жолдаушы – Қоңыр ініңіз.

Будапешт қаласы,
1977 жылы қаңтар айының 29- күні».

Төртінші хат

Аса қымбатты Кеңес!

Сіздің маған жіберген кітаптарыңыз және онымен бірге салынған мақалалар, хаттарыңызды алып қуанышым қойнына симайды. Көп рахмет! Әсіресе, Арғынбайұлы Халел[1] ағайдың тартуға берген кітабының бірінші бетінде маған деп арналған балдай тәтті сөздері қатты қуантты. Бірақ мен бұл азаматқа өзіне де хат жазып рахметімді айтамын.

Шұғылданым жатқан жұмысыңызды біліп тағы да бір көңілім жай тапқандай болды және бұл жұмыстарыңыздың табысты болуын тілеймін! Менің жұмыс бабымды сұрасаңыз, әдеті бойынша табысты. Басты жұмысым жуырда ғана белгілі болды. Қобыланды батыр жырын мажар тілінде жарық көрсету міндеті тапсырылды.

Айтар тапсырмаңыз болса, хат арқылы жазыңыз.

Хат соңында Сіз болып үй-іш, туған-туыстарыңыз зор денсаулық, ұзақ өмір тілеп, сәлем жолдап жұмыстарыңызға табыс күтемін!

Көп-көп сәлеммен – Қоңыр.

Будапешт, 1977 жылы
Ақпан айыының 27-күні.

[1] *Қоңыр Иштван Кеңсай зиратында сол Халел Арғынбайұлының жанында жерленген. – ред.*

ҚОҢЫР ИШТВАН – ҚОЖАБЕК БАЙҰЗАҚ РАХЫМҰЛЫ[1]

Қадірменді Байұзақ аға !

Сіздің маған жан-жүрегімді тербелте, ақпанның 6-да жазған хатыңызды алғалы да, бір апта қайтіп өткенін де өзім білмей қалдым. Бұндай әдемі хатыңыз үшін рақымет айтуыммен бірге, бұдан да былай жалғаса бермек деп сенемін!

Өткен 1977- жылды табыспен аттандырып, жолға салғаннан кейін жылдың шашуы ретінде қазақ, қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, өзбек сияқты туыстарымыздың кейбір ақындарының өлеңдерінен өз-өз ана тілінен мажар тіліне аударып, бір жинақ баспаға басып шығаруға әзір болғызып, кеше тапсырдым. Мұнымен бірге ғылыми жұмыстарым да көзге көрінерліктей алға басып, белеңнен-белеңге асуда.

Иә, аға, көп түкірсе, көл болады дегендей, сіздердің ақылдарыңыз мен көмектеріңіз болмаса, бұнда мен жалғыз жұмыс істемекші болып тырмысқаныммен де, нәтиже аздау болады. Өйткені «жалғыз ағаш орман емес қой». Алдағы уақытта қадірменді сіздерден ақыл-кеңес алу үшін, көріп білу үшін Алматыға да, Пішпекке, Нөкіске, Ташкентке де саяхаттарымның жоспарын шығарып, тапсырған едім. Бірақ қай қалаға, қанша уақыт беретіні біліне берген жоқ. Кейін бұл туралы жазамын.

Қадірменді Байұзақ аға, сіздің маған арнайы жазған хатыңызға, асыл, әдемі сөздеріңізге қатты қуандым! Ана тіліміз терең тілдердің бірі болғанымен, бүгінгі күндерде осы байырғы, сан-қиялды да көптеген мақал мен мәтелдерді қолдана сөйлейтін адамдарымыз жоқтың қасы еді. Немесе маған әлі кездескен жоқ. Ал сіздің бұл сәлеміңіз маған келіп түсіп жатқан сансыз хаттардың ішіндегі назарымды айрықша тартқан еді. Адам өзі жарық дүниеге келген күннен бастап, о дүниеге кеткенге дейінгі үйренетін, өзінің туған ұлтының әдебиетінің де, мәдениетінің де, соғысының да қанжары болушы ана тілімізді білуіміз біздің басты парызымыздың бірі болғанымен, кейінгі кезде аяқтың астына қалу қауыпы біліне бастағаны біздің барлығымыздың да бауырымызды елжіретеліктей жай. Ал өзі қазақ бола тұра, басқа бір ұлт тілімен сөйлесе – ана тілінбілмесе, – бұл адамның кім екенін түсіну қиынға соғуымен бірге,

---

[1] *Қожабекұлы Байұзақ Албани. Таң ағарып атты. Будапешт. Мажарстан Мандоку Қоңырға . Эссе. // Ақиқат. – 1990. 15-31 тамыз. №2 – 4-5 б; Иштван Қоңырдың хаттары // Парасат. – 1995. –№2. – 20-21 бб.*

біреудің ана тілі оған тиімді жерде көмек нақты түрде болады деп сенбеймін. Онымен қатар, басқаның тілін жетік білгенмен, оны – қазақты – қазақ дейді ғой.

Ұлтымыздың білім бұлағының көзі болушы маған берген Қазақ Совет Энциклопедиясының томдарыңыз мені үнемі қолтығымнан сүйеуде. Алдағы жіберемін деген томдар үшін сізге алдынала рахмет айтуға рұқсат етіңіз. Көп рахмет!

Ата-бабаларымыздың ізгілікті мұраларының бірі болушы Қарқара ескерткішінің суретін жібергеніңіз үшін тағы да рахметімді айтамын! Егер сіз алдағы уақытта өзіңіздің көркем үй-ішіңіз болып, тарихи мұраларымызды бейнелеген бөдреттерді жіберсеңіз, маған өте қызықтырған нәрселер екені сізге де түсінікті.

Сіз маған жалайыр руынан қалыңдық ойластырамын дегеннен бергі уақытта менің көңіл-күйіме ерекше бір жат мінездер пайда болып, тынышсызданып жүргенімді айта кеткенімді жөн көрдім-мыс! Тезірек той болдыру жағын ұйымдастырғайсыз.

Хаттың соңында сіз болып, сүйікті жеңгеме де, бауырларыма да сәлемді айтуыммен бірге, зор денсаулық тілеп, тамаша табыстар күтемін! Хатымдағы қателерім мен көңілге орнықсыз деп көрген сөздерім үшін кешірім сұраймын. Сіздің алдағы уақытта да осындай сөз түйінімен өрнектеген шебер сәлемді бұдан былай да жазсаңыз, қуанышыммен бірге көмегі де зор еді!

Сәлеммен ініңіз ҚОҢЫР.
Будапешт,
1978 жыл, ақпан айының 26-шы күні.

* * *

Қоңыр інім!

Барша қайшылығы, барша қызығымен жылжып па, зымырап па, әйтеуір алды-артына қарамай өтіп бара жатқан тірлік біздің ықтиярымыздан тыс әлейім машақатын жасап жатқан жоқ па.

«Адам-керуен, өмір – жол,
Ешкімге жат із емес.
Бұл жолмен кешкен адамның,
Алды-арты біз емес».

Солай дегенмен де, әр адамның арқалаған жүгі бар, сол жүк ауыр болса кейінгі көштер ала жүрер, кім білсін. Әйтеуір бүгінгі біздер өткеннен қалған талай жүкті арқалап келеміз. Сол жүктің бірі – Қазақ энциклопедиясы. Осы хатпен бірге сапар шексін деп II томды жөнелтіп отырмын. Бұл кітап өзге томдардан ерекше, себебі, өзіңді

қызықтырар ру-тайпалар, ежелгі әдебиет жайында деректер баршылық.

Ежелгі бабаларымыз: «ол қағаз сия (зия) сұрап алып, қолына қалам алды», дегендей, менің қаламым қолымда тұрып, сәлем-сауқатты сирек жазғаныма кешірім сұраймын. Айтпақшы «Көне түрік сөздігінен» тамаша тұжырымдар қолыма түсті.

Айтпақшы, егерки, ақыл-парасаттылық десең – өз бойыңда бар. Қоңыр інім, сендей адам мына дүние астында көп емес, санаулы, сондықтан да болар, «әншейінде ауыз жаппас, той дегенде өлең таппастың» кері келіп, көмекейіме талай сөздер тығылып, ойым қырық саққа жүгіріп отырғаны. «Қырық саққа» демекші, осы сөздің мәнісі ежелгі сақ тайпаларының қырық ел болғанын білдіреді-ау деймін. Сақ туралы кейін де, көсіліп те, шешіліп те әңгімелерміз, тірлік болғай.

Жоғарыда асты сызылған «әншейін» деген сөздің мінез-құлықты білдіретін сыры бар,. Бұл бір жақсы жағынан емес, керісінше «бос белбеулікті» мінейді. Осы жайында ұлттық әзіліміз бар-ды. Айда француз, орыс, американдық, қазақ жолығысып қалыпты-мыс. Жаратылысынан жөн сұрағыш қазақ французға:

– Жолың болсын? – депті.

– Сәуле құбылысын зерттей келдім, американдық, саған жол болсын?

– Жаңа қоныс қарастырып жүр едім.

– Орыс, сен ше?

– Осы жерге аяқ тіреп Шолпанға ұшпақпын.

Сонда олар қазекеңнен сұрапты:

– Өзіңе жол болсын?!

– Жәй, әншейін, депті- мыс.

Меңіреу далада не заман ұйқыда өткен қайран қазақ өзін-өзі осылай мінейді. Бұл әншейін емес.

Қоңыр, өткен жылы, Тоқсаба руы жайында шежіре таптым деп едім, соған тоқталайын. Орал қаласында тұратын Сәукей Сағидуллин деген қарт былай деп жазыпты:

«Тоқсаба – Байұлы Байбақты ру бірлестігінен шыққан ру. Жиенбайдың баласы, Байбақтың немересі. Олардың ата қонысы қазіргі Орал облысы, Жымпиты ауданы, Жымпиты қыстағының оңтүстік батысында жиырма километр қашықтықтағы «Қособа» және батысында қырық бес километр «Көпірлі аңқатты» деген жерлер... Тоқсаба бес ата (Сафи, Сапар, Сапалақ, Толан, Көзімбет) тарайды. Ұраны – Дәуқара, таңбасы – Байбақты «Хатты сөзбе-сөз

көшірдім. Бұдан әрі бес атадан тараған ұрпақтары, олардың тарихы жазылады. Жолың түссе Тоқсаба туыстарыңды көріп қайтармыз.

Қоңыр інім, қалжың болса да, Жалайыр қызы жайында айтпағым, бізде де мәтел бар: «Қазақ қай бір сүтті қызын берер дейсің» деген. Текті жердің қызы елін-жерін қиып кету, әй қайдам, бізде сирек ұшырасады. Содан кейін, өзге елден, әдет-ғұрпы, тірлігі, өмірге көзқарасы, тәлім-тәрбиесі өзге жанды алып барсаң торға ұстаған торғайдай болмай ма?

Өзің көрген Рәзия жеңгең, бала-шағамыз, баршасы саған сәлем айтып отыр.

Ағаң БАЙҰЗАҚ. Мамырдың 15-жұлдызы. 1978 жыл.

Қадірменді ағай, Бәке !

Сіздің маған арнайы түрде айрықша жаққан тұжырымды хаттарыңыз бен фотосуретімізді, тағы да мұнымен бірге ұлы халқымыздың сарқылмас білім қайнар бұлағы болушы Қазақ Совет Энциклопедиясының II томын алып, өте риза болуыммен қатар, сізге деп әдейі айтқан рахметтерім сансыз! Қазір де сол рахметімді қайталап жазайын!

Хатыңызда жазған әрбір сөйлеміңізден маған арнап жанды түрде берген кеңесіңҺз бен шынайы ілтипатыңызды көрдім. Қазақ ауылынан қиыр жерде өмір сүретін мен үшін мұндай хаттар өте сирек келуімен қатар, әрбір сөз рухани жағынан маған қолтығыма қос қанат бітіре, дүниенің тағы бір биік шыңына көтеріп, алдағы уақытта осы бір үмітті түрде кірісіп жатқан қазақ әдебиеті мен мәдениеті туралы тақырыпты жұмысымнан табыс шығаруыма бірден-бір қуат берді. Бұнымен бірге, хатыңыздағы тоқсабалықтар туралы айта кеткен бірер сөздеріңіз де мен үшін ғаламат қызықты болды. Келерде де, ренжімесеңіз тағы да мұндай мәліметтерді айта кетсеңіз, дәл осындай түрде қуанар едім.

Ата-бабамыздан бері жалғасып келе жатқан байырғы әдетімізді бүгінгі күнде аяққа басуымыз біз үшін немесе мен үшін тым сорақылау. Екі ағайынның арасы ажырай бастағанда бір-бірінен бала асырап алатыны, екі тайпа арасындағы жанжалды қойып, достыққа бел байлауы үшін бір-біріне қыз алысып, берісетіні туралы сіз ұмытқан жоқ боларсыз. Қорықпаңыз, бүгінгі жалайыр қызы торға түскен торғай емес, жарық дүниені сын көзбен көріп, қорытынды жасай білетін білгір қазақ қызы болатын себепті,

біздің отанда өмір сүретін оның әрбір күні жалғыз емес, жаңа ғана ағайын-туыс ескі мекенін іздеп тапқан қыпшақтар үшін жанды түрде үгіт, ең аяулы, қадірменді келіні болар еді. Адам ұлттық салт-сананы ана құрсағында үйренбейді ғой. Керісінше, ер жетіп, есейгеннен кейін. Өйтсе, бұл дәстүр мәселесіне байланысты ешқандай уайымдамаңыз. Кешірерсіз, әзіл ғой.

Алдағы уақытта Алматыға келер күзде де бірнеше ай ресми түрде жолдама маған беруі туралы сөз болып жатыр. Мүмкін, абырой бергенде барып та қалуым. Оны өзіміз көріп жатармыз.

Сәлемнің соңында қадірменді аға сізге болып, Рәзия жеңгейге, барлық бауырларыма сәлем жолдап, үлкен денсаулық, зор бақыт тілеуші Қоңыр деп білгейсіз.

Будапешт қаласы. 1978-жыл,
маусым айының 15-күні.

Мажарстаннан сәлем !

Ассалаумағалейкум, аса қадірлі Бәке, қымбатты ағам, әрі қаламдасым!

Өзіңіз болып, үй ішіңіз Рәзия жеңгем, бала-шағаларыңыз, немерелеріңіз бен басқадай туыс-туғандарыңыз тегіс аман-есен, дендеріңіз сау-сәлемет болып, өмірлеріңіз бақытты, күнделікті жұмыстарыңыз табысты болар деп сенемін де, солай болуын Алла тағаладан әр уақытта сұраймын!

Сіздің Баян келініңізден жіберген хатыңыз бен сәлемдемелеріңізді алып, өте қуандым. Көп-көп рахмет!

Бізді сұрасаңыз, Тәңір деп күнделікті тіршілігімізді салтанатпен атқарып жатырмыз ежелгі ата-мекеніміз, ата-бабаларымыздың туған жері, тобыр ауылдары болушы Қазақстанда тұратын туыстарымыз. Сіздерді сағынып жүрміз. Аянышқа орай, соңғы уақыттарда Сізбен тіпті хат та алыса алмай, оның себептерін де білмей, торға түскен балапандай боп, қиналып жүр едім. Баяғыда Сізбен бірге жоспарлаған қазақтың әдеп-ғұрыптарын, өнерін т.б. с.с. кең-байтақ Дешті Қыпшақтың (Қыпшақ даласының) ең батыс түкпіріндегі Мажар елінде тұратын қыпшақтарға баяндайтын кітапқа да кіріскен жоқпыз. Егер әлі де соны жазуды жөн көрсеңіз, мен бұл іске қуана-қуана қосыламын.

Амандық болса, жазда келініңіз Айшамен бірге Алматыға соғып, Сіздермен де кездесетін болармыз. Құдай денсаулық берсін!

Баян келініңізден жіберген кішкентай сәлемдемемді қабылдап, уақыттың тапшылығынан Сізге жақсылап жауап жазбағаным үшін кешіргейсіз.

Сәлемнің соңында Сізге болып, Рәзия жеңгейге, балаларыңызға, туғандарыңыз бен достарыңызға зор денсаулық пен салтанатты өмір тілеп, дұғай-дұғай сәлемдерімді жолдаймын.

Ініңіз ҚОҢЫР
Қыпшақтың Тоқсабасы ішіндегі Құлан – деп білерсіз.
1984-жылы наурыздың 30-күнінде,
Будапешт қаласында.

ОРАЗГҮЛ НҰРМАҒАНБЕТОВА – ИШТВАН ҚОҢЫР[1]

Қадірменді де сағынышты Оразкүл апам !

Сапарымды сәтті аяқтап, туған отаныма өте ірі қуанышпен келіп жеттім. Келгеннен бері Сізге хат жаза алмағаныма кешірерсіз?

Кешігіп хат жазғанымның себебі Алматыда болған уақыттарымда мұнда мені тосып тұрған жұмыстардың, жылдағыдан да көп, ірі қуатты Алматыдан арқалап келгенге тәрізденіп, жұмыс істеудемін. Сапар туралы лекция оқу, баяндама жазу және басқа жазба жұмысымен кірісумен бірге, кешікпей мажар тілінде жарық көргелі жатқан Момышұлы Бауыржан батыр ағамыздың «Ұшқан үя» еңбегін редакторлап баспаға дайын еткіздім.

Алдағы уақытта әдетім бойынша қатынасымды үзбеймін.

Ореке, Сіз Әбекеңнің қандай өлеңдерін мажар тіліне аударып, жарық көрсеткен дұрыс деп кеңес бересіз? Келесі хатыңызда ақылыңызды жазғайсыз.

Алматыда қонақта болғанда көрсеткен жайлығыңыз бен көмек, кеңестеріңізге көптен көп рахмет!

Сәлемнің соңында Сізге болып, Сәкеге, бала-шағаларыңызға, туған-туысқандарыңызбен дос-жарандарыңызға зор денсаулықпен ұзақ, тәтті өмір тілеумен бірге, алдағы уақытта да қызметтеріңізбен еңбектеріңізден бұрынғыдан да бетер табыстар әкетіп, биік-биік шындардан Сіздерді көре беруге шын жүректен тілектестік білдіріп сәлем жолдаушы

Бауырыңыз Қоңыр.
Будапешт, 1979 жыл Наурыз айының 15- күні

---

[1] *Алыстан жазылған хаттар // Жұлдыз. – 2004. – №1. – 132–134 б.*

Қадірлі інім Қоңыр!

Хат жазып біздің бәрімізді жаңа жылмен құттықтап жақсы тілектер айтқаныңа көп-көп рахмет. Жаңа жыл өзіңе де құт болсын, мол жақсылық, мықты денсаулық, жұмыста үлкен-үлкен табыс әкелсін!

Хатыңда қазақ әдебиетіне байланысты біраз игілікті істер жасап жүргеніңді жазған екенсің, оған өте риза болып, қуанып қалдым. Өйткені халықтар арасының достығы берік болуына әдебиеттің де қосар үлесі көп.

Қазақ жазушыларының, әсіресе, ақын ағаларыңның шығармаларын мажар тіліне аудара бастағаның өте құптарлық, қуанарлық игілікті іс екен. Осы ісіңнің алдыңғы қатарында Әбділда ағаңның өлеңдерін де аудара бастаған боларсың.

Қазақтың батырлық жырлары ұнады ма? Аударуға ауыр тимей ме екен? Егер алғашқы аудармалар қатарында батырлық жырлардан: «Қобланды батыр», «Алпамыс батырды», ғашықтық жырлардан: «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды», аударуға күш салсаң, қандай жақсы болар еді. Егер мұндай ойың болса, бұл әңгіме жайында арнайы хат жазарсың. Қандай нұсқаларды аудару керек екенін айтармын және қажет кітаптар мен қолжазбаларды жіберуге көмектесермін. Өзің келіп кеткелі біз де біраз жұмыстар жасадық.

«Жазушы» баспасының 1979 жылғы жоспарымен шығару үшін қазақтың батыр, ғашықтық жырларынан екі кітап, айтыстарынан екі кітап дайындадық (әр кітаптың көлемі 52-30 б.т.), қазір соларды баспаға ұсынғалы отырмыз. Бұл біздің халық шығармаларын 30-40 кітап етіп шығаруымыздың бастамасы. Бұдан былай осы ретпен жыл сайын шығара беретін боламыз.

Өз жұмысымды орыс тіліне аудартып бітірдім, енді жыл аяғына дейін соны докторлық диссертация етіп қорғауға дайындауым керек.

Қоңыр «Ақсауытты» салып жіберем бе деп едім оны өзің алып кетіпсің (көрмеге арнап дайындаған жақсы кітаптарым, тапсам салып жіберермін). Жақында ғана баспадан шыққан «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» (авторы Е.Б. Бекмұхамбетов) деген кітапты жіберіп отырмын. 1974 жылы «Қазақстан» баспасы Н.Оңдасыновтың «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік» деген кітабын шығарған болатын. Егер бұл кітап өзіңде жоқ болса және қажет десең жазып жіберерсің, оны да тауып салып жіберермін.

Хат соңында өзіңе мықты денсаулық, жұмыстарыңда үлкен табыстарға жетуіңді тілеп сәлем жолдап отырған

Оразгүл апаң.
30.01.1978 жыл.

Қадірменді Оразкүл апай !

Сіз болып үй-ішіңіз, бала-шағаларыңызды Жаңа жылдарыңызбен құттықтауымен бірге, бәрі барлығына ұзақ өмір, зор денсаулық тілеп, жұмыстарыңыздан таудай табыстарды күтемін!

Алматыда болған күндерімде сіздің шынбайлы туыстық райыңыз мені сізге деген туысқандық ынтымақшылығымызды еріксіз арттырған едім. Сіздің маған арнап көрсеткен көптеген көмектеріңіз бен қонақжайлығыңыз үшін көп-көп рахмет. Енді мен Алматыға қайта оралғанда сізді дәл өз апайым деп, қуана оралатындығыма күмән емес едім.

Алматыдан келгеннен кейінгі мерзімдерімнің ішінде өзімше көптеген жұмыстармен шұғылданып, кейбіреулерінен белгілі нәтижеге де ие болдым. Ал енді қазіргі жұмыс істеп жатқан еңбектерімнің жарым-жартысын сізге атай кеткенде, кешікпей мажар тілінде жарық көретін қазақ жазушыларының жинағына кіретін әңгімелерін және советтік өлеңдер жинағына кірісетін қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, түрікпен, татар, башқұрт т.б. өлеңдерін аудару үстіндемін. Жұмыс нәтижесі қарқынды.

Алматыда болған соңғы күндерімде жұмыс бабыма байланысты, өз орнымда өте сирек болған едім. Сіздің мені көп іздегеніңізді жолшыбай біреулерден естіп, кездесе алмағаныма қатты қынжылған едім. Сол себепті сізден кешірім де сұраймын.

Тапсырар, айтарларыңызды хат арқылы жазуыңызды өтінемін.

Хатымның соңында деніңізден саулық, жұмыстарыңыздан табыс күте, сәлем жолдаған

Бауырыңыз Қоңыр.
Будапешт 1977 жыл, желтоқсанның 27 күні.

* * *

Қадірменді апам!

Сіздің маған арнайы жазған сәлеміңіз бен жолдаған сәлемдеме – «Қазақ тіліндегі арап-парсы сөздері» – кітабыңызды алып, қуанышым қойнына сыймады. Көп рахмет.

Хаттағы жазған ірі жаңалықтарыңыз да мені де бір ерекше шаттықтарға бөлендірді. Мұндағы мен де сүйікті ұлтымыздың халық және көркем әдебиетінің көл-дария бола беруі үшін қолымнан келер қабысымды ешқандай аямаймын да, өзімнің әр бір минутымды өмірімнің соңына дейін де нақтылдап арнауға сенімім зор. Мен де

жаңа жылға қарсы, биылғы жылдың алғашқы тартуы етіп, отанымызда кешікпей жарық көретін, Совет Одағының өлең антологиясына кіретін барлық түркі тілдес ақындардың еңбектерінің үзінділерін өз тілінен мажар тіліне аударып бітіп, баспаға табыс еттім. Қуанарлық бір жай, жоғарыдағы жазылған түркі тектес ақындардың ішінен ең көп өлеңдерді Қазақстан Жазушылар одағы жіберіпті (1970 жол), ал қырғыздар 1087 жол, қарақалпақтар 460 жол т.б.с.с. Дегенмен, менің ойымша қазақ ақындарының бұл жіберген өлеңдері ұлтымыздың көркем әдебиетін сын көзді сырт елге жеткілікті түрде таныта білмейтін, басқаша айтқанда, өлеңдерді дұрыс қалап, ала алмағандығы айқын көрінді. Бірақ сәтті түрде жұмысым аяқталды. Осыған байланысты, алдағы уқытта сіздердің көмектеріңізді қазақ ақындарының ең таңдамалы деп көрген өлеңдері мен жырларын жібергейсіздер деп өтінемін? Меніңше оқырмандарымыздың ең қарапайымының да көкірегіне қазақ әдебиетінің шын бейнесін бейнелеп, назарын тарта білетін ақындарымыздың өлеңдері болса, өте жақсы болар еді. Мұнымен қатар, мені ертеден бері құмартқан халқымыздың халық ауыз әдебиетін оқырман жұртшылыққа таныстыру көкейтесті арманым еді. Мысалы сізге осының алдындағы хатымда жазған Қобланды батыр, Алпамыс, Қыз–Жібек, т.б.с.с. және хатыңызда менің бұл жоспарыма сіздің ықтияр екеніңізді біліп, қуанып қалдым. Жұмыс үстінде кездескен қиыншылықтарды сіздерден үнемі хат арқылы сұрап отырамын. Алдынала көмектесетініңіз туралы қуана қарсы алғаныңызға рахмет! Мен тек қана батырлар жырларын емес, қазақ ауыз әдебиетін ойлы-қырлы түрде, дерліктей щұғылданып, таныстырғым келеді. Мәселен, осыған орай бұндай (мақал-мәтел, өлең, сарын, жоқтау, айтыс, жұмбақтар т.б.) кітаптар ерте кезде жарияланған себепті, менің қолыма түсуі қиын. Жоғарыдағы мәселеге көмегіңізді сұраймын. Әрине, бұл жоспарымның орындалуы үшін уақытты көп қалайды.

Сіздердің кейінгі кездегі кірісе бастаған игілікті, ұлы жұмыстарыңыздың қарқынды түрде жүріліп жатқанын естіп біліп, өте қатты қуандырып тастадыңыз! Бұл ұлы жұмыстың алғашқы бастамасы дүниеге келгенімен, ары қарай ірі табыстарға ұласа беруі үшін құттықтаймын!

Қадірменді апам, көп рахмет, «Ақсауытты» жібермеңіз, менде бар. Хатыңызда жазған Оңдасынұлы Н-ның «Парсыша-қазақша түсініктеме сөздігі» менде жоқ, жіберсеңіз, қуанамын, қажетті де. Қорытып айтқанда, біздің отанда тіл және тарих ғылыми кітаптарды қазақ тілінде табуға некен-саяқ болғанымен, көркем

және халық ауыз әдебиетін көріп берейік десең де жоқ. Егер аудармаларды орысшадан мажаршаға жасасам, онда мен көркем еңбектің дәмі мен сөлін оқырмандарыма жеткізе алмаймын ба деп қатерленімін.

Сізбен кеңесетін жайларым көп болғанымен, осы жолғы сәлемді осымен аяқтаймын. Сізге біздің отаннан қажеті – өзіңіздің жеке тұрғыдан және ресми – нәрселеріңіз болса, ашық, айқын түрде жазыңыз. Мен қуана қарсы алып, кешіктірмей көмек етуге дайын екенімді білдіремін.

Сәлемнің соңында өзіңізге болып, үй-ішіңізге зор денсаулық тілеп, барлықтарыңыздың жұмыстарыңыздан ірі табыстарға ие болуларыңызды ақ ниетімен тілек білдіріп, сәлем жолдаған

Бауырыңыз Қоңыр.
Будапешт, 1978 жыл, ақпан айының 26 күні

ҚЫПШАҚ ҚОҢЫРДЫҢ ЕКІ ХАТЫ[1]

Мандоки Қоңырдың филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынбек Кәкішұлына жазған хаттары

«Садақ» эссесінің үшінші бөлімін жазып жатқанмын. Архивімді ақтарып отырып, елден келген хат-хабарлар арасынан Венгриядан келген көкшіл конверт көзіме түсті. Ол – қазір қазақтың көп зиялылары өз бауырым деп жүрген Мандоки Қоңыр Иштванның хаты екен.

Хаттар өз жайын өзі сөйлейтін болғандықтан Қоңырмен қалай, қай жерде кездескенімді еске түсіре кетейін. 1979 жылдың қаңтар айының соңғы күндерінде таудағы «Алатау» санаторийінде емделіп жатқан болатынмын. Ұзын бойлы, жұқа тері плащь киген, көзінде алақандай көзілдірігі бар қоңқақ мұрын жігіт ептеп шетелдік әуенмен «ассалаумағалайкүм» деп сәлем беріп, кіріп келді. Ол кезде мұндай сәлемдесу рәсімі күнделікті қолданыста болмайтын. Тіксініп қалғанымды аңғарған Көбей Шахметұлы Құсайынов:

– Бұл жігіт Венгриядан, Будапешт университетінен келген Қоңыр деген қонағымыз, – деп таныстырды. Содан кейін ғана:

– Уағалайкүм, – деп қолымды ұсындым. Алақанында жанып алар ет жоқ екен, саусақтары сіңірге ілініп тұр. Әйтсе де жылы екен. Түсі еуропалықтардан гөрі түркі тектес сияқты.

– Қайыр, хош, ел таппай келмеген шығарсыңдар, шешіңіндер, – деп палатаның киім ілгішін көрсеттім. Көбейдің ол кездегі қазақылығы қазіргідей емес-ті. Соны сезді ме, әлде өзін бірден танытайын деді ме, Қоңыр қазақша сөйлеп кетті. Дауыс әуенінде шетелдік акцент анық аңғарылады және өз ойын ойлана, іштей толғана отырып жеткізуге тырысты. Сонда айтқандарынан есімде қалғаны:

– Біз Мажарстандағы қыпшақпыз. Баяғыда арғы ата-бабаларымыз осы жақтан ауып, Еуропаның ішіне барып орналасқан. Дешті-Қыпшақтан шыққандарын әлі ұмытқан жоқ.

Әкем менің он жасымда қайтыс болды. Өлерінің алдында біздің қыпшақ екенімізді, оның тілін білуді маған аманат етіп тапсырды.

---

[1] *Кәкішұлы Т. Қыпшақ Қоңырдың екі хаты «Венгриядағы қыпшақ ғалымы Мандоки Қоңыр Иштванның хаты туралы) // Түркістан. – 2001. – 17 қараша, №46. –5 б.*

Содан бері қыпшақтардың тарихына көз салып, отанын іздеп жүрмін. Жердің кең болғанына не жетсін. Қазақстанның әр аймағында бауырларым барын естіп, біліп келдім.

– Өзім Будапешт университетінің ориенталистика (шығыстану) кафедрасында істеймін. Қазақ тілінен шәкірттерге сабақ та беріп қоятыным бар, деп қауқылана жымиіп еді, көзілдіріктің ар жағындағы кішірек көзі күлімдеп шыға келді.

– Сіздерге жету оңай емес. Қасымыздағы Болгария мен Югославияға қарағанда Мажарстаннан, яғни Венгриядан СССР-ға виза алу қиын, толып жатқан сылтаулар мен кедергілерге кездесеміз. Славяндар ондай қиындықты көрмейді. Қазақстанға жазда келейін деп ойлаған ем, әзер келдім әйтеуір, – деп көңіліндегі кірбіңді жасыруға тырысып, зорлана езу тартты.

– Соңына салпан құлақтарды салып қойды ма? Шетелден келген соң сенің аман-сау болғаныңды қалайтын шығармыз, – деп мен де әзілге жықпақ болдым.

– Онысына рахмет қой, сонда да... – дей бергенде Көбей төтесінен бір-ақ тартты.

– Тиісті орындарды қойыңызшы, мұнымен тіпті біздің академияның жігіттері қуыстана сөйлеседі. Анау-мынау өтініштерін елемеушілер жүре тыңдаушылар да кездесуде. Ана ағаларымыздың бірін танисыз ғой, солардың қабағын жібітіп беруіңізді өтіне келдік. Әрине, санаторийде жатқаныңыз бізге де, сізге де ыңғайсыздау, – деген кезде Қоңыр:

– Сіз филология факультетінің деканысыз ғой. Сіздермен байланыс орнату жөнінде ойымыз бар. Әсіресе, ориенталистика саласында бола ма, әлде студент алмасу деңгейінде бола ма, әйтеуір екі университетінің арасына көпір болуыңызды өтінейін деп келдім, – деп өте мәнді әңгімені қозғады.

Қалаға түстім, іс басындағы тілші-әдебиетшілердің біразымен таныстырып, үйге алып келдім. Осы әрекетімнің әжептәуір шапағаты тиген сияқты.

Енді Венгер-Қазақстан қарым-қатынасына, әсіресе, мәдени-ғылыми байланысына пайдасы тиген, екіншіден, отаншыл азамат, үлкен ғалым Мандоки Қоңыр Иштванның зиялылығына дәлел болатын екі хатын түгел жарияласам, біздің біраз қазақтарға ғибратты болар деп те ойлаймын. Біздің көріп-біліп, араласпай, сырттай отырып қазақ тілін меңгеруге болатындығының тамаша үлгісі – осы. Сөзі түгіл, үтіріне дейін Қоңыр жазған күйінде берген орынды деп отырмын.

Алғашқы хаты қара сиямен жазылған. Қағазы көкшіл, соған қарағанда Мажарстанда біздегі сияқты көкшіл түстің ұлттық рәсімі жоқ па екен? Екінші хаты да сондай қағазға жазылған.

Будапешт,
1979 жыл, наурыз айының 16-күні

Ассалаумағалейкум,
Қадірменді Тұрсынбек аға!

«Сапарымды сәтті ақтап, туған отаныма келіп жеткелі бірталай күндер өтті.

Алматыдағы болған уақытым аз болғанмен, ақкөңіл, қонақжайлы, қайырымды қазақ ұлтымыздың салтымен бірге, оның ішінде Сіздей қамқоршы туыстарымның арқасында көптеген нәрсені көріп, біліп, аса зор қуанышпен жұмыстарымды онан әрмен табысты жалғастырудамын. Сіздің маған деп көрсеткен сыйлығыңыз бен қамқоршылығыңыз және де көмегіңіз кездескен күннен бастап-ақ көзіме көрінген-ді. Ең соңғы минуттарыма дейін көмектесіп, қадірлегеніңізді мен ешқашан да ешуақытта ұмытпаймын! Қорыта айтқанда Сізге деген рахметімді сөзбен қағаз бетіне жаза алмайтындай мен үшін ірі көмек көрсеттіңіз! Көп-көп рахмет!

Бұған дейінгі уақыттарда хат жаза алмаған себебім мынадай жағдайларға байланысты еді: сапарым туралы есеп жазып, баяндама, лекция оқумен қатар, Момышұлы Бауыржан ағайдың «Ұшқан ұя» еңбегін тез арада мажар тіліне жарық көрсету үшін мені көмекке шақырған себепті түкте мұршам келмеді. Кешігіп хат жазғаныма кешірерсіз. Алдағы уақытта қатынасымызды мен одан әрі сақтаймын.

Алғы сөзін Сіз жазған, Мажарстанда жасайтын қыпшақтардың ұлттық ойындары жайында жазылған және «Қазақ пионері» газетіне арнайтын мақаламды Сізге тез арада жіберемін.

Осымен аяқтаймын. Сізге болып, үй-ішіңіз, бала-шағаларыңыз, туған-туыстарыңыз бен жарандары денсаулық, ұзақ өмір тілеумен бірге жұмыстарыңыздан, ғылыми еңбектеріңізден үлкен табыс күтіп, Сіздерге үнемі тілеулес болушы ініңіз Қоңыр деп білерсіздер».

Будапешт,
1979 жыл, шілде айының 2-күні

Қадірменді Тұрсынбек аға !

«Сіздің жіберген хатыңызды алып, өте қатты қуандым. Көп-көп рахмет! Аяныштысы жұмыс бабыма байланысты кешіге жауап жазғаныма кешірерсіз.

Сізге берген уәдем бойынша университеттеріміз арасындағы қатынасты ресми түрде ұйымдастырып, біздің университеттің ректоры мен деканына сөйлесіп, олар Алматыға ресми хат жалдайтындығын айтып, маған уәде берді. Кешікпей оны да алатындарыңыз болуы керек.

Алматыға көптеген хаттар жазғаныммен, Сізден басқа ешкім де елең болғызып, жауап қайтармайды. Жұмыс жайым қалпынша ойдағыдай жүріліп жатыр. Жазда ресми жұмыспен кейбір шетелдерге бармақ ойым бар. Келер күзде тағы да Алматыға жолаушылыққа баруға жоспарым бар.

Сәлемнің соңында жұмысыңыздан табыс күтумен бірге, мұндағы және Сіздердегі университеттердің арасындағы тынасқа байланысты ресми жұмыстарды алдағы уақытта да ат салыса кірісіп орындаймын деп, Сізді сендіремін.

Үй-іші, бала-шағаларыңыздың болып. Өзіңіздің деніңізден саулық күткен ініңіз Қоңыр».

Бұдан кейін құттықтау хат алдым. Онда *«Аса қадірлі да құрметті Тұрсынбек аға!*

Келе жатқан Жаңа Жылыңызбен құттықтап, денсаулығыңыз-дың мықты да күшті, өміріңіздің ұзақ та бақытты болуын тілеп, жұмыстарыңыздан таудай табыс күтіп, сәлем жолдаушы ініңіз ***Қоңыр***

Будапешт қаласы,
1979 жыл, желтоқсанның 27-күні.

* * *

Басқа хат жазды ма, жоқ па есімде жоқ, архивімнен кездескені осылар. Ал мемлекеттік мәні бар жайға, яғни Қазақ және Будапешт университеттерінің байланысын орнатуға мүмкіндік болмады. Екі жағымыз да ынталы болғанымызбен бәрін өзі шешетін қандас бауырларды жақындатпау үшін бізге Болгарияның София университетін танытып берді. Олармен үш-төрт рет студент алмасып, шетелге барып келгенімізге мәз болғанымыз бар. Ол басқа әңгіме.

Тұрсынбек КӘКІШҰЛЫ, профессор.

Будапешт, 1981 жыл наурыздың 1-күні

Қадірлі Рабиға апай !

Сізден хат алып, қатты қуандық, көп рахмет!

Кезінде хатыңызға жауап жаза алмағанымызды кешірерсіз, жаңа ұя салған жас жұбайлардың тіршілігін Өзіңіз де түсінесіз ғой. Қазақстандық қонақтарымызды шығарып салдық, Айша да жұмысқа орналасты, көптеген өз жұмыстарымды да реттеп, Сізге хат жазып отырмын.

Өзіңіздің денсаулығыңыз мықты, жұмысыңыз ойдағыдай алда болар деп сенеміз де, Ағайға, балаларыңыз бен немерелеріңізге, туған-туысқандарыңызға, достарыңызға бізден көп сәлем айтқайсыз. Реті келсе, Құдай қаласа біз көктемде Қазақстанға барамыз деп отырмыз.

Осы қысқа хатымды доғарып, келе жатқан халық аралық әйелдер күні мерекеңізді құттықтап, Сіздің үй ішіңіз, бала-шағаларыңызға зор денсаулық, таудай табыс пен барлық жақсылықтарды Тәңіріміздан тілейміз.

Сәлеммен
Айша мен Қоңыр

МЕН ҚЫПШАҚПЫН ДЕУШІ ЕДІ, ҚАЙРАН ҚОҢЫР ...

ЖАЗЫЛАР ЕСТЕЛІКТЕР МЕН ТУРАЛЫ,
БІРЕУЛЕР ЖАН ЕДІ ДЕР ӨР ТҰЛҒАЛЫ.
БІРЕУЛЕР ТҰЛПАР ЕДІ ДЕР ДЕ МҮМКІН,
БҮТІНДЕЛМЕЙ КЕТКЕН БІР ЕР-ТҰРМАНЫ.

Мұқағали МАҚАТАЕВ

Егеменді Қазақстан. – 1992. – 29 тамыз;
Жас алаш. – 1992. – 1 қыркүйек.

ИШТВАН ҚОҢЫР МАНДОКИ

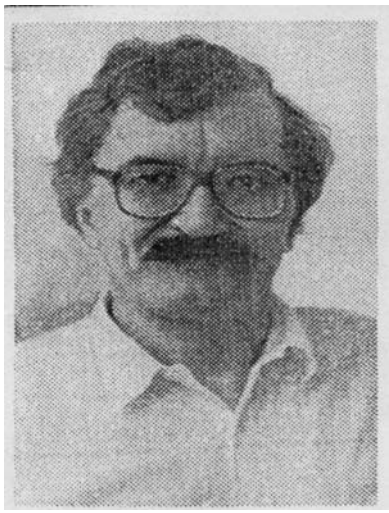

Қазақ және мажар (венгр) мәдениеті, бүгінгі түркология орны толмас қазаға душар болды. Мажар халқының үлкен жүректі азаматы, белгілі түрколог-ғалым, Будапешт университетінің профессоры, қазақ халқының адал досы Иштван Коңыр Мандоки дүние салды.

Иштван Қоңыр Мандоки Мажарстанда (Венгрияда) Ұлы Қыпшақ аймағында Қарсақ қаласында 1945 жылы дүниеге келді. Ол өзінің бүкіл саналы өмірін түрколоияға арнады. Бұл жолда Қоңыр жан-жақты қабілет-дарынымен, ерекше еңбекқорлығымен көзге түсіп еді. Оның ұстазы дүние жүзіне есімі мәлім профессор Ю. Немет болатын. 1981 жылы Қоңыр «Мажарстандағы қыпшақ тілінің ескерткіштері» деген тақырыпта диссертация қорғады. Мұнан кейінгі жылдарда ол ғылыми іэденістерін мейлінше ширатып, иісі түркі әлемінің түпкі тегіне, тарихына, мәдениеті, тілі мен этнографиясына қатысты салиқалы еңбектер бере бастап еді. Қоңыр өзінің ғылыми еңбектерін мажар, ағылшын, неміс, француз және қазақ тілдерінде жазатын. Бұл орайда ол шын мәнінде классикалық түркологияның бүгінгі Еуропадағы ең бір көп үміт күттірген өкілі болатын.

Қоңыр нағыз ғалым зерттеушіге - тән еңбекқорлықпен түркі тілдес халықтар әлемін ерінбей аралайтын. Қазақстанға өзгеше бір бауырмалдықпен ден қойып, жиі-жиі келіп, көптеген достар тауып еді. Әсіресе, қазақ пен мажар халқының арасындағы рухани және мәдени байланыстың нығаюына белсене араласатын. Будапештте Қоңырдың тікелей ұйымдастыруымен қазақ-мажар жастарының достық

кештері тұрақты өтіп тұрды. Қазақ ертегілері мен қазақ әңгімелерінің мазмұнды жинақтарының мажар тілінде жарық көруіне тікелей дәнекер болған да Қоңыр марқұм еді.

Қоңыр қазақ жұртына күйеу еді. Бұл ретте де ол түркінің кісілікті мәдениетіне, күйеу балалық жолына қылау түсірген емес. Тіптен соңғы кезде жүрегінің мазалап жүргенін сезіп, олай-бұлай болып кетсе топырақтың қазақ жерінен бұйыруын өсиет еткен екен.

Мейірімсіз ажал ардақты туысқанымызды, аяулы досымызды арамыздан мезгілсіз алып кетті.

Марқұм Қоңыр Мандокидің жарқын бейнесін, бауырмал жүрегін, толымды еңбектерін қазақ жұрты ешқашан ұмытпайды.

М. Жолдасбеков, Ж.Әбділдин, М. Қозыбаев, М. Әуезов О.Сүлейменов, М. Шаханов, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова С.Қирабаев, Б. Көмеков, Ф. Оңғарсынова, А. Сейдімбеков, Ө. Күмісбаев, Е. Қажыбеков, С. Өтемісов, М. Сенбин, Ә Кекілбаев.

Молла ДОС

ІШТУАН ҚОҢЫР ҚОЗЫМ-АЙ !
(Жоқтау)

Іштуан-Қоңыр қозым-ай
Бәйгеден озған бозым-ай
Басыма түсті бүгін жай!
Есеңгіреп қалғаным,
Бір ерімді жалмадың
Мені неге салмадың!?
Не жаздым, саған, уа, құдай!!
Тар қапаста қамалдым,
Тірлігін көріп жаманның
Қасына ердің жақсының.
Сені қайдан табармын!
Не жаздым, саған, уа, құдай!!
Бар дүние ғаламның
Шашылған Алаш адаммын
Басымызды қосқалы
Той жасауға алқалы
Кеңге салып арқаны
Ақсарбас шалғалы
Қанына қол малғалы
Құрылтайға қам қылған
Алаштан не артылған!
Мал-жанымнан садақа
Жан-арымнан садақа
Құрбандық етіп өзіңді!
Шығардың ғой көзімді!
Шаттығыңды көре алмай
Көзайым болып жүре алмай
Оңтайы келген сен сақа
Түспей кеттің қолыма.
Қараушы едім жолыңа
Не жаздым, саған, уа, құдай!!
Мажарды ертіп қалар ең,
Бозінгендей желер ең.
Неңді аядың сен менен.
Нені аядым мен сенен.
Көз жасым менің көлдеген
Қара Қоңыр қозым-ай
Бәйгеден келген бозым-ай
Басыма түсті бүгін жай!
Не салмады бұ құдай
Көргенде сені шүкір деп
«Көз тимесін түкір» деп
Тұратын жүрек лүпілдей
Ерімді басқа білсін деп
Өкпе-бауырым бүлкілдеп
Дүниеге сыймай жүргенім
Енді бүгін білгенім
Алаш болып бүлгенім
Қуанып, қайта күлгенім
Тастөбемнен түсті жай.
Не жаздым, саған, уа, құдай!!
Отызда Орда бұзғаның
Қырқыңда қырда ұзадың
Бермеді жастың ұзағын
Шүкір, шүкір бір саған
Еліңе кейін аңсаған
Енді неге тамсанам!!
Табытыңды қарсы алдым
Табытыңды көргенім
Жасыма ерік бергенім
Қасыма серік көргенім
Әдіра қалды бәрі де
Оңай ма жас пен кәріге
«Бауырым» деген зәруге
Азаттық алған дәуірге
Көктей шыққан сәуірде
Гүлім солып ол қалды
Уа халайық, не болды!
Қарашы, оң мен солыңа
Не жаздым, саған құдай!!

Қарашы, жүрген жасыңа
Қара Қоңыр қозым-ай
Бәйгеден келген бозым-ай
Басыма түсті бүгін жай!
Дүниеден өтті арманда
Туысым Қоңыр қозым-ай!
Не жаздым, саған, уа құдай!!
Қыпшақтан шыққан асылды
Бабасы Түрік жасынды
Көңілім өрттей басылды
Көтерем қалай басымды
Не жаздым, саған, уа құдай!!
Тегің қыпшақ асылд-ай
Басынан сөзді асырмай
Жауына тиген жасындай
Ер Түрік бабаң о да өтті
Ғаламды кезбей, басылмай.
Ұрымды көріп байқаған
Қорғанын бұзып шайқаған
Мекен боп шексіз бай далам
Еділ патшам ол да өтті.
Жырға қосып айта алам,
Спартак бабаң о да өтті.
Бүкіл ғалам бас шайқаған,
Томирис апаң о да өтті,
Кир патшаны жайлаған.
Алпамыс бабаң о да өтті
Қызыл басты жайпатып
Алдына салып айдатып
Оны да тағдыр байқаған.
Қазтуған жырау бастаған
«Ер нарымбет өлгенде
Он сан ноғай бүлгенде»
«Ауған» болған тау асып
Тырнақтымен таласып
Орыс, Қытай қысқанда
Жағасына жармасып
«Жерұйықты» іздеген
Бабалар жүрген ізбенен
Байсыңдай жер табылмай
Асан қайғы шаршаған.
Дүние кезіп сандалған
Қара тұман жолдардан
Байсындай жер таба алмай
Ауған болған амалсыз
Нанбассыз, не нанарсыз
Көруден қалдың жанарсыз
Ел сандалды панасыз.
Жатқа қолын созбаған
Бозінгендей боздаған
Бір төңірден азбаған
Ұрпағы іріп азбаған
Торғайдайын тозбаған
Ер түріктей бабамыз
Содан баһар алармыз
Солар салған ізбенен
Бізде көшіп барамыз
Бабаң салған ізбенен
Бабаң салған жолменен,
Таптың қозым еліңді!
Бабаң жүрген жеріңді!
Бабаң түскен көліңді!
Қырқалай асқан белімді!
Азаттық алған дәуірде
Сенің жоғың білінді!
Кім тоқтатар өлімді!
Кім ұстайды белімді!
Білгенім бе әлімді!
Тәңірім жазды, біз көндік
Тоқтатайын жоқтауды
Менің жайым мәлімді!
Ауызға алып тәңірімді!
Қош, қош, Қоңыр қозым,
Қош, қош, тарлан бозым!
Уа, жалған дүние-ай
Соны осы білдім-ай!!!

КӨРМЕНДИ Лайош
(Мажар ақыны)

ҚОҢЫРҒА

Мызғымайтын мүлік алдың,
Суып қалды сенің қаның.
Басқа әлемге кетіп қалдың
Қайран Қоңыр Атланым!

Дерек көп еді өзің барда,
Жеткізбеді үлкен арман.
Қолжазба тұр қораптарда
Қайдасың сен Қоңыр Атлан?!

Тіспен туған Қоңыр – бақсы,
Бар парызды өтедің.
Мұрасыз граф – жақсы атың
Сен лаулаған от едің.

Қоштаспай сен кете бардың,
Біздер қалдық жетімсіреп.
Сен біліп қой ұлың барын –
Ол болар ма бізге тірек?!

Мажаршадан аударғандар:
Анар Саламатқызы,
Саламат Өтемісұлы.
04.08.2001.

Бадрутдин МАМЕДОВ
(Къумыкъ ацыны)

КЬОНГУРУМ ГЕТДИ

Ярыкъ сувума яр авду...,
Геммек гёзюме къан савду...,
Чилле ёлунда чанг тоньган...,
Байракъ башына къүш къонгъан

Йылкъы табунум бёлюнген....
Къыпчакъ айгъырым сюрюнген,
Агъач къомүзүм кюйленмей...
Ез къонгуравум сёйлеймей

Хан кёпюрюмню сув алды...
Хаш тишлерим увалды...
Аркъадашымдан айырылдым...
Аркъа сюегим майрылды –
Къонгурум гетди, Къонгурум

Жан иабати гелдин сен,
Жан тамурум тартылды.
Дунайда тувган гюнанг,
Акъ денизде артылды.

04.09.1992.

Акас ТАЖУТОВ

КОНЫР ИШТВАН – КАК СИМВОЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ[1]

Имя Мандоки Коныра (по-венгерски Kongur) Иштвана в конце 80-х и начале 90-х гг. XX века было широко известно среди казахов, особенно в среде интеллигентов, деятелей культуры и искусства. Судьба распорядилась так, что смерть настигла его в 1992 году не в родной ему Венгрии и не в Казахстане, а на Кавказе. Тело его было доставлено в Казахстан и похоронено в Алматы на Кенсайском кладбище. Таким образом венгерский кипчак (куман или, вернее, кун) Коныр дважды совершил знаковый путь с Запада, куда еще в 40-е годы XIII века в составе эля (народа. – **Авт.)** хана Котана ушли, спасаясь от войск Батыя, его предки, и где он родился, вырос и сформировался как личность, на Восток, где находилась его прародина – Казахстан, страна казахов, которые, как утверждает Британская энциклопедия, сложились как народ на кипчакской основе. В первый раз, чтобы спустя века проложить обратную дорогу туда, а во второй – чтобы обрести там вечный покой.

В принципе казахской душе свойственна тяга к поиску своих дальних родственников, своих далеких корней. В народном фольклоре фигурирует множество случаев возвращения детей, внуков и даже правнуков тех, кто по тем или иным обстоятельствам был оторван от своих соплеменников. Но, чтобы через семь с половиной столетий вернулся потомок отколовшихся когда-то очень давно сородичей, такого нет и в самых красивых легендах, и самых невероятных преданиях. Однако в случае в Коныром Иштваном именно это и произошло. Он приехал к казахам в Казахстан не столько как ученый-тюрколог из Европы, сколько как человек степного кипчакского происхождения, желающий воссоединиться со своими сородичами. Именно этим обстоятельством и объясняется его желание быть похороненным на земле казахов после смерти. Он прожил недолго. Так было угодно судьбе. Но его жизненный путь оказался равен доброй половине многотысячекилометрового пространственного и семисотпятидесятилетнего временного круга жизни в судьбах Великой степи, простирающейся от Алтая до Паннонии. Он завершил и замкнул собой этот круг.

---

[1] *Мегаполис. – 2001. –28 февраль, №8.*

Сейчас у нас в Казахстане проявляется большая озабоченность по поводу национальной идеи и государственной идеологии. У каждого есть свои представления об этих понятиях. Но бесспорно одно: в их основе должны быть долговечные духовные образцы объединяющего характера. Жизнь Коныра Иштвана, его прижизненные поступки, деяния и его посмертный образ – сами по себе выдающийся символ для национальной идеи, призванной покончить с привычным и пока необоримым внутренним раздраем казахского общества и объединить его во имя будущего.

И возвращение Коныра Иштвана навеки – это также символ воссоединения двух частей народа, разъединенного 750 лет назад в силу обстоятельств того времени.

Саламат ӨТЕМІСҰЛЫ

ҚАЙРАН ҚОҢЫР ...

Кенеттен бір күн сөнді жанған шырақ,
Мәңгіге қазақ жері болды тұрақ.
Туған жерін сүйгенмен қайран Қоңыр,
Ата-жұртын көретін артығырақ.

Дешті-Қыпшақ жерінде ойқастады,
Ойланарлық бір істі ол бастады.
Жерлетіп өз сүйегін ата-жұртқа,
Қазаққа шетте жүрген ой тастады.

Саламат Өтемісұлы

Қоңырды бірінші кездестіруім де, достасуым да 1979 жылдың аяғы. Бір көргенде-ақ Қоңыр маған бет-бейнесімен де, әңгімесімен де үлкен әсер қалдырды. Ол жас күнінен бастап қазақ жеріне келуді армандаған екен. Өзінің руын білетін болып шықты. 1992 жылдың тамыз айының соңында Махачкаланың бір газетіне берген сұбхатында XIII ғасырда қазақ жерінен Дунай жағасына бірінші болып алашевич, берчевичи, шортанович, токсовичи сияқты топ-топ рулар қазақ жерінен дүркін-дүркін екі ғасыр бойы Дунай жағасына көшіпті.

Қоңырдың жеке кітапханасында алты томдық гусарлар тарихы жөнінде кітаптар бар. Сол кітаптарда мен бет-бейнесі өзімізден аумайтын қазақтарды көрдім. Ол кітаптар екінші сөзбен айтқанда – шежіре. Жердің атауы, ата-тек бәрі-бәрі көрсетілген. Осы кітаптар арқылы, басқа да көмекші қолжазбалар арқылы барлық мажар қыпшақтарының және шетелдердегі қыпшақ тарихтарын біліп отырады екен.

Қоңырдың түрі қазаққа онша ұқсаңқырамайды деушілер де болды кезінде. Аталарының елден кеткеніне 7 ғасыр болған соңғы ұрпаққа түр жағынан қандай айып тағасың. Өз басым Қоңырды көргенде шықшыты шығыңқы, қара мұртты қазақты көрген болатынмын. Ол түгіл аталары елден осы ғасырда кеткен Лондонда тұратын Кисинжи деген қазақ азаматы әне бір жылы өткен айтыстың қорытындысында Егеухан ақынға өз сыйлығын тапсыра тұрып қазақша сөйлегенде залдағы көрермен қауым қатты таңқалды. Себебі бір қарағанда түрі қазаққа ұқсамайды. Айтайын дегенім: жер, су адамның өмір сүрген ортасы оның сыртқы бет-бейнесінің қалыптасуына түбегейлі әсер ететінін әр елдің биолог, антрополог ғалымдары дәлелдеп береді.

Ал Қоңырдың үрім-бұтағы жеті ғасыр шетте болған. Соның өзінде қазақы қасиет өте мықты сақталған. Бірінші рет Қазақстанға келгенде

жай жіптен тоқылған басқұрды алып барып үйінің төргі бөлмесіне қасиеттеп тұтқан. Моңғолиядағы Баян-өлгидегі қазақтардан тұскиіз, ер-тұрман апарып, қызықтап отырғанын көретін едім. Мен Мажарстанға соңғы барғанымда Қоңыр өзіне қазақша тік жаға көйлек тіктіріп киіпті.

Ия Қоңыр бар болмысымен қазақ еді. Қазақтар жөнінде жерлестеріне үлкен сүйіспеншілікпен айтқанда – көзі жайнап, ерінбей-жалықпай мадақтап сөйлегенде, екі беті нұрланып шалықтап отырушы еді, Әңгімені үзе салып, менен қазақтардың өмірі жайлы деректерді сұрап алып, әлгі қызғылықты әңгімені жалғастырып жүре беретін. Біздің ұлан-байтақ даламызды, оның бір жерінің бір жеріне ұқсамайтындығын, көкпар ойынын, әсіресе ақындар айтысы жөнінде айтқанда орнынан тұрып, тыңдаушылардың бәрін еліктіріп, қазақ даласына апарғандай күй кешетін. Біздің көп сөздерімізді ежіктеп, айтып, оның мағынасын түсіндіріп отыратын. Күнде келіп жатқан мажар студенттері, аспиранттар, зиялы қауымға қоса, Қоңыр мен Айшаның үйіне қазақ офицерлері, жауынгерлері, студенттері, оған қоса Алманиядан (Германия) қонақтар ат ізін суытпай келетін. Олардың үйін өздерінше кіші Қазақстан санайтын.

Қоңырдың тағы бір ерекшелігі әр адамның көңілін дөп басып, тіл таба сөйлейтін парасаттылығы, кісілігі кімді де болса таңқалдырушы еді. 1980 жылы Қоңыр сабақ беретін университетте болғаным бар. Өзімен бірге жүріп студенттерге дәріс беру тәсілімен таныстым. Сонда Қоңыр мажар тіліндегі қазақ сөздерін шетінен тізіп айтып таңқалдырды. Сол жолғы сөйлеген көптеген ғалымдардың ішінде венгр тілін жетік білетін, мәнді сөйлеген де Қоңыр болды. Ол дуалы ауыздан шыққан даналық сөздерді үнемі қойын дәптеріне жазып алатын да, оның этимологиясын зерттейтін. Мысалы *ыждағат, ләзім, ілтипат, ғибрат* деген сөздердің мәнін білуге асығатын. Ол өте жан-жақты, терең білімді ғалым еді. Үйіне не жұмыстағы кабинетіне шартараптан келген әр ұлттың өкілдері, ғалымдары оған есеп беріп жатқандай әсер беретін. Ол жанындағы адаммен сөйлескенде үлкен мәдениеттілікпен тыңдайтын. Бірден өзіне баурап алып, өзіне қоршаған топтан бір адаммен әңгімелескенде, қалғандарын назардан тыс қалдырмайтын, бәрін де сөзге тартып отыратын.

Мен Қоңырмен достасқан сол сапарымда елу күндей өз үйінде ұстап, қонақ етті. Сонда бір байқағаным, күнде Айша таңертең жұмысқа кетісімен 3-4 сағат тапжылмай ғылыми жұмыспен айналысады екен. Сондай күндердің бірінде мен оған:

– Қоңыр, өзіңді неге аямайсың, сағат сайын 5–10 минут демалу қажет қой. Денсаулығыңды неге ойламайсың, шектен тыс шұқшию зиян ғой, дегенімде:

– Тап солай екенін білемін. Осы әдет студент кезімнен сіресе қалыптасты. Қанша демалайын десем де, көңілім бөлінбейді. «Аурудан әдет күшті» деген осы да. Сенің айтқаныңды ұстазым Немет та осыдан 15 жыл бұрын ескерткен-тін, – деп ағынан жарылды.

Ол маған бірде барлық түркі халқы сүйсініп оқитын кітап жазу – арманы екенін айтқан еді. Оның бір бөлімі, XII, XIII ғасырдағы Дунай бойына көшіп барған қыпшақтар жайын баян етпекші екен. Ол айтушы еді: – Сол заманда қырқыс-тартыс көп болған. Бірақ қуаты мықты, ауыз бірлігі жарасқан түркілердің Еуропада мерейі үстем, мысы басым түскен ғой, – деп мақтанышпен еске алатын.

« – Архивтік материалдардың төрттен үшін жинап болдым. Солтүстік Қап тауындағы (Кавказ) қыпшақ тілді ағайындар: Дағыстан, Құмық, Қарашай, Ноғай, Балқарларды аралап, көп деректер жинадым. Енді Алматыға көшіп барып, үлкен мекен-жай сатып аламын. Оған шаңырағы зәулім алты қанат ақбоз үй тіктіріп, сонда тапжылмай отырып жазып шығамын. Әрине ол бірнеше том болады. Қазақ-қыпшақтардың шаң басқан, көмескі тартқан тарихын қайта тірілтіп сол халықтың өзіне тарту етсем», – деп армандайтын. Оның бір орында тапжылмай ұзақ отырып ізденуінің сыры осында екен. Өкінішке орай, сұм тағдыр Қоңырдың бұл үлкен арманын орындатпады.

1982 жылдың қысында Қоңырдың Будапештегі үйіне бала-шағасын ертіп Тибор есімді түрколог ғалым келді. Ол жақында ғана Солтүстік Америкадағы үндістердің өмірін түбегейлі зерттеп, жаз бойы киноға түсіргенін айтты. Әңгіме арқауынан аңғарғаным, қазақтардың да өмір тарихын терең біледі екен. Қазақтар мен индейцтердің тілдерінде, салтында үлкен ұқсастық барлығын айтқан еді. Уақыт өте келе бұл сөздің де жаны бар екені расталды.

1982 жылдың қараша айының ортасында Қоңыр мені өзі туған Қарсақ қаласындағы үйіне алып барды. Жиналған мүлік дүниелері мызғымай тұрған иессіз үй алғаш маған көңілсіздеу әсер етті. Бірақ Қоңыр айтқан сан-салалы тарихи әңгімелер бұйығы көңілімді жібітіп, елжіретіп-ақ жіберді, жабырқау мүлдем ғайыпқа кетті.

Бұл үйге Қоңыр жылына 3-4 рет келіп кетеді екен. Иесіз тұрса да соншама жиһазға қылау түспеген, бүлінбеген, ұрланбаған. Бұзақы, ұрылар бұл маңда мүлдем болмайтын көрінеді. Қоңыр бала кезінде ойнаған жерлерін, арғымаққа мініп шабандоздық өнерді үйренген ат-шабыс алаңын көрсетті. Өзінің үйіне жақын жерден, Қыпшақтардың

аты шулы батыры Қотан атындағы көше басталады екен. Сол батыр жайлы әңгімелескенде өзі XIII ғасырдан келген қыпшақ өкіліндей, оны тыңдаған мен аңыздар елінде жүргендей сезіндім. Қоңыр бірде мүйістеу сол жерде қазақ жауынгерлерімен кездесіп, достасқанын сүйіспеншілікпен әңгімелеген еді.

Келесі күні Қоңырдың ата-анасы жатқан зиратқа барып мінәжат еттік. Кері қайтуға бет алғанда Қоңыр:

– Өзім әрдайым аят оқып тұрамын. Сен білгеніңді оқып жібер, – деді де, – себебі ата-жұрттан келген кісінің орны бөлек қой, – деп қиылды. Аятты оқып болғанымда ол сөзін қайта сабақтап:

– Ата-анам, әруақтар бір аунап түскен шығар. Ендігі арманым менің сүйегім сол ата-баба туын тіккен қазақ жерінде жерленсе, бұл пәниден басқа тілерім болмас еді, – деп егілді. Ауыр да болса Қоңыр сол арманына жетіп тынды. Сол сәтте мен әдейі:

– Қоңыр, сонда қалай, кешеден бері әдемі әңгімеге арқау болған туған жерді қиғаның ба, шынымен, – дедім. Ол: – Туған жерімнен жерімеймін, бірақ оны ата-жұрттай жақсы көрмеймін десем, сенбейсің. Ғасырлар бойы ата-бабам аңсаған киелі жұртқа не жетсін, – деп турасын айтты.

Осы ойын басқа мажар достарына да айтып жүріпті. «Топырағы бұйырды» деген осы шығар. Сол тілегіне орай Дағыстан жұртында, көне қыпшақ жерінде көз жұмды, марқұм. Егер дәм-тұзы Мажарстанда таусылғанда, сүйегінің мұнда жетуі екіталай еді.

Қоңыр бірде маған:

– Сәке, Өтеміс деген әкеңіздің, сіздің руға аттас біздің Мажарстанда қала аттары бар. Оны келесі бір келгенде асықпай аралатып көрсетемін, – деп еді. Енді оның бәрі Қоңырсыз, әсер етпейтін сияқты.

Іштуан Қоңырдың денесін Алматыдағы мұсылман зиратына әкеп жерлегенде қазақтың зиялы қауымы небір жақсы тілектер айтып еді. Сондағы ұсыныс-пікірлерде марқұмның есімімен Алматы қаласында бір көшенің аталуын, Қоңырдың артындағы қалған бай кітапханасын, музей үйіндегі қыпшақ, қазаққа тән көптеген көне мұраларды, этнографиялық бұйымдарды осында көшіріп әкеп, мұражай ашуды мәселе етіп қойған еді. Ол үшін Қоңыр атындағы қорды ашу да көзделген-тін. Өз денесін туып-өскен, оқып-жетілген, білім, тәрбие алған Мажарстанға жерлетпей осында қойғызған Қоңырдың әруағынан қорқайық, ағайындар!

Тағы бір өкініштісі, Қоңыр әлем қазақтары басын қосқан құрылтайдан сәл-ақ бұрын дүниеден өтті. Барлық қазақ-қыпшақтың тамыры бір екенін өле-өлгенше жағы сенбей айтып кеткен арқалы Қоңырды еске де алмай, оның атына біраузыз жылы сөз меңземегені

жанымызға аяздай батты.Өкінішті-ақ. «Көзден таса болса, көңілден жат болады» деген мәтел осындай еленсіздіктен айтылған-ау, сірә!

Мәдениет. – 1993.– №2, 15–31 январь., –1, 14 бб.

Ернар МӘСӘЛІМ,
түркітанушы

ТІСПЕН ТУҒАН ҚОҢЫР БАҚСЫ...

Әр халықтың өзінің ұлылары туралы аңыздары бар. Сайыпқыран Шыңғысханның бабаларын анасы Алан Қауа киіз үй шаңырағынан түскен күн сәулелі адамнан көтерген екен. Шыңғысханнан мың жылдан астам уақыт бұрын өмір сүрген христиан дінінің негізін қалаған Иса пайғамбардың да дүниеге келу аңызы осындай. Ол да көктен жаралған екен. *Мұрат Аджи айтып жүргендей, христиан дінінің канундері көшпенділердің Тәңірге сиынатын дінінен туындайтыны рас болса керек.* Хакім Абай да дүниеге келгенін еске алғанда, айналам-қызыл жасыл болды деген екен. Онысы, үйдің ішінде айнала боялған жүн ілініп тұрған екен. *Осы әңгімелердің төркінін «ғылыми» тұрғыдан түсіндіргісі келген Лев Гумилев, ұлылар ана құрсағында күн радиациясының әсерінен оң мутацияға ұшырап пассионарий болып туады дейді (қазақтың «күші тасқан», «қуаты ішіне симайды», «не тас жарады, не бас жарады» дегендері осылар).*

Еуропа қыпшақтарынан шыққан ғұлама ғалым, күллі түркілердің біртуар ұлы Қоңыр Мандоки туралы өзінің де тегі қыпшақ венгр ақыны Көрменді Лайош *«Тіспен туған Қоңыр – бақсы, Бар парызды өтедің, «Мұрасыз граф» – атың жақсы, сен лаулаған от едің»* (аударған Саламат Өтемісұлы) деп жазды. Осы жолдарда Мандокидің бүкіл өмірі жатыр. Ата бабасының текті болғаны, өмірі лаулаған от болғаны, мойнына Тәңірі салған парыздың бәрін өтеуге тырысқаны, бәрі – рас. Ал «бақсы» дегені оның бойында бір ерен күш болғанын Көрменді Лайош көрген болар. *Осы күнгі венгрлердің (мажарлардын) бақсылыққа көзқарасы қызық.. «Бақсы» десе ішкен асын жерге қояды. Бүкіл Дүниежүзілік Мажарлардың VI-шы Құрылтайында Будапешттегі Мадиарлар Үйінде, сақалдары сапсиған профессорлардың, көзілдірік киген интеллектуалдардың Венгрияның бір аймағынан келген, үстіне алабажақ киім киген бақсыны қаумалап, өзеурегендерін өз көзіммен көрдім. Христиан венгрлер үшін бақсы атам замандағы Тәңір дінінің осы күнге жеткен белгісі, хабаршысы болар деп, өзімше түйіндедім.*

Құрметті оқырман, көз алдыңызға сонау орта ғасырларда, тіпті, одан да бұрын өмір сүрген түркі бабамыздың ғаламат бейнесін елестетіп көріңізші, Көкке ақырған көк бөрінің заманы. Түркілердің жарты дүниені билеп, өркениеттің алдында тұрған шағы. Сол бабамыздың айналадағы дүниеге көзқарасы, танымы, өресінің

биіктігі, ең бастысы, дүниенің төрт тарабында тұратын басқа түркілермен өзін бүтін, бірге сезінуі. Қоңыр Мандоки бейне бір сол заманның осы күнге жіберілген елшісі сияқты. Ол өзің мажар да емес, қыпшақ та емес, қазақ та емес, түркі болып сезінді. Сондықтан оны саха мен чуваш өзімсінді, Стамбул мен Анадолыда оны түрікке балады, басы бірікпейтін татар мен башқұрт түрегеп тұрып бірге күтті, қазасынан кейін құмық Бадрутдин өз халқынын ұлындай жоқтады (*«Жан иыбати гелдин сен, Жан тамурун тартылды. Дунайда тувган гюнюнг Акъ денизде артылды...»),* ал қазақтар оны өзінің қасиетті Кеңсайына жерледі. Қайран Қоңырдың арманы әммә түркілердің рухани бірлігі болды. Осы мақсатқа саналы өмірін сарп етті, жаны қыршынынан қиылды.

Қоңыр Атлан Мандоки *(қырықтан асқаннан кейін ол төлқұжатындағы атын осылай өзгертіп алған; жұбайы Оңғайшаның айтуы бойынша Иштван аты оған ешқашан ұнамаған; өзі көрмей кеткен жалғыз ұлының аты да Атлан: «Аттан, елге аттан» деген мағынада)* 1944 жылдың ақпан айынын 10 жұлдызында Кіндік Еуроподағы Мажар (Венгр) елінің Ұлы Қыпшақ даласында орналасқан Қарсақ шаһарында дүниеге келді. Арғы тегі қыпшақ. Сонау аумалы-төкпелі XIII ғасырда ата-бабасы осы өңірге қоныс тепкен екен. Тарихтан белгілі қыпшақтың Көтен ханы *Тәңір сыйлаған есімін осы күнгі зерттеушілер ерсі көріп, біресе Қотан, тіпті, «құт» деген түбірден шығарып, Құтан деп те атап жүр; үлкен ғалым, бірегей қыпшақтанушы, академик Болат Көмековтың айтуынша қыпшақтардың Дунай жағалауына жеткен ханының аты Көтен. Көтен деген сөздің лексикалық мағынасы ол заманда осы күннен біраз өзгешелеу болған, ол «ұлы, үлкен» деген мағынаны білдірген (мысалы, «қара», «сары» деген сөздер де ол заманда тек түсті білдірмеген: Қара Қыпшақ Қобланды – Ұлы Қыпшақ Қобыланды; қара жылан – үлкен жылан, айдахар; тіпті бертін заманда қалмақтармен соғысқан Малай Сары батырдың да есімі оның ерен ерлігіне сай берілген; Малай Сарының замандасы Есет Көтібар батырдың, Тобықтының рубасы Көтібақ (Дәулетбақ сияқты) бабаларымыздың да есімдері олардың ұлылығы мен даралығын білдірген)* Еділдің бойын мекендеген қыпшақтардың (ғалым *Сейсенбай Құдасовтың* айтуы бойынша, олар Еділге құятын қазіргі Төменгі Донец деп аталатын өзеннің бойында өмір сүрген) бір бөлігін, орыс жылнамаларында жазылғандай, қырық мың «түтінімен» аударылып, 1236 жылы Батысқа қарай көшкен. Көшкен себебі, Бату ханның, оның Күнбатыс әлеміне жорығын бастаған жалғыз көзді Арыстан Сүбітай Баһадүрдің кәрінен қорықты. 1223 жылғы Қалқа

шайқасының алдында Көтеннің күйеу баласы Ұлы Галиц кінәзі Жаужүрек Мстислав маңғұл елшілерін өлтірген тұғын. Гумилевтің айтуы бойынша, маңғұлдар бұндайды кешірмейді. *«Монголы «злыми» называли города, в которых убивали их парламентеров. Убийство парламентера, с точки зрения монголов, было тягчайшим иреступлением (вспомните судьбу казахского Отрара и маленького русского города Козельска, и для этого преступления, по всей видимости, у монголов не было срока давности. Е.М.). Конечно, можно возразить, что горожане не виновны в преступлениях князя, но у монголов было чрезвычайно развито понятие коллективной ответственности…(Л.Н.Гумилев. «Меня называют евразийцем»).*

Сайыпқыран Шыңғысхан бабамыз шашылып жатқан, береке бірліктері қашқан түркілердің басын біріктіріп, Ұлы Түркі елін жаңғыртып, көк бөрілер заманын тірілткісі келді. Осындай ұлы мақсаты бар, Тәңіріне сыйынған Шығыс түркілері – маңғұлдар – сатқындықты кешірмейтін болған. Сондықтан, олар Отырарды өртеді, Мұхаммед Шахты Арал теңізінің алапестер тұратын аралына қуып тықты. Осы тұрғыдан қарағанда, орман орысымен бірігіп, қандастарына қарсы соғысқан қыпшақтардың күнәсі ауыр еді.

Маңғұлдармен жолай соғыса отырып, 1237 жылы Көтен хан қол астындағы жұртымен Мадиар корольдігінің жеріне жетті. Бұл Ұлы Даланың соңғы шебі еді. Ары қарай басқа дүние, басқа әлем, ошаққа байланған түсініксіз басқа өмір. *Гумилев «Ұлы Дала» деп Алтай мен Қарпат тауларының ортасында жатқан, арасынан өтпейтін көпірі, аспайтын тауы жоқ табиғи жағырафиялық аймақты айтады.* Мадиар корольдігі – бұл заманда дүркіреп тұрған, бүкіл Еуропа санасатын үлкен мемлекет. Осы мемлекетті билейтін, 1000 жылы Үрүм Папасы II Силвестр Апостол (Киелі) атағын сыйлаған түркі Арпад әулетінен шыққан, король IV Бэла қыпшақ бауырларын құшақ жая қарсы алады. Аталған тарихи оқиғаға байланысты Венгрияның Карцаг қаласына кіре берісте ескерткіш орнатылған. Онда бейнеленген егде тартқан, басына тәж киген, қолына крест ұстаған венгр королі үрімдік гладиаторға ұқсайтын жас Көтен ханға қарап құшақ жайып түр. Бұл, әрине, мүсіншінің қиялы. Бірақ кездесу шынында да жүрекжарды болса керек. Сол замандағы мажар тарихшыларының куәлігі бойынша, Бэла қыпшақтарды өте жылы қарсы алды. *Осыдан бірер жыл бұрын ол белгілі діндәр фраттер Юлиан (әкей) бастатқан монахтарды Еділ бойындағы туыстарға іздеу салып Шығысқа жөнелтіп еді. Экспедиция қайғылы аяқталды, монахтардың бәрі жолда қайтыс болды, бірақ жалғыз тірі қалған Юлианның жазбаларында саяхатшылар Еділ мен Қаманың*

бойындағы қалған мадиарларды тапқаны туралы айтылады. Король мен хан Ұлы Мажар жазығында, осы күнгі Сегед қаласына жақын жерде кездесті. Қырық мың қыпшақтардың атты әскері жол жөнекей елдің егіншілігіне, жүзім өскен алқаптарына шығын келтіргеніне қарамастан, Бэла қабақ шытқан жоқ.. Қазір Надькуншаг пен Кишкуншаг деп аталатын дала аймақтарын қандастарына бөліп берді. Шығыстан келе жатқан жойқын дауыл жөнінде, сөз жоқ, хабардар, тәжірибелі саясаткер, кейіннен Мажар мемлекетін қайтадан жаңғыртқан, осы мемлекеттің негізін қалаған Әулие I Иштван атағына сай мажар тарихында орын алған, сәуегей Иштван өз әрекеттерінің салдарын болжады ма екен?

Қыпшақтардың соңынан іле-шала Бату ханның елшілері де жетті. «Қашқындарды қайтар, сонда елің де жерің аман қалады» деген екен Сайын Баһадүр хан. Бэла сауға іздеп келген жандардың жанын саудаға салмай келіссөзден бас тартты. Елшілердің өздері қыпшақ болып шықты. Мажар тарихшы-этнографы Ласло Вад Баяндүрдің айтуы бойынша, осы кезеңде отырықшыл христиан мемлекеті көшпелі түркі мемлекетіне айнала бастаған еді. Үрүм Папасының қолтық астына су бүркеуімен біраз венгр дворяндары қыпшақтарға қарсы шықты. Солардың бірі, тегі австриялық Фридеш Кимения опасыздықпен Қотан ханды өлтірді. Қыпшақтар өре көтеріле көшіп, Балқандағы Бұлғар патшалығына өтіп кетті. Бұлғар патшасы II Әсен мен оның інісі Бөріл елінің солтүстік шығысынан және Дунай өзенінің төменгі ағысындағы қазіргі Добрудже аймағынан оларға еншілікке жер кесіп береді. *1967 жылғы Мандокидің алғашқы ғылыми экспедициясы осы өңірде болды, қаламалды ғылыми еңбегі де осы добрудж «татарларының» ауыз әдебиет үлгілеріне арналды.*

1240 жылдың желтоқсанынында Бату әскерінің негізгі тобын бастап Қарпат сайлары мен шатқалдарын күзеткен қауқарсыз Палатин Дионицийдің әскерін ысырып тастап, Будапештке ат басын бірақ тіреді. Маңғұлдардың Шығыс Еуропаны басып алуы осылай басталды. Бэла алпыс төрт мың әскерімен қамалға тығылды. Екі ай бекіністі күзеткеннен жалыққан Бату өтірік шегінген болып, біріккен мадиар мен Бэланың інісі герцог Кальман (Қаламан) бастатқан моравтардың әскерімен Шайон өзенінің жағасында кездесті. Қотандағы қойдай ұйлығып қалған жауды көрген Бату, миығынан күліп, шабуылға бұйрық берген екен. Бұл шайқас мадиарлар үшін нағыз қырғын болды. Алпыс бес мың жауынгерлердің он бір мыңы ғана тірі қалды. Бэланың маңғұл әскерінен қашқан одиссеясы Шыңғыс ханнан Хорезмшах Мұхамедтің қашқанына ұқсайды. Тығылмаған тауы мен жасырылмаған қамалы қалмай, ақыры Адриатик теңізінің

бір аралына тығылады. Мұхамедтен айырмашылығы, Құдайы сақтап тірі қалып, маңғұлдар кеткеннен кейін елін қайта көтеріп, қыпшақ туыстарын қайта өз ұлысына шақырды. *Бэланы ізінен түсіп қуғындаған Батудың немере інісі Шағатайдың ұлы Қалдан жол жөнекей Сербия мен Хорватияны, Бұлғария мен Албанияны түгендеп келді. Қиямет қайымдағы Қарақорымда Ұлы Қағанның қазасы болмағанда, бабаларымыз Атлант мұхитына атын суаруы хақ еді. Басқа амалы қалмаған еуропалықтар Құдайына қатты сиынған болу керек. Сол заманда өмір сүрген монах Matieu Paris Еуропаның ең құдіретті билеушісі франк королі Людовиктің анасы королева Бланштың «Мына құдайсыз татарлардан қалай құтыламыз?» деген сауалына, «олар бұнда жетсе, біз аспанға жетіп құтыламыз» деген екен. («...если эти татары, как они себя именуют, дойдут до нас ... мы пойдем на небеса»).*

Бэланың ұлы, Көтен ханның туған жиені король Кун Ласлоның билігі кезінде қыпшақтардың қасиеті Мадиар патшалығында арта түсті. Қыпшақ тілі сарай тіліне айнала бастады. Ел арасында қыпшақша киіну, қыпшақша сөйлеу, қыпшақтардың әдеп ғұрпын сақтау кеңінен орын алды. Король Ласло тас сарайда отырғаннан гөрі ат үстінде жүргенді, киіз үйде ұйықтағанды ұнатты. Бала кезінен бірге өскен Аппақ пен Ұзар достарымен мажар даласын кезіп жүріп, әскери ойын сауық құрды. Әулие I Иштван құрған Венгр христиан мемлекетінің құрдымға кетіп бара жатқанына қарап отыра алмаған, Батысқа мүлдем бет бұрған мадиар дворяндарының тобы Үрүм Папасының батасын алып, ақыры Кун Ласлоға у беріп өлтіріп тынды. Еуропаның тура ортасында орналасқан христиан мемлекетіне түркілердің билік жүргізуі, бұл, әрине, нонсенс, болмайтын нәрсе еді. Бұның қайталанбасының жолы, «дінсіз қыпшақтарды» өз дініне ауыстыру. Папа IX Иннокентий венгр қыпшақтарына манифест арнап, «Киіз үйде тұрғандарыңды қойыңдар, отырықшыл өмірге көшіңдер, Тәңірге сиынуды доғарыңдар, христиан дінін қабылдаңдар» деп әмір шығарды. Толеранттықтан жұрдай, тасқа қашалған ***Guisus regio, eius reliqio («билік кімдікі болса, діні де соныкі»)*** қағидасын ұстанған котоликтер қыпшақтарға осындай қысас жасады. Олжастың «Қыш кітабындағы» сайқал үшін Тәңірінен безген Ешпақай құсамай, ата дінін қимаған қыпшақтар өре көтеріліп, Алтын Орда құзырына өтіп, діндес Днепр казактарымен бірігіп Мадиар еліне басып қайта кіріп, Пештке дейінгі жерді ойрандады. Осыдан кейін котоликтердің қарқыны біразға басылды. *Европоцентристер «жабайы», «тағы» деп айдар таққан Еділ патша мен Шыңғыс хан, Мысыр елінің қыпшақ сұлтандары Қотұз бен Бейбарыс дәргейіне бас ұрған бір де бір*

халықтың дініне қол сұқпағаны баршаға мәлім. Нағыз өркениеттліктің белгісі осы болса керек. Тек бір-екі жүз жылдан кейін ғана қыпшақтар еуропа дінін, оның ішінде мадиарлар сияқты котолицизмді емес, христиан дінінің бір шатақ ағымын, кальвинизмді қабылдады. Қазір өздерін олар «реформатпыз» дейді. Қалай болғанда да, мажар қыпшақтарының қазіргі нанымы күрделі синкретикалық сенім. Кальвинизмнен өмірге прагматикалық көзқарасын алған, Құдайды Тәңір деп түсінеді, әдеп ғұрыптарында ата дәстүрінің жұрнақтары қалған, тіпті, кейбір жағдайларда, ислам дінінің де әсері байқалады. ***«Негізінде шаман бақсылыққа байланысты әдет – ғұрыптарымыз көбірек сақталған. Бізге Ислам діні аз әсерін тигізген, алыстан ғана байқалады, біраз Құраннан қалған дұғаларымыз бар, олар арабша айтылмайды, төл тілде айтылады. Балаларымызды сүндетке отырғызамыз» Қоңыр Мандоки, 1992 ж.*** *жазушы Темірхан Момбекұлы Қазақ Радиосы үшін алған сұбхатынан* (*Мәтінде Қоңырға тән сөйлеу ерекшеліктері сақталған)..*

Мажар қыпшақтары тілдерін XIX ғасырға дейін аман алып келген. Сол тілде жазылған *Көк Тәңіріміздің киесіне арналған (Мандоки)* дұғасын марқұм Қоңыр өзі реконструкциялаған-ды: Біздің атамыз кім-сін көкте –Сентілесің сенің адың.» *басы кәдуелгі «Отче наш ежи на небесах, Да святится имя твое…»*, ары қарай «Дүшсің сенің көңлүң – Нечік кім йерде алай көкте – Бізің екмегімізні бер бізге бүт – бүтүн күнде – Ілт бізің міңімізді – Нечік кім біз де ійерміз бізге өтрү келгенге – Ілтме бізні ол йаманға – Қутқар бізні ол йаманнан – Сен барсің бү күчлі бу чын ійгі – Тенри, Амен».

Тәңрі қыпшақтарды осы заманға дейін аман алып келсе де, тіл мен діннен олар айрылды, қалғаны – кеудедегі бір ұшқын мен тарихи сана. «***Біз, қыпшақтар, тіліміздан айрылдық, бұл адам баласының басына түсетін ең үлкен кесел. Халық, ұлт тілінен айрылса, ол оның өлгенімен бірдей. Осы кесел қазақтың басына төнбесе екен. Жыл асқан сайын Қазақстан қазақтарымен қазақша сөйлеу қиындап барады». Қоңыр Мандоки. 1992 ж.*** *жазушы Темірхан Момбекұлы Қазақ Радиосы үшін алған сұбхатынан.*

От жүректі қыпшақтар заман ағысында мажар елінің әскери элитасына айналды. Ғасырлар бойы мадиар корольдерінің төрт тірек діңгегі болған. Бірі – ақсүйектер (дворянство), екіншісі – діндәрлер (священнослужители), үшіншісі – еркін қалалар (свободные города, соның бір Қарсақ), төртіншісі – witezi rend, тәртіп сақшылары (витязи порядка). Діндәрләрдан басқасының дені қыпшақтар болды. Жапониядағы самурайлар секілді қыпшақтар Венгрияның әскери сословиесіне айнала бастады. Бұл әлеуметтік топтың негізгі кәсібі

соғыс, соғыс өнері болды. Төрт бес ғасыр мажар қыпшақтары Венгр корольдігінің қорғаны болды. Іштерінен ұлы жауынгерлер, белгілі саяси қайраткерлер, ел басшылары, әскери авантюристер шықты. Солардың бірі Aqbura (Ақбура) Ковач Михай *Ковачтордың көбі (ковач – түркіше ұста) қыпшақтар, тектерінің, есімдерінің алдына Кун (қыпшақ) дегенді қосып алады, Венгрияда көп кездестірдім; мысалы, Кун Ковач Ласло, фотосуретші, белгілі қазақтың зергері Дәркембай Шоқпарұлының досы.* Солтүстік Америка азамат соғысына янкилер жағында шайқасып, көссіз батырлығымен аты аңызға айналған тарихи тұлға. Ақбура туралы түрлі қызықты хикаялар көп, соның бірі кәдімгі американ джинсиінің шығуына байланысты. Ол жеке атты әскер полкын басқарған, көбі қыпшақтар, киім киістері өзгеше, әсіресе, шалбарлары мықынынан төмен түскен, балағы кең, ат үстіне жүргенге ыңғайлы. Әскерге провиант таситын іскер жойыт Леви көріп, қызығып, қағып алып, далада қалған кенеп шатырлардан ойып алып, осы үлгіде дамбалдар тіккізіп, оларды әдемілеп көк түсті «индиго» бояуымен бояп, сатып, пайдаға белшесінен батқан екен. Сөйтіп, Америка өркенитінің бір белгісіне айналған джинсидің өзі қыпшақтардан болып шықты. Бұл қызық әңгімені Мандоки кезінде қазақ досы, шәкірті, қазір профессор Ерден Қажыбековке айтқан екен. Мен Мандокидің немере інісі Ласло Вад Баяндүрден естідім. Осы тарихи анекдоттың растығына айнымас бір-ақ дәлел – Мажарстандағы қыпшақ бақташыларының осыған дейін сақталған киім үлгілері. Басқа ешнәрсенің керегі жоқ. Көрген адам өзі түсінеді.

Қыпшақтардың Мажар елінің туын көтерген жауынгерлерін ары қарай айтсақ, атақты адмирал Миклош Хорти да өзін қыпшақтардың тұқымымын деп жиі айтады екен. Ол 1921 жылы Hungarian Military Knight Orden атты еркін ерсеріктер (рыцарлар) орденін құрған. Unqarisher Militar Ritter-Orden т.т. бәрі Military, бәрі қыпшақ.

Ал Қоңырдың бабалары бірнеше ғасыр бойы ел билеген атқамінер, ақсүйектер болған. Әулеттің аты, атақонысы Мандық жайлауына байланысты болса керек. Мандокилер кундардың (қыпшақтардың) ішінде Jalair Жалайыр руының Құлан атасынан тарайды. Құланның ұрпақтары Қоңыр мен Соқыр. Осы мәліметтерді маған берген Ласло (Лашын) Вад Баяндүр мырза да Жалайырға жатады, тек ол оның ішінде Вад (мажар тілінде «тағы, тарпаң» деген мағынаны білдіреді) – Баяндүр – Балашының ұрпағы; Балашыға елге сіңірген ерен еңбегі үшін Венгр королі 1608 жылы арнайы грамотамен дворян лауазымын сыйлаған екен; содан бері Баяндүрлер witezi rend, король сақшылары; яғни ерекше әскери каста мүшелері. Қоңырдың атасы Мандоки Андраш XX ғасырдың басында Ұлы Қыпшақ жерінің орталығы

Қарсақ қаласының басшысы, әкімі (waroshqazda) болған. Әкесі Шандор да ауқатты, көп білімі болмаса да салиқалы, жұртқа беделді ел ағасы. Бірақ каншама байсалды болса да қорлыққа төзбейтін, кеуделі және өте қаншыл адам болса керек. Осы қасиеттері оны зиялы адамның кеудесінен басқысы келетін коммунистік түзім орнағаннан кейін көп жапа шектірді. Анасы Ержебет Қараш Кочкар да текті жерден шыққан қыпшақ қызы болды. Жоғарғы білімді шет тілі маманы, бірақ онысына қарамай 1946 жылдан кейін орнаған билік талабы бойынша жұмыс бермеді. Университет бітірген бибі «қара жұмыс» істеуге мәжбүр боды..

Жастайынан қиямет қайымды басынан көп өткерген Қоңыр өмір мақсатын өзіне тез анықтады. Баланың намысы мен санасын оятқан оқиға 1956 жылы мадиарлардың балшабектерге қарсы жанкешті көтеріліс кезінде болған. Ол тура үйлерінің есігінің алдында әкесін тепкіге жығып жатқан кеңес солдаттарының үстінен түседі. Әкесі жендеттерге қарсыласып жатып мүлдем бейтаныс тілде, *атаңа нәлет болар,* сөйлеп кетеді. Кейіннен әкесі оған: «Бұл сенің ата жұртыңның тілі, қайтсеңде сол жұртыңды тап, тым құрмаса барып кел» деген екен. ***«(Венгрияда) кез келген қыпшақ баласы өзін қыпшақпын деп мақтанышпен айта алады. Солардың бірі өзім боламын. Әкемнің өсиеті, аманат сөзі: Балам, сен Орта Азияда қалған қазақ, қыпшақ туғандарыңды тапсаң, біз өте бақытты боламыз. Халқымызды қайта байланыстырсаң өте риза боламыз. Сөйтіп, бұл аманат сөзге құлақ асып, бала кезімнен бастап осы байланысты іздей бастадым». Қоңыр Мандоки. 1992 ж.*** *жазушы Темірхан Момбекұлы Қазақ Радиосы үшін алған сұбхатынан.* (*Мәтінде Қоңырға тән сөйлеу ерекшеліктері сақталған).*

Қазақстанға келгенде қазақ зиялыларын таңқалдырған қазақшасын Қоңыр Еуропада жүріп өз бетімен үйренген. *Бұған бізге тіл үйренуге жағдай жасалмайды деген, басқасын қойып, маргиналдымыз деп жүрген өзіміздің қазақтар не айтады екен.* Мажар түркітануы әлемдегі осы саладағы топжарған ғылыми мектеп болса, оның атағын дүниеге асырған өңшең қыпшақ түркі текті ғұламалар болған: ұлы Дьорфи Иштван, атышулы Немет Дьюла, Кун Геза, тағысын тағы. Осылардың ішінде де Қоңырдың шоқтығы бөлек. Отыздан астам тіл игерген, оның жиырма бірінде еңбектер жазған яки аударма жасаған ерекше дарынды ғұлама. Небәрі қырық сегіз жыл өмір сүрсе де, үлгергеніне көз жүгіртсең – ғаламат. Еуропа түркілерінің арасына ғана қырық екі мәрте саяхат жасаған. Моңғолияға көне түркі жазуларын зерттеу үшін (осы күнге дейін бәймәлім болып келген сегіз ескерткішті ашып, басқаларына жаңаша талдау ұсынған), қазақтармен

танысу үшін он үш мәрте барған, Түрікменстан мен Өзбекстанға төрт рет, т.т. экспедициялар үйымдастырған. Қапқазда канша болған. Барған жерінің бәрінде түркі кереметін паш етіп, олардың санасын оятып, басын біріктіруге ерен еңбек еткен. Еуропадан Жапон еліне дейін Тұран дүниесін шарқ ұрып, бірнеше мәрте аралап, сансыз құнды, тың деректі еңбектер жазған. 1985 жылы бір сәт өзіне өзі есеп беріп, «осы күнге шейін алпыс публикациям (бұның ішінде екі докторлық диссертация, қырық мың сөзден тұратын диалектологиялық сөздіктің қолжазбасы, т.т.) басылған» деп жазады. Одан кейінгісін санаған ешкім жоқ. Марқұмның үйінде тау-тау болып еденнен төбеге дейін қаланған сансыз экспедициялардан әкелінген материалдар (оның ішінде өзі жазғандай, «бірнеше томға жететін қалың жұртқа беймәлім батырлар жыры, ертегілер, қара өлең, айтыстар, мақал мәтелдер», т.т.), том-том болып сөрелерде қатталған қолжазбалар мен кітаптарды өз көзіммен көрдім. Ішінде қазақша жазылғандары да баршылық.Мандокидің еңбектерінде ашқан жаңалықтары мен ғылыми жорамалдары, түркітанудың дүдәмал мәселелеріне айтқан төреліктері – бөлек үлкен әңгіменің тақырыбы. Осындай ұлан-ғайыр дүниеден осы күнге дейін қазақ тілінде еш еңбегі басылмағаны өкінішті-ақ.

Қоңырдын армандары көп еді. Ең бастысы, түркілердің төл тілі қазақ тілі арқылы ана тілін жаңғыртсам деп еді. Арманы аз да болса орындалғандай болды. Жалғыз ұлы Атлан өткен жазда Мажарстаннан келіп, Бурабайда өткен қазақ тіліне байланысты халықаралық сайыста жүлделі орын алып кетті.

Өмірінің соңғы жылдарында ата жұртына көшіп келуді армандап еді. Тағдырдың салғаны басқа болды. Бірақ соңғы тілеуі қабыл болып, бақилық орнын Кеңсайдан, қазақтың ардақтылары Бауыржан мен Шәмшінің жанынан тапты. Қазақтың Қоңырға деген көңілін ақын Молла Дос: «Көз тимесін, түкір» деп – Тұратын жүрек лүпілдеп – Ерімді басқа білсін деп, өкпе-бауырым бүлкілдеп – Дүниеге сыймай жүргенім – Енді бүгін білгенім – Алаш болып бүлгенім – Қуанып қайда, күлгенім – Тастөбемнен түсті жай – Не жаздым саған, уа Құдай! – Іштуан Қоңыр қозым-ай! – Бәйгеден озған бозым ай!» деп жоқтау айтып білдірсе, Елбасымыз: «Қоңырдың екі халықтың арасындағы ұлы тарихи қандастықты жан – жақты дәлелдеп қана қоймай, ел мен елдің бірлігі, ортақ мәдениеттің гүлденуі, өзара қатынастардың кемелденуі жолында аянбай еңбек еткенін қазақ халқы жадында мақтанышпен сақтайды, үлгі-өнеге тұтады» деп әділ бағасын беріп еді.

ТАБАЛДЫ ТЕГИН БЕКТУРУШ

АСИЛИМ, АДА БОЛГОН КОҢУР АКАМ*

Жакында жумурияттык басма сөздөрдө «Кош бол кыргыз сүймөнчүгү!» деген мазмүнда өзөктөрү өрттөнгөн, өкүнүчке ширелген күйгүлтүктүү кабарлар жарыяланды. Анда кадыр туткан атактуу Аалым, Будапешт университетинин профессору Иштван Коңур Мандокинин кырк сегиз жашында о дүйне салгандыгы тууралуу айтылды. Ошол бирибизге ини, бирибизге ага, дагы бирибизге теңтуш, эң негизгиси кыргызды өзүм деп, тилин изилдеп, дилин үзүрлеп, жылына Алатоосуна бир кайрылып келбесе, куса болуп сагынчу Коңур жөнүндө ички чексиз муң-кайгысын баяндаган макаласын жиберген жердешибиз мындайча жазган:

«Сиздерден өтүнүч: макала түпнускасындай кетсе. Анан калса бу кыпчак тилиндеги, ыктымал, биринчи макаладыр. Бектуруш».

Редакциядан: автордун өтүнүчү боюнча макала кыпчак тилинде жазылгандагыдай түрүнде жарыяланды. Грамматикалык өзгөчөлүктөрүн өзүңүздөр жетик, туура түшүнөрсүздөр деген ойдобуз.

Мажарстанда (биз көп жылдар бою мамлекетти орустардан үйрөнгөндөй, Венгрия деп келдик) Улук Кыпчак, Кичик Кыпчак деп аталуучу эки аймак бар. Кыргыз жерине үч-төрт жолу ат буруп, кыргыз сыналгысыдан, үналгысыдан чыгып сүйлөп, жами журтка өз уулдай сүймөнчук менен таанылган, насили кыпчак Иштван Коңур Мандоки шол Улук Кыпчак аймагындагы Карсак деген калаага канатташ турган Мандок кыштагында ааламга кеген. Онун ошо Кыргызстанга келген учурларыда насили Кыпчак богону учун ээрчип жүрүп, сукбат курган учурларым болгон эле. Менин да насилим кыпчак болот дебедимби, анан каса бүгүн демократиянын аазирлиги жүрүп турган чак эмеспи. Ошон учун ушул макаламы сунуштаган гезиттердин кызметкерлеринен илтимасум буки менин ушу макаламы биз Коңур ака экөөбүз сүйлөшкөндөй кыпчак тилиде чыгарсалар!

«Оопасыз жалган дүнүйе» деген гаптин ирасида калат жок. Чунки, буга бир мисал, мана, жакында бүтүн дүнүйага айгили маалим болгон азамат, атактуу аалым Коңур ака ада болду.

Коңур аканин бир айткан гави алиям жадымда: «Ирамалик атам Кыпчак тилини билвеген банда (пенде) өзүнү кыпчакпын! Деп

---

* *Мажарстан маржандары (илими-популардык басылма)ю Автор-түзүүчү редактор П.Казыбаев. Бишкек, 2005. – 38-39 б.*

айтишка ич бир акысы жок» дечү эде. Мени ана тилими билишим ушу жүда балант (жогору) имканият (мүмкүндүк) жаратти:

Маңа ушундай деген. Анан экөөвүз кадим доурларда бир (шайыр) акын:

«Күн кылкылдап чыккан жерден аттанып,

Күн кызарып баткан жерге жеттиңер.

Бирок улуу биримдикке жете албай.

О, бабалар, арманда өтүп кеттиңдер» – деп жазылгандай, кыйырсыз кыябан – даштарда (чөлдөрде) өмүр кечирип, кийин ылымсанашлыктын жогудан ар кимдерге тонолуп кеткен ата-бабаларыбыздын тилинде көп сукбатташтык эде. 29-августтагы пүт дүнүйанин кыргыздарынын курултайыга ону (аны)жүда (абдан) жол карап, жолду бир марта карап, сүретүнү эки марта карап күттүм. Лекин, кеведи. Көрсө...

Коңур ака али киндигинин тагига кум куйуп ойноп вакттарында (убактарында) кыпчактардын карттары авз кылышчув экендер: «Ушу асирдин (кылымдын) башыда эле кийиз үйүбүздү тигип кымызывызды ичип» деп гап атып (сүйлөшүп) калышчув экендер. Бул сөздер али кичи Коңурга кудду кыял дүнүйасидай сезилет экендер. О, кийин, ол чоңойгондо ошо гаптар (сөздөр) онун жигардаги авазини ойготуп, Европа меен (менен) Азияның апайдөш даштиларида бир вактада ааламди дүрбүткөн ата-баваларынын кечмишини, тилини аңдаштырып, олорду үргөнүшкө пүт апсаласини жумшайттар. 1981-жылыда «Мажарстандагы кыпчак тилинин эскерткичтери» деген такырып астыда (темада) аалымдык диссертацияны жактайттар. Пүтүн өмүрүнү түркий илимини таанышка ыравалап, бериси кыпчактардын, нарысы түркий ааламинин заади-зардаси, кечмиши, санааты, маданияты меен этнографиясыны зерттевлешке улашкан эделер. Аммабап билими, куш акылы-парасаты меен, нийет-кэвилети меен жаами түркий таану илиминин Европадагы жалгыз дагы, адемили дагы инсаны болгон. Ол өзүнүн китаптарини, эмгектерини, агылчын «англис), француз, алмаң (немис) мажар тилдериде жазды. Хемде кыргызча казакча, каракалпакча, кумыкча, одон нарысы кытайча, жапончо, моголчо кавилетүү сүйлөшө алаттар эде.

Мен эшитип жүрөттөрмүн, анаву Баткен, Кадамжай, Новкат, Чоңалай тамандарыда кыпчактар бар дешеттер. Ошо тамандарга бир барып, авлеттерим меен би-иир курсанчылык кып (кылып) кесем будан өткен шайирлик бовойт эде! – деп айткан ол мага бирде. Кыргыздардын дүнүйалик курултайыда ону, эң асил аками, бовурум бир кыпчагымы күтүп, тосушаа азирландим. Лекин, ол кеведи. Энди будан кийин ол ичбир (таптақыр) кевейттер...!

XIII асирдаги кыпчактардын моголдордон чавылганыны эстеп жигарим бир сыздайт. XVIII асирдагы Кокондогу кыпчактардын кырылышыны эстеп жигарим бир сыздайттар эде. Мана энди Коңур акам ада волуп, жигар-бовурум олордон ашып эзилип ататтар.

Кыргыздардын 1-курултайыга келатып, ол амаламбар кумук, ногой ашиналарига учурашыш кавилиятида Дагестанга токтойттор. Ажал ошоерден алат. Жани тасилим алдыда ол сөйөгүнү Алматыга коюшту илтимас кыптыр. Түрктүн улук угулдарынын бири, авар шайыры онун герээзини аткаруув үчүн миллиен пулга учак (самолет) жалдап сөйөгүн Алматыга келтиреттер.

Асилим, энди 48 жашда ада богон акам Коңурдун сөйөгү Алматыдагы Кеңсай гөрүстөнига аазирланды.

Жайаңиз жанати босун Коңур ака!...

«Ош жаңырыгы». –1992. – 8 октябрь.

БАКИРОВ Апас,
КР УИА академиги

ҚАЙРАН, КОҢУР![*]

Жетимишинчи-сексенинчи жылдарда социалисттик өлкөлөрдүн илимдер академияларынын көп тармактүү кызматташтыгы деп аталган эл аралык уюм иштөөчү эле. Бардык илимдер боюнча ар кандай топтор уюшулуп, чоң-чоң программалар түзүлүп, бир топ кызыктуу эмгектер жаралган. Геология тармагы боюнча да бир нече топтор бар болучу. Алардын ар бири бардык социалисттик өлкөлөрдөн эки-үч адистен ашык эмес өкүлдөрдү бириктирип туруучу. Ушул топтордун бирине мени мүчөлүккө кабыл алышкан.

Биздин топтуп максаты – ар кайсы жерлердеги геологиялык шарттарды бири-бирине салыштырып изидөө болуучу. Ошондуктан ар жылы башка бир өлкөдө болуп, кезектешип кыдырып жүрөөр элек. Ошол кездерде Тяньшань, Кавказ, Балкан, Карпат, Алпы тоолорун изилдеп, алардын түзүлүшү боюнча кызуу талкууларды уюштурчубуз Ушуга байланыштуу Болгария, Венгрия, Румыния, Чехословакия ж.б. Чыгыш Европасындагы социалисттик өлкөлөрдө болуп, жалаң эле ал жерлердин геологиялык түзүлүшү эмес, элдеринин маданияты, адабияты, турмуш шарты менен таанышып калчубуз.

Ошол кезде мени таң калтырган бир нерсе – ал жерлерде кезигүүчү жер-суунун, тамак-аштардын аттары болор эле. Агард, Адам, Аккуш,, Актеле, Бажа, Балатон, Балатонжемес, Балатоналмады, Балатонберени, Балатонж абады, Бүк, Гөд, Гүйөр, Жазбергени, Жайк, Жайкы тавак, Жигетвар, Кизвард а, Көзчег, Тамаши, Тишсалигет, Токай деген сөздөрдүн ал жерлерде таралыш себебин көпкө чейин түшүнө албай жүрдүм. Бир күнү Британия энциклопедиясын карап олтурсам: кыргыз-кыпчак тилдери түрк тилдеринин ичиндеги бир семейство деп белгилеништир. Анын азырқы учурдагы таралган аймагы Алтайда, Тяньшаньда, Памирде деп көрсөтүлөт. Ал эми кыпчактар болсо илгери Европанын талааларында жашаган көчмөн эл – әполовцы» экенин билебиз. Азыркы учурда кыпчак элдери Европа менен Азия элдеринин арасына сиңип кеткен, өзүнче мындай улут жоқ. Көп нерсени кийин түшүндүм.

1988 жылы, ноябрь айынын аягы болуш ерек, биздин институттун илимий кызматкери Темиркул Эшенкулов келип: түрколог, Будапешт университетинин профессору Коңур Иштван Мандоки биз менен

---

[*] *Мажарстан маржандары (илими-популардык басылма). Автор-түзүүчү редактор П.Казыбаев. Бишкек, 2005. – 40-45 б.*

аңгеме дүкөн курсам деп жатат, каршы болбойсузбу деп калды. Мен макулдугумду бердим. Ал киши мурун эле Кыргызстанга келип, бул жерде өткөн элаларык түрколог дордун жыйынына катышып жүргөнүн билчүмүн.

Болжогон учурда биздин институттун актовый залында эл чогулду. Жалаң эле геологдор эмес, алардын ичинде башка мекемелерден келген адамдар да көп эле. Темиркул чыгып Конур Мандокини эл менен орус тилинде тааныштырып, анан ага сөз берди. Шыңга бойлуу, кырктын айналасындагы жигит трибунага чыкты. «Кайсы тилде сүйлөөр экен, тилмечи да көрүнбөйт», – деген ой кылт этти. Ошол кезге чейин Геология институтунун трибунасында орус тилинде гана сөз сүйлөнсө керек. Атүгүл, бул жерде иштеген кыргыздар да бири-бири менен официалдуу эмес, жөнөкөй бакырчылык кептерин да орусча сүйлөшүүсу адеттеги көрүнүш эле.

Эсимде, 60-жылдардын аягында, бир күнү ырамытылык Муса Мырзапаязович Адышев агай бир топ кыргыздын жаш окумуштууларын кабинетине чогултуп алып: «Балдар, Кыргыз энциклопедиясын түзөлү деп жатабыз. Аны мына силер түзөсүңөр. Кыргыз тилинде сүйлөгөндү сагынып да калгандырсыңар. Сүйлөй турган жайыңар – ушул жер. Аябай талкуулап, өз тилиңерде моокумуңар каңгыча сүйлөп, энциклопедияны жакшылап түзгүлө» – деген эле. Ошол жерде отургандарыбыз өзүбүзче кудундап, кыргыз тилинде сүйлөөгө аз да болсо шарт түзүлө калганда маашырланып, орусча-кыргызча сөздөрдү аралаштыра сүйлөшүп кубанып калган элек.

Геология институтунда орус тили үстөмдүк кылат. Биз баарыбыз ушул тилде ушунчалык көнүп калган экенбиз, башка тилде бул жерде официалдуу сөз айтылса тилмечсиз болбогондой сезилген экен. Конур чыгып:

Саламатсыздарбы, кымбатуу туугандар! – деди.

Чет элдердин өкүлдөрү адатта жергиликтүү элдин бир-еки сөзүн үйрөнүп алып, ошол тилде саламдашышат. Бул болсо мейманга келген элди сыйлоонун бир белгиси сыяктуу. Андан ары алар кайрадан өз тилине өтүшет да, сөзүн уланта беришет. Мандокинин да ушул ыкма менен кыргыздардын көңүлүн алайын деген аракети го деген ойго келдим.

– Кыргыз тилинде сүйлөсөм болобу? – деп өзүбүздүн тилде тап-так сүйлөп, сөзүн улантканда, залда олтурган эл дүркүрөтө кол чаач жиберди.

– Албетте, албетте болот! – деген үндер чыгып жатты залдан.

Ошол күнү Конур кыргыз тилинде түрк элдеринин таралышы, тарыхы жөнүндө, кыпчактардын абалы, үрп-адаты жөнүндө, кыргыз-

кыпчак элдеринин түп тамыры, көп жагынан бул эки элдин салт-санааларынын, ырым-жырымдарынын окшоштуктары жөнүндө бизге кеңири лекция окуду. Түрк элдеринин, кыргыз элинин тарыхы боюнча бизге буга чейин белгисиз маалыматтарды уктук. Байыркы элдер катары булардын маданияты, үрп-адаты болгону жөнундө тиги киши чоң эргүү менен аңгеме куруп берди. Айтылган маалыматтар, ойлор ушунчалык кызыктуу болду, эл тарагысы келбейт. Суроо-жооп болуп атып, саат күндүзгү үчте баштаганбыз, күүтүмгө чейин олтурдук. Караңгы кирип калганын байкабай калган экенбиз, сырттан бирөө келип жарыкты жандырганда гана кеч болуп калганын араң байкадык. Кийин кабинетке кирип алып да ар нерселерди сурай берип, далайга аңгемелештик.

Ошол кезде бизге Конур Мандокинин аңгемеси тийгизген таасирдин күчүн сөз менен айтып бериш кыйын. Ар бирибиз ушунчалык дүүлүгүп калыптырбыз, барбаландап бири-бирибизге жарыша тиги кишиге ырахматыбызды айтып жатабыз, колун кысып куттуктап жатабыз, колубуздан келген белектерибизди берип атабыз. Белек демекчи. Чет элден келген конокторго урмат-сый көрсөтүп, ар дайым бир белек берип коюу демейдеги нерсе катары болуп калды. Даярдап койгон белегинди бересин да, бир милдеттен кутулгандай болуп каласын. Ал эми бул күнкү биздин Мандокиге берген белек чын жүрөктөн, ички дилибизден чыккан белек болду. Унутпасам «Манастын» сюжети пайдаланып жасалган шахмат болуш керек эле. Ал киши да чоң кубануу менен кабыл алды.

Конурдун Кыргызстан менен Казакстанга кайра-кайра келип, жаны тынбай катуу эмгектенип жүрген себеби бар екен. Көрсө ал азаматтын алдына койгон максаты абдан чоң тура. Илгери Чынгыз хан, Батый хандардың чабуулунан жапа чеккен кыпчактар батышка куулуп, Европаның башка мамлекеттерине баш калкалоого аргасыз болушат. Ал элдердин арасында жүрүп, өз тилинен, адабиятынан, маданиятынан ажырап калышат. Азыр болсо кыпчак эли таптакыр жоголуп кетүүнүн коркунучунда турат. Ошондуктан, Конур чоң окумуштуу гана эмес, кыпчак элинин чыныгы уулу катары өз эне тилин, маданиятын, үрп-адатын кайра жанжандыруу учун, кайра калыбына келтирүү үчүн далбас уруп жүргөн кези экен.

Эмне үчүн ушунча түрк элдеринин ичинен бу биздин кыргыз улутун таңдап алдыңыз? Башқа элден биздин қандай өзгөчөлүгүбүз бар? – деп сурап калдык.

– Бул абдан жакшы суроо. Мен жанагы максатымды кантип иш жүзүнө аткара алмакмын, – деп баш катырып жүрүп, жалпы эле түрк элдеринин тарихын, этнографиясын, байыркы түрк элдеринин

тилдерин терең изилдеп, азыркы учурда түрк элдери жашаган жерлерди бүт кыдырып чыктым. Менимче, ушул маселеге байланыштыуу кыргыз элин бийик көтөрүп турган эки нерсе бар. Биринчиден, кыпчак элине эң жакын турган калк – кыргыздар экен. Бекеринен дүйнөлүк адабиятта, байыркы тарыхчылар «кыргыз-кыпчак» деп бир эл катары карап келген эмес, кыргыз-кыпчак тили түрк тилдеринин ичинен да бөлүнүп бир тил катары каралат. «Кыргыз», «кыпчак» деген элдер, тилдер эмес, «кыргыз-кыпчак» деген бир эл, бир тил катары. Демек, кыпчак элинин тилин изилдеп, анын грамматикасын түзүп чыгууда кыргыз тили бирден-бир түркүк, өзөк эмеспи. Экинчиден, азыркы кыргыз элинде байыркы түрктөрдүн сөздөрдүн, салты, кулк-мүнөзү башка түрк элдерине салыштырмалу көбүрөөк сакталганы байкалган. Ошондуктан мен эле эмес, башка окумуштуу түркологдор да бул элди ар тараптан толук изилдеп, бул жактан көп нерселерди үйренүп кетүүгө аракеттенип жатышпайбы.

Ошонда, баягы Британ энциклопедиясындагы «кыргыз-кыпчак тилдеринин семействосу» деген баян эсиме келди. Мандокинин айтканына караганда азыркы кыргыз тилин жалаң эле кыпчак тили эмес, байыркы түрк тилдерин түшүнүү үчүн ачкыч катары пайдаланса болот экен. Кыргыз элинде сакталып каоган байыркы салт, үрп-адат, илгерки түрк элдеринин этнографиясын изилдөөгө чоң көмөк көрсөтөт окшобойбу.

– Эмне үчүн ушул убакка чейин кырыгз тилинин грамматикасы жакшылап изилденип, жалпы дүйнөлүк элге жеткиликтүү болчудай түрде жазыла элек? – деген суроону койгон эле ал. – Франциядa кыргыз тилинин грамматикасы жазылып үч томдон турган китеп болуп чыкты. Бирок ал азыр Кыргызстандын чегинен сыртта жашаган кыргыздардын тилинин негизинде жазылган эмгек (ал кезде чет өлкөлөрдөн, өзгөчө өнүккөн өлкөлөрдөн, биздин республикага окумуштуулар келе алчу эмес эле да. «Железный занавес» менен калкаланып турбадыкпы!. Менимче начар эле китеп, бирок ошого карабастан азыркы учурда бизге пайдасы тийип жатат. Кыргызстанда жашаган кадимки, чыныгы, негизги кыргыздардын тилине негизделип жазылган китеп болсо албетте сонун болоор эле. Эми Кыргыз Республикасынын академиясындагы окумуштуулар ошондай китепти жаратат го деген үмүт бар. Эртедир-кечтир андай эмгек чыгат го.

Кыргыз тилинин грамматикасы деген китеп бар эмеспи? Эмне, ал жетишпейби? – деп сурап калды бирөө.

– Албетте жетишпейт. Ал китептер – тим эле окуу китептери, кыргыз жаштарына эне тилин үйрөтүү үчүн жазылган китептер. Кыргыз тилинин грамматикалык закондорун талдап, кыргыз элине гана эмес,

башка тилдерде, мисалы үчүн орус, англис, немец, испан тилдеринде сүйлөгөн элдер пайдалана тургандай капиталдуу эмгек керек. Менимче мындай эмгектин ушу кезге чейин жоктугу – кыргыз тилинин маанасин анча түшүнө бербегендиктен болуу керек, – деген эле кайран киши.

Ошол жылы Мандоки демилге көтөрүп, академик М.М. Адышев атындағы Геология институту менен Будапешт университетинин ортосунда келишим түзүлдү. «Революцияга чейинки доордогу венгр окумуштууларынын Кыргызстандын жаратылышын жана экономикасын изилдөөгө кошкон салымы» деген теманын үстүнде эки тараптын тең окумуштуулары иш жүргүзмөк болушту. Мындай изилдөөлөрдү жүргүзүүгө ошол кезде жакшы шарт түзүлүп калган эле. Анткени, биздин институттун география бөлүмүндө ушул илимдин тарыхы жана топонимия боюнча тема коюлуп, өткөн кылымдагы чет элдик саякатчылардын эмгектери изилденип, жер-суулардын аттары жөнүндө кызыктуу баяндар жыйылып, Садыбакас Өмүрзаков аксакалдын жетекчилиги менен Эшенкулов Темиркул деген жигит катуу эмгектенип жүрген учур эле. XX кылымдын аягында венгр окумуштуулары да биздин жерлерге саякат жасап, Д.Алмаши деген венгр тилинде «Азиянын жүрөгүнө жасаган менин саякатым» аттуу китебин жазган экен. Ал китепте кыргыздар, алардын турмуш –абалы жөнүндө жакшы малыматтарды келтирген дейт. Конурдун байыркы түрк тилин жана азыркы Европа элдеринин тилдерин жакшы билиши биздин окумуштуулардын тиши өтпөгөн тилдерде жазылган эмгектерди изилдөөгө жана азыркы түрк элдери жашабаган жерлерде түрк тилиндеги жер-суулардын аталышын талдоого жакшы көмөк көргөзмөк. Ал эми Мандокиге кыргыз элинин үрп-адатын, тарыхын, тилин китептерден, кино, театрлардан гана эмес, шаар ичинде азыркы европалык маданиятта тарбияланган интеллигенттердин арасында эмес, эл аралап,, нукура кыргыздардын арасында жүрүп, алардын байыркыдан сакталып келаткан салт-саналары менен таанышуга мүмкүнчүлүк алыш үчүн биздин география бөлүмүне чоң табылга болгон эле.

Ошентип Конур Иштван Мандоки биздин окумуштуулар менен бирге иштеп калды. Бир жылы ал киши Садыбакас Өмүрзаков, Темиркул Эшенкулов ж.б. окумуштуулар менен бирге экспедицияда болуп келишти. Июль айы болуш керек эле, эл жайлоого чыккан учурда, алар көпчүлүгү тоолуу жерлерде – Суусамыр, Соңкөл, Тогузторо, Карашоро, Чоңалай өроондөрүнде жүрүп, илгеркидей жайлоодо жүргөн эл менен жолугушуп, аңглемешип, жашоо-шарты,

ұрп-адаты, жүрүм-туруму менен жақындан таанышып, изилдеп қайтышты.

Экспедициядан келгенден кийин да бир топ убакытка чейин шаарда туруп иштеп калды. Жыйып келген материалдардын алгачкы ирээт иштеп чыкты окшойт. Биздин окумуштуулар ага мүмкүн болгон шарттарды түзүп, ар қандай жардамдарын көрсөтүп атышты. Бир күнү мага келиптир, сүйлөшүп калдык.

– Ыраазылыгымды билдирип, сизге ыракмат айтып коеюн деп эле келип калдым. Жакында үйге кайта турган болуп турам, – деди.

– Кандай, керектүү бир нерселерди таап ала тургансызбы? Ойлогон максатыңызда жетчүдөсүзбү деги? – деп сурадым.

– Агай, таппагандачы... тим эле жомоктогудай!

Күнге күйүп, жайлоонун шамалы жалаганданбы, же айтайын деген ою толкундатып канын бетине уруп жатканданбы – анын өңу мойнунан бери кызарып, алоолонул турду.

– Мен күткөндөн алда канча ашып түштү! Мындай болот деп ойлогон да эмесмин, түшүмө да кирген эмес! Куда кааласа дүйнөдө жок материал жыиылды, азыр ылдамыраак олтуруп ишке чөмүлсөм деген эле максатым калды.

Ырахматын дагы кайталап, чоң ыразылыгын билдирди. Мен ал кишинин иштерине ийгилик, өзүнө чың денсоолук кааладым.

Кайран Конур! Шум ажал аны бизден эрте бөлүп кетти. Анын жакшынакай ойлору, алдына койгон Алатоодой албан максаттары ишке ашпай калды. Бүтүндөй бир элдин тилин, адабиятын, маданиятын кайра жандандырсам, калыбына келтирсем дебедиби. Не деген максат атаганат!

Менимче кыпчак маданиятын бир кезде оргуштап атылып турган, бирок кийин оозу бутуп, чөп, бадал, калың чым менен жабылып, чытырман токойтун арасында калган байыркы булак менен салыштырса болот. Ар түрдүү изилдөөлөрдү жүргүзүп, как-кат болуп жаткан жер катмарынын арасынан байыркы агымдын нугун таап, аны бойлой барып булактын бүтүп калган оозуна келип, курал-жарагын камдап, мына эми жыйылып жаткан чөп-чарды, таш-чополорду, тырышкан чым катмарларын алып салып, бөгөлүп жаткан суунун жолун тазалап, кайрадан булактын оргуп агышына шарт түзөйүн деп жатканда акумуштуунун көзү жумулуп кетпедиби. Мыңдан ары Коңурдун жолун жолдоп, ишин улантып, кыпчак элинин тилин калыбына келтирип, анын адабият, маданиятынын бүтөлүп калган булагынын көзүн ачып, кайрадан оргуштатууга бел байлай турган инсан жаралар бекен.

Құралай ИМАНБЕКҚЫЗЫ

АТАЖҰРТЫН АСҚАҚТАТҚАН ИШТВАН[1]

Қазақты туғаным деп, қара жерін қасиетім деп өткен қайран Қоңыр тірі болса, осы ақпанда 60 жасқа толар еді. Қазақтың ағайын-тума, бауыр іздегіш халық екені белгілі. Біздің дәуірімізден бірнеше ғасыр бұрын Тұран елін жаулап алмақ болған парсы патшасы Кирдің қалың әскеріне соққы беріп, оның басын кесіп алған сақ қызы Томиристі де қазақ қылып шығарып, атын қазақшалап «Тұмарқыз» деп жүрміз. Жақында «Кода» агенттігі жер түбіндегі ағылшын елінің атышулы королі Артурдің өзі өте ертеде Батыс Қазақстан территориясында өмір сүрген сармат тайпасынан шыққаны туралы жаңа деректерді жария етті. Сарматтар мен сақтар замандас болған. Демек, ұлттық идеологиямыздың әсірешіл өкілдері енді Еуропа әдебиеті мен мәдениетінің қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен осы бір әйгілі тұлғаны игеріп-иемденуді қолға алуы әбден мүмкін. Мұның бәрі дұрыс шығар, қарсылығымыз жоқ. Бірақ...

Бірақ осы орайда бір нәрсе түсініксіз. Атам заманда өмір сүрген және халқына тікелей қатысы бар екені тұрғыдан әлі тиісінше дәлелденбеген тарихи тұлғаларды өзіміздікі қылып шығарамыз, тарихымызға қосамыз, олар туралы түрлі шығармалар жазамыз, қылқаламмен олардың портретін саламыз. Сосын масайрап, оларды мақтан етеміз. Сөйте тұра кеше ғана арамызда жүрген, туысынан қазақ болмағаныменен, қазақшылықтың, қазақы патриотизмнің тамаша үлгісін көрсетіп қана қоймай, бүкіл ғұмырын қазақтың асқақ ұлттық идеясы жолына сарп еткен аяулы азаматты ескермейміз?!

Сондағы айтқалы отырғанымыз, әрине, доктор Мандоки Қоңыр Иштван. Ол – түбі мадияр елінің, Венгрия мемлекетінің азаматы, ал өмірлік болмысы тұрғысынан қазақтың талай қаны, қазаққа бергісіз аяулы ұлы, сонау Еуропаның төрінен бабалары сан ғасыр бұрын қалдырған ата жұртына қанаты талмай самғап ұшып оралған ақиық сұңқары. «Алып таудың алыптығы жанында тұрып қарағанда дұрыс байқалмайды» деген бар. Сол сияқты өз отанымызда жүргендіктен де, кейде халқымыздың, еліміздің, жеріміздің қадірін біле бермейміз. Оларды тиісінше сыйлауға жарамай жатамыз. Кейде бәрін қоса жатып келіп сынаймыз. Ал қазақы, қазақ жерін алыстан аңсап келген мадияр қыпшақтарының өкілі Қоңыр Иштван өзінің осы түсініктерге деген

[1] *Түркістан.– 2004.–23 ақпан–1 наурыз.*

ыстық ықыласымен жұртты таңқалдыратын. «Сағыныштың не екенін сағынып, зарықпаған жан қайдан білсін» деген осы шығар.

80-ші жылдардың аяғы мен 90-ші жылдардың басында қазақы қауым Қоңырды жақсы білетін еді. Ұлттық мемлекетімізбен соған сай ұлттық сана-сезім қалыптасар тұста ол қазақтың ең белді деген азаматтарындай-ақ белсенділік танытты. Мәселен, қазіргі жұрттың бәріне белгілі «Қазақ тілі» қоғамының осылай аталуы оның ұсынысының нәтижесі болғанын қазір көпшілік ұмытқан да шығар. Басында оны «Ана тілі» атамақ еді. Сонда жиналысқа қатысып отырған Қоңыр: «Жоқ, ана тілі деген – жалпы түсінік, ал қазақ тілі деген – жалқы түсінік, ана тілі көп, әр халықтың өз тілі – ана тілі. Ал қазақ тілі әлемде жалғыз. Сондықтан қоғамды «Қазақ тілі» деп атайық» деген. Оның осындай аса маңызды ұсынысының қазақ зиялылары қауымының ығайлары мен сығайлары тарапынан қарсылықсыз қабылдануының өзі көп нәрсені аңғартатын болса керек. Тағы бір айта кететін жайт – аты қазақ, заты қазақ қандастарымыздың тілдері шұбарланып жатқанда осы жиналыста Өскемен қаласының пединститутынан келіп қатысқан Алексей Трунов деген орыс ақсақалының қазақ тілінде ешбір мүлтіксіз өз ойын ортаға салғанын естігенде қайран қалғандар көп.

Мандоки Қоңыр Иштван өзінің туған жері мадияр елі үшін де қарапайым адам болмаған. Ол Венгрия түркологиясының ең жарық жұлдыздарының бірі ретінде тарихта қалды. Өмірден ерте кеткенімен, оның тірісінде істеп үлгергені қыруар. Қоңырдың шығармашылық мұрасының маңызы әсіресе қазақтың өзін-өзі танып білуі үшін өте зор. Ол қазақ елін, қазақ мәдениетін және қазақ тілін сырттан келіп зерттегенімен, бұларды ішінен мейлінше терең тани алған бірден-бір ғалым болар.

Ол 1992 жылы қайтыс болып, өзінің көзі тірісінде айтқан тілегі бойынша Қазақстанда жерленді. Сөйтіп ата жұртта, Кеңсай зиратында бақилық жай тапты. Оның өмірі мен рухы қазақы патриотизм тұрғысынан қарағанда – теңдесі жоқ тамаша символ. 750 жыл бұрын бөлініп қалған қыпшақ елінің бір пұшпағынан тараған жұрттың өкілі жеті жарым ғасырдан соң атамекенімен қайта қауышып, осында енді мәңгіге қалды.

Өкінішке қарай, оның мұраларын игеру мен өзін есте қалдыру аяқсыз қалып отыр. Бірінші кезекте істелуге тиіс шаралар орындалмай-ақ қалып қойды. Осының бәрінің алдымен қазаққа, оның бүгіні мен ертеңі үшін қажет екенін құнттап жатқан ешкім жоқ. Ол ол ма, жылдар өткен сайын біз Қоңырдың болғанын, кеше ғана арамызда

жүргенін және кеудемізде бұрын соңды болып көрмеген ғасырлық бауырлық сезімін лаулатқанын ұмыта бастадық.

Үстіміздегі жылдың ақпан айында, яғни күні кеше ғана оның туғанына 60 жыл толды. Сондықтан ең болмаса енді барып, «ештен кеш жақсы» дегендей, елдігімізді көрсете бастасақ та жаман болмас еді. Ең бастысы – Мандоки Қоңыр мұраларымен қазақ оқырман қауымын жақыннан таныстыру. Бұл жерде бір қиындық бар. Қоңыр мұраларының дені оның туған тілі – мадияр тілінде және Еуропа тілдерінде жарық көрген. Ал бір жағынан бұл тілдерді игерген, екінші жағынан мамандығы Қоңырдың зерттеу профиліне жақын мамандар жоқтың қасы.Дегенмен, ондай адамдар тіпті жоқ емес. Осы орайда біз Монғолиядан келген оралман, Қоңырдың көзін көрген, тәлімін алған төл шәкірті Бабақұмар Қинаятұлының атын атай аламыз. Ол Қоңыр зерттеуінің басым бағыттарын, еңбектерінің библиография тізімін бере отырып, олардың іргелілері мен маңыздарын (2 монография, 21 ірілі-ұсақты ғ ы л ы м и мақалаларды) қазақ тіліне аударып, ғ ы л ы м и түсініктерімен бірге бастыруға дайын. Тек қана осы бастамасына дұрыс қолдау таба алмай жүр. Жоспарлап отырған аударма көлемі 17,5 баспа табақ. Ұсыныс білдіруші жас ғалым академиялық ғылым саласында әлденеше жыл еңбек еткен, дайындығы бар, таяу арада тарих ғылымы бойынша кандидаттық жұмыс қорғамақ ниетті.

Әрине, бұл тек істелуге тиіс үлкен істердің басы ғана. Бірақ соны бастайтын уақыт келді. Ал қимылсыз, әрекетсіз қалу бәрімізге, бәріміздің ортақ елдігімізге сын.

ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен қолдау тауып жатса, Қоңырдың туған күніне орай еске алу шараларын ұйымдастырып, Иштван күндері өткізілсе, басына ескерткіш орнатылса немесе көше аты берілсе нұр үстіне нұр болар еді.

Prof. Dr . Ahmed Bican ERCİLASUN

O GEÇEDEN BŰGŰNE

1986 yilinin Eylül günlerini hiç unutamadim. Bin yil önce ayrildigimiz topraklara ilk adim attigimiz günleri. Türkiye'den on bilim adaminin Türkistan seferi Uluslararasi Altayistler Konferansina katilmak bizi o kadar heyecanlandirmiyordu. Bu tur toplantilar her yil dünyanin önemli merkezlerinde nasil olsa yapiliyordu. Bizim için asil heyacan verici olan 1986 yilindaki Konferansin Taşkentte yapiliyor olmasiydi.Bin yillik hasretin ardindan gelen kavusma duygusu, heyacani içimizi doldurmustu.Bizi karşilayan cekik gözlerde de ayni heyecani görmüstük. Ozbek bilim adamalri, hele genc asistanlar ne kadar heyacanli, ne kadar tolkunlu idiler.Taşkent ve Semerkant'ta geçen sekiz geče ve gündüzden her biri başka başka güzellikler tasiyordu.

Fakat o geçenin bambaska bir sirri vardi. Taşkentin eşki mahallelerinden birinde, Muhammed Salih'in evinin bahcesinde o isiklandirilmis agaç altinda geçirdigimiz geçe. Özbekistanin icli sairlari vardi aramizda. Bir de Kirimli Ayder Osman. Gündüz Kongre salonuna gelip bizi davet etmeleriyle başlamisti heyacanimiz. Gün ilerledikce dizginlenemez hale gelmişti. Önce süphelenmistik onlardan. Hiç tanimadigimiz bir takim adamlar Kongre programinin dişina çikarak bizi evlerine çaġiriyorlardi. Yil henüz 1986 idi. Her seyin gözlendigi, izlendigi yillar.Tabi korkmuştuk ta. Yetkililerden izin almadan program dişina çikabilirmiydik? Programda adi olmayan adamlarin davetine uyarak, onlarin evine gidebilirmiydik? Önce bizi davet eden adamlardan emin olmamiz lazimdi.

Macaristanli dostumuz Dr. István Kongur imdadimiza yetishmisti. O Macaristanli, ama Kipçak soyundandi, ve kendisini Türk sayiyordu. O bizim bir Ulkudasimizdi. Simdi Tanri katina üçmus bir Dost, Mandoky Kongur yanimiza geldi ve " bu arkadaşlar Özbekistanin en milletçi sair ve yazarlaridir, hiç çekinmeden davetlerine uyabilirsiniz" , dedi. Onun referansi bize kafiydi. Ancak kongre sahiblerindan da musaade almamiz lazimdi. Yetkililerkibar, fakatkesinbie sekilde programa göre akşam kökteyli yapilacagini ve başka yere gitmemizin doġru olmayacagini söylediler.

Kökteyle katildik, bir kismimiz sürekli kökteylde kaldi, diger kismimiz ise yarim saat içinde kökteylden ayrilarak taksilere bindik ve bize tarif edilen eve ulastik.

O geçe boyle başlamisti. Türkiye ve Özbekistan edebiyatindan bahsettigimiz, Nazim'dan ve Orhan Veli'den Özbek Türkcesinde siirler dinledigimiz geçe. Biz onlara Yahya Kemal'dan, Mehmet Akif' ten, Ahmed

Hasim'dan bahsetmeye çalistik. Içlerinden biri, kisa boylu olani meramimizi çok iyi anlamisti. "Tamam, bize hep sizin kizil sairlari tanitttilar, simdi sizin ak sairlarinizi ögrenmek istiyoruz", dedi o.

Ama o geçenin en dikkate değer cümlesini "bizge Türkçülüknün Esaslari kerek" cumlesi idi. Bahçeden evinin kütüphan esine çikmistik ve Muhammed Salih bizden Türkculugun Esaslarini istemisti.

Doğrusu, önce kulaklarimiza inanamadik. Sosyalist bir ülkenin başkentinde, henüz demir perdenin dünyalari kaşkati bolduğu bir cagda bizden Ziya Gökalp'in eseri istenebilirmiydi? Ama istemisti iste. Bir yigit adam, bir Türkču adam bizden bu eseri iştemisti. Ve iki ay sonra bu eseri ben ona ulaştirmistim, aziz dostum Dursun Yildirim'la. Ömrümüzde bir daha yasamayaçağimiz bu hadiselerin üzerinden yillar geçti.O yildizli geçe, o işikli yüzler, o kivilçimli sözler yüregimde buyudu, buyudu ve bir taşki oldu ve 1998 yilinda Gülnar adli bir romana dokuldu.1986 yil Taşkent ve 1988 yil Baku benim için tozlu yillarin ardinda kalan bir destana donusmustu. Gülnarda yer yer roman olmaktan çikip destana donuşmustu. Sadece geçmisin değil, gelecegi destanina.

Hic süphe etmiyorumki, üčüncü bin'in Türk Dünyasi ičin destanlasacak olaylar 19 asr ve 20 yüzyillarda yaşandi. Belki, bir süre daha yaşanacak. Tipki yerküresinin oluşumunu sağlayan magma tabakalari olduğu gibi madenler, bir alev dalgasi ve ateş yumagi halinde kaynayip köpürerek üçüncü bin yilin Türk Dünyasini olusturacaklar.

Yeni bir yilin magma tabakasi – Balkanlardan Çin'e ulasan Türk cografiyasi, kaynayan alevler ise bu cografiyada carpan yureklerdir. Gaspireli Ismaillar, Huseynzade Aliler, Ziya Gökalplar, Suleyman Çolpanlar, Ahmet Baytursunlar, Nihal Atsizlar, Osman Baturlar, Nejdat Koçaklar, Ebulfez Elçibeyler, Muhammed Salihler...

Doc. Dr.Nurettin DEMIR

YAYIN DEĞERLENDİRME

Mert, Hamdi (2004), *Yeniden Doğan Kıpçak. İstvan Mandoky Kongur, Kıpçak/Türk Asıllı Macar Türkolog,* Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.

1990 yılında Budapeşte'de, akademik hayatımdaki ilk önemli bilimsel toplantıya, Uluslararası Sürekli Altayistik Kongresi'ne katılmıştım. Adınıdaha once duymadığım bir Macar Türkoloğun Türk katılımcıları evine davet ettiği söylendi. Bu davetten bugün aklımda kalan güzel hatıralar arasında büyükce bir kütüphane yer alır. Bu kütüphane Türk dünyasının değişik bölgelerinden derlenmiş eşyalarla süslenmişti. Bunlardan başka dil ve folklor derlemeleri ve derlemelerle ilgili fişlerin yer aldığı kutular bulunuyordu kütüphanede. Ama benim açımdan bunlardan çok daha ilgi çekici, ömür boyu unutamayacağım başka bir anı var. Davet sahibi "Bu genç arkadaşımız meraklı birine benziyor" diye bana aralarında Nogayca-Rusca Sözlük, Karaimce-Rusça Sözlük, Tuvaca-Rusça Sözlük, Türkmen Dilinin İzahlı Lügati'nin de bulunduğu küçük bir çanta dolduracak kadar kitap hediye etmişti. Akademik hayatının başındaki her Türk dilcisinin rüyasını süsleyen, elde edilmesi bugün olduğu gibi o gün de zor olan eserlerdi bu kitaplar; o güne kadar işitmediğim, o günden sonra da unutmadığım bir ismin, İstvan Mandoky Kongur'un verdiği kitaplar.

Doğrusunu söylemek gerekirse Kongur diğer bazı Macar Türkologlarıyla karşılaştırılınca çok üretken sayılmazdı. Ama onun Türk Dünyasında ayrı bir şöhreti olduğunu zamanla öğrenecektim. O Türk Dünyasının değişik bölgelerini gezmiş ve çok sayıda derleme yapmıştı. Ne var ki İ.Mandoky Kongur yıllarca derlemiş olduğu malzemeyi değerlendirmek için vakit bulamadı. 1992 yılında Kafkasya'da beklenmedik bir şekilde hayata veda etti. Kongur'un ardından onun hakkında çeşitli yazılar çıktı. Bunların en yenisi burada tanıtmaya çalıştığımız *Yeniden Doğan Kıpçak. İstvan Mandoky Kongur. Kıpçak/Türk Asıllı Macar Türkolog* adlı kitaptır. Yeni Avrasya Yayınları arasında cıkan bu kitap, Ahmet Yesevi Űniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Namık Kemal Zeybek'in bir fikrini takip eden Hamdi Mert tarafından hazırlanmış.

Ana bölümlerden önceki "Giriş"te (s. 15-18) yazar Kongur'un Türk Dünyası için neden önem taşıdığını anlatır; bir yerde neden başka birisi değil de Kongur hakkında böyle bir kitap yazma gereği duyulduğunu açıklar. Kongur'un hayatında dikkat çekici tesadüflerin nasıl yönlendirici bir rol oynadığını bu bölümden öğreniyoruz. Küçük yaşlarda Kıpçak olduğunu babasından öğrenen İ.Mandoky, daha ilkokula giderken

Macaristan'ın güneyinde yer alan Kıpčak şehri Kunmadaras'taki (buradaki Kun kelimesi Macarcada Kuman anlamına gelir ve başka bazı Macar yer adlarında da görülür) Rus askeri birliğinde bulunan Kırım Türkü bir şöförle tanışır ve ondan Kırım Tatarçası öğrenir. O da tanışmalarının üzerinden 16 ay geçtikten sonra terhis olurken bu meraklı çocuğu bir Kazak askere emanet eder. İ. Mandoky ondan da Kazakça öğrenir. Mandoky, 1956 yılında daha on iki yaşındayken, Budapeşte Űniversitesi gençlerinin Rus işgaline karşı düzenledikleri protestoya katılır; tutuklanarak çocuk tutukevine atılır. Bu tutuklanma eğitim hakkının elinden alınması gibi bütün hayatını etkileyecek bir mimlenmeyle sonuçlanır (s. 24-25). Ancak bu mimlenme onun okuma isteğini engelleyemez. Liseyi dışarıdan bitirir. Űniversiteye girmesine izin verilmez ise de kendisi de Kıpçak asıllı olan meşhur Türkolog J.Németh, bu "farklı duruşlu gençin elinden tutmaya karar verir" (s. 27). Űniversite öğrenciliği yıllarında Romanya ve Bulgaristan'da Türklerin yaşadığı bölgelerde dil derlemeleri yapar. Nemeth, Mandoky'yi mezuniyetinden sonra aynı bölüme asistan olarak alır ve akademik hayatı böylece profesyonel anlamda başlamış olur.

Kitabın 41–57. sayfaları arasında Kongur'un çalışmalarından bir makale örneği verilmiş. Ancak dipnotta bunun *Kuman Dilinin Macaristan'daki İzleri* adlı eserinin giriş bölümü olduğu belirtiliyor. Bunu takip eden bölümde "Kitapları" adıyla, İ. M. Kongur'un ölümünden bir yıl sonra yayımlanan bu kitabının bir tanıtımını buluyoruz (58-60). İlerleyen sayfalarda İ. M. Kongur'un araştırma gezilerinin sonuçları olan *Dobruca Tatarları Konusunda Dil Araştırmaları* ve *Amu Derya Geniş Suyu, [Türk Halklarının Halkbilimi Űrünleri]* adlı kitaplarının tanıtmasını buluruz.

Kitabın ikinci bölümü (91-115) yazarın M. Kongur'un yaşadığı çevrede yapmış olduğu gözlemlerden oluşur. Burada Büyük ve Küçük Kumanistan (Kiskun, Nagykun) olarak bilinen güney Macaristan ovası hakkında bilgiler ve gözlemler verilir. **Ű**çüncü bölüm "Kişiliği ve Misyonu" başlığını taşır (117-126). Bu bölümde yazar Türk dünyasında Ergenekon'dan sonra biri Moğol istilası sırasında diğeri de Çarlık döneminde alt yapısı hazırlanan 70 yıllık Sovyet döneminde olmak üzere iki büyük kırılmadan söz eder ve Kongur'un Türk topluluklarını bilinçlendirme çabalarıyla "ikinci kırılmayı" önlediğini belirtir (s. 121). Kitabın dördüncü bölümü Kongur hakkındaki değerlendirmeleri ičine alır (127-185). Bu değerlendirmelerde özellikle misyonunu öne çıkaran görüşler dile getirilmiştir. Oysa Kumanların Macaristan'daki izleri hakkındaki çalışmalarının iyi bir değerlendirilmesi okuyucu açısından çok faydalı olurdu.

Sayfa 207'de "M. Kongur'un En Önemli Eserleri" adıyla bu değerli Türkoloğun değişik dillerde yazmış olduğu, sonuncusu 2002 tarihli 31 yayınının bir listesi yer alır. Son tarihli olanı özellikle veriyoruz, çünkü bu,

birilerinin Kongur'un derlemeleriyle ilgilendiğini göstermektedir. Yazarın kimi bölümlerde ilahi bir misyon yüklediği İ.Mandoky Kongur hakkında bilgi edinmemizi sağlayan kitapta, iç tutarlılık ve üslup birliğine gerek görülmemiş. Macarča kelimelerin verilişinde yazım yanlışlarına rastlanıyor. Kitabın sonunda okuyucu Kongur'un hayatının kitaptakinden çok daha ilgi çekici olduğu, eserlerinin de daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi hakettiği hissine kapılıyor.

ИДРИСОВ Юсуп
Дагестан, публицист

«КАЖДЫЙ МОЙ ШАГ БЫЛ ШАГОМ НА ПУТИ К ВАМ…» [1]

Недавно в свет вышла книга по истории дагестанско-венгерских взаимоотношений. Имя ей «Уьзюлген озенги», что в переводе с кумыкского «Оборванное стремя», посвящена она памяти венгерского учёного-лингвиста Иштвана Конгура Мандоки. Изначально предполагалось, что Бадрутдин Магомедов и Иштван Конгур напишут книгу вместе, подписав её «Конгур Бадрутдин». Но этому и другим их совместным замыслам помешала преждевременная смерть венгерского учёного. Пришлось лауреату Государственной премии поэту Бадрутдину Магомедову писать книгу одному. Изменился и сам первоначальный план книги, теперь образ Венгрии персонифицировался в личности покойного друга автора.

Кто же такой Иштван Конгур Мандоки, человек, ставший символом целой страны? Ответ, казалось бы, ясен – это выдающийся европейский ученый-востоковед XX века. Так-то оно так, но в том-то и ценность книги Бадрутдина Магомедова, что она не стала обычной научной биографией, а напоминает больше написанный широкими, эмоциональными мазками портрет глубоко уважаемого им друга. В книге говорится о детстве учёного и о труде, которому он посвятил всю свою жизнь – изучению кыпчакских языков и возрождению своего родного кунского языка.

Но всё-таки попытаемся рассказать всё по порядку. Иштван Конгур Мандоки, потомок венгерских рыцарей, как он сам говорил – гусаров, представитель военной аристократии кыпчаков, которые столетиями охраняли Венгерское королевство от внешних врагов. Родной его город Карцаг – столица, пусть и областная, это центр области Большая Кумания – по-венгерски Надь Куншаг. В сознание многих поколений жителей нашей страны внушалась мысль о кыпчаках (в Европе их называют куманами, а их венгерские потомки отзываются на имя «кун», отсюда и название области Куншаг), известных в России под летописным именем половцев, как диких грабителях, не способных ни на какую культурную деятельность.

Однако реальное положение вещей в разместившейся в сердце Центральной Европы столице Кумании говорит об ином. Все путешественники, побывавшие в Карцаге, а в их числе и автор книги,

[1] Полный текст см.: *Дагестанская правда. – 2008. – 20 августа.*

свидетельствуют о нём, как о чистеньком, зелёном городе, состоящем из множества красивых домов, украшенных родовыми гербами кунов. Слово кун в Венгрии это почти синоним слов «рыцарь» и «дворянин». Дело в том, что, как исторически сложилось, кыпчаки-куны являлись военно-политическим и культурным ядром венгерского народа.

Когда о венгре говорят как о типичном представителе своего народа, нередко добавляют: «ну прямо как кун из Хортобада», подразумевая при этом наличие в нём лучших человеческих качеств: добродушия, честности и верности слову. Двухсоттысячный куманский народ дал миру писателя Яноша Хороньи, учёных историков, этнографов и лингвистов Дьюлу Немета, Игнаца Куноша, Иштвана Конгура, Дьюлу Гьорфи, Антала и Юлию Барта, Лайоша Кёрменди, Имре Башки, Агости Габора, Ласло Вад Баяндура и многих других.

Хотя современные куны практически не отличаются внешне и по языку от венгров. Главной трагедией в истории кунов явилась потеря их родного языка, умершего вместе с последним говорившим на нём стариком в 1804 г. Казалось бы, язык исчез уже навсегда, как десятки других языков в Европе, но Всевышнему было угодно подарить кунам шанс на возрождение. И ровно через 140 лет, в холодный военный февраль 1944 г., на свет появился человек, сделавший спасение родного языка смыслом всей своей жизни. На выбор Конгуром своего пути повлиял отец: «Иштваном, выросшим на преданиях о доблести предков, на всю жизнь овладела мечта найти родину кунов, где согласно рассказам его отца ещё живут их соплеменники, помнящие родной язык. Юноше хотелось как можно скорее отправиться в путь на поиски прародины. Но для начала следовало определить территорию поисков, а для этого было необходимо обратиться к остаткам кунской письменности, да и высшее образование молодому человеку не помешало бы. Однако, будучи потомком известного аристократического рода Мандоки, ведущего своё происхождение от кыпчакских феодалов, Иштван был лишён в социалистической Венгрии элементарных гражданских прав. Получить образование Конгур смог только благодаря заступничеству своего всемирно известного земляка, также этнического куна Дьюлы (Юлиуса) Немета. От него же Конгур впервые услышал о таинственной стране Дагестан, где живёт народ очень похожий на кунов – кумыки. Но откуда об этом знал сам Немет? К сожалению, пока в Дагестане имя этого всемирно известного ученого знают немногие, а ведь Дьюла Немет явился подлинным первооткрывателем Дагестана для венгров и всей Центральной Европы. Ещё в 1913 г. он

побывал в Дагестанской области с научными целями, изучая язык и литературу кумыков. Результаты своих исследований он издал в Мюнхене на языке оригинала и в переводе на немецкий язык. В этих работах им были опубликованы произведения фольклора, Йырчи Казака, Магомеда-эфенди Османова, Битева из Какашуры и сотни старинных кумыкских пословиц. Все они включены Бадрутдином Магомедовым в свою книгу, отчего она приобретает не только художественную, но и особую научную значимость.

В 1240 г. монгольский хан Менгу (двоюродный брат Бату) взял в плен вождя кыпчакского сопротивления удалого Бачмана Альбури и, потребовав от него встать на колени, услышал в ответ: «Я – князь своего народа, пристало ли мне молить о жизни столь недостойным образом? И ведь я не верблюд, чтобы опускаться перед тобой на колени!».

Долг правителя – беречь свою землю и свой народ. Котен-Хан, видя гибель своего союзника, решил: если не возможно спасти родную землю от завоевания, то спасти свой народ хотя бы от монгольского рабства. Собрали куны свои юрты, и пошли в поход на Запад, подальше от грозных завоевателей. Дальнейшей судьбе кунов, тепло встреченных венгерским королём Бэлой, посвящена поэма Бадрутдина Магомедова «Венгерский король и куманский хан».

Лично я убеждён, что Конгур не случайно принял решение писать книгу о куманах совместно не с учёными лингвистами и историками, а именно с поэтом. Он знал, что только на мёртвых языках не пишут стихов и не поют песен. И лишь такой человек как Бадрутдин, умеющий не только слагать стихи, но и владеющий древним талантом петь их, аккомпанируя себе на агач-комузе, мог воскресить мёртвый язык предков. Он нуждался не просто в поэте, но в человеке, напоминающем образ средневекового кыпчакского барда – йырчи.

Несмотря на преждевременную смерть цель венгерского учёного, пусть пока и не полностью, всё-таки осуществилась, стихи Бадрутдина были опубликованы в Венгрии отдельной книгой в переводе Лайоша Кёрменди. И вот, наконец, вышла эта книга.

В «Оборванное стремя» включены также осуществлённые Бадрутдином Магомедовым переводы стихов национального героя Венгрии Шандора Петефи.

Книга Бадрутдина Магомедова это не только письменный памятник другу, но и своеобразная энциклопедия дагестанско-венгерских отношений. Прочитав «Оборванное стремя», я попытался определить, в рамках какого жанра написана книга, слишком уж разнообразно её содержание. В книгу вошли автобиография самого

Иштвана Конгура, его интервью, воспоминания его друзей, путевые заметки, стихи автора о нём и о героях венгерской и кыпчакской истории, тексты Немета, переводы стихов Петефи, переписка дагестанского поэта с учёным, а затем с друзьями уже покойного Конгура. Я тщетно перебирал в уме все знакомые мне образцы мировой классики, пока не вспомнил о замечательной по своей полноте и многогранности автобиографии среднеазиатского правителя, полководца, поэта и учёного Мухаммеда Захиреддина Бабура «Бабур-Наме». В этой книге основатель Империи Великих Моголов, скромно умалчивая о себе, восторженно описывал увиденные страны, слагал стихи о мудрости своего старшего современника поэта Алишера Навои и о красоте окружающего мира, грустил о мужестве и доблести своих умерших друзей и соратников, рядом с которыми смерть он считал «пиршеством» для себя. На востоке вообще масштабные произведения было принято называть скромным словом «наме», что с персидского означает «книга». В уме сразу всплывают «Шах-Наме» Фирдоуси, «Искандер-Наме» Низами, дагестанские «Дербент-Наме» и «Анжи-Наме».

Вполне вероятно, если бы Конгур прожил ещё несколько лет, и они с Бадрутдином Магомедовым написали бы задуманную книгу, они могли бы назвать её «Куман-Наме», тем самым подчёркивая эпический размах прошлого общих предков. Но Конгур не дожил до этого. Он умер в расцвете сил в 48 лет, 22 августа 1992 г. Умер на всём скаку, как воин.

Значительное место в книге занимает описание последних дней Конгура. В это время он находился в Дагестане. Совершенно не догадываясь о своей скорой кончине, он много шутил, размышлял вслух, делился собственным мнением о ситуации в стремительно меняющемся мире. Так, например, накануне своего последнего дня, находясь в селении Атланаул, венгерский учёный назвал его своей второй родиной, так как его собственным тюркским именем было Атлан. Сетуя на тяжелую судьбу собственного народа, учёный говорил: «Нас лентяи погубили, у ленивого человека нет родины». Свою точку на дальнейшее развитие мировой экономики он выразил предельно коротко и ясно: «Время Америки прошло. Вся Европа вместе с Америкой работают на Японию, Корею, Китай. Впереди возвышение Азии». Правоту Конгура в очередной раз доказала Олимпиада в Пекине, где на китайцев пролился дождь из медалей золота высшей пробы.

Он умер когда, казалось бы, открылись широкие просторы для развития науки, не ограниченной партийными указаниями. Совсем не

вовремя. Очень многое он не успел. Не увидел изданными большинства своих трудов, не увидел маленьких кунов, говорящих на родном языке, и не успел увидеть своего сына Атлана, родившегося вскоре после его смерти. Его жизнь оборвалась, как стремя всадника, мчащегося во весь опор на куманском коне по Великой степи, именно тогда, когда он достиг своей цели, выполнил миссию первооткрывателя. Дальше по этому пути Всевышним было предначертано ступать иным.

Накануне смерти Конгур говорил своему другу Бадрутдину, что дела и труды человеческие бессмертны, ибо они выше самой смерти. Сегодняшний день доказывает правоту его слов.

Умер Конгур, но его святое дело, посеянные им семена дали прекрасные всходы. Современное поколение кунской молодёжи учит в школе историю своего народа по учебным пособиям, написанным на основе его изысканий и открытий. Сегодня куны-куманы ощущают себя самобытным народом. С целью возрождения и пропаганды родной культуры ими создано общественное движение «Барс-Кумания», которое, следуя заветам Иштвана Конгура, старается развивать научно-культурные контакты с соплеменниками кунов на Востоке.

Если 40 лет назад проблемами кунов занимался только один Конгур, то сегодня историей и культурой этого народа занимаются сотни людей во многих странах мира. Продолжает дело своего мужа вдова Иштвана Конгура казашка Онгайша. Она сегодня воспитывает единственного сына Конгура Атлана, и возглавляет «Общество венгерско-казахской дружбы».

Дело Конгура продолжают его ученики: учёный Имре Башки, работник музея Юлия Барта, поэт и переводчик Лайош Кёрменди, фотограф-этнограф Михай Бенке, автор книги о казахском племени маджар, выпускник Будапештского университета казахский историк Бабакумар Хинаят.

На Алтае, в Казахстане и в Карцаге давно стали уже традицией мероприятия, посвящённые памяти Иштвана Конгура Мандоки.

Автор, сам того не предвидя, сделал свою книгу памятником людям, которым по-настоящему была не безразлична судьба Дагестана. Среди них особо хотелось бы отметить Абдуразака Мардановича Мирзабекова, всемерно старавшегося наладить культурные и экономические отношения между Дагестаном и остальными регионами мира. Именно благодаря его поддержке состоялась поездка Бадрутдина на Родину Конгура по приглашению его близких друзей. Большую заинтересованность в развитии

дагестанско-венгерских отношений проявлял Расул Гамзатов. В 1998 г. в письме к председателю Союза писателей Венгрии Йожефу Торнаю он писал о том, что, возвратившись из своего первого путешествия из Венгрии Бадрутдин Магомедов «привёз бесценный материал, который диктует необходимость связи в сфере культуры, истории и этнографии двух народов с общими корнями духовного наследия». Характерно, что в своём письме Р. Гамзатов называл кунов «венгерскими кумыками», тем самым подчёркивая их не только духовную, но и кровную близость с Дагестаном.

ЗАХАНҚЫЗЫ РАУШАН

ҚОҢЫР ӘҢГІМЕ

(Мандоки Қоңырдың жары Айша Мақсұмқызымен сұхбат)[1]

Мажарстанда қызмет еткен үш жылда атақты түрколог Мандоки Қоңыр Иштванның жары Айша әпкемізбен бірнеше рет кездесіп қысқаша тілдескенім болмаса, кең әңгімелесудің реті келмеп еді. Ғалым ағамыздың қазақ даласынан Еуропаның орталығына алып кеткен қазақ қызы туралы интервью дайындау көкейімде жүретін. Мен алдын ала телефон шалып, кездесіп, әңгімелессек деп өтініш білдірдім. Айша әпкем құп алып, «Геллерт» қонақ үйінің дәмханасында кездесуге келістік. Мен сәл ерте жеттім. Айша еуропалық дәлдікпен тура уәделескен уақытта келді. Дәмхананың тыныш жеріне жайғасып, сұбхатымызды бастадық.

Ғалымның ғылыми мұрасын көзінің қарашығындай сақтап отырған Айша ханым екендігін білгендіктен алғашқы сұрағым Қоңырдың ғылыми мұраларының қазіргі жай-күйі, тағдыры туралы болды. Айша бұл сұраққа өзінің Қоңыр және Мажарстан қыпшақтары жайлы жазып жатқан кітабында жауап беретінін айтты. Осыдан кейін қойылатын сұрақтардың дені Айшаның ыңғайына байланысты ғана қойылып, әпкеміздің ырқына көшті.

– *Алдымен өзіңіз, мамандығыңыз туралы айтсаңыз.*

– Менің мамандығым қазақ мектебіндегі орыс тілі мен әдебиеті. Қазақстан Ғылым академиясының Мәскеу филиалында жұмыс істегенмін. Мажарстан экономикалық университетінің дипломатия факультетін бітірдім. Қазір «Барыс» қазақ-мажар қорында Мандоки Қоңыр Иштван мұрасын қорғаушы ретінде қызмет атқарамын.

– *Ақселеу Сейдімбеков ағамыздың «Қоңыр қорын құру керек» деген сөзін естіп едім. Осы жөнінде не айтасыз?*

– Ақселеу Сейдімбеков – Қоңырдың жүрегіне жақын, адал достарының бірі. Ол кісінің Қоңыр қорын құру жөніндегі ұсынысы болған. Естігенде қуанғаным рас. Бірақ, қолдау таппады.

– *Жанашырлық білдірген үлкен адамдар болмады ма?*

– Қарғам, Қоңыр қайтқан соң, баламен қалып, есім шықты. Сол кезде, Айша, халің нешік деп сұраған адам болса, көкірегімде бәрі сайрап тұр ғой, айтар едім. Амал не, қолұшын берер ешкім табылмады. 1995 жылы Қазақстанда болғанымда үкімет адамдарына екі ұсыныспен кірген едім. Жалғыз мен емес, жанымда Нодь Лайош бастаған қыпшақ ағайындар да бар. Бірінші мәселе – Қазақстаннан екі кітапханашы алдырып Қоңырдан қалған материалдарды реттеу

[1] *Қазақ әдебиеті.– 2001.– 6- шілде, №27.–6 б.*

жөнінде еді. Екінші мәселе, Қазақстаннан Кунмадарошқа (қыпшақтар мекені) қазақ жастарын тарту еді. Ұлы қыпшақ жерінде орыс гарнизонынан қалған бос жер бар, сонда қазақ жастарын әкеліп, қыпшақтардың салтымен тәрбиелеп оқыту еді мақсатымыз. Сөйтіп Мажарстанда Ұлы қыпшақ орталығын құруға болатын еді. Өкінішке орай, бұл да іске аспады. Ешкімге өкпем жоқ. Елдің қазіргі жағдайы да белгілі.

– *Менің Қарсақтағы (Мажарстандағы қала – Р.З.) гимназияда Қазақстан туралы елтану сабақтарын өткізгенім бар еді. Шамның жарығы түбіне түспейді дегендей, гимназистер өздерінің атақты түрколог жерлестері бар екенін білмейді екен. Қоңырды Мажарстанда насихаттау жағы жетіспейтін сияқты.*

– Ол сөзің рас. Қоңырды насихаттау жағы шынымен де әлсіз.

– *Қоңырдың шәкірттері бар ма?*

– Қоңырдың шәкірті деп музыкатанушы Кобзош Киш Тамашты атар едім. Ол – мажар ұлттық музыкасын, түркі музыкасын зерттеуші. Сөзін қыпшақ фольклорынан Қоңыр реконструкциялаған Қыпшақ гимніне музыка жазған. Екінші – Вадь Ласло Лашын – тарихшы. Екеуі әңгімелескенде: «Қоңырдың академиясынан» оқыған аз ғана ғалым қалдық» деп отырады.

– *Қоңыр мұраларын жарыққа шығару жағы қалай болуда?*

– Қоңыр мұраларын жарыққа шығаруға алғашқы талпынысым сәтсіздікке тап болды. Моңғолияда жинаған мақалдарын Қара Дәуіт деген студентіммен мажар тіліне аудардық. Бірақ әлі жарық көрмей отыр.

– *Қоңыр ағамызды көре алмағанмен Йожеф Тормамен кездесіп, сұбхаттасқан едім. Сөзін Қоңырсыз бастамайтын еді.*

– Ия, оның рас. Жүсіп ағамыз қатты сырқаттанып жатқанда, ауруханаға жиі барып халін біліп тұрдым. Соңғы уақытта, ауру қатты қысып, есі бірде бар, бірде жоқ боп жатты. Сол кезде үлкен баласы: «Атың кім десе, біресе Мандоки Иштван, біресе Қоңыр Торма деп жауап береді» – деп айтады. Көзі жұмылғанша өзінің атын Қоңырмен бірге атап өтті ғой дүниеден марқұм. Жұма күндері жеті нан пісіргенде Қоңырдың атын атаушы едім. Бірде түсіме марқұм Йожеф Торма кіріп: «Айша, мені ұмытып жүрсің. Менің атымды неге атамайсың? – дегені. Содан бері жеті нан құдайы атағанда Қоңыр мен Йожеф Торманың атын қатар атаймын.

– *Қоңыр ағамыздың орындалмаған арманы бар ма?*

– Көп қой, шырағым. Кейде қиял құшып отырып: «Жасым елуге келгенде, біз Қазақстанда тұрамыз. Атқа мініп, елде жүрем. Сен, Айша, қымыз сапырып үйде отырасың, мен еңбектерімді бұрқыратып

бірінен кейін бірін бастыра берем», – дейтін. Елуге жетпей өмірден кетті ғой.

– *Ғалым ағамыздың қасиеттері, мінез ерекшелігі туралы әңгімелесеңіз.*

– Қоңыр баладай қуанып, баладай ренжитін. Біреуден көңілі қалса ол адамға қайта жібімейтін. Мінезі болаттай морт, тік еді. Өзіне де, өзгелерге де сыны қатал еді. Қолы да, көңілі де қазақтың баласындай ашық еді. Қазақтың салтын терең білетін. Алғаш рет Қазақстанға, менің төркініме, Атырауға Олжас Сүлейменовтің көмегімен келдік. Атырауға келіп, үйге түстік. Туғандар: «Жоғары шық, күйеубала», – деп төр ұсынды. Қоңыр: «Жоқ, менің орным төр емес, босағадағы тулақта. Күйеубаланы тулаққа отырғызған, тулақ қайда?» – дегенде, жұрт оның әдет-ғұрыпты мұнша жақсы білетініне таңқалған. Әрине, Қоңырды бәрібір төрге отырғызды. Қоңыр қазақтың салтын, мәдениетін қазақтан артық білетін. Маған қазақ даласында, қазақтың киіз үйінде өскен, қазақы тәрбие көрген қыз екенімді біліп, көңіл қосты. Мен сол қазақтығымды Еуропада отырсам да ұмытқан жоқпын. Қоңыр қазақ үйінде отырғандай, қазақтың ою-сырмағында отырып қазақша тамақ ішті. Тек қазақша сөйлейтінбіз. Ұлым Атлан (*Аттан дегенді білдіреді*) да қазақша сөйлейді. Қазақ дәстүрін үлкен кісідей біледі. Мен оны кішкентай этнограф деп еркелетемін.

– *Қоңыр аға екеулеріңіз қалай таныстыңыздар?*

– 1978 жылы Қазақстан Ғылым академиясының Мәскеу филиалында жұмыс істеп жүргенмін. Әлия деген құрбымның үйлену тойы болды. Жігітке көз сала бермейтін, ұл мінезді қыз едім. Дегенмен, жасым келді ғой, тұрмыс құруға лайық жігіт кездессе жөн деп жүруші едім. Тойда ондай жігіт көрінбейді. Кенет бір жігітке сөз берілді. Асаба Мажарстаннан келген бауырымыз деп таныстырды. Қазақша сөйлегенде, таңқалдым. Үзілісте мені биге шақырды. «Руың кім, Адай емессің бе?» – деп сұрады. «Иә, Адаймын, оны қайдан білдіңіз?» – дедім таңқалып. Бір аптадан соң сөз айтты: Мен: «Мен Сізді әлі білмеймін ғой, оның үстіне мен сізге ыңғай да танытпадым... Мұныңыз қалай?» – деп келте қайырдым. Сөйтіп ол Мажарстанға кетті. Сол жақтан хат жазып тұрды. Үшінші жазған хатына жауап қайырдым. 1980 жылы 15 наурызда, Мажарстан тәуелсіздігі күнінде некелесіп, 1981 жылы Қоңырдың қыпшақ ауылында тойымыз болды.

Қоңыр қайтыс болған соң, ағайын-туғандары жиылып: «Қоңырдың артын алты жыл күттің. Қоңырдың орнының бізге де бөлек екенін түсін. Саған да, балаға да оңай емес. Қоңырдың үш ағайынының біреуімен тұрмыс құрсаң деп ойлаймыз», – деген сөзді айтты. Мен

түрі де, мінез-құлығы да Қоңырға ұқсас осы Лашын деген бауырын, жоғарыда айтқан Вадь Ласлоны таңдадым.

– *Қыпшақтар әмеңгерлік салтты сақтаған екен ғой.*

Иә. Лашын екеумізге елдің үлкендері бата берді. Жүсіп Торма да біліп, батасын беріп кеткен. Лашын да ғылымнан алыс емес, қазақтың салтын, мәдениетін біледі. Қоңырдың орны бөлек қой, әрине. Лашын екеуміз үлкендердің батасын алуға Қазақстанға баратын жолы ұшақ төрт күн қатарынан ұшпай қойды. Сосын балам Атлан: «Шеше, сен жеті нан жасаған жоқсың, сосын ұша алмай жатырмыз» – дегені. Жеті нан жасадым, сосын ұшып кеттік. Сол жолы мені Қоңыр жібергісі келмеді, мені қимағаны деп ойлаймын.

– *Айша әпке, Сіздің жөніңіз бір басқа. Сіз ұлты – мажар, қаны қыпшақ, жаны қазақ жігітке тұрмысқа шықтыңыз. Ал мажарға шыққан қазақ қыздары туралы не айтасыз?*

– Оның рас. Қазақ қыздары көбінесе «Теңіз» мұнай компаниясында жұмыс істейтін мажарларға шығып келіп жатыр.... Олар қазақтығын жоғалтпаса екен деймін.

– *Айша әпке, әңгімеңізге рахмет!*

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ
ҮКІМЕТІНІҢ
Қ А У Л Ы С Ы

ПОСГАНОВЛЕНИЕ
ПРАВИТЕЛЬСТВА
РБСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН

2005 жылғы 5 шілде
№ 690
№_____данасы

От «_____» _____ 200 года
№ _____
экз . № _____

Қазақстан Республикасының білім беру, мәдениет және спорт ұйымдарын атау мен қайта атау туралы

«Қазақстан Республикасындағы ұйымдарды, темір жол станцияларын, әуежайларды, сондай-ақ физикалық-географиялық объектілерді атау мен қайта атаудың және олардың атауларының транскрипциясын өзгертудің тәртібін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылғы 5 наурыздағы № 281 каулысына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі ҚАУЛЫ ЕТЕДІ:

1. 1-қосымшаға сәйкес білім беру, мәдениет және спорт ұйымдарына белгілі қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың, жазушылардың, ақындардың, суретшілердің, педагогтардың есімдері берілсін.
2. 2-қосымшаға сәйкес білім беру ұйымдары қайта аталсын.
3. Осы қаулы алғаш рет ресмн жарияланған күнінен бастап қолданысқа енгізілсді.

Қазақстан Республикасының
Премьер-Министрі — Д. Ахметов

Қазақстан Республикасы Үкіметінің
2005 жылғы 5 шілдедегі
№ 690 қаулысына
1-қосымша

Белгілі қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың, жазушылардың, ақындардың, суретшілердің, педагогтардың есімдері берілген білім беру, мәдениет және спорт ұйымдарының ТІЗБЕСІ

Алматы облысы бойынша

Алакөл ауданының Үшарал қаласындағы Үшарал орта мектебіне – педагог Мұхаметбай Мыңбайұлының есімі;

Атырау облысы бойынша

облыстық көркемсурет және қолданбалы сәндік өнер мұражайына – суретші Шәймардан Сариевтің есімі;

Шығыс Қазақстан облысы бойынша

Семей қаласының "Жас ұлан" ерлер лицейіне – ағартушы-ғалым, этнограф Шоқан Уәлихановтың есімі;

Ұлан ауданы Молодежный кентінің жалпы білім беретін қазақ орта мектебіне – Алашорда қозғалысы жетекшілерінің бірі Райымжан Мәрсековтің есімі;

Алматы қаласы бойынша

Алматы қаласы "Ақбұлақ" шағын ауданының №154 орта мектебіне – белгілі түрколог, профессор Иштван Қоңыр Мандокидің есімі;

Астана каласы бойынша

мемлекеттік тілді тереңдетіп оқытатын мамандандырылған № 7 мектепке – ақын Ғали Ормановтың есімі;

№ 40 орта мектепке – академик Әлкей Марғұланның есімі.

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНЫҢ
ӘКІМІ

АКИМ
ГОРОДА АЛМАТЫ

2000 жылы 03 наурыз
№ 221

ШЕШІМ
РЕШЕНИЕ

03 марта 2000 г.
№ 221

Иштван Қоңырды
есте қалдыру туралы

Әлемге белгілі ғалым, түрколог және ірі қоғам қайраткері Иштван Қоңырды мәңгі есте қалдыру мақсатында Алматы қаласының Әкімі

ШЕШІМ ҚАБЫЛДАДЫ:

1. Красный партизан көшесі (2100 м., Медеу ауданы) Иштван Қоңыр көшесі болып аталсын.

2. Алматы қаласының жылжымайтын мүлік жөніндегі орталығы (Э.Керімшеев) Иштван Қоңыр көшесінің жаңа есім көрсеткіштерін және үйлердің рет сандарын жасап, орнатсын.

Иштван Қоңыр көшесі көрсеткіштерінің жасалуы мен орнатылуы қалалық қаржы басқармасының (Қ.Төжібаев) қаржысы есебінен жүзеге асырылсын.

3. Медеу ауданының өкімі (В.Васильев) осы шешімді тиісті орындарға жеткізсін.

4. Осы шешімнің орындалуын бақылау Тіл басқармасының бастығы Ж.Нәлібаевқа жүктелсін.

В. ХРАПУНОВ

ТҮЙІН СӨЗ

Қоңыр, бұл қазақ түсінігінде ауқымы кең философиялық ұғым, эргологиялық аспект. Ал, **Қоңыр Мандоки** да қазақ рухани өмірінде 1970 ж. соңы – 1980 жж. бас кезінен бастап соны құбылысқа айналған қасиетті есім. Атына заты сай, Қоңыр десе қоңыр күш, сергек ой, білігі асқақ, тың мұраттарға дем берген тұлға еді, қазақтар оны туған ұлындай көрді, тез бауыр басып кетті.

Тарих сергелдеңінде ажырап қалып, Еуропадан қоныс тепкен шығыстық жұрт – мадиярлардан қоныс тапқан қыпшақ бабаларының туысқандарды аңсаған арманын жеті жарым ғасыр өтсе де қайта жалғап, боздаған ботадай аңсап келіп, алты Алаштан пана табуы – Қоңырдың тарихи ерлігі болып қалды. Яғни, ата-баба аманатын орындау жолында өзінің бар саналы ғұмырын сарп етті. Тіптен осы мақсатқа жету барысында өз өмірін құрбан етті деп айтуға болады. Расында да жерлестері өмірден қапыда аттанған Қоңыр туралы «құмандардың құрбандығы» деп бағалауы соның айғағы еді.

Қоңыр аға отасқан қазақ қызы Оңайшаның жерлесі ақын М.Сатыбалдиевтің «**Өмірден бір мықтап қайтса деп жүрмін бір есем…**» деп келетін жыр жолдарын оқта-текте қайталап отыра- тын. Бұл оның өмірлік кредосы іспетті еді. Мадияр халқына сіңісіп кетсе де өзінінің қыпшақтық болмысының сорабы мен солғын іздерін сақтап қалған құман-қыпшақтың тілін, ділін, болмысын жаңғырту жолында көп іс тындырды, үлкен жоспарларды өмірге әкелді.

1965 жылдан өмірден озғанға дейін (ол сапар барысында Дағыстанда Макачкалада үзілді) шығыс Еуропада Балқаннан бастап, Орта, Кіші, Кіндік Азия, Орал, Алтай, Памир, Орхон бойына дейін жүріп өткен кең аумақта Қоңыр дүйім жұртқа *тарих қойнауынан келген «уақыт машинасы» іспетті әсер қалдырды. Мыңдаған жандарға ой салды, арманына қанат бітірді, қысқасы сол аумақта* ***Қоңырдың*** *****ізі*** *қалды.*

Өмірі бір өнеге іспетті Қоңыр 1972 жылдан қазақ тілімен дендеп шұғылданды. 1974 ж. Моңғолиядағы қазақтар арасына барды, ондағы Мұзтауға шығып, досы Едігенің әкесі Төлетей қажыға «көкілташ» рәсімімен тонды бала болды. Тау мен тасты кезіп, көне түркі балбалдарымен жылап қауышты (ол туралы жинақта Торма Йожеф мақаласында баяндалады).

Бүкіләлемді қамтыған саяси тоқырау, үлкен өзгерістер кезінде Қоңыр мемлекеттік қызмет, дипломатиялық мансапты місе тұтпады, ғылымға адал болды. Керісінше жүріп-тұруды жиілетті. Сондай бір сапары барысында 1991ж. *(«Арай» журналы, №1*) жұбайы Айшаның

сұқбатында *(«Азия» апталығы, 1992. №9*) **«Тумақ бар да өлмек бар. Көз жұма қалсақ сүйегіміз ата-баба жеріне қойылса деп тілейді Иштван»** дегені білгендей, сезгендей. Өйткені досы ақын Көрменді жырлағандай «тіспен туған Қоңыр бақсы» сәуегей, заманынан озып туған кемеңгер еді. 1992 жылы көз жұмған Қоңырды өз аманаты бойынша Алматыдағы Кеңсай бауырайына қазақ, түркі зиялылары, әсіресе тіл, тарих, әдебиет зерттеуші ғұламалар қатты қайғыра, күңіріне жоқтап, арулап соңғы сапарға шығарып салды.

Өзінің шолақтау ғұмыр кешкендігіне қарамай сөз жоқ, Қоңыр аға бақытты жандардың бірі. «Бақыттысың бақыт іздеп сорласаң, бақытты боп сорлап жүрсең масқара» деп Мұқағали ақын жырлағандай ол іздену, күресу, үлкен мұратқа ниеттестерін бағыттай алған, өмірімен де, қазасымен де мифологиялық заңғарға көтеріле білген тұлға болып біздің жадымызда қалды.

Мадиярлар мен басқа түркі халықтары Қоңырды есте қалдыру мен мұрасын игеруге ерекше мән береді: жерлестері Карцагтықтар мен қырғыздар Қоңырдың рухына бағышталған шаралар өткізді, бірнеше жинақ арнады, Қоңыр еңбектерін жарыққа шығаруда.

Алайда, біздің елде оның мұрасын игеруден гөрі «жан еді бір өр тұлғалы» деп келетін естеліктермен шектеліп отырған жайымыз бар. Түркі-мадияр халықтарының арасындағы алтын көпір, түркі халықтары арасында аңызды тұлғаға, сүйіспеншіліктің үлгісіне айналған Қоңырдың мұрасын игеру, есте қалдыру шаралары қазақ жерінде аса қарқынды бола қойған жоқ, жүйелі жүрілмеді.

Дегенмен,Қоңыр мұрасын игеруде ең бірінші болып қолдау білдірген белгілі қоғам қайраткері Мұрат Әуезов болды. Ол кісі үкімет адамдарына шықты. Қазақстан Республикасы Үкіметінің вице-премьері ұлтжанды, үлкен жүректі азамат Иманғали Нұрғалиұлының тікелей қолдауымен істің алға басып, қадамын жайып кеткендігі – үлкен істің бастауы іспетті болды. Көп кешікпей Қазақ Елбасының бастамасымен қолға алынған ғылыми зерттеулерге бөлінген Гранттан Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясы басшылығы (С.Дәукеев)мен Р.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (директоры М.Қ. Әбусейтова) қолдауымен Мандоки Қоңырдың мұраларын игеру, аудару ісі алға жылжып, діттеген межеге қарай қарыштады.

Осындай игі шаралар мен ұлтжанды азаматтар мен зиялы қауымның қолдауының арқасында Алматы қаласының көне аудандарының біріндегі ұзындығы 2 шақырымдық көше Қоңыр Иштван (бұрыңғы Красный Партизан к.) аты берілді. Сондай-ақ ұлтжанды азамат Ернар Мәсәлімнің жанкештілігінің арқасында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 5-шілдедегі №690

Қаулысымен Алматыдағы №154 орта мектепке Қоңырдың есімі берілген. Мектепте «Жаңа сахна» атты оқушылар театры, қазақша КВН жеңімпазы «Қоңыр ұландары» командасы, мұражай-мүйіс және т.б. шаралар Қоңырға арналған іс-насихаттың ұдайы жанашыры. Осындай көңілген медеу етерлік тірліктерге қолдау көрсетуші профессор Ерден Қажыбектің бастамасымен Тіл комитеті тарапынан 2007 жылы желтоқсанда Астанада өткен «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрік кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияны Мандоки Қоңырдың рухына бағыштады.

Қоңырдың мерейлік даталары ескерусіз қалып келеді. Келер **2009 ж. Қоңырдың туғанына 65 жыл** толады... Қоңырды есте қалдыру, оның мұраларын игеру барысында елеулі шаралар атқару – барша түркі халықтарына ортақ парыз, соның ішінде TIKA, TURKSOY сияқты үлкен халықаралық ұйымдарға, қазақ руханиятына үлкен сын болып тұрғаны белгілі. (*Осыған орай атқарылар істердің жобасын жинақтың соңына қосымша бердік*).

Қоңыр отбасы баяғы қазақтың мырзаларындай түсел көп түсетін, барлық құрлықтан келіп-кетіп жататын қазақ-қыпшақ мәдениетінің кішкене аралы, елшісі іспетті баспанасындағы Қоңырдың 40 мыңдай кітап пен қолжазбадан тұратын бай кітапханасына қолдау көрсетіп, мемориалдық мұражай ашу, Қоңыр еңбектерінің жинағын аудармасымен қоса шығару – ең басты шаралардың бірегейі болмақ.

Қоңырдан тәлім, өнеге алған, мадияр тілін игерген маман ретінде өз басым оның мұраларын игеруді инициативті жұмыс ретінде жүргізіп келемін. Қияметі көп, қым-қуат ауқымды іске жанашырлық көрсетіп қол ұшын ұдайы созып келген жандарға Қоңыр аруағы риза болсын дей отырып, ерекше рахмет айтамыз: олар – көрнекті мемлекет қайраткер, мәдениеттанушы, ұлтжанды азамат Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетов, Қоңырдың достары – академик Болат Көмеков, профессорлар: Ерден Қажыбек, Нұрсан Әлімбай, Көбей Хұсайынов, Нұргелді Уәли, Марат Сембі, Мұрат Әуезов, Мырзатай Жолдасбеков, Саламат Өтемісұлы және басқадай көптеген қазақ зиялылары, Атыраудағы Қоңырдың қайынағасы Машырық Өтеулиев басқаратын «Дариға-М», мадияр-қазақ ынтымақтастығы саласындағы ұдайы қолдаушы Гал Андраш басқаратын «БАРЫС» қоры, меценат Серемлей Хуба, Балатондағы балалар мен жасөспірімдердің «ZANKA» лагерінің жетекшісі Бого Агнеш, Қоңырдың әріптестері марқұм Торма Йожеф, академик Вашари Иштван, доктор Эрдели Иштван, Бирталан Агнеш, Башки Имре, Бенкө Михай, зерттеушілер Шомфай Кара, Кун Петер, Түркиялық профессор Гүнай Караагач,

Ахмет Б.Ержиласун, М.Өнер, Хамди Мерт, дағыстандық Бадрудтин Магомедов, Польшадағы Хенрик Янковски, Қырғызстандық түрколог Кадыралы Конкобаев және т.б. көптеген әріптестер.

Мандоки Қоңыр Иштван Мажарстан түркологиясындағы дәстүрлі салаларының ішінен мажарлардың көне тарихы мен түркі-мадьяр байланыстарын зерттеуінің негізгі нысанасы етіп ұстанған. **Қоңырдың ғылыми зерттеулері көне түркі текті көптеген мадьяр сөздерінің этимологиясының түйінін шешті, башқұрт-мадьяр ортақ этнонимі төңірегінде қалыптасқан жаңсақтыққа төрелік айтты, мадьярлар мен құмандардың түркілермен байланыстарын бірнеше қырынан жан-жақты дәлелдей білді**. Қоңыр Еуропадағы құман-қыпшақтар мен түркі жұрттары арасындағы тарихи-мәдени байланысты зерттеу мәселесін *сапалық жаңа деңгейге көтере білген бірден-бір ғалым*.

Бұл ғұмырнамалық жинақта Қоңырдың ғылыми, адами, азаматтық келбетіне қатысты әр алуан материалдарды қамти отырып, Ұлы тұлғаның қырларын көрсетуге ниет еттік.

Қоңырдың нағыз ғылыми сүбелі еңбектерінің аудармасын ғылыми комментарийлерімен қоса шығару, естеліктер құрастыру сияқты үлкен істер алдағы күннің еншісінде өз кезегін күтуде (ол төменде қосымша ретінде берілді).

Қоңыр мұрасын зерттеуші Бабақұмар ХИНАЯТ

МАНДОКИ ҚОҢЫР ИШТВАННЫҢ МҰРАСЫН ИГЕРУ ЖӘНЕ ЕСТЕ ҚАЛДЫРУҒА АРНАЛҒАН ІС-ШАРАЛАРДЫҢ

Ж О Б А С Ы

1. Мандоки Қоңыр Иштванның 2009 жылы 65 жасқа толу қарсаңында **TIKA мен TURKSOY бірлескен арнайы ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОМИССИЯСЫН құру;** құрамына марқұмның өзімен тығыз байланыста болған ғылым, өнер, мәдениет саласының қайраткерлерінен тұратын **ақылдастар алқасын және ұйымдастыру тобын** құру;
2. Мандоки Қоңыр мұраларын игеруге қатысты жобаны талқылай отырып. **халықаралық ҚОҢЫР ҚОРЫН ұйымдастыру** (құрамына ықпалды ғылым, қоғам қайраткерлері енеді);
3. Мандоки Қоңырмен ғылыми, рухани қарым қатынаста болған алыс, жақын шетелдік ғылым, өнер, мәдениет саласының қайраткерлерімен байланыс орнату, ақпарат беру, **Қоңыр мұраларына арналған халықаралық I «ҚОҢЫР ОҚУЛАРЫ» конференциясына шақыру** (2009 жылдың ақпаны немесе күзі, 10-ақпан Қоңырдың туған күні, 22-тамыз Қоңырдың қайтыс болған күніне орайластыру);
4. Түркі дүниесі өнер адамдары ортасында Алматы іргесіндегі **Кеңсайдағы ҚОҢЫР ЗИРАТЫНЫҢ БАСЫНА КЕСЕНЕ, ЕСКЕРТКІШ ОРНАТУҒА АРНАЛҒАН жобалар бәйгесін** жариялау;
5. **Дунайдан – Орхонға дейін «ҚОҢЫР ЖОЛЫ» ҒЫЛЫМИ ЭКСПЕДИЦИЯСЫН** ұйымдастыру: Мажарстан – Балқан – Кіші Азия – Кавказ – Түркіменстан – Өзбекстан – Қазақстан – Қырғызстан – Кіндік Азия – Монғолия бағытымен.
6. Қоңырдың қалған мол мұраларын реттеу; **болашақ Қоңыр кітапханасының негізін қалау. Мұнда:**

а) Марқұм Қоңырдың Будапештдегі кітапхана, мұраларын дұрыс сақтау, мұрағаттап, жүйелеу және қауіп-қатерден, бүлінуден сақтандыру мақсатымен оның қолжазба, сирек жәдігерлерінінің көшірме нұсқасын жасап, ҚР Ғылым Академиясының Орталық ғылыми кітапханасына өткізу ісін жүзеге асыру;

ә) Марқұмның қолжазбаларын реттеп мұрағаттау (архивациялау), көшіріп көбейтіп, сақтауға және жариялауға дайындау. Сол арқылы зерттеу мүмкіндігіне кең жол ашу;

б) Қоңырдың жеке мүліктері мен заттарын реттеп, ерекше тізімге алу. Марқұмның жеке кітаптарын әр тілдік және тақырыптық жүйеге келтіріп тізімге алу, мөр басу;

7. Мажарстан Үкіметі, Мажар Ғылым Академиясы, Будапештдегі Мемлекеттік университет, Мажарстандағы қыпшақтар тұратын Куншаг өлкесіндегі Қоңырдың туған қаласы Карцагтағы Мандоки әулетінің байырғы иелігі – **Қоңырдың үйіне музей-кітапхана** жабдықтауды ұсыныс ету.

8. **Қоңыр мұраларын игеру** мәселесін жүйелі, кешенді түрде жүргізу**:**

Қоңырдың жинақтаған түркі халықтарының ауыз әдебиет үлгілері мен этнографиясы туралы ***деректерін топтап, жинақ етіп бастыру;***

1965 жылдан Румыния, Бұлғариядағы Добружа, Дели орман өңірінде тұратын түркі текті жұрттар арасында жүргізген тілдік-этнографиялық-фольклорлық экспедициялық зерттеу нәтижесінде 40 мыңдай сөзден тұратын диалектологиялық сөздікті баспадан шығару:

Қоңырдың ғылыми еңбектерінің және ғылыми-көпшілік еңбектерінің ***толық жинағын*** *жеке-жеке шығару;*

Қоңырдың ғылыми еңбектерін аударып, ғылыми комментарийлерімен қоса отырып, жеке жинақ етіп шығару.Қоңырдың еңбегінің ғылыми маңыздылығын ескере отырып, Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасына енгізу жолдарын құрастыру.

Қоңыр қолжазбаларымен жұмыс жасау және еңбектерін аударумен айналысу үшін арнайы бағдарлама мен шетелдік ғылыми мекемелермен, атап айтқанда Қоңыр өзі қызмет атқарған ***Будапешт Мемлекеттік университеті мен Мажарстан ғылым академиясының алтаистика орталығымен бірлесіп жұмыс жасауға қол жеткізу,*** *келісім –шарт жасасу.*

9. **Қоңырды еске қалдыру шараларын жалғастыру**:

Түркі республикаларының бас қалаларындағы бір көшесіне Қоңыр есімін беру;

Алматыдағы Қоңыр атына берілген көшеге оның бюст ескерткіш тақтасын орнату;

Атырау облысы Құлсары ауданының Теңіз кенішіндегі венгр мұнайшыларының ауылына Қоңыр атын беру);

ҚР жоғарғы оқу орындарының студенттері мен жас филолог, этнографтарға арнап Қоңыр атындағы стипендия тағайындау;

ҚОСЫМШАЛАР
(Библиография)

МАНДОКИ ҚОҢЫР ІШТУАННЫҢ **:**

- ӨМІРІ мен еңбектері туралы әдебиеттер.
- ЕҢБЕКТЕРІНІҢ хронологиялық көрсеткіші (материалдар хронологиялық ретпен жүйеге келтірілген: әр жыл деңгейінде – әліпби бойынша).
- ЕҢБЕКТЕРІНІҢ әліпбилік көрсеткіші (сілтемелер хронологиялық көрсеткіштегі жұмыстардың рет саны бойынша берілген).
- АТАУЛАР көрсеткіші (сілтемелерде көрсетілген атаулардың беттері берілген)

ҚОҢЫР ИШТВАН МАНДОКИДІҢ ӨМІРІ МЕН ЕҢБЕКТЕРІ ТУРАЛЫ ӘДЕБИЕТТЕР

1. АБЛАЕВА А. ИМАНБЕКОВА Қ. Қазақтың Қоңыры // Қазақ және әлем әдебиеті. – 2004. – №2–3. – 42–43 б.

2. АУПБАЕВ Ж. Төркіні терең туыстық: [Венгрия Ғылым академиясы жанындағы тунгус-монгол тілдерін зерттейтін алтаистика институтының түркологы М.К. Иштван туралы] // Лениншіл жас. – 1979. – 19 янв.

3. АУПБАЕВ Ж.Ә. Сіз бен біз туысқанбыз // Мынау ғажап дүние. – Алматы: Жалын, 1984. –70-77 б.

4. АУПБАЕВ Ж.Ә. Иштван Қоңыр // Автограф. Эсселер. – Астана: Елорда, 2005. – 35-41 б.

5. ӘБЕНОВА Л.Д. Қазақ пен мажарға ортақ ұлы ғалым // Кітапхана. – 2008. – №2. – 32–34 б.

6. БАЙТҰРСЫН Дәулетбек. Ортағасырдан келген емші секілді еді Суретші, мүсінші С.Өтемісұлымен осы Қоңыр туралы сұқбат // Әдебиет айдыны. – 2000. – 19 қаңт., № 02 (48) – 9 б.

7. БАКИРОВ А. Қайран, Конур! // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 40–45 б.

8. БЕКТУРУШ Табалды Тегин. Асилим, Ада богон Коңур акам // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 38–40 б.; Ош жаңырығы. – 1992. – 8 окт.

9. БЕНЦЕ Иштван. Мажарлар мен құмандар жайлы аз сөз // Шетелдегі қандастардың мәселесі. Қоғам қайраткері, қаламгер Қ. Найманбаевтың 60 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалы. Алматы, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы. 2004.

10. ВАД Ласло Лашин. Иштван Мандоки Қоңыр мұралары және оның зерттелуі // «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша –2 желтоқсан.

11.ВАШАРИ Иштван. Достық көңілі: [Түркітанушы Иштван Мандоки Қоңырдың 60 жылдығына 2004 жылы 12 ақпанда Будапешт қаласында Өтвеш Лоранд университетінде аталып өтті] // Қазақ әдебиеті. – 2004. – 25 маусым – 1 шілде.

12. ҒАЛЫМБЕКҰЛЫ Ғанибет. Қоңыр Мандоки – ұлы тұлға // Ұлан.–2007. – 25 желтоқсан, №52.

13. ГӨНЦ Арпад. Белгісіз мажар бейнесі (Венгрия Президенті, қоғам қайратері, драматург-жазушы Гөнц Арпадтың драмалары мен эссе, новеллалары).– Алматы: Еуразия қоры, 1997. – 222 б. (*Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың алғы сөзімен*) қазақ тіліне аударғандар: М.Айша, М. Малбақов және Б.Қинаятұлы.

14. ДАУТ Шомфан Қара. Ой-мақсаты улуу эле // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 46–48 б.; Zаман Кыргызстан. – 2002. – 1 март.

15. ЖУСУПОВ К. Қоңыр Мандоки және қырғыз рухының жандануы //«Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түркі ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.

16. ИМАНБЕККЫЗЫ Қ. Ата-жұртын асқақтатқан Иштван [Қоңыр Мандоки: Түркологтың шығармашылық мұрасын игеру, өзін есте қалдырудың қажеттігі] // Түркістан. – 2001. – №8 (346), 23 ақпан – 1 наурыз.

17. ИСМАҒҰЛОВ О. Еуразия түріктерінің бағзы тарихы туралы // «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түркі ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 29 қараша – 2 желтоқсан.

18. ИШТВАН Қоңыр Мандоки: [Түрколог – ғалым: Будапешт университетінің профессоры. 1945–1992] //Егеменді Қазақстан. – 1992. – 29 тамыз; Жас алаш. – 1992 – 1 қыркүйек. (Қазанама-Некролог: *М.Жолдасбеков, Ж.Әбділдин, М.Қозыбаев, М.Әуезов, О.Сүлейменов, М.Шаханов, Ә.Қайдаров, Р.Сыздықов, С.Қирабаев, Б.Көмеков, Ф.Оңғарсынова, А.Сейдімбеков, Ө.Күмісбаев, Е.Қажыбеков, С.Өтемісов, М.Сенбин, Ә.Кекілбаев*).

19. КАЗЫБАЕВ П. Мажарстан маржандары // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 59 –80 б.

20. КАРАТАЕВ О. Сиздерде Батыштын таасири экен // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 36–38 б.; Фрунзе шамы. – 1990. – 28 сент.

21. ҚАБИҚЫЗЫ Ұрқия. Атажұртына асыққан еді... (Қоңырдың жеңгесі, жерлесі және жарымен сұбхат) // Азия. – 1994. – қырк.

22. ҚИНАЯТҰЛЫ Б. Қоңыр аға // Ана тілі. – 1993. – 7 қазан, №40. – 4 б.

23. ҚИНАЯТҰЛЫ Б. Ошақ басындағы әңгіме (Мажарстандағы қыпшақтардың әзілдері туралы) // Ана тілі. – 1993. – 11 қараша. – 4 б. (Қоңыр кітапханасынан.).

24. ҚИНАЯТҰЛЫ Б. Болашақтың ісі // Шалқар. – 1994.– қаңтар. 5-б.

25. ҚИНАЯТҰЛЫ Б. Қоңыр дала, Қоңыр ұл (Иштван Қоңырдың туғанына 50 жыл.) // Азия. – 1994. – мамыр, №20 (100).

26. ҚОЖАБЕКҰЛЫ БАЙҰЗАҚ АЛБАНИ. Таң ағарып атты. Будапешт. Мажарстан Мандоку Қоңырға. Эссе // Ақиқат. – 1990. – 15-31 тамыз, №2 – 4-5 б.

27. ҚОЖАБЕКҰЛЫ БАЙҰЗАҚ АЛБАНИ. Қазақия. Роман-эссе. Алматы: Ататек, 1997.

28. ҚОҢЫР әңгіме: [Атақты түрколог Мандоки Қоңыр Иштванның жары Айшамен сұхбат. Әңгімелескен Р. Заханқызы] // Қазақ әдебиеті. – 2001. – №27, 6 шілде. – 6 б.

29. МАЖАРСТАН таасирлери // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 49 – 57 б.

30. МАГОМЕДОВ Б.М. Уьзюлген озенги (Оборванное стремя). – Махачкала, 2008.

31. МАНДОКИ Айша Мақсұмқызы. Қоңыр Мандоки өміріне түріктану саласындағы кейбір тылсымдары //«Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.

32. МӘСӘЛІМ Е. Қоңыр қазаққа қажет // Қазақ әдебиеті. – 2005. – 18 наурыз, №11.– 14 б.

33. МӘСӘЛІМ Е. Осы жұрт Мандокиді біле ме екен? // Дала мен қала. – 2005. – 13 мамыр, №19. – 12 б.

34. МӘСӘЛІМ Е. Балатонға барар жол // Президент және халық. – 2006. –24 сәуір, №16. – 7 б.; Алдаспан журналы. – 2006. – №5.

35. МӘСӘЛІМ Е. Қазақта Иштванды кім білмейді?! // Президент және халық. – 2006. – 10 ақпан, №6. – 4 б.

36. МӘСӘЛІМ Е. Қоңырдың мұрасын игеру туралы //«Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түркі ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.
37. МӘСӘЛІМ Е. Меңзей қор Балатонға барар жолды // Қазақстан Заман. – 2006. – 31 наурыз, №44 (577); 7 сәуір, №45 (578).–1, 5 б.
38. МӘСӘЛІМ Е. О, аруақ! Меңзей Балатонға барар жолды! (Эссе) // Қазақ және әлем әдебиеті. – 2006. – №6 (18). – 3–5 б.
39.МӘСӘЛІМ Е. Қазақтар мен мадиярлар //Шекарашы. – 2006. – №4. – 57–60 б.
40.МӘСӘЛІМ Е. Тіспен туған Қоңыр бақсы... // Шекарашы. – 2006. – №5. – 57–60 б.
41.МӘСӘЛІМ Е. Ұлы Қоңыр Мандоки //Шекарашы. –2006. – №5(26). –57–60 б.
42. МӘСӘЛІМ Е. Балатонға барар жол // Президент және халық. – 2006. – 21 сәуір, №16; Алдаспан (журнал). – 2006. – №3..
43. МӘСӘЛІМ Е. Іштуан Қоңыр қозым-ай, Бәйгеден озған бозым-ай немесе Қоңыр Мандокидің ерлігі // Алматы ақшамы. – 2007. – 7 маусым, №68. –22–23 б.
44. МӘМЕТ Сүлеймен. Венгриядағы Қоңыр мұрағаты: Ол Астанадағы Президенттік мәдениет орталығынан орын алады деген үміт бар // Егемен Қазақстан. – 2007. – 22 желт. – 5 б.
45. МОЛЛА ДОС. Іштуан Қоңыр қозым-ай! (жоқтау) // Мәдениет. – 1992. – 2–15 қазан, №19.
46. МЫҢЖАСАРҚЫЗЫ Д. Қазақ пен мажар бір туған //Түркістан. – 2007. – 12 шілде, №28. – 1 б.
47. НҰРМАҒАМБЕТОВА О. Алыстан жазылған хаттар: [Филолог О.Нұрмағанбетова мен түрколог Қ. Иштванның жазған хаттары] // Жұлдыз. – 2004. – №1. – 132–134 б.
48. НҰРМАХАНОВ Ж. Қош бол, Қоңыр інім! // Кең Жылыой (Ембі аудандық газеті). – 1992. – 5 қырк,.
49.НҰРПЕЙІСОВ К. Қоңыр жазған хаттардан (И.Қ.Мандокидің К.Нұрпейісовке жазған хаттары) // Егемен Қазақстан. – 2002. – 29 мамыр, №118-121. – 4.б.
50. ӨКРЕШНЕ Барта Юля. Мажарстандық түркология және Куншаг байланысы: [Қоңыр Иштванды еске алу] // Қазақ елі. – 1996. – 6 қырк., №25.
51. ӨНЕР М. Татар түріктерінің түріктілдес халықтармен ортақ ерекшіліктері // «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. 29 қараша – 2 желтоқсан.
52.ӨТЕМІСҰЛЫ С. Туысқан мадияр жерінде // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 1 апр.
53. ӨТЕМІСҰЛЫ С. Көргенде Кишкуншак пен Нодкуншакты... // Ана тілі. – 1991. – 15 тамыз, № 15. – 7 б.
54. ӨТЕМІСҰЛЫ С. Мажарстанға бет алған экспедиция қыпшақтардың салт дәстүрлеріне қанық па? // Ана тілі. – 2000. – 6 қаңт,. №1 (12).
55. ӨТЕМІСҰЛЫ С. Қайран Қоңыр... // Мәдениет. –1993. – №2, 15–31 янв.– 14 б.
56.ӨТЕМІСҰЛЫ С. Ұлы құштарлық немесе қазақ халқын, қазақ тілін, қазақ даласын шексіз сүйген Мажарстан азаматы, түркітанушы ғалым, профессор Иштван Қоңыр жайлы естелік-эссе // Қазақстан әйелдері. – 1996. – №6. – 10-12 б.
57. ӨТЕМІСҰЛЫ С. Мандоки Иштван Қоңыр жөнінде естелік // Тамыр. TAMYR. Art, culture, philosophy. – 2000. – №1(2). –63–72 б.

58. СААЛАЕВ Ж. Мажарстан дегенде, Мандоки түшөт эсиме // Бишкек шамы. – 1990. – июль.; Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 24–26 б.

59. СЕРТСКАЯ О.Ф. Иштван Мандоки Қоңырдың суреттік бейнелері // «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 29 қараша – 2 желтоқсан.

60. ТАБАЛДЫ Б. Асилим, ада богон Коңур акам // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 38–40 б.

61. ТӘЖУІТОВ А. Қоңыр Иштван – ұлттық идея айшығы // Алтын Орда. – 2001. – 9 наурыз

62. ТӘШЕНОВ Т. Қазақтың Қоңыры. Қоңыр Мандоки есімін мектепке беруге болар еді // Zaman-Қазақстан. – 2002. –27 желт., №52 (407). – 6 б.

63. ТОРМА Йожеф. Мен қыпшақпын деуші еді қайран Қоңыр // Ана тілі.– 1995. – 4 қаңт., №1 (302) – 5 б.

64. ТОРМА Йожеф. Біз сіздерге туыспыз: [Мажарстанның (Венгрияның) Қазақстандағы төтенше өкіметті елшісі. Торма Йожефпен әңгіме. Әңгімелескен З. Имашева] // Жалын. – 1995. – №7-8. – 211–214 б.

65. ТОРМА Йожеф. Мажарстандағы Қотан батыр // Қазақ әдебиеті. – 1995. – 31 қаңт., №3-4.

66. ТОРМА Йожеф. Қазақтарды қадыр тұтамын... : [Мажарстан (Венгрия) Республикасының Қазақстандағы төтенше және өкіметті елшісі Т. Йожефпен сұхбат]. Сұхбаттасқан Қ. Қошқарұлы // Парасат. – 1996. – №1. – 12–13 б.

67. ТОРМА Йожеф. Биз билген Коныр // Кыргызстан маданияты. –1996.– 16 май, №6 (1448).

68. ТОРМА Йожеф. Қоңыр десе қоңыр еді... :[Мадияр түркітанушысы Мандоки Конгур (Иштван Қоңыр) туралы] // Парасат. – 1996. – №1. – 1–2 б., 12–14 б. (Қазақшалаған С.Өтемісұлы).

69.ТОРМА Йожеф. Мен қыпшақпын деуші еді ...// Қостанай таңы. – 1996. – 26 қаңт.

70. ХИНАЯТ Б. Еуропадағы қыпшақтардың өкілі Мандоки Қоңыр Иштван түркі халықтарына ортақ жан //Егемен Қазақстан. – 2004.– 25-ақп. – 16 б

71. ХИНАЯТ Б. Иштван Мандоки Қоңыр // Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы. IV том. Ж-Қ. – Қазақ ұлттық энциклопедиясының Бас редакциясы: Алматы, 2002. – 355 б

72. ХИНАЯТ Б. Қазақ этнографиясы венгр визуаль антропологтар зерттеуінде (Мандоки Қоңыр рухына арналған еңбектер туралы) // Алтын бесік (журнал) – 2005 .– №4. – 23-25 б

73. ХИНАЯТ Б. Мажарстан түркологиясы: дамуы мен бүгіні жайлы қысқаша дискурс // «Көне түркі ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстарың халықаралық ғылыми-практикалық конференция. Астана. 2005 ж. 30-мамыры мен 1-маусымы. «Тіл және қоғам» альманағы.– 2005– №3.

74. ХИНАЯТ Б. Мажарстан түркологиясы: құман-қыпшақ текті ғалымдар және Мандоки Қоңыр Иштван //«Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түркі ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.

75. ХИНАЯТ Б. Мандоки Қоңыр // Түркістан халықаралық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ ұлттық энциклопедиясының Бас редакциясы: 2000. – 466 б.

76. ХИНАЯТ Б. Түрколог Қоңыр Иштван // Қазақ әдебиеті. – 2007.–30- қараша – 6 желт., №48. – 1,3 б.
77. ХИНАЯТ Б. Түркі халықтарын жанындай сүйген Еуропа қыпшағы // Жас Алаш.– 2002. – 4-маусым, №66. – 3 б.
78. ХИНАЯТ Б. Түркі халықтарын жанындай сүйген Еуропадағы қыпшақтардың өкілі Мандоки Қоңыр Иштван // Тілтаным. Языкознание. – 2002. – №2. – 139-153 б. (А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының журналы)
79. ХИНАЯТ Б. Түркілердің тамырына үңілген Мандоки Қоңыр Иштван // Президент және халық. – 2007. – 7 желтоқсан, №49 (119). – 7 б.
80.ШАБДАНОВ Д. Бишкек-Будапешт байланышы чындалат // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005.–57–58 б.
81. ШӘМШІБЕК Миятбек. Осы жұрт Мандокиді біле ме екен?.. // Алматы ақшамы. – 2004. – қазан.
82. ШЕРМАНБЕТОВА Б. Көбөйө бергиле туушкандарым // Кыргызстан пионери. – 1989. – 9 авг.; Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005. – 22–24 б.
83. ЫБРАЙЫМОВ Б. Туыстық арқауы [Қазақстанға арнайы ғылыми сапармен келген Венгрияның жас ғалымы Иштван Қоңырмен әңгіме. Әңгімелескен тілші] // Қазақ әдебиеті. – 1977. – 14 окт., №41.
84.ЭШЕНКУЛОВ Т. Коңур акенин кыргыз жергесиндегі издери // Казыбаев П. Мажарстан маржандары (Илимий-популярдык басылма). – Бишкек, 2005.–26–35.

* * *

85. АБЕНОВА Л.Д. Символ времени и пространства // Сб.материалов междунар. научно-практ. конф. «Книга – источник культуры. Проблемы и методы исследований». Минск, 2008. – 25–27 ноября.– М.: Наука, 2008. [МААН. ЦНБ им. Якуба Коласа АН Беларуси. Научный центр исследований историй книжной культуры РАН].
86. АНДРАШ ЖОЛТ БИРО. Сравнительный анализ хромосомы **Y** популяции Казахстана (Новые миграционные гипотезы) // «Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.*
87. АРИСТОВ В. «Восточные венгры» и «западные казахи» // Курьер (Будапешт). – 2004. – 15–30 июня. – С.4.
88. ЕЛИСЕЕВА А., УТЕШЕВА А., ШУЛЕМБАЕВА Р: Венгерский кипчак //Байтерек. – 2008. – №1.
89. ЖАПАКОВА Ж. Конгур Мандоки – человек, который жил раньше своего времени //«Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.*
90. ИДРИСОВ Ю. «Каждый мой шаг был шагом на пути к вам...» //Дагестанская правда. – 2008. – 20 авг.
91. КУМЕКОВ Б.Е. К кыпчакско-мадиярским этническим связям // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. Материалы международной конференции. Г.Алматы, 5-7 июня 1995. Алматы, 1995. – С.68-77
92. КУМЕКОВ Б.Е. Казахи и венгры : общие исторические корни (посвящается памяти Конгура И.Мандоки) // Қазақстанның ғылыми әлемі.

Научный мир Казахстана. Scientific World of Kazakhstan. International scientific journal. Shimkent. 2008, № 1. – 62–74

93. КУМЕКОВ Б.Е. Казахско-мадиярские связи: кипчакский компонент //«Қазақ тілінің тарихы: алтай дәуірі – прототүрк кезеңі – көне түрік ескерткіштері» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конф. Материалдары. Астана, 2007. – 29 қараша – 2 желтоқсан.

94. МАСАЛИМ Е. Аруах, укажи мне дорогу на Балатон... (Эссе) // Қазақ және әлем әдебиеті. – 2005. – №3.

95. МАСАЛИМ Е. О «западных» казахах и восточных» венграх» // Страна и мир. Этнокультура. – 2005. 1 июля, 8 июля, 15 июля. №26, 27, 28 (111, 112 113)

96. МАСАЛИМ Е.Одинокое дерево не обойду : из истории европейских кипчаков. (Исследование-эссе). Великий тюрк Мандоки. Ушибленный звездой Котэн. Мадияр брат Алдияра. О кыпчаки мои, молодые и древние... //Қазақ және әлем әдебиеті. – 2006. – №2 (14). –С.41–45.

97. МАСАЛИМ Е. Одинокое дерево не обойду : из истории европейских кипчаков. (Исследование-эссе, продолжение). «Дьявольские всадники. Кыпчакский король Венгрии. Ты веришь в молнию, Тенгри и Лело...» // Қазақ және әлем әдебиеті. – 2006. – №3. –С.10–14.

98. МАСАЛИМ Е. Одинокое дерево не обойду : из истории европейских кипчаков. (Исследование-эссе, окончание). «Шаман Конгур» // Қазақ және әлем әдебиеті. – 2006. – №4 (16). – С.8–11.

99. ТАЖУТОВ А. Коныр Иштван как символ национальной идеи // Мегаполис. – 2001. – 28 февраля, №8.

100. ТОРМА Йожеф. Кунский языковой субстрат в венгерских диалектах // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. Материалы международной конференции. Г.Алматы, 5-7 июня 1995. Алматы, 1995. – С.57-68

101. ТОРМА Йожеф. К вопросу о родственных связях языков венгерских кунов и казахов // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. Тезисы докладов международной конференции. Г.Алматы, 5-7 июня 1995. Алматы, 1995. – С.36-41

102. ТОРМА Й. Последнее путешествие Мандоки Конгура в Турцию // Атамұра – Столичное обозрение. – 1996. – №50, 14 дек. – С. 4.

103. ТОРМА Йожеф. Кровное братство Мандоки Конгур Иштвана // Горизонт. – 1996. – № 1, 2 (416-417), 5–11 янв.; 417, 12–18 янв.

104. ТОРМА Йожеф. Кровное братство Мандоки Конгура Иштвана // Эхо науки. Бишкек – 1996. –№2. – С.143–147.

105. ХИНАЯТ Б. Великая степь и ее поклонник // Казахстанская правда. – 2003. – 20 сент.

* * *

106. ÁGOSTON Gábor- Maksumkizi Ongajsa. Mándoky Kongur István (1944 februar 10 -1992 augusztus 22) // JÁSZKUNSÁG. Társadalom, kultúra. 1993.

107. ÁGOSTON Gábor. In memoriam Mandoky Kongur István (1944-1992) // KELETKUTATÁS. Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság. 1993. – Sz.Szerkeszti Kakuk Zsuzsa. Budapest. – 5–11 o.

108. BAJANDUR Vad Lasin. A kun tudós // JASZKUNSAG. Társadalom, kultúra. – 1993. – T.XXXIX (3) évfolyam, 3 szám június, július. – 16–20 o.

109. BUNEVÁCZ Zsuzsa. Keleti testvéreink, a madiarok // MAGYAR NEMZET (Magazin). – 2004. – junius 17.– csutortok. – 12–13 o.

110. ERCİLASUN Ahmed Bican. O gečeden bügüne // Aralik. – Ankara, 1999.

111. HAMDI Mert. Yeniden Dogan Kipçak. Iştvan Mándoky Kongur. Kipçak / Türk Asilli Macar Türkolog. – Ankara : Yeni Avrasya yayinlari, 2004.

112. HENRYK Jankowski. In memoriam Istvбn Mándoky Kongur // Journal of Turkology. – 1993. –Vol.1. –№2, Winter. – P. 327–332.

113. A PUSZTA FIAI. Kazak költők versei. KÖRMENDI LAJOS fordításában. A fordító megköszöni Vizkeleti E., Varga G., Mándoky Kongur I., Torma J., e kötet elkészítéséhez nyújtott értékes segítségét. – Karcag, Barbaricum könyvműhely 1996. Keleti örökségünk 3.– Sorozatszerkesztő: Ökrösné Bartha Júlia – Pálóczi Horváth András. (Шығыстық тектамырымыз сериясы 3. Карцаг.– 1996). *(Көрменди Лайош аудармасында. Дала ұландары. Қазақ ақындарының өлеңдері. Тәржімалауға қол ұшын бергендердің бірі Мандоки Қоңыр және т.б.)*

114. MIHÁLY Benkő. Nomadic life in Central Asia (Visit at our ancestors) Photo Album. (Михаил Бенке. Кочевники Центральной Азии. Фотоальбом с текстами на английском-русском и венгерско-английском языках (2 версии). – Budapest: TIMP Kft., 1998.* *(При содействии международного казахско-венгерского фонда "Барс").* In memoriam Mandoky Kongur Istvan. *(Мандоки Қоңырдың рухына бағышталады)*

115. NURETTIN Demir. Yayinlar Değerlendirme. Hamdi Mert. Yeniden Doğan Kıpcak. İstvan Mandoky Kongur, Kıpcak / Turk Asıllı Magar Turkolog. – Ankara**:** Yeni Avrasya Yayinlari // Bilig. Ahmed Yesevi Universitesi Mutevelli Heyet Baskanligi. Bahar. 2004, sayı 29. – P.223–225.

116. ÖKRÖSNÉ Bartha Júlia. Mándoky Kongur István emlékére // KARCAGI HIRMONDÓ. – 1992. – №34, szeptember 18 – 1 évfolyam.

117. ÖKRÖSNÉ Bartha Julia. Keleti tanulmányok. – Keleti örökségünk. – Karcag, 1996. – 3.

118. TORMA J. Mándoky Kongur István utolsó törökországi útja // Keletkutatás. Budapest. – 1993. – Ősz.– P.148–155. (*Последнее путешествие Иштвана Конгура в Турцию*).

119. TORMA J. Mándoky Kongur Atlan "vérszerződése". In: Magyar Szemle. Új folyam III. 1994. – 6.– P.608–615. (*Кровное братство Конгура Атлана Мандоки*).

120. TORMA J. Kun-kazak egyezések a névanyagban // Valóság. XXXIX. 1996. № 5. P. 93-101 (Кумано-кипчакские и казахские параллели в топонимии)

121. TORMA J. Útravaló a Mándoky Kongur István nyomába szegődő expedició tagjainak tarisznyájába // Turán. –1998. –№1-2. – P. 50–53. (*По следам Иштвана Конгура Мандоки. Путевка для членов экспедиции*).

122. TORMA J. Bérem bélő, Ikem igő… – Mándoky Kongur István emlékére // Keleti őrőkségűnk 6.– Karcag. 1999 (Бірім білеу, екім егеу ... Мандоки Қоңыр Иштван рухына. Шығыстық тектамырымыз сериясы 6. Карцаг. (*В память Иштвана Конгура Мандоки. Наше восточное наследства 6. Карцаг*).

123. VÉGH ALPÁR SÁNDOR. Kun áldozat (Keletre Magyar, avagy hogyan nyerjük vissza illúziónkat // Magyar Nemzet – Magazin. 2004. – Február 14. – Szombat. – P.25.

124. ZSUZSA Kakuk. A kun nyelv magyarországi emlékei // Journal of Turkology. Vol.1. – 1993. – Number 2, Winter. – P.327–332.

ҚОҢЫР ИШТВАН МАНДОКИДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШІ

1965

1. Testvéreinknél Dobrudzsában // Nagykunság. – 1965. – T.IV. – P.3–9. (*Добружадағы туыстар ортасында. Мажар тілінде*).

1967

2. Sári özenden Tunagacik // Čokrak – 1967. – №I. – P.43–48. (*Сары өзеннен Дунайға дейін*).

1968

3. Devinettes tatares de Bulgarie // Acta Orientalia Hungarica. – 1968.– T.XXX (3). – P.368–379. (*Бұлғариядағы татарлардың әндері. Французша*).

4. Macaristanning Kuman-Kipcak-Tatarlari // Čokrak (Чокрак журнал). – 1968. – №2. – P.7–12.

1969

5. Dobrudzsai tatár nyelvtarulmányok. Dobruca tatar Dil Arastirmalari Universite doktora tezi. Budapest, 1969. – 105o. – (*Добруджадағы татарлардың тілдік зерттеулері.Университеттің докторлық диссертациясы).*

6. Tapmacalar (Деректер) // Čokrak. – 1969. – №3. – P.22–29.

7. Oynayiq ta cirlayik (Ойнайық та жырлайық) // Čokrak. – 1969. – №3. – 52–57 б.

1970

8. Abdullaugli Ibragim // Világirodalmi lexikon (*Әлем әдебиетінің энциклопедиясы*). – 1970. – VII (1). – P.12. *(Абдуллаұғлы Ибраһим).*

9. Absalamugli Abdurahman // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.26. *(Абсаламұғлы Абдурахман).*

10. Ahmatugli Sahit // Világirodalmi Lexikon.– 1970.– VII (1). – P.100. *(Ахматұғлы Шаһит).*

11. Ahunzade Süleiman // Világirodalmi Lexikon.– 1970. – VII (1). – P.106. *(Ахунзаде Сулейман).*

12. Aimurzauli Colmirza // Világirodalmi Lexikon. – 1970. –VII (1). – 122 б. *(Аймырзаұлы Жолмырза).*

13.Ahberdiogli Abdurahim // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.106. *(Ақбердіұғлы Абдурахим).*

14.Akmolla Miftaceeddin // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.136. *(Акмолла Мифтасееддин).*

15.Alekperzade Abulhasan // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.173. *(Алекперзаде Абулхасан).*

16. Altinsarin Пbirai // Világirodalmi Lexikon.– 1970. – VII (1). – P.241. *(Алтынсарин Ыбырай).*

17. Azerugli Balas // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P. 597. *(Азеруғлы Балаш).*

18.Azsilani Anuar // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.68. *(Ажылани Ануар).*

19. Babic Seihzade // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.609. (*Бабич Шейхзаде).*

20.Babaugli Nabi // Világirodalmi Lexikon.– 1970. – VII (1). – P.606. *(Бабаұғлы Наби).*

*21.*Baygana Nurpeis // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.635. (*Байғана (Байғанин) Нұрпейіс).*

22.Baikullani Dauit // Világirodalmi Lexikon.– 1970.–VII (1).–P.636. (*Байкуллани Дәуіт).*

23. Basir Gomar // Világirodalmi Lexikon. – 1970.–VII (1).–P.736. *(Башир Гомар)*

24. Battal Salih // Világirodalmi Lexikon.–1970.–VII (1).–P.747. (*Баттал Салих).*

25. Berdak // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1). – P.845. *(Бердак)*

26. Bigei Zahir // Világirodalmi Lexikon. – 1970. –VII (1). – P.926. *(Бигей Захир).*

*27.*Bikbai Beiazit // Világirodalmi Lexikon. – 1970. – VII (1).– P. 928. *(Бикбай Бейазит).*

*28.*Bikkulugli Serif // Világirodalmi Lexikon.– 1970.– VII (1). – P. 928.. *(Биккулұғлы Шериф).*

*29.*Bikcentai Anuar // Világirodalmi Lexikon.– 1970. –VII (1).– P. 928. *(Бикшентай Әнуар)*

*30.*Burnash Fethi // Világirodalmi Lexikon.–1970.–VII (1).– P.1199. *(Бурнаш Фети).*

1971

31. Chants *"sîngs"* des Tatars de la Dobrudja recueilles en Bulgarie // Studia Turcica. In Lajos Ligeti (ed.) Budapest, 1971. – P.331–348. (*Бұлғарияда тұратын Добруджа татарларының халық әндері*).

32.Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó (Some dialectal words of Cuman origin from Great Cumania // Nyelvtudományi Közlemények 73 (1971) T. LXXIII. K.2. – P. 365–385.

33. Sıngnar // Čokrak. – 1971.– №4. – P.14–38.

34. Cabarli Cefer // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P.922 *(Жабарлы Жефер)*

*35.*Cambil Cabay // Világirodalmi Lexikon. 1971.–VII (2).–P.972. (*Жамбыл Жабай)*

36.Cancügiruli Iliyas // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P.928–929. *(Жансүгіруұлы Ілияс)*

37. Cantasuuli Kasimali // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P.929. (*Жантасуұлы Қасымали)*

38. Coktav (жоқтау) // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P.934.*(Жоқтау)*

39. Cumali Kacigali // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P.936. *(Жұмали Қажығали).*

40. Danil Semyon // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P. 566. *(Данил Семион)*

41. Danil Sofron // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII (2). – P.566. *(Данил Шофрон)*

42. Devletsin Gubey // Világirodalmi Lexikon. – 1971. – VII(2). – P.592. *(Даулетшин Губей)*

43. Dayan Kadir // Világirodalmi Lexikon..– 1971. –VII. (2). –P.516. *(Даян Қадыр)*

*44.*Dumavi Nacip // Világirodalmi Lexikon. –1971.–VII (2). – P.895. *(Думави Нажип)*

45. Efendi Iliyas // Világirodalmi Lexikon.–1971.– VII (2).– P.962. *(Ефенди Илияс)*

46.Musa Celil // Világirodalmi Lexikon.–1971.– VII (2). – P.932. (*Желил Муса)*

1972

47. A Hantos-széki kunok (With a German summary // Székesfehérvár Évszázadai 2. Középkor. (*Секешфехервар дәуірлері 2. Орта ғасыр*). – Székesfehérvár, 1972. – P.73–82. (*Хантошсектік құмандар*).

48. Bütü 'Butt-edge' // Magyar nyelv. – 1972. – T.LXVIII. – P.170–174. (*Бүтү сөзінің этимологиясы туралы)*

49. Etymologie de deux mots hongrois provenant de l'ancien turc // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1972. – T. XXV. – P.391–403.*(Этимология двух венгерских слов тюркского происхождения)*

50. Kozma 'Burn' // Magyar nyelv. – 1972. – T. LXVIII. – P.299–303.

1973

51. A kun Miatyánk (The Cumanian Lord's Prayer) (Құмандық бабаларымыз (дұға) // Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv (*Солнок облыстық Музей альманағы*). – 1973. – P.117–125.

52. Edige batir (Едіге батыр) // Čokrak. – 1973. – №5. – P.7–21.

53. Kunsági kapitány, tömörcsontvéges íj (Құмандық капитан, сүйек адырналы садақ) // Szolnok megyei Néplap (*Солнок облысының халық хабаршысы*). XXIV. – 1973. – P.34–7.

1974

54. A kun nyelv (The cuman language) (Құман-қыпшақ тілі) // Karcagi Várostörténeti Tanulmányok. Nagykunsági Füzetek (Карцаг қала тарихы зертеулері. Үлкен Құмания дәсптерлері (сериясы)). 1. Karcag, 1974. – P.35–44 .

55. Cötkeny (Wolf's milk) *(Сүттіген шөбінің этимологиясы жайында)* // Magyar nyelv. – 1974. – T.LXIX. – P.457–465.

56.Macar dilinin kumanca unsurlari // Čokrak. – 1974.– №4. – P.17–25.

57. A Sárga folyó vidékéről a Duna-Tisza síkságára: Kunok eredete, vándorlása, magyarországi megtelepedésük // Szolnok megyei Néplap (Солнок облысының халық хабаршысы). 1974. – XXVI. – P.7–34. (*Құмандар этногенезі, миграциясы, Мажарстанға қоныс тебуі*).

58. Trois contes populaires tatares du Dobrudja (*Добруджа татарларының кең тараған үш ертегісі*) // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1974. – XXVIII (1). – P.127– 137.

59. Der Wander zweier Konsonanten in der ungarländischen komanischen Sprache // Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Oriens. Sprache, Geschichte und Kultur Altaischen Volker. Protokollband der XII tagung der PIAC 1969 in Berlin. – P.391–395. (*Мадияр құман диалектісіндегі екі дауысты дыбыстың өзгеруі*).

1975

60. A kun Miatyánk védelmeben // Élet és Irodalom. – 1975.– XIX. – 11.02. (*Құман бабаларымыздың желеп-жебеуінде)*.

61. A kun nyelv magyarországi emlékei // Keletkutatás, 1975. – P.149–151. (*Құман тілінің Мажарстандағы ескерткіштері*).

62. Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Agizlarinda Kuman Asilli Unsurlar // I. Turk Dili Bilimsel Kurultayina Sunulan Bildiriler. 1972. – Ankara Üniversitesi Basimevi, Ankara, 1975. – P. 321–329.

63. Kazak népdalok // Jászkunság. – 1975. – XXI (4). – P.55–58 . *(Қазақтың халық әндері).*

64. Bajkonur, Karszakpai és a Nagykunság (Байқоңыр, Қарсақпай және Үлкен Құмания) // Jászkunság. – 1975. – №4. – P.51–54.

1976

65. Bertö (Golden Pellet) //Magyar nyelv. – 1976. – T. LXXII. – P.300–307. (*Бертө сөзінің этимологиясы туралы*).

66. Kun Kódex találóskérdéséi // Jászkunság. – 1976. – T. XXVII (3). – P.131–134. (*Құман Кодексі жұмбақтары*).

67. Die Etymologie eines ungarischen Pflanzennamens kumanischen Ursprungs // Studia Hungaro-Turcica. In Gyula Káldy-Nagy (ed.) Budapest. – 1976. – P.249–254.

68. Kazáni tatár népdalok // Jászkunság. – 1976. – T. XXII (1-2). – P.60–67. *(Қазан татарларының халық әндері).*

69. Kuman-Kipcak kici atlari // Čokrak. – 1975–1976. – №7. – P.5–25.

70. Kunok Ulas törzse és törökségi kapcsolatai // Jászkunság. – 1976. – T.XXII (1-2). – P.44–54. *(Құмандардың Улаш тайпасы және олардың түркілермен байланысы).*

71. Magyar eredetű törzsek a baskiroknál // Tiszatáj. – 1976. – T.XXX. (10). – P.41–44. *(Башкирские этнонимы венгерского происхождения).*

1977

72. A dobrudzsai tatár találóskérdések // Jászkunság.– 1977.– T.XXIII (1-2). – P.80–82. (*Добруджа татарларының жұмбақтары*).

73. A dobrudzsai tatár közmondások //Keletkutatás. 1976/1977. – P.199–203. 19777 (*Добруджа татарларының мақалдары*).

74. Kumikok négysoros szerelmi dalai Németh Gyula gyűjtéséből // Jászkunság. Журналдың Немет Дьюлаға арналған саны. – 1977. – T.XXIII (3). – P.37–39.

75. A díjnyertes ló. Mai kazak elbeszélők. Magyarázó szójegyzék. Budapest, 1977. – 317–327 б. (Бәйгелі сәйгүлік *Қазақ жазушыларының мадияр тілінде шыққан әңгімелер жинағына түсініктеме*).

1978

76. Macarstanning Kuman-Kipcak tupli cer-siv atlari // Čokrak. YIII – (1977-1978). – P.3–21 *(Мажарстанның құман-қыпшақ негізді жер-су аттары)*

77. A virágzó Bayan-Ölgij // Pest Megyei Hírlap. – 1978. október 10. 2. *(Гүлденген Баян-Өлгий қазақтары)*

78. Kaptány (*сөз төркіні*) // Magyar nyelv.–T. LXXIV. 1978. – P.213–216.

79. Телмұра // Қазақ әдебиеті. – 1978. – 29 желтоқсан.

1979

80. Ïybatov A. Qutbtïng "Husrouw wa Širin" poėmasïnïng sözdigi (XIV ġasïr). – Almatï: Ġilim, 1974. – 279 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.– XXXIII (3). – 1979. – P. 362–364. [A review]. *(Ә.М. Ибатов. Құтбтың «Хосрау уә Шырын» поэмасының сөздігі (XIV ғ.).*

81. Kojčubaev E. Kratkij tolkovyj slovar' toponimov Kazahstana. AN Kaz SSR, Institut jazykoznanija. – Alma-Ata: Nauka, 1974. – 275 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – XXXIII (3). – 1979. – P. 364–365. [A review]. *(Койчубаев Е Краткий толковый словарь топонимов Казахстана).*

82. Nurmaġambetov Ä. Türikmenstandaĝï qazaqtarding tili. Qazaq SSR Ġïlïm Akademiyasï. Til Bilimi Institutï. – Almatï:Ġilim, 1974. – 167 p. // Acta Orientalia

Academiae Scientiarum Hungaricae. XXXIII (3). 1979. – P. 365–366. [A review]. *(Нұрмағанбетов А. Түркменстандағы қазақтардың тілі).*

83. Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï. Qazaq SSR Ġïlïm Akademiyasïnïng Ortalïk Ġïlïmïy Kitaphanasï men M.O. Äwezov atïndağï Ädebiyet žäne Öner Institutïndağï qazaq qolžazbalarï. 1-tom, 1 kitap. *Batïrlar žïrï* / Žalpï redakciyasïn basqarġan M.G. Ġabdullin. – Almatï: Ġilim, 1975. – 352 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1979. – XXXIII (3).– P. 366–377. [A review]. *(Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы)*

84. A kun nyelv magyarországi emlékei // Hungarian past. – 1973 (7) Sydney; 1979. – P. 103–112.

85. Macarstan'daki Kuman Dilinin Mogolca Unsurlari // In Ahmet Temir (ed.) Daimi Milletarasi Atlaistic Konferensinin Bildiriler. 21–26. X. 1973. Tarihinde Ankarada Tertiplenen XVI Toplantisisnda Okunan Tebligler. Ankara, 1979. – P. 221–229.

86. Two Hungarian Verbs of Old Turkic Origin // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1979. – T.XXXIII (3). – P.291–299.

87. Дунай жазығындағы қыпшақтар // Алматы, 1979. – 328 б. + 34 сур. *(қолжазба күйінде қалдырылды*).

88. Төркіні терең туыстық // Лениншіл жас. – 1979. – 13 апрель.

1980

89. Adalar sözi // Čokrak. – 1980. – №8. – P. 3–9.

90. Özbek népdalok // Palócföld. – 1980.–№ 5. 13

91. Dalolj, mondod, dalolok – Yirla deydi yarsilar. Tatár népköltészet // Jászkunság. – 1980. – XXVI. – P.5–6. (*Татар халық поэзиясы жайлы*).

92. A kun nyelv magyarországi emlékei (Documentary Evidence of the Cumanian Language in Hungary). Ph. D. Thesis. Budapest. – 250 p.

93. Momisuli Bavurzsan. A Nagy csalad. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Budapest, 1980. – P.210–236. (*Мадиярша басылымына қазақ есімдері мен атауларына түсініктеме*).

94. Тоғыз құмалақ, асық және басқа ойындар // Біздің Отан. 1980. №33. – 3 б.

95. Chants *"sîngs"* des Tatars de la Dobrudja recueilles en Bulgarie // (*Бұлғарияда тұратын Добруджа татарларының халық әндері*) // Kakuk Zsuzsa. Mai török nyelvek. II Szövegek. ELTE. Kézirat. – Budapest: Tankönyvkiadó, 1980. – 99-100 o.

96. Trois contes populaires tatares du Dobrudja (*Добруджа татарларының кең тараған үш ертегісі*) // Kakuk Zsuzsa. Mai török nyelvek. II Szövegek. ELTE. Kézirat. – Budapest: Tankönyvkiadó, 1980. – 99-100 o.

1981

97. Тилде жүрөктөө бирбиз //Алатоо. – 1981. – №9. – 21–23 б.

1982

98. Zúg-süvölt a fergeteg. Karacsáj népdal // Jászkunság. – 1982. – T. XXVIII. – P.4–5. (*Шарпысқан найзағай. Қарашай халық әндері туралы*).

99. Amu-darja széles vize. Karakalpak népdal // Jászkunság. – 1982. – T.XXVIII. – P.4–5. (*Әмудің арнасы кең. Қарақалпақ халық әндері туралы*).

100. Мажарстандағы қыпшақтар мирасы // Ембі газеті. – 1982. – 25 мамыр, - 3.

1983

101. Mónárköd // Nyelvtudományi Közlemények. – 1983. – T. LXXXVIII. – P.391–393. (*Мұнартұман сөз этимологиясы*).

102. Солтоо, Багыш, Череек, Төөлөш, Баарин, Баргы Калша қырғыз уруулары жаңа – ескі қыпшақтар // Қырғызстан маданияты. – 1983. – 7 тамыз.

1984

103. A régi török eredetű "gyón" ige magyarázata // Nyelvtudományi Közlemények. – 1984. – T. LXXVI. – P.135–139. (*Этимология глагола «дьион» тюркского происхождения в венгерском языке).*

104. Gadžieva S.Š. Material'naja Kul'tura nogajcev v XIX – načale XX v. – Moscow: Nauka, 1976. –227 p. // Acta Orientalia Academiae Scienliarum Hung. – 1984. – T. XXXVIII (3). – P.415 —416. [A review].

105. Gadžieva S.Š. Očerki istorii sem'I i braka u nogajcev. {XIX –načalo XX v. – Moscow: Nauka, 1979. – 173 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1984. – T. XXXVIII (3). – P.413–414. [A review]. *(Гаджиева С.С. Очерки истории семьи и брака у ногайцев. XIX начала XX вв.).*

106. Otarov I.M. Professional'naja leksika karačaevo-balkarskogo jazyka. (Na materiale nazvanij odeždy i obuvi). – Nal'čik: El'brus, 1978. – 108 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1984. – T.XXXVIII(3).–P.416–417. [A review]. *(Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (на материале названии одежды и обуви).*

107. Qabïšulï Iyslam. Kereyler kerweni. (Tarïyhïy monografiyalïq qïsqaša šolïw). – Ölgiy, 1978. – 115 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1984. – T.XXXVIII (3). – 411–412 p. [A review]. (*Қабышұлы И. Керейлер керуені. Моңғолиядағы қазақтар тарихынан*).

108. Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï. Qazaq SSR Gïlïm Akademiyasïnïng Ortalïq Ġïlïmïy Kitaphanasï men M. O. Äwezov atïndagï Ádebiyet žäne Öner Iynstiytwtïndağï qazaq qolžazbalarï. 2-tom. (Gašïqtïq žirlar – Liro-épos. Redakcíya alqasl: ïï, Z. A., Ahmetov, S., Gumabova M., Nutrmagambetova 0., Isqaqov B. B. (Žawaptï redaktor). – Almatï: Ġïlïm, 1979. – 255 p. // Acta Orientalia Academiae Scienliarum Hungaricae. – 1984. – T. XXXVIII (3). – P.412 —413. [A review]. *(Қазақ қолжазбаларының ғылыми сиппатамасы).*

109. Qurïšžanov Ä. Q., Žubanov Ä. Q., Belbotaev A.B. Kumanša-qazaqša žiyilik sözdik (Kumansko-kazachskij častotnyj slovar). – Almatï: Ġïlïm, 1978. – 277 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1984. – T. XXXVIII (3). – P.418–420. [A review]. *(Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ. Бекболтаев А.Б. Құманша-қазақша жиілік сөздік).*

110. Sem'ja i semejnye obrjady u narodov Srednej Azii i Kazachstana / Akademija nauk SSSR. Institut кthnografii im. N.N. Mikluchj-Maklaja. – Moskow: Nauka, 1978. – 215 p. // Acta Orientalia Academiae Scienliarum Hungaricae.. – 1984. – T. XXXVIII (3). – P.417 –418. [A review]. *(Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана).*

111. The Etymology of the Hungarian verb *„gyón”* ‘(to confess) of old turkic origin // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1984. – T.XXXVIII (3). – P.351–356.

112. Қазақ менің бауырым (Сұқбат. Сұқбаттасқан журналист М.Тоқашбаев) // Лениншіл жас. – 1984. – 22 желтоқсан. – 4 б.

113. Әлемге құлақ түргізген: [Еуропа ориенталистикасындағы Шоқанның орыны] // Білім және еңбек. – 1985. – №11. – 5–7 б.

114. Көңілдің шалқар көлі – жүректің ыстық лебінен // Біздің Отан газеті. – 1985. – 5 маусым. №148-149.

1986

115. Bektenov Ziyaš, Musin Yunus. Qïrgïzdïn eldik oyundari. Frunze : Qïrgïzstan, 1978. – 138 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1986. – T.XL (1). – P.204–205. [A review]. (*Қырғыздың ел ойындары*).

116. BÖRTÜ: A Hungarian Word of Old Turkic Origin Belonging to the Vocabulary of Goldsmiths’ Art // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1986. – T.XL (1). – P.39–51.

117. Étnografija karakalpakov. XIX–načalo XX veka. (Materialy i issledovanija). Ot-vetstvennye redaktory: T. A. Ždanko, S. K. Kamalov. Uzbekskoj SSR, Táškent: Fan, 1980. – 204 p.; 42 photographs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1986. – T.XL (1). – P.202–204. [A review]. (*Этнография каракалпаков. XIX и начало XX века*).

118. Jeno es Yenay // Keletkutatás. – 1986. – №1. – P.70–74. (*Мадияр, башқұрттарға ортақ антропонимдерге қатысты жаңаша пайымдар*).

119. Mukhanov M. S. Kazachskie domašnie chudožestvennie remesla. Alma-Ata: Kazachstan, 1979. – 78 p.; 57 photographs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1986. – T.XL (1). – P.206–207. [A review]. (*Муханов М.С. Казахские домашние художественные ремесла*).

120. Omurzakov D. O., Saralaev M. K. Kirgizskie nacional'nye vidy sporta i narodnye igry. – Frunze: Qïrgïzstan, 1981. – 32 p.; 30 photographs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1986. – T.XL (1). – P.201–202. [A review]. (*Омирзаков Д.О., Саралиев М.К. Киргизские национальные виды спорта и народные игры*).

121. Qazaq qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï. Qazaq SSB Ġïlïm Akademiyasïnïng Ortalïq Gïlïmïy Kitaphanasï men M. O. Äwezov atindagi Ädebiyet žäne Öner Iynstitwtïndagi qazaq qolžazbalari. 3-tom. *Tarïyhïy žirlar.* Redakciyaliq alqa: Ahmetov Ž., Ahmetov Š., Bözeev M., Gumarova M. (ZawaptI redaktor), Nubmagambetova O., Šäripov Ä.; Zawaptï šïgarïwšï: Äbišev Žarïlğasïn. – Almatï : Gïlïm, 1979. – 219 p. // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1986. – T.XL (1). – P.205–206. [A review]. *(Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы).*

1987

122. Csingisz Ajtmatov «Vesztőhely». –Budapest: Corvina, 1987. – P. 356–369. Айтматов Ш. «Жанпида» романының мадиярша аудармасының ономастикалық атаулар мен кейбір ұғымдарға түсініктеме, талдау.

1988

123. Kazáni tatár népdalok // Szent forrás.– Karcag. – 1988. – P.8–13.
124. Miseri tatár népdalok // Szent forrás. – Karcag. – 1988. – P.14–16.
125. The question of Identifying the Hungarian Tribal name *Jenő* with the Bashkir ethnonim Yänäy // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – 1988. – T.XLII. – P. 43–48.

1989

126. Ақындар шықты айтысқа: [Ағайындар лебізі] // Біздің Отан. – 1989. – № 22. -2 б.
127. Көркем аударманың көкжиегі // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 20 қырк. -7 б.

1990

128. Башгорт – мадияр уртак ырыу аттары // Башгортстан. – 1990. – 29 желт. – 2.

1991

129. Macarstan kuman-kipcak Boy Teskilati // T.D.K. E. Kurultayi. Erciyes Universitesi Yayainlari. – 1991. – 20. 47.
130. Йәнай этнонимының килеп сығышы // Ағизел. (Әзеби һәм ижтимағи-сәйәси журнал). – 1991. – №12. – 162–163 б.
131. Мажарстан сизге тәләктәш // Шаһри Қазан. – 1991. – 20 қырк. – 3 б.
132. Тарихымызды ашыклауга бірінші адым // Ногай дауысы. – 1991. – 28 желт. -2.

1992

133. Байырғы жер-суларымызға сақ болыңдар, туғандарым // Жаңа өмір. – Баян-Өлгий. – 1992. – 10 ақп. 1-2.
134. Dobrudzsai tatár közmondások // Jászkunság. – 1992.– XXXVUI. Évfolyam, 6. szám. – December, 12. (*Добружа татарларының мақалдары)*
135. A kun nyelv magyarországi emlékei // **Jászkunság.** – 1993. –XXXIX. Évfolyam, 2. szám. – április, 4-8. *(Құман-қыпшақ тілінің мажарстандық ескерткіштері)*

Бұлардан басқа ‘‘Минни тау‘‘, ‘‘Ногай чөллүгі‘‘, ‘‘Ленин байрагы‘‘, ‘‘Дагыстан‘‘, ‘‘Қазақ әдебиеті‘‘, ‘‘Ембі‘‘, ‘‘Социалистік еңбек‘‘, ‘‘Лениншіл жас‘‘, ‘‘Кыргыз маданияты‘‘, ‘‘Мурок‘‘, ‘‘Кыргызстан‘‘, ‘‘Надькуншаг‘‘, ‘‘Иаскуншаг‘‘ т.б. малқар, қарашай, ноғай, құмық, қазақ, қырғыз, башқұрт, қазан татарларының газет, журналдарында 30-дан астам ірілі-ұсақты, 1-2 беттік танымдық-көпшілік мақалаларым, жазбаларым да жарияланды. Бірақ оларды жинастыруға уақыт та, мүмкіндік те болмады.

(Машинкамен терілген текстің соңына Мандоки Қоңыр деп атын жазып, қолын қойған)

(Қолжазбаны баспаға икемдеп аударып, дайындаған Б.Хинаят)

Мандоки Қоңыр Иштванның дүниеден озғаннан кейін жарық көрген еңбектерінің тізімі

1993

136. **A kun nyelv magyarországi emlékei** (Словесность и языковый памятник кипчаков Венгрии). – Karcag, 1993. Keleti örökségünk 1.– Sorozatszerkesztő: Ökrösné Bartha Júlia – Pálóczi Horváth András. Sajtó alá rendezte: Ökrösné Bartha Júlia (Шығыстық тектамырымыз сериясы 1. Карцаг.– 1993). Megjelent: Karcag Város Önkormányzata, Lakitelek Alapítvány, Turulháza Alapítvány támogatásával – 193 p. (***Монография***).

1996

137. **Kumanlarin tarihi** *(Kumanların eski tarihinin, kavim yapısının, adlarının kaynağının kısa tanımı, göçleri, seferleri ve fetihlerinin tarihinin, Macaristan'daki yerleşimlerinin özet olarak gözden geçirilmesi*)// **Türk dünyasi arastirmasi dergisi**. 1996, temmuz. № 115 , -15-20 s. (Čeviren Prof. Dr Günay Karağač).

138. Моңғолдағы қазақ жұмбақтары *(Мандоки Қоңыр жинақтаған фольклор үлгілеріндегі Моңғолиялық қазақтар жұмбақтары (Маркұмның мұрағатындағы қолжазбаны ықшамдап дайындап, алғысөзін жазған Б.Қинаятұлы*) // **Жұлдыз**. – 1996. – №6. –199-200 б.

2002

139. **AMUDARJA SZÉLES VIZE.** Válogatás a török népek folklórjából MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN fordításában. Szerkesztö: Bartha Júlia. A kötet megjelenését támogatta a Barsz Magyar-Kazak Alapítvány. Karcag, Barbaricum Könyvműhely, 2002. – 107 p. (*Фольклор тюркских народов в собраниях и переводе Мандоки Конгура Иштвана. При финансовой поддержке Венгерско-Казахского фонда Барс*). (*сборник).*

140. Хантошсектік құмандар // Қазақ тарихы. 2002. – № 2.

2003

141. Құмандардың Улаш тайпасы және оладың түркілермен байланысы // «Қазақ Ордасы» республикалық ғылыми-педагогикалық «Қазақ тарихы» журналының екі айда бір шығатын қосымшасы. Хижра 1424. қазақша қой жылы. – 2003.– №4, шілде –тамыз. – 16–21 б. *(Мажар тілінен аударған Б.Хинаят).*

2004

142. Этимология двух венгерских слов тюркского происхождения // Тілтаным. Языкознание. – 2004. – №2 (14), апрель-май-июнь.– С.132–144. [А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты] *(Перевод с венгерского Хинаята Б.).*

2007

143. Дүниені кезіп кеткен көне қыпшақ әуені // Егемен Қазақстан. – 2007. – 30 қараша, №371–372. – 10 б. (*Мадияр тілінен аударған Б.Хинаят).*

144. «Құман кодексі» (Кодекс Куманикус) жұмбақтары // Қазақ әдебиеті. – 2007. – 30 қараша – 6 желтоқсан, № 48(3052) – 1,3 б. *(Мадияр тілінен аударған Б.Хинаят).*

145. Хантошсектік құмандар // Алтын Орда. – 2007. – № 49 (411), 6–12 желтоқсан. – 3, 26–27 б. *(Мадияр тілінен аударған Б.Хинаят).*

ҚОҢЫР ИШТВАН МАНДОКИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ӘЛІПБИЛІК КӨРСЕТКІШІ

ABDULLAUGLI Ibragim – ***8***
ABSALAMUGLI Abdurahman – ***9***
ADALAR sözi – ***89***
AHBERDIOGLI Abdurahim – ***13***
AHMATUGLI Sahit – ***10***
AHUNZADE Süleiman – ***11***
AIMURZAULI Colmirza – ***12***
AKMOLLA Miftaceeddin – ***14***
ALEKPERZADE Abulhasan – ***15***
ALTINSARIN Пbirai – ***16***
AMUDARJA széles vize.– ***99, 139***
AZERUGLI Balas – ***17***
AZSILANI Anuar – ***18***

BABAUGLI Nabi – ***20***
BABIC Seihzade – ***19***
BAIKULLANI Dauit – ***22***
BAJKONUR, Karszakpai és a Nagykunság– ***64***
BASIR Gomar – ***23***
BATTAL Salih – ***24***
BAYGANA Nurpeis – ***21***
BERDAK – ***25***
BERTÖ (Golden Pellet) – ***65***
BIGEI Zahir – ***26***
BIKBAI Beiazit – ***27***
BIKCENTAI Anuar – ***29***
BIKKULUGLI Serif – ***28***
BÖRTÜ: A Hungarian Word of Old Turkic Origin Belonging to the Vocabulary of Goldsmiths' Art – ***116***
BURNASH Fethi – ***30***
BÜTÜ 'Butt-edge' – ***48***
BÜYÜK-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Agizlarinda Kuman Asilli Unsurlar – ***62***

CABARLI Cefer – ***34***
CAMBIL Cabay – ***35***
CANCÜGIRULI Iliyas – ***36***
CANTASUULI Kasimali – ***37***
CHANTS *"îings"* des Tatars de la Dobrudja recueilles en Bulgarie – ***31, 95***
COKTAV – ***38***
CÖTKENY (Wolf's milk)*)*– ***55***

CSINGISZ Ajtmatov «Vesztőhely» – ***122***
CUMALI Kacigali – ***39***

DALOLJ, mondod, dalolok – Yirla deydi yarsilar. Tatár népköltészet – ***91***
DANIL Semyon – ***40***
DANIL Sofron – ***41***
DAYAN Kadir – ***43***
DER Wander zweier Konsonanten in der ungarländischen komanischen Sprache – ***59***
DEVINETTES tatares de Bulgarie – ***3***
DEVLETSIN Gubey – ***42***
DIE ETYMOLOGIE eines ungarischen Pflanzennamens kumanischen Ursprungs – ***67***
DOBRUDZSAI tatár közmondások – ***73, 134***
DÍJNYERTES ló. Mai kazak elbeszélők – ***75***
DOBRUDZSAI tatár találóskérdesek – ***72***
DOBRUDZSAI tatár nyelvtarulmányok – ***5***
DUMAVI Nacip – ***44***

EDIGE batir (Едіге батыр) – ***52***
EFENDI Iliyas – ***45***
ETNOGRÁFIJA karakalpakov. XIX–načalo XX veka – ***117***
ETYMOLOGIE de deux mots hongrois provenant de l'ancien ***turc – 49***

HANTOSSZÉKI kunok – ***47***
JENO es Yenay – ***118***
KAPTÁNY – ***78***

KAZAK népdalok – ***63***
KAZÁNI tatár népdalok – ***68,123***
KOZMA 'Burn' – ***50***
KUMAN-Kipcak kici atlari – ***69***
KUMANLARIN tarihi – ***137***

KUMIKOK négysoros szerelmi dalai Németh Gyula gyűjtéséből – ***74***
KUN Kódex találóskérdései – ***66***

KUN Miatyánk (The Cumanian Lord's Prayer) – ***51***
KUN Miatyánk védelmében – ***60***
KUN nyelv – ***54***
KUN nyelv magyarországi emlékei – ***61, 84, 92, 135, 136***
KUNOK Ulas törzse és törökségi kapcsolatai – ***70***
KUNSÁGI kapitány, tömörcsontvéges íj – ***53***

MACAR dilinin kumanca unsurlari – ***56***
MACARISTANNING Kuman-Kipcak Tatarlari – ***4***
MACARSTAN kuman-kipcak Boy Teskilati – ***129***
MACARSTAN'daki Kuman Dilinin Mogolca Unsurlari – ***85***
MACARSTANNING Kuman-Kipcak tupli cer-siv atlari – ***76***
MAGYAR eredetű törzsek a baskiroknál – ***71***
MISERI tatár népdalok – ***124***
MÓNÁRKÖD – ***101***

MUSA Celil – ***46***

NÉHÁNY kun eredetű nagykunsági tájszó – ***32***
– ***106***
OYNAYIQ ta cirlayik (Ойнайық та жырлайық) – ***7***
ÖZBEK népdalok – ***90***

QAZAQ qolžazbalarïnïng gïlïmïy sïypattamasï – ***108, 83,121***

RÉGI török eredetű "gyón" ige magyarázata – ***103***

SÁRGA folyó vidékérőpa Duna-Tisza síkságára: Kunok eredete, vándorlása, magyarországi megtelepedésük – ***57***
SÁRI özenden Tunagacik – ***2***
SEM'JA i semejnye obrjady u narodov Srednej Azii i Kazachstana – ***110***
SΠNGNAR – ***33***

TAPMACALAR (Деректер) – ***6***
TESTVÉREINKNÉL Dobrudzsában – ***1***
THE ETYMOLOGY of the Hungarian verb ***"gyón"*** '(to confess) of old turkic origin – ***111***
THE QUESTION of Identifying the Hungarian Tribal name *Jenő* with the bashkir ethnonim Yänäy – ***125***
TROIS contes populaires tatares du Dobrudja – ***58, 96***
TWO Hungarian Verbs of Old Turkic Origin – ***86***

VIRÁGZÓ Bayan-Ölgij – ***77***

ZÚG-SÜVÖLT a fergeteg. Karacsáj népdal – ***98***

* * *

АҚЫНДАР шықты айтысқа: [Ағайындар лебізі] – ***126***

ӘЛЕМГЕ құлақ түргізген: [Европа ориенталистикасындағы Шоқанның орыны] – ***113***

БАЙЫРҒЫ жер-суларымызға сақ болыңдар, туғандарым – ***133***
БАШГОРТ – мадияр уртак ырыу аттары – ***128***

ДУНАЙ жазығындағы қыпшақтар – ***87***
ДҮНИЕНІ кезіп кеткен көне қыпшақ әуені – ***143***
ЙӘНАЙ этнонимының килеп сығышы – ***130***
КӨҢІЛДІҢ шалқар көлі – жүректің ыстық лебінен – ***114***
КӨРКЕМ аударманың көкжиегі – ***127***

ҚАЗАҚ менің бауырым (Сұқбат) – ***112***
«ҚҰМАН кодексі» (Кодекс Куманикус) жұмбақтары – ***144***
ҚҰМАНДАРДЫҢ Улаш тайпасы және оладың түркілермен байланысы – ***141***

МАЖАРСТАН сизге тәләктәш – ***131***

МАЖАРСТАНДАҒЫ қыпшақтар мирасы – ***100***
МОҢҒОЛДАҒЫ қазақ жұмбақтары – ***138***

СОЛТОО, Багыш, Череек, Төөлөш, Баарин, Баргы Калша қырғыз уруулары жаңа – ескі кыпшақтар – ***102***

ТАРИХЫМЫЗДЫ ашыклауга бірінші адым – 132
ТЕЛМҰРА – ***79***
ТИЛДЕ жүрөктөө бирбиз – ***97***
ТОҒЫЗ құмалақ, асық және басқа ойындар – ***94***
ТӨРКІНІ терең туыстық – ***88***

ХАНТОШСЕКТІК құмандар – ***140, 145***

ЭТИМОЛОГИЯ двух венгерских слов тюркского происхождения – ***142***

АТАУЛАР КӨРСЕТКІШТЕРІ

Есімдер атаулары

Äbdirahmanov A.–210
Äbilmämbet – 218
Äbišev Žarïlğasïn.– 217
Abramzon S. M. – 226
Abû Hayyân – 200
Abïlay – 218
Agbura (Ag Bura) – 115
Ahmed Hasim – 318
Ahmed Bican Ercilasun – 315
Ahmet Baytursun – 318
Ahmetov Ž. – 217
Ahmetov Z. A. – 213
Alpamïs – 206
Altïnsarïyn Ï. – 218
Aničkov I. – 218
Aqžanas uli Er Kenges –206
Argynbaev A. – 226
Aristov N. A. – 209
Arqalïq batïr – 218
Asamutdinova M. – 224
Ayman– Šolpan– 214

Baevskij S. I. – 205
Baraq batïr – 206, 218
Barát B.– 135
Baratov S. – 224
Bárczi – 142
Barminceva Ju.N. – 227
Baróti Szabó D. – 135, 143
Baskakov N. A. – 200,208
Bazar batïr – 218
Begen batïr – 206
Bekmuratov A.T.– 225
Belboltaev A.B. – 215
Bijaliev A. – 224
Bobylev I. – 227
Bőgen batïr (Bögenbay)- 206 , 218
Borozna N.G. – 226
Bözeev M. – 217
Bozjigit – 214
Brockelmann – 184, 201
Barczi Géza – 141, 147
Çeremisov – 201
Chambers J. – 73
Clauson – 186,187
Çobay G. – 187
Čukurova – 148
Czegledy – 260
Czuczor G.– 135

Dadachanova T. – 224
Datulï Sïrïm – 218
Divaev A. – 218
Dmitriev L. V. – 205
Doskaraev Z. – 224
Dujšenalieva T. – 224
Dursun Yildirim – 318

Ebulfez Elçibey – 318
Englik – Kebek – 214
Er Toqïmbet – 214
Erdélyi Baróti Szabó – 134
Eset – 218
Esim, Qasïm – 218
Eswkey – 223
Etekey batïr – 206

Faragó J. – 136
Fazylov É. – 208
Firštejn L.A.– 226
Fogarasi J.– 135

Ġabdullin M.G. – 205
Gaspireli Ismail – 318
Gaverdovskij Ja. – 218
Géza Kuun – 216
Gülnar – 318
Gumarova M. – 213, 217
Gurbanberdyev A. – 224

Habšay S. – 221
Hacieminoğlu M. N. – 207
Hony C. – 140
Huseynzade Ali –318

Ibragimov S. – 224
Isqaqov B. B. – 213
István Kongur (ол туралы) – 317, 319, 320, 258

István Varró (Varrón) – 216
IV Бела патша – 164
IV Құман Ласло – 164

Kada (Qada) – 115
Kara Gyorgy –203, 258
Karacs (Qarac-şàrà) – 115
Karaszan (Qarasin, Qarazun) –115
Kerbabaogli B – 188
Klaproth J. – 216
Kocskor (Кочкар) –115
Kojčubaev E. – 20, 210, 211
Konkaśpajev G. K. – 210
Konśin N.O. – 209
Kőszőmős (дорогой, вождь) – 115
Kowalevski – 140, 150, 201
Kriza J. – 135
Kürengbay batïr –206
Kurylov V.P. – 226
Kuun G. – 216
Kuvandar – 115

Lobačeva N. P.– 226
Luvsandendev – 201

Magawiya S. – 221
Mamatov N. – 224
Manası – 203
Margit K. – 185
Maria Theresa – 216
Márton J. – 134
Mehmet Akif'– 318
Minis Ä. – 221
Mısır Memlûk – 200
Mostaert – 201
Muginov A. M. – 205
Muhammed Salih – 317,318
Mukanov M. S. – 219–221
Muradova S. – 224
Muratov S. N. – 205
Murzaev B. M. – 210
Musin Ju. – 227

Nadžip É. N. – 208
Narqïz, Šahiyzada – Salamat – 214
Nazaraliev T. – 224
Nazim – 318
Nazïm-bek– 214
Nejdat Koçak – 318
Németh J. – 184,189,320
Nerazik E. E. – 225
Nihal Atsiz – 318
Nurettin Demır – 319
Nurmaġambetov Ä.– 211
Nurmagambetova 0. – 213, 217

Omurzakov D. – 227
Oraqtï batïr – 206
Orhan Veli – 318
Orqa – Külše – 214
Osman Batur – 318
Otarov I. M. – 223, 225
Ötemisulï Mahambet – 218

Pallas – 201
Pavet de Court – 201
Peščereva E. M.– 226
Poppe – 150
Qabanbay – 218
Qabïšulï Iyslam – 221
Qasagac – 115
Qasïymanov S. – 220
Qaztuwgan –206
Qoblandï– 206
Qozï Körpeš – Bayan Suluw – 214
Qunanbayuli Abay – 186
Qurïšžanov A. Q. – 215
Qïz Jibek – 214

Rachimova R. K. – 224
Radloff – 146, 148, 201, 203, 216, 218
Radzievskaja S. P. – 205
Ramstedt – 150, 201
Räsänen M. – 142

Samojloviç A. N.– 208
Šamšatova A. – 224
Saray A. – 221
Šäripov Ä. – 217
Saunders J. J. – 73
Ščerbak A.M. – 208
Simonyi Zs.–134.
Şirin – 207
Sübedey– 223

Suchareva O.A. – 226
Suleyman Çolpan – 318
Szabó Teréz Mária –150
Szarvas G.– 134

Szilády Z. – 135
Szinnyei J. – 136, 145

Taymanulï Iysatay – 218
Täžimuratov Ä. – 220, 224
Temüjin– 223
Thomson – 184
Tokszoba (Tog Saba) 115
Tőle biy –218
Tooril– 223
Torï – 223

Urunov T. – 224
Vad Laszlo - 245
Vambery – 138
Von Gabain – 149
Wäliyhanov Š. – 218
Yahya Kemal – 318
Yisügey –223
YUNUS MUSIN – 227
Zajaczkowki – 139 207 –209
Žänibek – 218
Žappuev A. A. – 224
Žetigen– 206
Žilina A. N. – 226
Ziya Gökalp – 318
ZIYAŠ BEKTENOV – 227
Žubanov Ä. Q. – 215

Ïybatov A. – 207 –209

Абай – 7, 77, 294
Абдрахманов А. – 68
Абдуразак Марданович Мирзабеков – 324
Аблай – 70
Абу Хамид аль-Гарнати – 34
Абу-ль-Фида – 38
Агост Габор –321
Аджи Мұрат – 62,294
Адьягачи Клара– 98
Азизова Алиева Шукран – 174
Айша – 20, 80, 231, 244, 245, 268, 278, 290, 326,327,329,331. Қара: Оңайша
Ақан сері – 59
Ақбура –300
Ақселеу Сейдімбеков – 322,326
Алагаз Имре – 168
Алан Кауа– 77,294
Алдияр – 65,66
Александр Невский – 71
Алексей Трунов – 315
Алексиос Комненес (император)–162
Али Садык – 174
Алихан Букейхан – 81
Алишер Навои –323
Алмас (вождь мадияр) – 65
Алмаш – 88,117
Алмаши Д. – 81,234,311
Алпамыс –272, 284
Алтынсарин Ы. – 7
Андраш – 78
Андраш Мандоки – 80
Анжу – 64
Анна– 80
Антал Барта –321
Антонио де Зиуам (Зинале)–128
Аппак – 73,298
Арғынбаев Х. – 11, 262, 263
Аристотель – 190
Армин Вамбери – қара: Вамбери
Арпад – 64,65,69,71,74, 119, 151,296
Арпад Гөнц – 85
Артур (король) – 314
Арыстан Сүбітай Баһадүр – 296
Асен – 284
Асен – 70,163
Атилла – 75 ,84,151
Атина – 73

Атлан – 46,47,85, 295,325
Атлан (Қоңырдың ұлы) – 47, 84, 302, 324,328
Аупбаев Жанболат – 12
Ахас Тажутов – 85
Ахмад ат-Тини – 35,36,37
Ахмет Ярлыкапов – 62

Әбділда Тәжібаев (Әбеке) –269,270
Әбділдин Ж. – 282
Әбдірахманов Ә. – 11
Әбенова Л.Д. – 8
Әбуғалиева К.К. – 8
Әбілғазы Баһадұр (Хиуа әміршісі, хан) – 155
Әли Бәкіроғлы Бәкір – 157
Әлия – 324
Әлкей Марғұлан – 192
Әл-Фараби – 190
Әлімжанов Ә. –15
Әсен II (Бұлғар патшасы) – 297
Әуезов М. – 14, 282,332
Әулие I Иштван – 297,298
Әхмәт – 194
Әхмәтзәки Вәлиди –193

Бабақұмар Қинаятұлы (Хинаят) – 8, 86,105,120,126, 133, 150, 159, 172, 183, 247,324, 333
Багадур – 63
Бадрутдин Магомедов – 61, 286, 320, 322, 323, 324, 325
Байандор – 155
Байбақты– 266
Байғанин Н. – 7
Байұзақ – 267
Бакай Корнел – 98
Бакиров Апас – 307
*аль-**Бакри** – 33*
Балаж – 166
Балаши (Балашы) – 78,301
Бандара – 71
Барманкулов М. – 67,68,83
Барта Юля –56, 98,101, 321,324
Барток – 158 81,88,157,159
Барци – 145
Баскаков Н.А. – 35
Батый хан (Бату, Бату Багадур хан) – 10, 13, 63, 71, 69, 70, 72, 242 287,297, 298, 309,322
Бауржан Момышулы – 85, 303
Бачмана Альбури – 322
Башки Имре– 98,332
Баян хан (Баян) – 65,71, 117
Баяндур – 78 ,301
Бәкір – 158
Бейбарыс–299
Бекболтаев А. – 7, 215
Бекмұхамбетов Е.Б. – 270
Бела IV – 118
Бела Хайду – 81
Бенкө Михай – 98,245,332
Бенце Иштван – 117
Бердібаев Р. – 11
Березин – 190
Берзенцейл (түрколог) – 234
Берта Арпад– 98
Бидольф –190
Бикла (князь) –33
Биро – 233
Бирсен Атеш – 49
Бирталан Агнеш – 98,332
Битева –322
Бланш (королева) – 72, 298
Блумингтон– 192
Бого Агнеш – 332
Бодроглигети Андраш – 54,92, 93
Бокшу (князь) –33
Борил – 70
Борчул (Бурджоглу) – 38
Бөріл –297
Брэтиан Г.И.– 65
Буденц –86, 87,138,139,145
Булэк – 47
Бумын – 62
Бутелер – 168,169
Бутемер – 165
Біржан– 59
Бэла IV (король) – 64, 69,70,71, 72 ,73, 296, 297, 298, 322

Вад Ласло – 96, 245, 327
Вамбери Армин –12, 52, 87,138, 139,150, 87, 88, 101, 117, 145, 149

Вашари Иштван – 54,92,98,110,123, 332
Всеволод (князь) – 162
Всеволод Большое Гнездо – 67

Габсбург – 64
Гал Андраш – 332
Галдан-Церен – 70,79
Галдыҥ – 165
Гардизи –33
Гаркавец А.Г. – 68
Геза (король) – 69
Геннади Г.Н. – 190
Гомбоц З. – 139
Гөнц Арпад – 105
Гран – 74
Гроттер – 190
Гумбольд – 190
Гумилев Л.– 63, 67, 70, 93,294, 296
Гүнай Караагач – 332

Ғарипов Т.М.– 193
Ғәдилә Мөдерисқызы Ғәликеева – 50
Ғиясетдин – 194

Дәркембай Шоқпарұлы –300
Джебе – 63
Джеймс Чэмберс – 73
Джучи – 63
Диарфаш Иштван – 102
*ад-**Димашк** – 35,36,37*
Диолта, Дьулча (Diolta, Gyolcha) – 169
Диосеги Вилмош – 92
Диула –112, 126
Дос Молла – 283
Досжанов Д. – 14
Дубрович Михай – 98
Ибн Дукмак – 36
Дулатов М.– 98
Дьөрфи Дьөрд – 92,165, 168
Дьөрфи Иштван – 94, 77, 102, 109, 231, 302
Дьюла Дьорфи –321
Дьюла Немет – қара: Немет Дьюла

Егеухан – 289
Еділ (Аттила)– 86,117
Едиге – 50 , 330
Едіге Төлетайұлы – 19
Еділ патша–299
Ер Нарымбет – 284
Ер Түрік баба – 284
Ержебет Караси Кочкар – 54, 79, 301
Есет Көтібар батыр– 295
Ечеди Илдико – 92
Ешпақай – 299

Жамбыл Жабаев –7, 14, 112
Жанаев – 195
Жанай – 194, 195
Жанай Солтан – 194
Жансүгірұлы І. – 7, 112
Жанұзақов Т. – 11
Жейхан (в христ-ве – Ержебет) – 73
Жигмонд Телегди– 54
Жиенбай – 266
Жоктау – 112
Жолдасбеков М. – 282
Жошы – 163
Жужа Какук – 54
Жұбанов А.Қ. – 7,215
Жұла Немет – 191
Жүсіп – қара: Торма Йожеф

Зайн ад-дин Абу Бакр аль-Кумани (шейх) – 38
Заханқызы Раушан–60,326
Зәки В. Тоған– 84,89

Ибатов Ә.М. – 7,207
Ибрагим Мюттеферик – 81
Иван Калита – 67
Иванич Мария– 98
Игнац Кунош – 321
*аль-**Идриси** – 38,40*
Иена–112,125
Изабелла Анжуйская – 74
Измаила (пророк) – 68
Иисус(Иса пайғамбар) – 77,294
Иманбекқызы Құралай – 85, 314
Имра Тренчени Вальдапфель– 14
Имре Башки –321,324
Имре Карачон – 81
Инан Ә.– 89

Исабеков Д. – 15
Исай Калашников– 63
Истеми – 62
Иуламан –112
Ишпакай – 74
Иштван – 79, 81
Иштван (Вашари) – 58
Иштван (сәуегей) – 297
Иштван (сын короля Бэла) – 73
Иштван V – 164
Иштван Дьерфа – 54
Иштван Киш – 80
Иштван Конгур – қара: Қоңыр
Иэнэ – 112
Йәнай – 193,195
Йәнай (Жәнай) – 194, 195
Йәнәй Гәрәй –194
Йәнәй Солтан – 194
Йожеф Торма – қара:Торма Йожеф
Йожеф Торнай - 325
Йуламыан –125
Йырчи Казака –322

Кадан – 72
Кадыралы Конкобаев – 332
Казах – 45
Какук Жужа (Сюзен)– 92
Каламана (Кальмана) (герцог) – 71
Калди Надь – 54
Калди Надь Дьюла – 92
Калибек Данияров– 68
Кальман (герцог Қаламан) – 297
Карамзин Н.М. – 67
Карачон Имре– 88
Карои Цегледа – 54
Карой Роберт – 164
Карой Янош – 165
Кейекбаев Ж.Ғ. – 193
Кекілбаев Ә. – 14,282
Кеси –112,125
Кеше –125
Кир – 284,314
Кисинжи – 289
Киш Иштван –93,106
Клапрот – 190
Кобзош Киш (музыкатанушы) – 327
Койчубаев Е. –209
Конгур Атлан (сын Конгура)–324
Конгур – см. Қоңыр
Конгуры – 80
Конд – 65
Константинос Порфирогеннетос (русса Константин Багрянородный) –194
Контур– 46
Коныр – қара: Қоңыр
Коныр Каргаш Ержебет –105
Корменди Лайош – 77
Король Людовик – 72
Котэн (Қотан, Котаном, Көтен, Кутан) – 62–66, 69,73,118, 231, 287, 297, 295, 296, 322
Көзімбет – 266
Көмеков Б.Е. (Комеков, Кумеков) – 11, 29, 62, 64, 282, 295, 332, 258
Көрменди Лайош – 104,285,294, 321,322, 324
Көрөчи Чома – 87, 90,117
Көтібақ – 295
Крадер Л. – 190
Кудасова С – 63
Кудияр – 66
Кузеев Р.Ғ. – 193
Кулмат Омиралиев – 65
Кумандур – 38
*аль-**Кумани** (эмир)– 38*
Кун– 45
Кун Геза – 77,94,109,302
Кун Ковач Ласло – 300
Кун Ласло – 73,298
Кун Михай – 166
Кун Петер – 332
Кун Теза – 102
Куники А.А. – 68
Кунош Игнац– 81, 88 ,114
Күмісбаев Ө. – 282

Қабышұлы И. – 221
Қажыбек Ерден – 76, 231, 282, 300, 331, 332
Қазан хан – 155
Қазтуған – 284
Қайдаров Ә. – 233, 282
Қалдаяков Шәмші – 85, 303
Қамбар – 19
Қара Дьөрд –92, 258–260

Қара Дәуіт – 327
Қаржаубай Сартқожаұлы – 96
Қасым – 194
Қирабаев С. – 282
Қобыланды батыр (Кара Кыпчак Кобланды, Қаблан) – 17, 65, 263, 272, 295
Қодан (қыпшақ ханы) – 10
Қожабек Байұзақ Рахымұлы – 264,265
Қойшыбаев Е. – 7
Қоныр Иштван Мандоки (Конгур, Қоңыр, Қуңыр, Конур, Къонгур, Туқсаба, Тоқсаба, Атлан) – 6,8, 10, 12, 14–16 , 19, 21, 22,27, 29, 41, 45–48, 50– 54, 56–62,64, 67, 75–86, 93–98, 101, 103–109, 112–116, 118, 121,123, 130, 146,158, 193, 231– 234, 236–241, 245, 247, 257, 258, 261, 281, 283, 284, 285-287, 290-295, 297,300, 303, 305, 306, 308, 309, 311–317, 320–333
Қотан (батыр) –292
Қотұз – 299
Құрышжанов Ә. – 7,11,215
Құлан – 78,301
Қыз–Жібек– 272

Ладислас Куман – 73
Ладислас Четвертый – 73, 74
Лайош Бода – 76
Лайош Кёрменди – қара Кёрменди
Лайош Лигети – 17,54,57
Лайош патша – 165
Лайош Фекете – 54,80
Ласло (внук короля Бэла) – 73
Ласло (король) – 74. 119,298
Ласло (Лашын) Вад Баяндүр – 64, 69, 76, 78, 300, 301, 321,329
Ласло Дьюла – 93
Ласло Эдом Альмаши – 66
Леви –300
Левшин – 190
Ленин – 24
Лечкей Шуйон Дьөрд – 166
Лечкей Шуйон Иштван – 166
Лигети Лайош – 54, 91, 93, 107,193
Лувсандэндэв – 150
Людовик (король) –298

Магомеда-эфенди Османова –322
Мадиар – 65,66
Мадияр Габор (один из потомков короля Ласло IV)– 73
Мақатаев Мұқағали – 280
Малай Сары (батыр) – 65,295
Мандоки Андраш – 301
Мандоки Қоңыр– қара : Қоңыр
Мандоки Шандор – 27,105
Марғұлан Ә. – 11
*аль-**Марвази** –33,37*
Мария – 77
Марко Поло – 86
Матиаш – 166
Матэ Залка – 12
Махмуд Аль-Кашгари – 33,39
Машырық Өтеулиев – 332
Мәриям – 259
Мәсәлім Ернар – 8, 61,232, 241, 244, 294
Меличем Я. – 139
Менгеса К.– 37
Менгу (монгольский хан) – 322
Меңғулов Н. – 11
Мервин – 190
Миклош (патша уәзірі)– 165
Миклош Хорти – 66,76,300
Митчелл Д. И Р. – 190
Михай Бенке – 64,66,324
Михай Ковач – 76
Молдағалиев Ж. – 122
Молнар Адам – 98
Момышұлы Бауыржан – 7,269,276
Мономах – 67
Мстислав (Ұлы Галиц кінәзі)– 296
Мстислав Храбрый – 67
Мстислава (галицкий князь)– 63
Муканов М.С.– 219
Муса Мырзапаязович Адышев –308
Мустафа Чокай – 62, 81
Мухамедшаха – 72
Мухаммед Захиреддин Бабур – 323
Мұқан Сәбитұлы Марс – 262
Мұқанов М. – 7
Мұрат Аджи – 62,294
Мұратбеков С. – 14

Мұхаммед Шах – 296
Мүсірепов Ғ. – 14

Надь Лайош – 160, 164
Нәмән –125
Немет Дьюла – 20. 2746, 54, 57, 58, , 77, 80,8284,, 88,89, 90, 93, 94, 102, 104, 106, 107,108, 109,115, 129,194, 257, 291, 302,321,323
Нодь Лайош – 326
Нуғай (хан) – 194
аль-Нувайри – 41
Нурпеис Байганин –112
Нурсултан Назарбаев – 26, 61, 63, 78, 85, 105
Нуха (Ноя) – 68
Нұрмағанбетов Ә. – 7,211
Нұрмағанбетова Оразгүл – 269
Нұрпейісов Кеңес – 261,263
Нұсіпбекұлы А. – 11,262
Ньек–112,125
Нэмэн – 112

Оғыз хан – 155
Олег – 67
Олжас Сүлейменов – қара: Сулейменов
Он Диб Бакуй хан – 155 Салур– 155
Онд – 65
Оңайша Мандоки – 28, 48, 50, 55, 59, 62, 83, 247, 324, 330
Оңғарсынова Ф. – 282
Оңдасынұлы Н. – 272
Оразгүл – 270 , 271
Орақ – 17
Оскар Ашбот – 80
Отто (монах) – 64
Оттон Великий – 66

Өтемісұлы Саламат (Өттөмөшфиа) – 47, 282,285,289
Палатин Диониций –297
Палоци Хорват – 98
Папа IX Иннокентий – 298
Папа Римский Николай IV – 74
Папе Римский Иннокенти IX – 72
Паулерз Дьюла – 193
Пельо П. – 37
Петер – 165
Пишта – 54,56,58,59
Пономарев А. – 68
Потанин – 190
Принц – 88
Принц(түрколог) –234

Рабиға – 278
Ракош, Барта – 98
Расул Гамзатов –325
Раушангүл Заханқызы – 99
Рашоньи Ласло – 36,92,169
Рәзия – 267,268,269
Регули – 86
Редемтио – 78
Римский Папа Сильвестр Второй – 64
Риттер – 190
Рона-Таш Андраш – 92
Роуминсон – 190
*Ибн **Русте** –33*

Сағыр – 17
Садыбакас Өмүрзаков – 312
Ибн Саид – 38
Сайын Баһадүр хан –63,297
Сайыпқыран – 294,296
Саламат Өтемісұлы – 47,231,294
Саламатқызы А. – 285
Салим Курманкожа – 47
Сам – 68
Сапалақ – 266
Сапар – 266
Сарыбаев Ш. – 11
Сатыбалдиев М. – 330
Сафи – 266
Сәукей Сағидуллин – 266
Святослав – 67
Сейдімбеков А. – 282
Сейсенбай Құдасов (ғалым) – 295
Сембі М. – 282
Серемлей Хуба – 332
Сечени – 88,117
Сокур – 78
Сокуры – 80
Соқыр – 231,301
Спартак – 284
Сталин – 233

Субутай Багадур – 63
Сулейменов Олжас – 63, 69, 74, 77, 79, 231, 282, 299, 328
Сүч Шандор– 93
Сыздықова Р. – 282

Табалды тегин Бектуруш – 304
*ибн **Тагриберди** – 38*
Таған Ғалымжан – 89
Тажутов Акас – 287
Таш – 65
Тәжібаев Ә – 11
Текес – 17
Телегди Жигмонд– 93, 107
Телқожа Жанұзақов – 19, 20
Темір – 119
Темиркул Эшенкулов – 308,312
Темирши – 77
Темірхан Момбекұлы –231,299,300, 301
Тенгри – 62
Тибор Тот – 17,34,64,66,98,291
Тоган З.В.– 36
Токшун (князь) – 33
Тоқашбаев Марат – 16
Тоқсаба – 266
Тоқсаба Құлан – 269
Толан – 266
Томан Якав – 165
Томирис (Тұмарқыз) – 284,314
Торма Иожеф (Жүсіп) – 46, 78, 79,82, 93, 96, 97, 98, 104, 314, 323, 324, 330,325,327,329,332
Тохотом – 65
Төлетей – 330
Тури Йожеф – 88
Тұрсынбек Кәкішұлы – 273, 275, 276, 277
Тұрсынов Е. – 11
Түләк Тимер – 194
Уәли Н. – 332
Уәлиханов Шоқан – 190-192

Узар – 73
Уйфалви – 88, 117,234
Укутай (каган) – 71
Улаш хан – 155
Ұзар –298

Үрүм Папасы II Силвестр Апостол (Киелі) – 296

Фазылов – 139
Фекете Лайош – 92
Ференц Тот – 80
фиа) – 47, 282, 285, 289, 332
Фердинанд I – 166
Фирдоуси –323
Фогарачи Я. – 145
Форрай Шандор– 98
Фридеш фон Кимения (барон) – 69, 297
*Ибн аль-**Фурат** – 38*

Хазай Дьөрдь –- 92
Хайду – 78
Хайду Бела – 106
*ибн **Халдун** – 35 ,41*
Хам– 68
Хан Сулу – 70
Хара-Даван Э.– 72
Харматта Янош – 92
Хәс Йәнәй – 194
Хенкей –17
Хенрик Янковски – 332
Хинаят Бабақұмар – қара: Бабақұмар
Хоппал Михай – 98
Хорват Ференц – 98
Хорезмшах Мұхамед –298
Хуба– 65
Хунфалви Пал– 86, 88,117
Хұсайынов Көбей Шахметұлы (Құсайынов) – 9, 273, 274, 332

Цевен Рабдан – 79
Цегледи Карой – 37,91,93,107,260

Чагатай – 72
Чамберс – 75
Чингачкук – 62
Чингиз – 72
Чингисхан – 63,67,75
Чукаш Иштван– 77
Чуртан (Джортан-Шортан) – 38
Токсоба – 38

Чучора – 145
Чыңгыз Айтматов – 23
Чыңгыз хан – 23 ,309
Чэмберс – 74

Шағатай– 298
Шайбанизар – 194
Шакарим Кудайберды-улы – 67,68
Шамле– 194
Шамфой Давид (Дәуіт Қара) – 84, 98 , 332
Шамхат – 74
Шандор – 18,78
Шандор Мандоки (Қоңырдың әкесі) – 54,81, 301
Шандор Петефи – 322,323
Шандор Суч – 54,80
Шанта Иштван – 98
Шаханов М. – 282
Шәріпов Ә. – 11
Шекспир – 190
Шерманбетова Бахтыгүл– 22
Шипош Янош – 98
Шотт – 190
Штраус – 76
Шукран – 174
Шутц Өдөн – 91
Шыңғыс – 163
Шыңғыс хан – 10, 13, 234, 242, 294, 296, 298, 299

Ыбырайымов Б. – 10

Ісмет Кеңесбаев – 20

Эден Сеченьи – 81
Элизе Рехлю – 190
Эмиль Жонво – 190
Эрдели Иштван – 92, 93,332

Юдахин – 140
Юлай Шамилоғұны – 192
Юлиан (әкей) фраттер – 34, 64, 86, 117, 297
Юрматы– 193

Янай – 194
Янош – 165
Янош патша – 166
Янош Хоронья –321
Яфс – 68

Рулар, тайпалар, этностар

АВАРСКИЙ каганат ***– 32***
АЛТЫН ОРДА ***– 98, 123, 299***
BAJLO-BAJOLÓ (Байулы) – 40
KANGALA (Канглы) – 40
KAPCSAG-KOPCSAG-KAPCSOG (Кыпшак) – 40
TÁBONY (Табын) – 40
TÁZLAR (Тазлар) –40

* * *

АВАРЛАР – 31, 32, 68, 91, 117, 152, 236
АЗИЯ – 32
АЛАНО-АССКИЕ (племена) – 33
АЛАНЫ – 31
АЛАШЕВИЧ – 289
АЛТАЙ – 126
АЛТАЙСКИЕ тюрки – 31
АЛТАЙЦЫ – 112
АНГЛОСАКИ –76
АРГЫНЫ – 34, 41,42, 66, 216, 242
АРМЯНДАР –68, 91,92
АСЫ – 31
АУЛАКИ – 68

ӘЗІРБАЙЖАНДАР– 155

БАДЖНА – 41
БАЗАНАК (бажанак), баджна (ру) – 41
БАЙАНДО –154
БАЙБАКТЫ (РОД)– 41
БАЙСЫН – 67
БАЙУЛЫ (племя) – 35
БАЛКАРЛАР (балқар,балкарцы, – 45, 110,112, 124, 126, 291
БАРЛАС – 67
БАРСХАНЫ (племя) – 39
БАШКИРСКАЯ (племенная группа) – 33

БАШҚҰРТ тайпалары (башкирские племена) – 33, 57

БАШҚҰРТТАР (башкиры, башқорт) – 33, 45, 49, 55, 61, 90, 95, 97, 109, 110, 112, 124, 126, 193, 245, 264
БАЯНДУР (племя, род, ру, тайпа) – 10, 41,42
БЕГДІЛІ тайпасы – 156
БЕЛМЕДИЕР (тайпа атауы) –154
БЕРИШ (ру) – 35
БЕРЧЕВИЧИ – 289
БОДОГЛАР –154
БОЛГАРЫ – 51,159
БОРИЛУ (барку) – 37
БОРЧАЛ (Борчул, борчол, бурчоглу-бурджоглу. Borchol) тайпа – 36,38,164
БУДАИЕНӨ (тайпа атауы) –154
БУЛГАРО-мадиярские племена – 32
БУЛГАРСКАЯ (племенная группа) – 33
БУЛГАРЫ (Бұлғар)– 33, 38,39 40,,68, 88, 297
БУЛЧУ – 90
БУРДЖОГЛУ (племена) – 35, 36
БҰЛҒАРИЯДАҒЫ түріктер– 91
БҰРЫШҰЛЫ – 10

ВЕЛИКАЯ ВЕНГРИЯ – 33
ВЕЛИКАЯ ДЖУНГАРИЯ –70
ВЕЛИКАЯ КУМАНИЯ – 78,80
ВЕНГЕРСКИЕ кыпчаки – 61
ВЕНГРЫ – 11,14, 29,30, 32, 33, 34, 41,42,45, 49, 51,321
ВИЗАНТИЙЦЫ – 40

ГАГАУЗДАР – 95, 109, 111, 123
ГРЕКТЕР – 159
ҒҰНДАР [гунны (сюнну, хунну по китайским летописям)]– 31,32, 91, 152, 236

ДЖУНГАРЫ – 68, 70, 79
ДЖУРТАН (джартан,джортан, чертан, джертан, шортан –щука) – 36
ДИАРМАТ тайпасы – 153
ДОБРУЖА татарлары, ноғайлары – 27,55,82, 94, 103, 124, 126
ДРЕВНЕУГОРСКИЕ племена – 30

ДРЕВНИЕ венгры (мадияры) – 33, 34,40
ДУНАЙСКИЕ булгары (бурджан) – 40
ДУНАКЕСИ (тайпа атауы) –154
ДУРУТ (ру) – 41
ДҮЛҚАДЫР тайпасы – 156
ДЬӨНДЬӨШТАРИАН (тайпа атауы) –154
ДЬЮРМАТ – 90

ЕДІЛ бойы татарлары – 55, 245
ЕЛЬБОРИЛ (ель-борил, род) – 35,67
ЕТИОБА (племена) – 35
ЕГИПЕТСКИЕ мамлюки – 38

ЖАЛАЙЫР (жалаир) – 10, 67,242, 301
ЖЕТИРУ – 41
ЖОҢҒАР – 162
ЖЫЛАНШЫҚ – 10

ИАС– 90
ИЛОНЧОК (Илунчук) тайпасы – 164, 168
ИҮРУКТЕР (көшпелі түрік тайпасы) – 157

КАБАР– 90
КАБАРЛАР (жұрт, ру) – 153
КАВКАЗ – 92
КАЗАНСКИЕ татары – 110, 112
КАЗАХИ –29,30, 32, 34,41, 42,45, 61, 62, 66, 70, 82, 110
КАЛИЗДАР – 152
КАНГЛЫ Кангарами, (племя, род) – 40, 37
КАНЛЫ – 67
КАПОЛНАШНИЕК (тайпа атауы) –154
КАРАКАЛПАКИ – 45, 110, 112
КАРАЧАЕВЦЫ (карачаи) – 45, 108, 110, 112
КАРЛУКИ (племя) – 39
КАРПАТ қойнауы – 152
КАТАГАН – 67
КЕРЕЙ – 67,242
КЕРЕЙІТ – 10
КИМЕКИ – 38,39,42
КИМЕКСКИЕ (племена) – 33,35
КИПЧАКСКАЯ народность – 110
КИРГИЗЫ – 22, 45,62, 67,110,112
КОЛ (Қор) тайпа – 164
КОМАНДУР – 162
КОНГРУЛУ (тайпа атауы) –154
КӨНЕ түрік – 90,92
КӨНЧӨГ (Көнчег)тайпа – 164
КРЫМСКИЕ татары – 108,110
КУБАН-куман (кыпчак, құпшақ, қыпшақ) – 69
КУМАНЛУ – 36
КУМАНСКИЕ (племена) – 33,35
КУМАНЫ (кыпчаки, команы,қоманы, куны) – 29, 35–42, 45, 54, 62, 63,76, 79, 103, 108, 113, 320 , 322
КУМАНДИНЦЫ – 37
КУМАНДУР – 38
КУМАНСКИЕ (племена) –29,33,35
КУМЫКИ – 61, 108, 110, 112,321,324
КУН, печенег (мажарша – бешену) тайпалар – 102
КУНЫ –37, 321,322,324
КУНШАГ – 103
КҮНЬ-сары – 162

КЫПЧАКИ, половцы, куманы (род, племя, народ) – 29, 32–41, 66, 67, 73, 75, 77, 79, 82,320 см.: қыпшақтар

КЫПЧАКОЯЗЫЧНЫЕ кимеки – 42
КІШІ жуз (младший жуз) –36, 41,42
КЫПЧАКСКАЯ конфедерация –34
КЫПЧАКСКИЕ (племена) – 29,39,40

ҚАЗАҚ – 8, 27, 55, 94, 103, 124, 233, 261, 264
ҚАЗАҚСТАН – 103
ҚАЗАҚТАР – 118, 237,245,290,291
ҚАЗАН татарлары – 124, 126
ҚАРА қыпшақтар – 242
ҚАРАҒАЙ қыпсақ, (род) – 49
ҚАРАЙЫМДАР – 27,94
ҚАРАҚАЛПАҚ – 8,55, 124,126
ҚАРАШАЙ –28, 55, 126, 291
ҚАРЛҰҚТАР – 162
ҚОМАНЫ – 42
ҚОҢЫРҰЛЫ – 10

ҚУЫР – 10
ҚҰМАН (ру) –154
ҚҰМАН тайпалары– 86,152,153
ҚҰМАНАЙ – 42
ҚҰМАНДАР – 94, 117,119, 152, 157, 159, 160-164, 166-170
ҚҰМАНДАР – 162. 165
ҚҰМАН-қыпшақтар – 6, 90, 92, 118, 119, 123, 151
ҚҰМАН-орыс – 163
ҚҰМЫҚ – 28, 55, 88, 124, 126, 291
ҚЫПШАҚ(ТАР):[(құман, кыпчак, кипчак) ру, халық, тайпалар] – 11 (ру, халық), 54, 55, 56, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 102, 109, 111, 112, 117 (тайпа), 125 (қыпшақ-өзбек), 157, 162, 163, 236. 242 («командар»), 291, 292, 295, 297, 298. 305. 306, 234, 235
ҚЫРҒЫЗ – 94,103, 124, 126, 264,320
ҚЫРЫМ – 92
ҚЫРЫМ татарлары– 28, 124, 156
ҚЫТАЙ (китай, кидин) – 92, 162

ЛАТЫН – 92
ЛЕЗГІН – ілезім (ұлт) – 20

МАДЖАРЫ – 68
МАДИАРЛАР (мадияры) – 29, 32,33, 34, 36, 82, 86, 87, 89, 91,94,98, 108, 109, 113, 117, 152, 153, 154, 159, 163, 193, 236, 245, 296, 299, 314
МАДИЯРЫ (древние)–32

МАЖАР – 89
МАЖАР (ел) – 13
МАЖАР(ЛАР)[елі,қыпшақтары, құмандар, тайпалар] – 11,54,57, 102, 103, 117, 118, 119, 153, 191, 235, 242
МАМЛЮКИ –74
МАНГУЛЫ (Маңғұлдар)–68, 70, 73, 235
МАНГЫТ – 67
МЛАДШИЙ жуз – 35,41
МОҢҒОЛДАР (Монголы) – 40,68, 91, 92, 118,119, 155, 163, 164
МОҢҒОЛИЯ қазақтары –55, 247

НАЙМАН –10, 41, 66, 67, 242
НЕМІСТЕР – 233
НИСБА (ру) – 37
НОҒАЙ (ногаи) – 28, 45, 108, 110 , 124 , 126 , 291
ОГУЗСКИЕ (племена, огузы) – 33, 35, 39, 42, 162, 236
ОГУЗЫ – 33,38,39,42

ОЙРОТЫ (казахское название: калмыки) –70
ОЛАШ (Улаш) тайпа – 154, 164
ОМБЫДАҒЫ қыпшақ мадьярлар – 98
ОНАҒҰРЛАР – 236
ОНУГОР – 90
ОРТА жуз – 41
орыстар – 163
ОСМАН түріктері– 86, 101, 117

ӨЗБЕК –8, 95, 123, 126, 264

ПЕЧЕНЕГИ (Печенег құмандар-бешеньө, печене, печенек) – 10,33, 38, 41, 90, 96, 117, 154,
ПЕЧЕНЕГТЕР (ру, тайпа) – 33, 35, 42, 86, 91,92, 95,152, 156, 160, 161, 162, 236
ПОЛОВЦЫ (куманы) – 39,320
ПРОТОМАДИЯРСКИЕ племена – 30
ПРОТОТЮРКСКАЯ(племенная группа) – 30

РУМЫНДАР – 159
РУСЫ – 39

САБИР– 90
САВРОМАТЫ – 30
САҚТАР (саки) – 30,236
САЛГОР (тайпа атауы, қазіргі атауы Задор) –154
САЛГУР тайпасы– 155, 156
САМОШКЕР (тайпа атауы) –154
САРМАТ тайпасы – 29,30,314
САРМАТЫ – 30,31,32,152,236
САРЫ (народ) – 37
САРЫ ұйғырлар – 162
СЕКЛЕРЫ и венгры Трансильвании, Буковины и Молдовы – 134
СКИФТЕР– 30, 152
СЛАВЯНДАР – 159

СРЕДНИЙ жуз – 34,42
СЮННУ (хұн) –31, 90

ТАБЫН (племя) – 41
ТАЗ – 67
ТАЗДАР – 10, 41 (племя) , 154
ТАТАРЛАР – 8, 45, 55, 61, 68, 94, 103, 112,, 114, 126 , 160, 161, 162, 164, 161, 173, 236, 264
ТАТАРЫ Болгарии и Румынии – 111
ТАТАРЫ и ногаи Добруджи – 107,110, 112, 114
ТИСАКҮРТ (тайпа атауы) –154
ТОКСОБА (Тоқсаба, Токсовичи)– 10,35,38, 41, 67, 154,289
ТОҚСАБА руы (Тоқсаба бес ата: Сафи, Сапар, Сапалақ, Толан, Көзімбет) – 266
ТОРҒАЙДАҒЫ мадьярлар – 98
ТОРТ-кара (ру)– 42
ТОРТУЛ – 41
ТОРТ-ул(ру) – 42
ТОРТУУЛ (алтай найманы) – 67
ТОРЫ айғыр – 67
ТӨРТЕЛ–154
ТОРТ-УЛ – 41
ТӨРТУЫЛ – 10
ТРАНСИЛЬВАНСКИЕ секляры – 82
ТУВА (Тувинцы) – 27, 95, 103, 109. 111, 123
ТУРКІМЕН (туркмены)– 67, 95, 109, 111
ТҰРЫЛ тайпасы – 119
ТҮРІКТЕР (турки) – 61,94, 109, 155
ТҮРКІ халықтары – 118
ТҮРКІМЕНДЕР – 123, 125, 155, 156
ТҮРІК-аварлар – 90
ТҮРІК-бұлғарлар – 90
ТҮРІКТЕКТЕР – 27, 90, 91, 155
ТЮРГЕШИ (племя) – 39
ТЮРКИ – 61. 108, 110
ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ кимекские (племена) – 35
ТЮРКСКИЕ (племенная группа) – 29
ТЮРКСКИЕ и фино-угорские народы – 51

УГОРСКИЕ (племенная гр.) – 29,30, 31
УГРЫ – 32
УЗ (оғыз) – 157
УЗБЕКИ – 79, 109, 111, 112
УЗДАР (оғыздар) – 152
УЛАШ – 67
УЛУ жуз – 41

ҰЙҒЫР – 55,92, 94, 95, 123
ҰЛАС – 10
ҰЛАШ тайпа, ру (Улаш, Olas, Улашевичи) – 151,154, 155, 156,157

ҮНДІСТЕР –291

ФИНН-угорлар – 87, 88
ФИННЫ – 68
ФУЗЕШДЬЮРМАТ (тайпа атауы) – 154

ХАЗАР – 90,91, 102
ХАНТОШСЕКТІК құмандар – 160
ХОНТРУЗЕШДЬИАРМАТ – 158
ХҰНДАР (ХУННЫ) –31, 68, 117

ЧАБАК – Chabak – 169
ЧЕРЕМИС – 159
ЧЕРТАН-джертан (тайпа) – 36,164
ЧИГИЛИ – 39, 40
ЧУВАШТАР – 55. 61, 87, 88
ЧУРТАН (Джортан-Шортан) – 38

ШОРТАН, шортанович – 10, 36, 67, 289
ШЫҒЫС жұрттары – 118

ЯГМА (племя) – 39
ЯКУТЫ – 112, 126

Жаграфиялық атаулар

MAGNA HUNGARIA (прародина мадиярских племен) – 32

*АБАКАН – **110***
*АВСТРИЯ – **233***
*АГАРД – **307***
*АДАМ – **307***
*АДАНА (қала) – **157***
*АДРИАТИЧЕСКОЕ море – **72***
*АЗИЯ – **32, 55, 120, 191, 307***
*АЙТОНЬ – **91***
*АК ЕДИЛ – **64***
*АККУШ – **307***
*АКТЕЛЕ – **307***
*АЛБАНИЯ – **72***
*АЛМАНИЯ (Германия) – **290***
*АЛМАТЫ (АЛМА-АТА) – **8, 14, 18, 19, 20, ,28 ,46, 47, 48, 53, 55 , 83. 97, 05, 115, 232, 239 , 258, 261, 262, 264, 287, 291, 293, 306, 331***
*АЛПЫ – **307***
*АЛТАЙ – **67, 110, 288, 296, 324***
*АЛТАЙ-САЯН-АБАҚАН – **124***
*АЛТЫН ОРДА МЕМЛЕКЕТІ – **242***
*АЛЬФӨЛЬДІ МЕКЕНІ – **161***
*АМЕРИКА – **191,323***
*АНАДОЛ (МАЛАЯ АЗИЯ) –**61,107***
*АНАТОЛИЯ – **157***
*АНКАРА – **47,156,158***
*АНТАЛИЯ – **156***
*АРАЛ – **10, 242***
*АРАЛ теңізі (Аральск. море)–**41,72, 127***
*АРТВИН – **156***
*АСКАСИЯ (Уральские горы) – **38***
*АТКАР – Atkar (географ. Атау) – **115***
АТЛАНАУЛ (селение) –323
*АТЫРАУ – **48,328***
*АУҒАНЫСТАН – **124***
*АУСБУРГ – **66***
АУСТРИЯ – **235**
*АЦАПЛАНА (Добруджинск село в Румынии) – **114***

*ӘЗЕРБАЙЖАН – **245***

*БАЖА – **307***
*БАЙАНДОР (мекен) – **155***
*БАЙДЕМЕРСАЛЛАШ – **165,167***
*БАЛАТОН – **160, 307***
*БАЛКАН – **70, 73, 88, 102, 124, 127, 152, 162, 163, 164, 162, 297, 306, 307, 330***
*БАЛҚАШ – **242***
*БАХАЙРАТаль-ХВАРИЗМ (АРАЛЬСКОЕ море) – **38***
*БАХР аль-ХАЗАР (КАСПИЙСКОЕ море) – **38***
*БАШҚОРСТАН (БАШКИРИЯ) **28, 49, 89, 108, 233***
*БАЯН-ӨЛГИЙ (Баян-Ульгей) – **18, 19, 111, 125, 290***
*БЕЛАЯ КУМАНИЯ (Приднепровская) – **40***
*БЕРЕНЬ-сек – **165***
*БЕРЛИН – **99***
*БЕССАРАВИЯ – **88***
*БЕСТЕРСАЛЛАШ – **167***
БЛИЖНИЙ ВОСТОК –74
*БОЛГАРИЯ (Бұлғарыстан)– **20, 34, 72, 73, 89, 107, 110, 173, 307***
*БОЛУ– **156***
БОЛЬШАЯ КУМАНИЯ (Надь Куншаг) – 76,106, 320
БУДАПЕШТ – 10, 12, 14, 16, 18, 20, 27, 46, 47, 51, 55, 56, 65, 71, 80, 80, 83, 84, , 87, 99, 107, 160, 193, 245, 257, 258, 261, 273, 291, 297, 308, 308
*БУК – **307***
БУЛГАРИЯ – 33
*БУРАБАЙ – **302***
*БУХАРЕСТ – **18,19***
*БУХНА – **91***
*БҰЛҒАРИЯ – **27, 94, 95, 124, 125***
*ВАЛЕНЦИЯ – **127***
*ВЕЛИКАЯ ВЕНГЕРСКАЯ равнина – **64***
*ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ –**106** , 288*
*ВЕНА – **99***
*ВЕНГЕР – **12,16, 24***
*ВЕНГЕРСКАЯ Пуста – **67***
*ВЕНГЕРСКОЕ государство – **33,68, 320***

ВЕНГРИЯ (Мажарстан) – ***10, 12, 13, 14, 16, 20, 22, 23, 31-36, 40, 41, 42, 45, 48, 53, 63, 66, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 79, 82, 84, 102, 105, 107, 109, 110. 113. 115, 116, 233, 242, 273, 287, 296, 300, 307, 314,321,325***
ВИЗАНТИИ– ***19,39,71, 162***
ВИСАЛЛАШ – ***165***
ВНЕШНЯЯ КУМАНИЯ – ***40***
ВНУТРЕННЯЯ Азия (Inner Asia) – 31
ВОЛГА – ***32, 34, 63, 67***
ВОЛГО-УРАЛЬСКИЙ регион – ***33***
ВОЛГО-Уральское междуречье – 34
ВОЛЖСКАЯ Булгария – ***32***
ВОСТОЧНАЯ Европа – ***31,33,35, 39, 71, 72, 109***
ВОСТОЧНОКЫПЧАКСКОЕ объединение – ***35***
ВОСТОЧНЫЙ Казахстан – 31
ГАЗИАНТЕП– ***156***
ГАЛИЦ – ***163***
ГДР – ***89***
ГЕРМАНИИ – ***20, 84, 89, 159, 233, 235***
ГОСУДАРСТВО МАМЛЮКОВ – 35
ГӨД – ***307***
ГӨТТИНГЕН – ***99***
ГРЕНАДА – ***34***
ГРЕЦИЯ– ***124***
ГРУЗИЯ – Гүрджістан – ***20***
ГҮЙӨР – ***307***
ДАГЕСТАН – 321,323,324,325
ДАГЕСТАНСКАЯ область – 322
ДАҒЫСТАН (Дагестан) – ***28, 52, 55, 97, 291, 306, 330***
ДАЛЬНЫЙ ВОСТОК –***74***
ДАШТ-И-КЫПЧАК – ***11, 63, 67***
ДЕБРЕЦЕН – ***91, 99, 102***
ДЕВАВАНИЯ – ***156***
ДЕЛИ – ***95, 110,124***
ДЕШТ-И-КИПЧАК (Дешті Қыпшақ) – ***13,35, 39, 40, 41, 109, 123, 161, 163, 242***
ДЖЕЙХУН (Сырдарьи) – ***39***
ДНЕПР –35,40, ***63, 118,163, 242***
ДНЕСТР – ***35,40, 67, 242***
ДОБРУДЖА –55,70, 95,110,173, 297
ДОН – ***73, 118, 163, 242***
ДОНЕЦ (өзен) – ***295***
ДОНЕЦК – ***163***
ДОНН – ***234***
ДРИНА (Дрипополи) аймағы – ***156***
ДУНАЙ – ***30, 32, 33, 40, 65, 67, 70, 73, 105, 112, 118, 151, 152, 160, 161, 163, 165, 168, 170, 289,291, 295,297***
ДЬИОЛЧАПАЛСАЛЛАШ – **166, 168**
ЕВРАЗИЙСКАЯ аридная зона – ***30***
ЕВРАЗИЙСКИЕ Степи – ***33, 67***
ЕВРОПА – ***31, 51, 65, 69, 72, 106, 191,323***
ЕГИПЕТ – ***35 , 66***
ЕДІЛ (Едиль) – ***12, 67, 86, 88, 118, 163, 234, 242, 295***
ЕЛӨСАЛЛАШ – ***166, 167***
ЕРБУГА – ***115***
ЕРЕВАН – ***84***
ЕРЗІНЖАН– ***156***
ЕРТІС – ***161, 234, 252***
ЕСІЛ – ***234***
ЕУРАЗИЯ – ***118***
ЕУРОПА – ***7, 13, 57, 86, 88, 117, 162, 257, 302,, 307, 330***
ЖАЗБЕРГЕНИ – ***307***
ЖАИК (Урал) –***12, 33,98, 242, 307***
ЖАПОН – ***302***
ЖЕМА (Эмба) – ***33***
ЖИГЕТВАР – ***307***
ЖОВКОВО– ***173***
ЗАПАДНАЯ и Центр. Башкирия – ***32***
ЗАПАДНАЯ Сибирь – ***29 – 32***
ЗАПАДНАЯ Сибирь Приуралья –29
ЗАПАДНАЯ конфедерация Дешт-и-Кыпчака – 41
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСАЯ степь– ***47***
ЗАПАДНОКЫПЧАКСКОЕ объединение – ***36***
ЗАПАДНОКЫПЧАКСКОЕ ханство – 35
ЗАПАДНЫЙ Казахстан – ***29,30,31,38,41, 42, 62, 66***
ЗЕНТЕЛТ-СЕК – ***165***
ЗОЛОТАЯ ОРДА – ***71, 73, 75, 110***
ИВАНКАТЕЛЕКИ – ***166, 168***
ИЕНӨ – ***90***
ИНДИАНА (АҚШ) – ***99***
ИОЗҒАТ– ***156***

*ИРТЫШ – **30, 33, 35, ,38,39, 42,67***
*ИСПАРТА– **156***
*ИТАЛИЯ – **191, 235***
*ИТИЛЬ (Волга)– **33 – 39***
ИУЛА – 90,
*ИЧЕЛ – **156***
*ИШИМ – **30, 34***
*ІШКІ АЗИЯ – **99,101,151,152***
*КАВКАЗ – **28,49, 55, 63, 83, 88, 108, 119, 245, 287,307***
*КАГАНАТ АВАРОВ – **31***
*КАДАМЖАЙ – **306***
*ҚАЗАҚ – **97, 258***
ҚАЗАҚ ССР – 12,14,18
*ҚАЗАҚСТАН – **7 , 10 , 11, 18, 20, 27, 28, 55, 59, 99, 232, 233, 234, 257, 258, 260, 261, 290, 315, 302, 309, 287, 288, 326,328***
*ҚАЗАҚСТАН Республикасы – **239***
*КАЗАХСТАН – **31, 35, 36, 41, 42, 46, 50, 51, 76, 78, 83, 84, 105, 107, 324***
*КАИР – **68***
*КАЙСЕРИ – **52***
*КАЙСЕРІ– **156***
*КАЙТОР – **167***
*КАЙТӨРСАЛЛАШ (қазіргі күні Кайтөрпуста) – **166, 167***
КАКАШУРА–322
*ҚАЛҚА (өзені) – **118***
*КАМА – **86***
*ҚАМА мне Ақа өзендері – **233***
*ҚАПҚАЗ – **302***
*ҚАРА теңіз – **28, 127, 152, 242***
*КАРАКОРУМ – **63***
*КАРАЧОНМИКЛОШСАЛЛАШ – **165***
*КАРАЧОНЬСАЛЛАШ – **166***
*КАРВАЙ – **91***
КАРОЛДУ – 90
*КАРПАТ – **13,49, 64, 65, 67, 73, 83, 86, 91,101,120, 151, 152, 153, 162, 242, 296,307***
*ҚАРСАҚ (Карцаг) – **13, 18, 27, 56, 65, 257,292, 295, 296, 327***
*КАРЦАГ – **28, 45, 47, 54, 59, 62, 78, 79, 80, 81, 85, 91, 102, 104. 106, 154, 324***
*КАСПИЙ теңізі – **55, 127, 161. 242***
*ҚАСЫМОВ хандығы – **123***
КЕАН – 90
*КЕЛПЕЛКУАРТ – **165***
*КЕЛПОЛКАРТ – **166***
*КЕМЕЙ облысы – **160***
*КЕМЕР таулары – **233***
*КЕҢЕС Одағы – **124***
*КЕҢСАЙ зираты – **28***
*КЕРУЛЕН – **30, 70***
*КЕЧКЕМЕТ – **17, 48, 79, 96, 167***
*КЕЧКЕМЕТ-сек – **165***
*КИЕВ – **163***
*КИЗВАРД – **307***
*КИРГИЗИЯ – **80***
*КИТАЙ – 39,**79,323***
*КИШКУНХАЛАШ (Халаш) – **56***
*КИШКУНШАГ (Кішіқыпшақ, Малая Кумания) аймағы – **40,41, 96, 165, 168, 297***
*КИШУЙСАЛЛАШ –**154, 155, 156***
*КІНДІК Европа – **295***
*КІШІ Азия – **102, 156, 157***
*КІШІ Куншаг – **16,56,154***
*КІШІ қыпшақтар (батыстағылар) – **10***
КІШІ, Орта, Кіндік Азия – 7
*ҚОБДА (аймақ) – **111,125***
*ҚОЖАЕЛІ– **156***
*КОЗЕЛЬСК – **63***
*КОЛБАЗ-СЕК – **165***
*КОЛДУШ – **91***
*КОНИЯ– **156***
*КОНСТАНТИНОПОЛЬ – **162, 163***
КОРЕЯ –323
*КӨЗЧЕГ– **307***
*КӨРӨ, гөрһе – **91***
*КРЕПОСТЬ ПЕШТ – **75***
*КРЫМ – **83, 173***
*КУМАНИЯ – **17, 38, 40, 62, 106, 114, 320***
*КУМАНЫ – **110***
КУНМАДАРАШ – 54,79, 80, 93,106,154, 327
*КУНШАГ (Қыпшақ) – **101, 102, 320***
*КҮТАХИА – **156***
ҚҰМАН – 7
*ҚҰМАНДАР мемлекеті – **152***
*ҚҰМАНИЯ – **7,119,120,154***
*КЫПЧАК – **23***
*КЫПЧАКСКОЕ ханство – **35, 41, 42***

*ҚЫПШАҚ – **90, 258***
*ҚЫПШАҚ Даласы – **127, 242***
*ҚЫПШАҚ өлкесі – **54***
*ҚЫРҒЫЗ – **97***
*ҚЫРГЫЗСТАН – **22,28,46,50,55,83, 107,245, 308, 309, 310, 311***
*ҚЫРЫМ – **7, 88, 123, 127***
*ҚЫТАЙ – **23,124, 237, 239***
*ЛЕВЕДИЯ (қоныс-мекен) – **152***
*ЛЕЙДЕН – **99***
*ЛИВИЯ – **66***
*ЛОНДОН – **289***
*МАДИЯР (Құманмадиярия мемлекетінің астанасы) – **120***
*МАДИЯР ойпаты Альфөльді – **160,168***
*МАДИЯРАБЫ (в нубийской пустыне) – **66***
*МАЖАР (Венгр) елі – **295***
*МАЖАР даласы – **242***
*МАЖАРСТАН Мажарстан (Венгрия) – **6, 7, 13, 14, 17, 18, 20, 27, 55, 56, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 118, 119, 124, 127, 152, 154, 159, 160, 162, 164, 191, 233, 234, 235, 239, 242, 257, 258, 260, 261, 274, 290,293, 302, 326, 327***
*МАЖАРСТАН ойпаты – **161***
*МАКЕДОНИЯ (Джасулия) – **40***
*МАКЛАР – **91***
*МАЛАЯ Кумания –**76, 80***
*МАМЛЮКОВ (государство) – **36***
*МАНДЫҚ жайлауы – **16, 301***
*МАНИСА– **156***
*МАРДИН– **156***
*МАРИАЛАКА – **156***
*МАРИАЛАПОШ – **156***
*МАХАЧКАЛА – **28, 47, 55, 83, 289***
*МЕЗОФОЛЬД аймағы – **160***
*МИЖЕ-СЕК – **165***
*МОЛДАВИЯ– **159***
*МОНГОЛИЯ – **18, 19, 27, 30,31, 45,46, 49, 50, 95, 103, 107, 109, 111, 123, 237, 239,** 290, 302, 306, 323, 330*
*МОСКВА – **258,322***
*МУҒЛА – **156***
*МУГОДЖАРСКИЕ горы (горы Тагура) – **32, 39, 62***
*МЫСЫР және Сириядағы Мәмлүк Сұлтандығы – **123***
МЮНХЕН –322
*НАДЬКӨРАЧОНЬ – **167***
*НАДЬКУНШАГ (Үлкен Құмания) – **40, 45, 81, 157, 297***
*НЕВШЕХИР– **49, 156***
*НИЖНИЙ Донец (в устье реки) – **63***
*НОВГОРОД– **71***
*НОВКАТ – **306***
*НӨКІС – **264***
*НЬИЕК – **90***
*ОЙКУМЕН (земли) – **63***
*ОЛТЕНИЯ – **164***
*ОНОНА (река) –**70***
*ОРАЛ – **7, 330***
*ОРТА АЗИЯ (Орто Азия) – **23, 24, 28,88, 89, 97,157, 191, 234, 245***
*ОРТА, КІШІ, КІНДІК АЗИЯ – **330***
*ОРХОН – **67, 107, 330***
*ОРХОН-Енисей – **23***
*ОСМАНИЕ (ауыл) – **157***
*ОТРАР – **63***
*ӨЗБЕКСТАН –**28, 125, 245, 302***
*ӨЗҚОНАҚ – **49***
*ӨЗӨН – **91***

*ПАЗАРДЖЫК-Pazarĵïq (Толбухина) – **173***
*ПАМИР– **307, 330***
*ПАННОНИЯ – **288***
*ПАРИЖ – **68***
*ПЕКИН – **84, 162, 323***
*ПЕРКАТА – **167***
*ПЕЧЕНЕ аралы – **156***
*ПЕЧЕНЕ аумақ– **156***
*ПЕШТ– **34,164,299***
*ПІШПЕКК – **264***
*ПОВОЛЖЬЕ – **29, 32***
*ПОЗНАНЬ – **99***
*ПОЛЬША – **20** (Польша-Леҗистан), **27, 68, 94, 107, 163, 191***
*ПРИАРАЛЬЕ – **31, 33, 39, 41***
ПРИАРАЛЬСКИЕ (степи) –31,33,38
*ПРИБАЛХАШЬЕ – **31***
*ПРИКАСПИЙ – **33***
*ПРИКАСПИЙСКИЕ степи – **31, 32, 33***
*ПРИУРАЛЬЕ – **29, 31, 32***

*ПРИЧЕРНОМОРЬЕ – **33***
*РИМ – **65***
*РИМСКАЯ империя – **65, 66***
*РОДОСТО – **156***
*РОССИЯ – **79, 320***
*РОСТОВ – **290***
*РУМЫНИИ – **27, 38, 65, 94, 95, 110, 123,124, 307***
*РУСЬ – **39, 40***
*САЙО (река) – **71***
*САКСОН – **89***
*САЛЛОКӨЗ–**158***
*САЛУР– **156***
*САМАРКАНД – **63***
САМЕЦ» (“Сеурж мырза”) — 46.
*САМСУН– **156***
*САНКТ-ПЕТЕРБУРГ – **68***
*САРАЙ атты қыпшақ қаласы – **127***
САРЫ-КОПА (на Тургае) –34
*САХА – **61, 83, 110***
*СВЯЩЕННАЯ Римская империя –**74***
*СЕГЕД – **64, 96, 99***
*СЕКШФЕХАРВАР қаласы – **160***
*СЕМИРЕЧЬЕ – **30,31***
*СЕРБИЯ – **72***
*СИИРТ– **156***
*СИРИЯ – **157***
*СЛОВЕНИЯ – **72***
*СОВЕТСКИЙ Союз – **45***
*СОЛТҮСТІК Америка –**291***
*СОЛТҮСТІК Қап тауы (Кавказ) –**291***
*СОЛХАТ қаласы – **127***
*СРЕДНЯЯ АЗИЯ – **35, 107,109***
*СТАМБУЛ – **52, 58, 61, 68, 81, 84***
*СУДАН – **66***
*СУЛТАНАТ мамлюков Египта и Сирии – **109***
*США –**76, 84, 115***
*СЫЛЫНЖЫК өңірі – **120***
*СЫРДАРЬЯ – **33,41,42***
*ТАГУР (горы) – **38***
*ТАРБАГАТАЙ – **31***
ТАРИАН – 90
*ТАРСУС өңірі (кіші Азия) – **155***
*ТАТАРСТАН – **28,108***
*ТАУРУС (тау) – **157***
*ТАШКЕНТ – **264***
*ТЕГЕРАН – **84***
ТЕТЕНЬ – 90
*ТИБЕТ –**87***
*ТИСА – **105, 112,167,168, 170***
*ТИСАНТУЛ (Тиса өзені) – **160***
*ТИССА – **30, 33, 45***
*ТИШСАЛИГЕТ– **307***
*ТОБАЛИСЕНПЕТЕР – **166, 168***
*ТОКАЙ – **307***
*ТОҚАТ – **156***
*ТОКОЛ — **115***
*ТОЛНА облысы – **160***
*ТОРҒАЙ – **98***
*ТРАКИЯ аймағы– **156***
*ТРАНСИЛВАНИЯ – **159, 162***
*ТУГЕЛ (по кумански – тугел-целостный) – **115***
*ТУРГАЙ – **34, 66***
*ТҮРКМЕНСТАН – **28,83,107,125, 245, 302,***
*ТУРУЛДАН-тайпасы – **120***
*ТУРЦИЯ (Туркия) – **49, 84, 89. 110, 115, 124, 156, 157, 159, 239, 245***
*ТЯНЬШАНЬ– **307***
*УЗБЕКИСТАН – **83, 107***
*УЙСАЛЛАШ – **166***
*УЙСОЛЛАШ (қазіргі атауы– Мезөфалва) – **167***
*УКРАИНА – **68, 73***
*УЛАШ (ауыл) – **156***
*УЛАШ (әкімшілік орталығы) – **156***
*УЛАШЛАР (мекен) – **156***
*ҮЛКЕН Құмания – **28, 93, 54,102, 129, 156, 160***
*ҮНДІСТАН –**87***
*УРАЛ – **39,49***
УРАЛЬСКИЕ горы – 38
*УФА – **84***
*ҰЛЫ КУНШАГ – **56, 59***
*ҰЛЫ ҚЫПШАҚ аймағы – **257***
*ҰЛЫ ҚЫПШАҚ даласы – **295***
*ҰЛЫ ҚЫПШАҚ орталығы– **323***
*ФЕЙЕР ОБЛЫСЫ – **165, 168,**166, **160, 161, 167***
*ФРАНЦИЯ – **191, 191,310, 320***
*ФРУНЗЕ – **23***
*ХАЗАР (Каспий) море – **38***
*ХАЛАШ-СЕК – **165***
*ХАЛОШ – **167***

ХАН ТЕНГРИ – ***110***
ХАНТАН – ***165***
ХАНТОШ СЕК – ***165,166,167,168, 170***
ХОНТОШ – ***160***
ХОНТОШ-СЕКТ – ***161***
ХОРВАТИЯ – ***72***
ХОРКА – 90
ХОРТАБАДЬ – ***160***
ХУАНХЭ – ***30***
ХУНГАРИЯ – ***65, 98***
ЧАБАНСАЛЛАШ – ***166, 167***
ЧАБАШ – ***166***
ЧАНКИРИ – ***156***
ЧЕПЕЛ – ***91,160***
ЧЕРНАЯ Кумания (Донской) – 40
ЧЕРНОЕ МОРЕ– ***108***
ЧЕХОСЛОВАКИЯ – ***307***
ЧОҢАЛАЙ – ***306***
ЧОРУМ – ***156***
ШАЛАН – *90*
ШАРАШД – ***166,167***
ШАРВИЗ – ***160***
ШАРОЛТУ – ***90***
ШВЕЙЦАРИЯ – ***233***
ШОЛИОМ – ***91***
ШОЛТ СЕК округі – ***167***
ШЫНЖАН – ***89,92***
ЫСТАМБҰЛ – ***88***
ЭЛЬБРУС шыңы – ***120***
ЮГОСЛАВИЯ– ***124***
ЮЕБАНЬ (государство) – ***31***
ЮЖНЫЙ Урал – ***32,33,38***
ЯКАВСАЛЛАШ – ***165,166,167***
ЯПОНИЯ –***76, 323***

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

АКАШЕВА Салима Сәлімқызы – профессор, филология ғылымдарының кандидаты.

АУПБАЕВ Жанболат Әлиханұлы – «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы, қаламгер, публицист.

ӘБЕНОВА Лаура Дүйімқызы – Орталық ғылыми кітапхана қызметкері.

ӘБУҒАЛИЕВА Гүльжиһан Күлшәріпқызы – Орталық Ғылыми кітапхана директоры.

БАКИРОВ Апас – академик, КР ҰҒА А М. Адышев атындағы Геология институтунун директору.

БАРТА Юля – Мажарстанның Баш-Кишкун-Солнок аймақтық Музейлер дирекциясының бөлім меңгерушісі, ғылым кандидаты, этнограф.

БЕНЦЕ Иштван – Мажарстан Ат туризмі қауымдастының орынбасары, атбегі, шабандоз.

ВАД ЛАСЛО ЛАШИН – Еуропа Қыпшақтары қоғамының президенті, ғылым кандидаты, этнограф.

ВАШАРИ Иштван – профессор, филология ғылымдарының докторы, Мажарстандағы беделді түріктанушылардың бірі. Будапештегі Өтвеш Лоранд университетінің түрік филологиясы кафедрасының меңгерушісі.

ЖАПАКОВА Жамиля – филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан).

ЖУСУПОВ Кенеш – Қырғызстанның халық жазушысы.

ЗАХАНҚЫЗЫ Раушан – Мажарстанның Сегед қаласындағы Йожеф Аттила университеттің қазақ тілі лекторы, филология ғылымдарының кандидаты, әдебиетші.

ИДРИСОВ Юсуф – Дағыстандық журналист, публицист.

ИМАНБЕКОВА Құралай – «Түркістан» газетінің тілшісі, журналист.

ЙОЖЕФ ТОРМА – профессор, филология ғылымдарының докторы, Мажарстанның көрнекті түркітанушысы. 1993-1999 жж. Мажарстанның Қазақстандағы, Қырғызстандағы және Тәжікстандағы төтенше және өкілетті елшісі.

КӘКІШЕВ Тұрысбек – профессор, филология ғылымдарының докторы.

НҰРПЕЙІСОВ КЕҢЕС – ҰҒА академигі, профессор, тарих ғылымдарының докторы.

КӨМЕКОВ Болат Ешмұхамедұлы – ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, қыпшақтанушы. Халықаралық Қыпшақтану Орталығының директоры.

КӨРМЕНДИ ЛАЙОШ – Мажарстан қыпшақ текті ақыны, Қоңырдың досы, жерлесі, қазақ ақындарының өлеңдері мен фольклор үлгілерін мадияр тіліне аударған.

ҚАЖЫБЕКОВ Ерден Задаұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, түрколог.

ҚОЖАБЕК БАЙҰЗАҚ РАХЫМҰЛЫ – энциклопедист, тарихшы, қаламгер аудармашы, баспагер.

ЛАШЫН ВАД ЛАСЛО – тарих ғылымдарының кандидаты, Мандоки Қоңырдың аталас інісі, этнограф, қыпшақтанушы.

МАГОМЕДОВ Бадрутдин Магомедович – құмық ақыны, ДР Жазушылар одағының мүшесі. Дағыстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты.

МАНДОКИ Айша Мақсұмқызы – түріктанушы, Еуропа қыпшақтары қоғамы Басқармасының вице-президенті.

МАСАЛИМ Ернар Шәуенұлы – тарихшы, Алматы қаласындағы Иштван Мандоки Қоңыр атындағы №154 мектеп директоры.

МОЛЛА ДОС – ақын, Қоңырға арнап жоқтау жариялаған.

НҰРҒОЖИНА Жазира – ҚР ҰҒА «Ғылым» баспасының редакторы.

НҰРМАҒАНБЕТОВА Оразкүл – филология ғылымдарының докторы әдебиетші.

ӨТЕМІСҰЛЫ Саламат – Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі, мүсінші.

СЕРТСКАЯ Осман Фикри – Түркия, Стамбул университеті Түріктану институтының директоры, ғылым докторы, профессор.

ТАБАЛДЫ Тегин Бектуруш – қырғыз журналисі.

ТАЖУТОВ А. – публицист, аналитик, баспагер.

ТӨРЕҚҰЛОВ Есенгелді Кәрішалұлы – ҚР ОҒК редакторы.

ХИНАЯТ Бабақұмар – тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР Орталық музейінің жетекші ғылыми қызметкері.

ХҰСАИНОВ Көбей Шахматұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры.

ШЕРМАНБЕТОВА Бахтыгүл – қырғыз журналисі.

* * *

AHMED BİCAN ERCİLASUN – Түрік Тіл қоғамының президенті, филология ғылымдарының докторы, профессор, түрколог.

MERT HAMDI – Түрік қаламгері, публицист.

NURETTIN DEMIR – Түркия Анкарадағы Башкент университетінің доценті, ғылым докторы.

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР МЕН АББРЕВИАТУРАЛАР

АН –	Академия наук
АН СССР –	Академия наук союза советских социалистических республик
АН КазССР –	Академия наук Казахской советской социалистической республики
ГДР –	Германская демократическая республика
ҚР ҰҒА –	Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясы
КР ИА	Кыргыз Респубикасы Илим Академиясы
ДР –	Дағыстан Республикасы
МААН –	Международная ассоциация академий наук
ЦНБ АН Беларуси –	Центральная научная библиотека им. Якуба Коласа АН Беларуси.
МИНИНДЕЛ РК –	Министерство иностранных дел Республики Казахстан
МОН –	Министерство образования и науки
НАН РК –	Национальная академия наук Республики Казахстан
ОҒК –	Орталық ғылыми кітапхана
РАН –	Российская академия наук
РД –	Республика Дагестан
РК –	Республика Казахстан
СО –	Серия общественная
ҰҒА –	Ұлттық ғылыми академия
ЦНБ –	Центральная научная библиотека